

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ПАИСИЕВИ ЧЕТЕНИЯ

.....

ЕЗИКОЗНАНИЕ

КРЪГЛА МАСА

.....

Пловдив
2021 г.

НАУЧНИ ТРУДОВЕ
том 59, кн. 1, сб. А, 2021

Филология

**PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS – LANGUAGES AND LITERATURE
VOL. 59, BOOK 1, PART A, 2021**

ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР

доц. д-р Юлиана Чакърва

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

НАУЧНИ СЕКРЕТАРИ

гл. ас. д-р Ана Маринова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България гл.

ас. д-р Боряна Тенчева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

проф. д.ф.н. Борис Норман

Беларуски държавен университет, Минск, Беларус

проф. д.ф.н. Галин Тиханов

Лондонски университет „Куин Мери“, Великобритания

проф. д.ф.н. Диана Иванова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

проф. д.ф.н. Кирил Чекалов

Институт за световна литература „А. М. Горки“ към РАН, Москва, Русия

проф. д.ф.н. Сергей Николаев

РАН, Москва, Русия

проф. д.ф.н. Фьодор Поляков

Виенски университет, Австрия

проф. д.ф.н. Христина Тончева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

проф. д-р Богуслав Желински

Познански университет „Адам Мицкевич“, Полша

проф. д-р Жизел Валанси

Университет в Каен – Нормандия, Франция

проф. д-р Красимира Алексова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

проф. д-р Леони Ормънд

Кингс Колидж – Лондон, Великобритания

проф. д-р Малгожата Коритковска

Институт по славистика към ПАН, Варшава, Полша

- проф. д-р Михаела Солейман-пур-Хашеми**
Масариков университет, Бърно, Чешка република
- проф. д-р Николина Бурнева**
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България
- проф. д-р Петя Осенова**
Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България
- проф. д-р Родолф Боден**
Сорбона, Париж, Франция
- проф. д-р Саша Шмуля**
Университет в Баня Лука, Босна и Херцеговина
- проф. д-р Светла Коева**
Институт за български език, БАН, София, България
- проф. д-р Хайнц Миклас**
Виенски университет, Австрия
- доц. д-р Борян Янев**
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България
- доц. д-р Дияна Николова**
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България
- доц. д-р Веселка Ненкова**
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България
- доц. д-р Владимир Миланов**
Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България
- доц. д-р Елена Крейчова**
Масариков университет, Бърно, Чехия
- доц. д-р Жан-Пол Рог**
Университет в Каен – Нормандия, Франция
- доц. д-р Златороса Неделчева-Белафанте**
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България
- доц. д-р Красимира Чакърва**
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България
- доц. д-р Марияна Биелич**
Университет в Загреб, Хърватия
- доц. д-р Мийрям Салим-Ахмед**
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, България
- доц. д-р Надежда Сталянова**
Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България
- доц. д-р Павел Крейчи**
Масариков университет, Бърно, Чехия

доц. д-р Раджни Сингх

Университет в Данбад, Индия

доц. д-р Стефка Кожухарова

УНСС – София, България

доц. д-р Христо Салджиев

Тракийски университет – Стара Загора, България

доц. д-р Яна Роуланд

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Ана Маринова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Борислав Борисов

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Боряна Тенчева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Марцел Черни

Институт по славистика към ЧАН, Прага, Чехия

гл. ас. д-р Росица Декова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Соня Александрова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

ас. д-р Юлия Митева

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

ас. Веселина Койнакова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

ас. Дарка Хербез

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

ТЕХНИЧЕСКИ СЪТРУДНИК

ас. Владислава Иванова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

КОРЕКТОРИ

ас. Гургана Иванова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

ас. Веселина Койнакова, ас. Здравко Генов (английски език)

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

СЪДЪРЖАНИЕ

КРЪГЛА МАСА

ПИСМАТА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО И ЕЗИКОВИЯТ ВЪПРОС

ПИСМОТО НА ЧИПРОВЧАНИ ОТ 1658 Г. ДО ПАПАТА: АНАЛИЗ И ФАКСИМИЛЕ Лилия Илиева, Маргарет Димитрова.....	11
КНИЖОВНОЕЗИКОВИ И ЖАНРОВИ ОСОБЕНОСТИ НА ПЪРВОТО ПИСМО В БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА ПОЕЗИЯ Найда Иванова	30
ЗА ВИДОВЕТЕ ПИСМА СПОРЕД НИКОЛА МИХАЙЛОВСКИ Кина Вачкова	45
LETTERS FROM YORDANKA FILARETOVA TO MARIA BURMOVA: LINGUISTIC VARIATION BETWEEN 1865 – 1888 Grace Fielder	53
ПИСМАТА ОБРАЗЦИ В „ПИСМЕННИК ОБЩЕПОЛЕЗЕН“ (1835) НА ХР. ПАВЛОВИЧ В КОНТЕКСТА НА РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК (С ОГЛЕД НА СИНТАКСИСА) Диана Иванова	64
НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ СИНТАКСИСА НА „КНИГА ЗА ПИСМА“ ОТ СТОЯН И ХРИСТО КАРАМИНКОВИ ОТ 1850 Г. Станислава Теофилова.....	76
ЕТИКЕТНИ СРЕДСТВА И КЛИШЕТА ЗА УЧТИВОСТ В „ПИСМОВНИЧЕ“ (1870) ОТ СТЕФАН ПОПОВ И ПЕТЪР АВРАМОВ Надка Николова.....	86
„ПРОГРАМА ЗА СЪБИРАНЕ ОБРАЗЦИ ПО НАРОДНАТА УСТНА СЛОВЕСНОСТ И МЕСТНИ НАРЕЧИЯ“ (1868) НА ТЕОДОСИЙ ИКОНОМОВ В КОНТЕКСТА НА ОТВОРЕНИТЕ ПИСМА В БЪЛГАРСКИЯ ПЕРИОДИЧЕН ПЕЧАТ ОТ ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК Мария Мицкова.....	99

ЕЗИКОВЕДСКА БЪЛГАРИСТИКА

СИНАПСИЯТ И СТРЕМЕЖЪТ КЪМ ИКОНОМИЯ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК Мария Коларова	113
МИКРОСТРУКТУРА НА СИНОНИМНИТЕ РЕЧНИЦИ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК Ваня Зидарова	125
ЗА „МАЛКИЯ И СРЕДЕН БИЗНЕС“ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК Здравко Минчев	138
МОРФОСТРУКТУРА НА ГЛАГОЛИТЕ ОТ ТРЕТО СПРЕЖЕНИЕ Десислава Димитрова	150
НЯКОЛКО ТИПОЛОГИЧЕСКИ ИНДЕКСА НА ЕВИДЕНЦИАЛНИТЕ ПАРАДИГМИ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК Красимира Алексова	160
СЕМАНТИКА НА ИНТРАНЗИТИВНИТЕ ГЛАГОЛИ, ИЗРАЗЯВАЩИ ПАСИВНОСТ Милена Видралска	177
ЗА СИНТАКСИСА НА ЕМОЦИИТЕ Йовка Тишева	186
ЕЗИКОВА РЕАЛИЗАЦИЯ НА ПРЕДИКАТИВНИ КОНСТРУКЦИИ ЗА СЪСТОЯНИЕ – КОРПУСНО ИЗСЛЕДВАНЕ Цветана Димитрова, Мария Тодорова, Валентина Стефанова	198
СИНТАКТИЧНО ОПИСАНИЕ НА ПРЕДИКАТИВИТЕ ЗА ФИЗИОЛОГИЧНО СЪСТОЯНИЕ Марина Джонова	211
УЧЕБНИЦИТЕ ПО БЪЛГАРСКА СТИЛИСТИКА НА ГРАНИЦАТА XIX/XX ВЕК Бистра Дикова	221

ЧУЖДОЕЗИКОВА СЛАВИСТИКА

- СОЮЗЫ *ЧТОБЫ* И *ДАБЫ*: РУССКАЯ СИНТАКСИЧЕСКАЯ
ОСОБЕННОСТЬ В ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКОЙ НОРМЕ
Таня Нейчева..... 235
- ТАКСОНОМИЯ НА ДУМИТЕ В ТРИ РУСКИ ГРАМАТИКИ
ОТ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК
Константин Куцаров..... 247
- ЭМОЦИИ VS. ИНТЕРПРЕТАЦИИ: О ДВУХ ТИПАХ
ИНФИНИТИВНЫХ КОНСТРУКЦИЙ С ПРЕДИКАТИВАМИ
Галина Кустова..... 256
- ЭПИДЕМИЯ ИНТЕРНЕТ-МЕМОВ:
ЯЗЫКОВАЯ ПРИРОДА МЕДИАВИРУСА
Елена Меснянкина 265
- АДАПТАЦИЯ НА ГЛАГОЛНИ ЗАЕМКИ ОТ ЧУЖДЕСТРАНЕН
ПРОИЗХОД В СРЪБСКИЯ И ХЪРВАТСКИЯ ЕЗИК
Вяра Найденова 277
- ЕЛЕКТРОНСКО УЧЕЊЕ И УПОТРЕБА ВЕБ-АЛАТА
У НАСТАВИ СРПСКОГ КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА
Дарка Хербез..... 288

ЧУЖДОЕЗИКОВА ЛИНГВИСТИКА

- ДЕЕПРИЧАСТИЯТА В ГРЪЦКИЯ ЕЗИК И ТЕХНИТЕ
ФУНКЦИОНАЛНИ ЕКВИВАЛЕНТИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК
(ВЪЗ ОСНОВА НА ПРЕВОДЕН КОРПУС)
Десислава Йорданова-Петрова 297
- EPISTEMIC MODALITY OF CLAUSES AND SENTENCES
WITH ENGLISH AND BULGARIAN ALTERNATIVE
INTERROGATIVE STRUCTURES
Velichka Spasova 308
- TRANSLATION PROBLEMS IN WEBSITE LOCALIZATION FROM
ENGLISH TO BULGARIAN: THE CASE OF FERRYHOPPER.COM
Maria Todorova..... 321
- GEDANKLICH ZWISCHEN *RATIO* UND *INTUITIO* – EINE
KOMONENTENANALYSE IM PSYCHOLINGUISTISCHEN FELD
Aylya Pliyazova..... 332

ДОКТОРАНТИ

АКУСТИЧНО МОДЕЛИРАНЕ НА ГЛАСНИТЕ С ОПТИМИЗИРАНО ОТЧИТАНЕ НА ПЕРЦЕПТИВНИТЕ ДАННИ Росина Какова	349
ПРОБЛЕМЪТ ЗА СВИДЕТЕЛСТВЕНОСТТА В ГРАМАТИЧНИТЕ СЪЧИНЕНИЯ ОТ ПЕРИОДА 1835 – 1878 Г. Васил Стаменов	356
КЪМ ВЪПРОСА ЗА АДВЕРБИАЛНИТЕ ЛОКАТИВНИ МОДИФИКАТОРИ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ И РУСКИ ЕЗИК Олга Моллова-Чапърова	367
ФУНКЦИОНАЛНО-СЕМАНТИЧНИ ПАРАЛЕЛИ МЕЖДУ АНГЛИЙСКИТЕ ПРИЛАГАТЕЛНИ ИМЕНА НА <i>-ABLE/-IBLE</i> И Т.НАР. СЕГАШНИ СТРАДАТЕЛНИ ПРИЧАСТИЯ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК (НАБЛЮДЕНИЕ ВЪРХУ ПРЕВОДНИ ТЕКСТОВЕ) Диана Мъркова	378
ЗА ГЛАГОЛНАТА ФОРМА <i>HUBE SANTADO</i> В СЪВРЕМЕННИЯ ИСПАНСКИ ЕЗИК И НЕЙНИТЕ ФУНКЦИОНАЛНИ ЕКВИВАЛЕНТИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК Полина Табакова	392
ИЗСЛЕДВАНЕ И КОМЕНТАР НА ИЗБРАНИ НЕТОЧНО ПРЕДАДЕНИ НОРВЕЖКИ СОБСТВЕНИ ИМЕНА НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК ОТ СБОРНИКА „СЕВЕРНИ МОРСКИ НОВЕЛИ“ Атанас Добрев	403

КРЪГЛА МАСА
Предвъзраждане
и Възраждане:
книжовници и книги

ПИСМОТО НА ЧИПРОВЧАНИ ОТ 1658 Г. ДО ПАПАТА: АНАЛИЗ И ФАКСИМИЛЕ

Лилия Илиева
Югозападен университет „Неофит Рилски“
Маргарет Димитрова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

THE LETTER OF 1658 BY CHIPROVTSI CITIZENS TO THE POPE: AN ANALYSIS AND FACSIMILE EDITION

Lilia Ilieva
Neofit Rilski Southwestern University
Margaret Dimitrova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

This paper analyses – on the basis of the surviving documents – the context in which in September of 1658, citizens of Chiprovtsi sent a letter to the pope asking him to secure the salary for the teacher in their catholic school Ivan Lilov/Lilich. A facsimile edition of the document written in Venetian Cyrillic in Illyrian is provided, accompanied by a translation into present-day standard Bulgarian.

Key words: Bulgarian catholics, seventeenth century, school, bosanchica, Illyrian language

Писмото на чипровчани от 6 септември 1658 г. е част от кореспонденция между българите от Чипровци и Светия престол по въпросите на чипровското училище. То засяга конкретно дейността на чипровския учител Иван Лилов (Лилич). В българската наука той е известен със стандартизираното име *Лилов*; по италиански маниер е записван в документите от XVII в. като Лилло (Signior D. Giovanni

Lillo), а самият той се е подписвал на латински като Ioannes Lillich¹. Това е най-добре известният учител в чипровското училище, а за да се осмисли текстът на писмото, което е обект на интерес в доклада, следва да се даде известен по-общ контекст, свързан с образователното дело на българските католици през XVII в., както и с личността на самия учител.

1. Училището² (1623 – 1688)

За нуждата от училище в България, подпомагано от Светия престол, за първи път се говори в една релация (на италиански) от 1623 г. на папския визитатор Петър Мазареки, реферирана от папския секретар Франческо Инголи и представена в публикация на Крунослав Драганович през 1938 г.³:

Schuole per bisogno della Bulgaria et Seruia; non ui sarebbe miglior luoco, che Chiprouaz di n° 30: quindeci che siano Bulgari et altri quindeci di Seruia, et di quelli contorni di Preseren.

(Драганович 1938: 13)

Сведенията от тази релация са подробно предадени от Иван Дуйчев (Дуйчев 1939), откъдето се вижда, че през 1623 г. Мазареки изтъква нуждата от училища за България и Сърбия и сочи Чипровци като най-подходящо място за откриването на училище, в което да се обучават 30 ученици – 15 от България и 15 от Сърбия и околностите на Призрен. Следователно идеята е била чипровското училище да служи като своеобразен образователен център за източната и централната част на Балканите; не е случайност, че десетилетия по-късно в Чипровци първоначално се е обучавал и видният албански хуманист и първи албански автор на текст в проза Петър Богдани (родственик на Мазареки по майка). В доклада на Мазареки се сочи също, че местното население не е в състояние да издържа училището, поради което той препоръчва да се

¹ Така се е подписал в свое писмо до Конгрегацията, написано на латински, издадено от Ферменджин 1887: 38, но вероятно поради печатна грешка там стои Ioannes Lillich.

² За чипровското училище вж. Милев 1914: 161 – 163, Дуйчев 1939: 66 – 78, Динеков 1977: 10 – 11, Григоров 1988, Гюрова 2003, Списаревска 2004: 261 – 263, Николов 1995: 8 – 11.

³ Извадки от оригиналния текст на релацията, която е от 1623 г., са публикувани от Марко Ячов, но без частите, които засягат българските земи (срв. Ячов 1986: 12 – 18).

отпуска помощ, която да е в размер на 30 скуди⁴ годишно и да е за един учител (вж. Драганович 1938: 13, Дуйчев 1939: 160).

В новооткрития исторически трактат на Петър Богдан „За древността на бащината земя“ се съобщават нови факти за просветното дело в Чипровци. Те ще бъдат разгледани по-нататък, но отсега трябва да се каже, че обучение на деца, които не са готвени за монаси, е съществувало в манастира и преди откриването на специално училище. Те са били учени на четмо и писмо от един монах. Петър Богдан също слага акцент върху желанието на местното население за по-добро образование на децата им, т.е. обяснява създаването на училището като резултат от вътрешен импулс, а не – от намеса на Конгрегацията за разпространение на вярата.

В свое писмо от 12 април 1625 г. софийският католически епископ Илия Маринов сочи, че щом е пристигнал в България, той е открил училище. Намерил е за него двама „най-добри учители“, възпитаници на Клементинския колеж, които са „най-добри хуманисти“. Той моли да се издаде декрет за тези двама учители, тъй като господин дон Лука не се е върнал (в Чипровци), както е обещал (Ферменджин 1887: 26 – 27). Следователно първият одобрен учител в училището е бил споменатият дон Лука. В друг документ, за който става дума по-долу, е уточнено, че той е от град Соли (дн. Тузла), т.е. той е от босненските францисканци. Кой са възпитаниците на Клементинския колеж обаче, не е известно. А Лука Солинат не е стигнал до Чипровци въпреки одобрението на Конгрегацията.

Йован Радонич е използвал документ на Конгрегацията от 9 август 1624 г., в който се казва, че епископ Илия Маринов е съгласен да издържа 15 – 20 ученици, от които най-добрите може да се изпратят в Илирийския колеж, само моли Конгрегацията да отпусне заплата за учителя Лука Солинат (Радонич 1949: 139). Конгрегацията се отнася благосклонно към намеренията на новия епископ, обаче съобщава, че ще даде заплатата, след като училището се организира. Отпуснала е обаче на Лука Солинат 30 скуди за пътни разходи (Радонич 1949: 139 – 140, който се позовава на Acta Congr. S. C. vol. I. Ad Congr. diei Augusti 1624 Nro 17). След което Радонич заявява, че с делата на училището се е заел Петър Богдан, който бил довел за учител „дубровчанина“ дон Иван Лилов! (Радонич 1949: 140). Тъй като и самият Петър Богдан е определян от Радонич като „дубровчанин“ (Радонич 1949: 134), а това негово твърдение е необосновано и в противоречие с основни факти,

⁴ Скудо (ит. scudo) е парична единица, монета, използвана през Средновековието и след това до XIX в. в Италия; от XVI в. е сребърна монета.

следователно със съмнение трябва да се отнесем и към определянето на Иван Лилов като дубровчанин.

На личността на Иван Лилов се е спирал Петар Колендич, който сочи, че Петър Богдан е довел в Чипровци за учител Иван Лилов, възпитаник на Илирийския колеж (Колендич 1927: 71).

На проблемите на чипровското училище е посветено писмо на Петър Богдан до папския секретар Франческо Инголи от 23 август 1635 г. (Ферменджин 1887: 36 – 37). От текста се разбира, че Лилов често е прекъсвал работата си, вероятно – поради липса на заплащане. Възнамерявал да отиде в Унгария, но Петър Богдан го е възпрял. На 22 май е възобновил работата си. Петър Богдан предлага на папската курия да намали броя на учениците в Лорето, като със спестените пари да плаща заплата на учителя, а квартира и храна за Лилов Петър Богдан ще осигурява в манастира. В това писмо Петър Богдан отправя искане за книги: граматиката на Алварес⁵, до 20 бройки, а също така и за речници⁶; моли и да се изпрати преподавател, който да обучава братята на логика, философия и теология.

На 29 август 1635 г. и самият Иван Лилов пише до Конгрегацията (Ферменджин 1887: 37 – 38). Той се основава на декрета на Конгрегацията за основаване на училището, разказва, че работата в училището върви и има 60 ученици, а той самият се надява на заслужено

⁵ Става дума за граматиката на португалеца Manuel Alvares (Emmanuel Alvarus, 1526 – 1583) „De Institutione Grammatica Libri Tres“, публикувана за първи път в Лисало през 1572 г. и впоследствие претърпяла многобройни издания и адаптации. Илирийска адаптация на тази граматика е издал Якоб Микаля („De institutione grammatica pro Illyricis accommodata“, Рим, 1637), като я е изготвил по времето, когато е бил учител в Дубровник, 1630 – 1633: преподавал е граматика в Йезуитския колеж. Петър Богдан очевидно е бил информиран за наличието на адаптация, но писмото му предхожда с две години отпечатването на граматиката на Микаля. Друга ранна адаптация на илирийски, известна засега, е със заглавие „O osnovama gramatike Emanuela Alvaresa člana Družbe Isusove (Emmanuelis Alvari e Societate Jesu de Institutione Grammatica...)“ и е публикувана анонимно през 1699 г. в Търнава (Кресник, Хорват 2020).

⁶ В този смисъл трябва да се разбира упоменаването на Callepinus. Амброджо Калепинус е съставител на много известен речник (Ambrosii Calepini dictionarium undecim linguarum: respondent autem latinis vocabulis hebraica, græca, gallica, italica, germanica, belgica, hispanica, polonica, ungarica, angelica), отпечатан за първи път в 1502 г. и претърпял множество издания, поради което и името на съставителя се е използвало за означението на всякакви речници.

заплащане. Моли за учебници, речник и „decem doctrinae, tunc in characterre latino, tum in illyrico novo“.⁷

За състоянието на училището обширно информира фра Лука Роза от Рагуза (дн. Дубровник), за чието посещение в Чипровци споменава Петър Богдан в посоченото по-горе писмо от 23. август 1635 г. От Чипровци дубровчанинът е бил изпратен в Рим. За неговото съобщение обширно информира папският секретар монсеньор Инголи и сведенията, които той съобщава, са предадени от Й. Радонич (1949: 141) въз основа на архивен документ (Lett. ant. Vol. 395). За Лилов се иска заплатата, която му е обещана с декрета от 9 август 1624 година. От училището молят за граматика, речници и писмата на Цицерон, от всичко по 25 – 30 бройки. Молят Конгрегацията да възложи на някого да състави речник. Кустодът и другите францисканци молят също да им се изпрати някой брат, по възможност да е дубровчанин („който разбира илирийски език“), с цел той да преподава изкуство, философия и поне морална теология на братята и на други, способни да разберат тези дисциплини, тъй като Италия е далече и пътят дотам е труден. На този брат следва да се даде заплата и той да бъде снабден с книги. Секретарят предлага да се възложи на фра Рафаел Левакович или другиму да състави речник, „un vocabolario illirico et illyrico latino“, тъй като такъв няма отпечатан (Радонич 1949: 141).

Интересно е, че идеята за съставянето на речник идва във връзка с нуждите на чипровското училище! Речник е съставен от споменатия вече Якоб Микаля, автор и на илирийската адаптация на латинската граматика на Алварес. Но и той излиза по-късно, освен това е илирийско-латински с обяснения и на италиански. Заглавието му е *Blago jezika slovinskoga illi slovník u komu izgovaraju se rjeci slovinske Latinski i Diacki* и е печатан от 1649 до 1651 г. отначало в Лорето, а впоследствие изданието е завършено в Анкона.

Франческо Инголи предлага на Лука да се дадат 100 бройки от книгата „За Светия кръст“, за да могат малките да се научат да четат. На 10 декември 1635 г. Конгрегацията взема решение да се изпратят в

⁷ Изказано е предположение, че учителят е молел за катехизис както с латински букви, така и с илирийски, от типа на „Наук карстиански“ [Християнското учение/Християнската доктрина], книга, издадена с кирилски букви от фра Матия Дивкович (1563 – 1631) през 1616 и 1630 г. във Венеция, а с латински букви *Nauk Karstyanski kratak* – от Бартол Кашич (1575 – 1650) през 1633 г. в Рим и (Колендич 1927: 71), Радонич (1949: 140). Всъщност „Наук карстиански за народ словински“ излиза още през 1611 г., а *Nauk Karstyanski kratak* – през 1617 г.

Чипровци исканите книги, а за изпращането на учен монах да се проведат разговори (Радонич 1949: 141).

Мисията на брат Лука Роза е свързана и със съдбата на първата печатна книга на Петър Богдан. Това е „Meditationes S. Bonaventurae, to yest Bogoglivbna razmiscglianya od otaystva odkupglienya covičanskoga S. Bonaventurae cardinala prenesena u yezik Slovinski. Trudom P. O. F. Petra Bogdana Baksichia Custoda Bulgariae Reda Male Bratje S O Franceska Obsluxevayuchiji“. Тя има и приложение – поемата „Од двоструке смарти“. Ръкописът е занесен в Рим от Лука Роза, посетил Чипровци през август 1635 г., и Конгрегацията за разпространение на вярата го одобрява за печат на заседание от 10 декември 1635 г. (Радонич 1949: 142, който се позовава на Lett. ant. 395, f.13) и през 1638 г. книгата излиза от печат⁸.

Въпреки че Конгрегацията, изглежда, се е отзовала на исканията от Чипровци, свързани с училището, учителят Лилов напуска за известно време града. Изворите сочат като причина за това някакъв конфликт между него и Петър Богдан (Милев 1914: 83). Въз основа на документ, използван от Й. Радонич, научаваме, че през 1639 г. съветът на диоцеза е предложил на Барския архиепископ Иван Лилов за генерален викарий и той го е приел. В свой доклад за визитата си в Сърбия от 1639 г. Барският архиепископ Георги Бианки пише за Лилов, че той е „личност с благородство и интелигентност, които нямат равни в Сърбия“ (според Arch. S. Congr. Visite Vol. 18, f. 234, Радонич 1949: 143).

След напускането на Иван Лилов Петър Богдан – „по това време Галиполски епископ и коадюктор на Софийския епископ Илия Маринов, ангажира за учител Иван Прино (Pryno)“, както пише Радонич (1949: 143) въз основа на документ с информация от папския секретар Инголи (Lett. Ant. Vol. 397, f. 230). И по-нататъшните данни, издирени от Радонич, са въз основа на същия извор (Lett. Ant. Vol. 397 (Memoriale del 1637), f. 230). От този документ се вижда, че Конгрегацията отказва да плаща на новия учител Иван Прино заплатата от 30 скуди годишно, давани преди това на Иван Лилов, тъй като тя не е изпращала Иван Прино за учител в Чипровци и затова според нея следва да му плаща кустодът. Но тъй като Иван Лилов се е върнал от Ново Бърдо, където е бил парох, с пари, предоставени от граф Алтхан,

⁸ Всъщност установено е днес, че автор на това съчинение не е Бонавентура (както се е смятало през XVII в.), а Джовани де Каули, работил през втората половина на XIV в.; за запазените копия до днес вж. Илиева (2020: 16 – 18). Ново издание на поемата с превод на съвременен български книжовен език от Л. Илиева вж. в Петър Богдан 2020в.

от тези средства би могло да се дават 15 скуди. Важна информация е, че Конгрегацията е решила да изпрати в Чипровци искания от Петър Богдан преди това преподавател по философия и теология. Това е Бонавентура да Муро. За учения монах Бонавентура да Муро може да се предположи, че е бил италианец – Муро е малко селище, разположено южно от Неапол.

Личността на граф фон Алтан (или Алтхан) у нас е слабо известна, макар че той нееднократно се споменава в различни документи, свързани с чипровското училище, като негов благодетел. Михаел фон Алтхан (Michael Adolf Graf von Althann, 1574 – 1638), е виден деец на Контрареформацията, участник в боеве срещу турците в Унгария и основател на рицарския орден „*Christianae Militae*“. Дарението, което е направил в полза на чипровското училище, всякак е във връзка с неговата борба срещу турците и враговете на християнството и както се сочи по-нататък, е било замислено от него предварително. В случая е важно, че дарението е донесено в Чипровци от Иван Лилов. Сведение за това дарение дава един нотариален документ, публикуван още от Ферменджин (Ферменджин 1887: 150 – 151). Документът е изготвен в Чипровци на 20 февруари 1646 г. От него се вижда, че граф фон Алтхан е предоставил на домина Иван Лилов (Dominus Ioannes Lilus, Vulgarus), възпитаник на светия апостолически престол, 160 империрални монети, по молба на Иван Лилов и заради Божията любов. Парите са предоставени за училището в град Чипровци, към манастира на францисканците, „в царство България“. С парите е купена една воденица, която ще дава приход, който не превишава 15 империрала, и с него ще се заплаща на учителя в граматическото училище.

През 1644 г. Лилов е викарий на архиепископ Бандулович в Молдова (Милев 1914: 161). В Чипровци го замества Петър Бошкович. Деодат отново го кани в Чипровци. Й. Радонич се позовава на писмо на Лилов от Чипровци до Инголи от 24 юни 1646 г., в което той казва, че Деодат го е изпратил в Полша и че двама добри ученици от чипровското училище са изпратени да продължат образованието си в Полша, а неколцина са в Италия. Отново моли да му се изпратят трийсетте скуди, тъй като няма други доходи (Радонич 1949: 144, позовава се на Lett. Ant. Vol. 63, f. 55).

На 20 октомври 1646 г. Франциск Соимирович (който по това време е кустос и генерален викарий на Софийския архиепископ) пише писмо, от което се вижда, че има проблеми със заплащането на учителя в чипровското училище (Ферменджин 1887: 154). Вижда се, че Конгрегацията е намалила плащането на учителя от 30 на 15 скуди.

Той е получавал храна, къща и дребна сума от манастира, но манастирът вече не е можел да плаща.

На 10 септември 1549 г. Иван Лилов отправя писмо до Конгрегацията, в което излага своите нужди. Той дава информация, че учебната година е завършила на 1 септември. Моли да му се изплати годишната заплата за изминалата учебна година, приключила на 1 септември, а също и за следващата година, т.е. да получи едновременно заплатата си за две години. Моли също и за еднократна помощ за училището от 200 скуди (Ферменджин 1887: 196). Интересен факт, който научаваме, е, че учебната година е завършвала на 1 септември.

Проблемите за заплащането на учителя Иван Лилов са неколккратно засягани в писма по различни поводи, тъй като доходите от воденицата не са стигали, не се е управлявала добре (Радонич 1949: 145 – 146).

На 27 август 1653 г. гражданите на Чипровци пишат до кардиналите писмо по училищния въпрос (Ферменджин 1887: 245). Писмото е на кирилица и на илирийски. В него те казват, че виждат ползата от училището („скула“), но виждат, че учителят („мещар“, написано с „щ“) не може да се издържа с 15 скуди. Воденицата не дава очакваните приходи заради повреда и лошо управление, от плодовете също няма приход. Със своето сиромашество те не могат да помогнат. Затова молят да се дават на „дон Лиля“ (както е упоменат от тях) по още 15 скуди годишно. Вероятно молбата в писмото не е била уважена.

Кореспонденцията и документите, които цитирахме дотук, предхождат писмото от 6 септември 1658 г., което е основен обект на нашия интерес. Вижда се необходимостта от него: от Конгрегацията не откликват на молбите да се дава пълната заплата на учителя, предвидена с първоначалния декрет от 1624 г.

2. Учителят Иван Лилов (ок. 1600/1601 – след 1663 г.)

Известни биографични данни за Иван Лилов дава Петър Богдан в новооткрития трактат „За древността на бащината земя“⁹. В глава LXII, раздел II, се говори за делата на Йоанес Лилус (Ioannes Lillus), „мирски презвитер“, който е от Клисурса. Следователно Иван Лилов не е точно чипровчанин, а произхожда от изчезналото днес чипровско селище Клисурса, което е било известно като по-бедно от останалите селища на католици. Петър Богдан разказва за конфликт между него и

⁹ Ръкописът от XVII в. се пази в библиотека Естензе в Модена, сигн. γ. Υ. 5. 8, вж. фототипно издание: Петър Богдан 2020а, критично с превод Петър Богдан 2020б.

братята от Чипровския манастир: Иван Лилов се е настанил в манастира в Железна, пратен от населението на Клисурса. Първоначално е получил за това съгласието на епископа, какъвто по това време е бил още Илия Маринов. Почти две години Иван Лилов владее църквата, манастира и имуществото му в качеството си на мирски свещеник. Поради отказа на Лилов да напусне манастира, стигнало се до намеса на Конгрегацията, която била уведомена. Така Иван Лилов напуснал манастира и заминал за Трансилвания (както пише Петър Богдан по-нататък в трактата, глава LXIV, II). Следователно конфликтът за манастира в Железна се е развил някъде около 1620 г., преди откриването на новото училище.

На училището и неговите проблеми е посветена глава LXIV от трактата. Още в раздел I от тази глава се натъкваме на прелюбопитен факт: към манастира в Чипровци и преди откриването на училището се е водело обучение на „момчета от света“, т.е. на градските момчета, миряни, водено от един монах. Следователно манастирско обучение се е водело в Чипровци и преди 1624 г., но както Петър Богдан пише, със създаването на специално училище обучението за момчетата ще бъде „с по-големи удобства“. Друга задача на новото училище е обучението на монасите поне по граматика.

Във втория раздел на същата глава Петър Богдан споменава за условията, при които е ангажиран Иван Лилов – осигурено заплащане от страна на населението, жилище и храна в манастира, също и за оборудването на помещение в манастира с чинове, столове и други необходими пособия.

Поради възникнали спорове с учителя, свързани със заплащането му, на втората година той напуска. След неговото напускане се получава писмо от Конгрегацията, цитирано от Петър Богдан на италиански, с което на учителя се отпускат от нейна страна 30 скуди годишно. Тъй като е известно, че това решение на Конгрегацията е от 1624 г., а училището е заработило преди това, за година на неговото откриване трябва да се смята 1623 г.

По-нататък Петър Богдан разказва как Иван Лилов взел документ, че една година е работил в училището, и с него заминал за Трансилвания (което той съобщава и в писмо), с цел да стигне до Рим през Унгария и Германия. Във Виена обаче той бил уведомен, че синовете на граф Алтхам биха отпуснали средства, тъй като графът някога е минавал през България и е решил да направи нещо за образованието там. Петър Богдан доста подробно разказва за срещата със синовете на графа и за начина, по който на Лилов са били предадени

известните от кореспонденциите 160 империала. Тук Петър Богдан твърди, че по времето, когато Лилов се връща в Чипровци, самият той е бил по работа в Рим. Лилов се опитал парите от дарението да предаде на отец Петър Кокич, но той не приел нито Лилов, нито парите. Не приел и документа, донесен от Лилов, иначе Петър Богдан щял да го приложи. Както обаче беше посочено по-горе, от Е. Ферменджин е публикуван нотариален документ, от който се вижда, че дарението е било прието.

Очевидно между Петър Богдан и Иван Лилов е имало конфликт, което е известно и от кореспонденцията. Може само да се съжالياва за това, тъй като не е било в полза на образователното дело в България.

Последно по дата известие, свързано с Иван Лилов, дава Й. Радонич (1949: 146), за жалост, без да се позове на източник. Той пише, че на 2 септември 1663 г. Лилов е още в Чипровци, и се обръща към Симон Гауденций от Свети-Йеронимовия институт в Рим да му бъде пълномощник. Това е първо свидетелство за връзка на българските католици от XVII век със Свети-Йеронимовия институт. Наред с посочената връзка на Иван Лилов със семейството на граф фон Алтхан това свидетелство показва неговите широки международни контакти.

3. Писмото на чипровчани от 6 септември 1658 г.

Писмата на чипровските католици до Светия престол, изпращани в периода преди Чипровското въстание от 1688 г., са слабо проучени в науката. Изключение правят езиковите наблюдения на Найда Иванова (Иванова 1988 – 1991, 1997), които са върху текстовете, публикувани от Еузебий Ферменджин през 1887 г., но освен тези писма има и други – както в непубликувания архив на Ферменджин, така и издирени и публикувани от Марко Ячов (Ячов 1992).

Препис на писмото на чипровчани от 6. септември 1658 г. с латински букви има в архива на Ферменджин – този препис бе публикуван от Лилия Илиева. Писмото в Историческия архив на Пропаганда фиде е публикувано от Марко Ячов с набор с кирилица (1992: 686 – 688). Сега обаче получихме и разрешение да публикуваме еднократно писмото във факсимиле по предоставените ни снимки от Историческия архив на Конгрегацията за разпространение на вярата, сигн. SOCG, vol. 301, f. 12v (Copyright © Archivio Storico di Propaganda Fide)¹⁰.

¹⁰ Снимката е закупена по проекта „Гутенберговата революция и българите“ (2016 – 2020), финансиран от Фонд „Научни изследвания“ под номер ДН 10/9, Министерство на образованието и науката, България; базова организация: Югозападен университет „Неофит Рилски“. От архива тя бе предоставена първона-

В това писмо чипровчани молят за финансова помощ за учителя в чипровското училище, наречен в писмото „Йовица Лилич“. Писмото дава ценни сведения за обучението в училището: те казват, че той всеки ден грижовно обучава техните деца, като ги учи да четат и пишат на две азбуки. Това са латиница и кирилица в нейния венециански вариант, известен и под името „босанчица“, на който е написано и самото писмо. Такъв комплект от букви и правопис използва Матия Дивкович в „Наук карстиански за народ словински“ (Венеция, 1611).

Писмото е написано на илирийски – такива книги са се използвали в училището, и тъй като той е смятан за книжовната разновидност на местния език, в него са навлезли множество елементи от чипровския говор (някои езикови черти са били едни и същи)¹¹. Петър Богдан Бакшич съобщава, че в католическата църква в Чипровци службата се е водела на латински, но на празник перикопите от Евангелието и Апостола са се четели на илирийски (Дуйчев 1939: 63).

Графиката е кирилска – венецианска кирилица, или „босанчица“. Както е в този тип кирилица, под италианско влияние буквата *ћ* означава мекост на сонорите /н'/ или /л'/, отбелязани със следващата буква, например *земћлака*, *помћном*, *невћлах*, *ћнегов*, *ваћлало*, *светићне*, *ћлубави*, *чићнениа*, *ћлуде*. Тази буква присъства и в топонима *ћипровац* и в предлога *мећу*, като вероятно се е произнасяла /дж/ или /ч/ според местния говор в Чипровци. Тя се пише и в деепричастия, като *будући*, *видећи*, *указуиући*, и в сегашното деятелно причастие: *походећега*, в които вероятно е имала същата фонетична стойност в езика на чипровчани. Не се използват ерови букви, нито буквата **ю**.

В писмото има книжовна лексика, като *скула*, *редовник*, *гардинал*, *алуман*, *карактер*, *разлог*, *настоиание*, *припоручуиући*, но и редица местни езикови елементи, като *досага* (вероятно произнасяно от чипровчани като [досъга] от подателите на писмото), *кога*, *годища*, *од ћипровац* (без падежно окончание, както е в български). Използват се съществителни на *-ние* (*nomina loci* и *nomina deverbativa*),

чално на Цветан Василев, който бе натоварен от проекта да контактува с архива. За изданията по този проект вж. Иванова, Димитрова 2020; публикуваната тук статия е резултат от работата по този проект.

¹¹ Илирийският книжовен език, на който сред южните славяни католици е създадена богата книжнина, е основан на различни хърватски диалекти и не е имал строга книжовна норма; у използващите го личи влиянието на местните/родните им говори (Йовин 1984, Иванова 1988–1991, Златанова 2003).

книжовни думи, например *престолие, подножие, спасение, настояание, узмножение*.

Писмото съдържа очакваните обръщения и определения за текст, адресиран до папския престол, като *пресвети оче, светиня, свето престолие апостолско, спасение*, включително самоопределения на просителите, израз на смирение, като *недостоине слуге, кал. и_подножие; будући_ми. овамо. у_наших. невѣлах; нам невоѣлнем. карстианом*. Писмото е изградено от елементи, характерни за просителен текст: подателите молят за помощ, защото са в затруднение; възхваляват отличния начин на живот и дела на преподавателя в чипровското училище, за когото молят папата; благодарят на папския престол за грижата към тях и за отличното му решение да им прати добър учител; напомнят, че учителят е негов алуман/възпитаник; обещаваат, че ще се молят за папата и най-вече за умножаване на християнската вяра: *у_наше. молитве. за. в. душе. спасение. телу. здравие. вере. с[ве]те. узмножение*.

Ясно е, че писмото е съставено от човек/хора, които владеят етикета и могат да конструират убедителен текст на молба. Не е изключено самият Иван Лилов да е взел участие. Пак според правилата на официалната кореспонденция, писмото е датирано, локализирано и съдържа осем подписа. Първият подпис е на Франческо Марканич, виден чипровски гражданин, който е контактувал с Рим. Неслучайно преводът на Петър Богдан на „размишленията на Бонавентура“ е посветен именно нему. Почеркът на подписа му е подобен на почерка на самото писмо – не е изключено да е писан от него, от негов роднина или от човек, имащ същата школовка като неговата. Под писмото има още седем подписа, чести са фамилиите на -ин, както е характерно за Чипровския край и до днес: Пепин, Лукин, Николин, Пиетрин, Матейн. Петима са се подписали с кирилски букви, а трима – с латински: Pila Pepin, Ivan Nikolin, Mihailo Matein.

Особено ценно е, че писмото завършва с печата на Чипровската община, върху който се чете на латински: SIGILUM. COMUNITA. S. M. D. CHIPROVAZ¹² [печат (на) общината на Светата Майка Божия Чипровац]. Изобразена е пресв. Богородица с младенеца. Това изображение не е свързано с изображението на чудотворната икона от Чипровци, на която е посветена и неизследваната у нас все още книга на Якобус Лир (1747), която съдържа и справка по българската история.

¹² Разчитането е на М. Ячов (1992: 888).

ЛИТЕРАТУРА

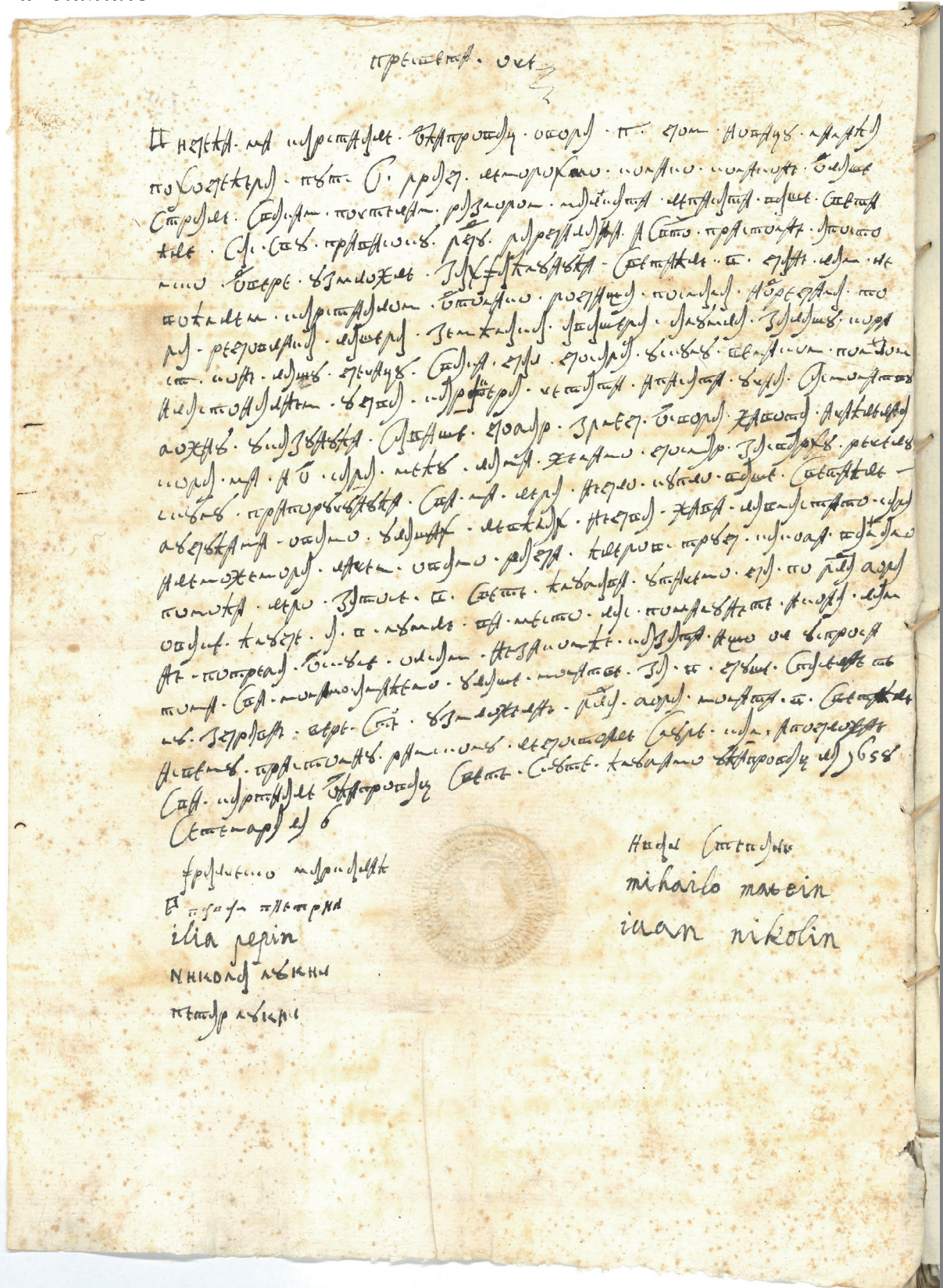
- Григоров 1989:** Григоров, Сл. 300 години просветно дело в Чипровци. [Grigorov, Sl. 300 godini prosvetno delo v Chiprovtsi.] // *Чипровци 1688 – 1988*. Съст. Г. Нешев. София: Отечествен фронт, 1989, 297 – 301.
- Гюрова 2003:** Гюрова, Св. Чипровци. [Gurova, Sv. Chiprovtsi.] // *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*. Съст. и ред. Д. Петканова. 2-ро изд. Велико Търново: Абагар, 2003, 558.
- Динеков 1977:** Динеков, П. Българската литература през XVII век. [Dinekov, P. Balgarskata literatura prez XVII vek.] // *Литературна история*, 1, 1977, 5 – 15.
- Дуйчев 1939:** Дуйчев, Ив. *Софийската католичка архиепископия през XVII век*. [Duychev, Iv. Sofiyskata katolishka arhieriskopiya prez XVII vek.] София: Военно-изд. фонд, 1939.
- Драганович 1938:** Draganović, Kr. Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624. // *Starine*, XXXIX, 1938, 1 – 48.
- Златанова 2003:** Златанова, Р. Илирийски език. [Zlatanova, R. Iliriyski ezik.] // *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*. Съст. и ред. Д. Петканова. 2-ро изд. Велико Търново: Абагар, 2003, 216 – 217.
- Иванова 1988 – 1991:** Иванова, Н. Илирийският език на южните славяни в българското книжовно развитие през XVII в. [Ivanova, N. Iliriyskiyat ezik na yuzhnite slavyani v balgarskoto knizhovno razvitie prez XVII v.] Част 1. // *Годишник на Софийския университет, Факултет по славянски филологии*. Т. 78 (за 1984 г.), кн. 1. София: Университетско издателство, 1988, 34 – 93; Част 2. // *Годишник на Софийския университет, Факултет по славянски филологии*. Т. 79 (за 1985 г.), кн. 2. София, 1991, 3 – 48.
- Иванова 1997:** Иванова, Н. Смесените книжовноезикови типове и барокът. Българската разновидност на южнославянския „илирийски“ език през XVII – XVIII в. [Ivanova, N. Smesenite knizhovnoezikovi tipove i barokat. Balgarskata raznovidnost na yuzhnoslavyanskiya „iliriyski“ ezik prez XVII – XVIII vek.] // *Съпоставително езикознание*, 22, 1997, № 3, 100 – 129, и № 4, 53 – 83.
- Иванова, Димитрова 2020:** Иванова, В., М. Димитрова. Проектът „Гутенберговата революция и българите“. [Ivanova, V., M. Dimitrova. Proektat „Gutenbergovata revolyutsia i balgarite“.] // *Българистика*, 41, 2020, 75 – 81.

- Илиева 2015:** Илиева, Л. Представителната форма на българския език в Европа през XVII и XVIII век. [Ilieva, L. Predstavitelната forma на balgarskiya ezik v Evropa prez XVII i XVIII vek.] // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паусий Хилендарски“*. Т. 53, кн. 1, сб. А 2015 – Филология. Пловдив: Университетско издателство, 2015, 28 – 37.
- Илиева 2020:** Илиева, Л. Данни за запазени екземпляри от трудовете на Петър Богдан (отпечатани или приготвени за печат от него). [Ilieva, L. Danni za zapazeni ekzemplari ot trudovete na Petar Bogdan (otpechatani ili prigotveni za pechat ot nego.)] // *Fratrīs Petri Deodati a Chiprovatio Ordinis minorum de observantia archiepiscopi Sardicensis Sophiensis nuncupati*. Факсимилно издание. Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“, 2020, 16 – 26.
- Йовин 1984:** Yovine, M. The “Illyrian Language” and the Language Question among the Southern Slavs in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. // *Aspects of the Slavonic Language Question*. Vol. 1. *Church Slavonic – South Slavonic – West Slavic*. Edited by Riccardo Picchio and Harvey Goldblatt, assisted by Susanne Fusso. (Yale Russian and East European Publications, no. 4a). New Haven, Conn.: Yale Concilium on International and Area Studies, 1984, 101 – 156.
- Колендиќ 1927:** Колендиќ, П. Софијски надбискуп фра Петар Богдан Бакшиќ. [Kolendić, P. Sofijski nadbiskup fra Petar Bogdan Bakšić.] // *Гласник Скопског научног друштва II*, 1927, 1/2, 67 – 92.
- Кресник, Хорват 2020:** Kresnik, Iv., VI. Horvat. The Jesuit Syllabus vocabulorum of Alvares’ Grammar in Croatian Editions. // *Obnovljeni Život: časopis za filozofiju i religijske znanosti* 75 (1), 2020, 53 – 63.
- Милев 1914:** Милев, Н. *Католишката пропаганда в България през XVII век. Историческо изследване с приложения*. [Milev, N. Katolishkata propaganda v Balgaria prez XVII vek. Istorichesko izsledvane s prilozheniya.] София: Придворна печатница, 1914.
- Николов 1995:** Николов, Н. *Чипровското училище*. [Nikolov, N. Chiprovskoto uchilishte.] София: Боруна, 1995.
- Петър Богдан 2020а:** *Fratrīs Petri Deodati a Chiprovatio Ordinis minorum de observantia archiepiscopi Sardicensis Sophiensis nuncupati* // За древността на бащината земя и за българските дела – към своите съотечественици, от брат Петър Богдан от Чипровец от ордена на братята минорити обсерванти, провъзгласен за архиепископ Сардикийски Софийски. Факсимилно издание. Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“, 2020.

- Петър Богдан 2020б:** Петър Богдан. *За древността на бащината земя и за българските дела.* / *Petrus Deodatus. De antiquitate paterni soli et de rebus bulgaricis.* Т. 1 – 2. Критично издание, превод, изследване от Цв. Василев. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2020.
- Петър Богдан 2020в:** Петър Богдан (Бакшич). *Двете смърти на човека. Поема.* Рим, 1638 г. Текст и изследване. Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“, 2020.
- Радонић 1949:** Радонић, Ј. Штампариие и школе Римске курије у Италији и јужнословенским земљама у XVII веку. [Radonić, J. Štamparije i škole Rimske kurije u Italiji i južnoslovenskim zemljama u XVII veku.] // Посебна издања Српске академије наука СХLIX. Одељење друштвених наука 58. Београд: Српска академија наука, 1949.
- Списаревска 2004:** Списаревска, Ђ. Българите католици. [Spisarevska, Y. Balgarite katolitsi.] // *История на българите.* Т. II. *Късно средновековие и Възраждане.* Съст. Ел. Грозданова и др. Под. ред. на Г. Марков. София: Труд, 2004, 238 – 279.
- Ферменджин 1887:** Fermendžin, E. *Acta Bulgariae ecclesiastica ab a. 1565 usque ad a. 1799. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium.* Vol. XVIII. Zagrabiae, 1887.
- Ячов 1986:** Jačov, M. *Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima 1622 – 1644.* Knjiga I. Београд: Српска академија наука и уметности, 1986.
- Ячов 1992:** Jačov, M. *Le missioni cattoliche nei Balkani durante la guerra di candia (1645 – 1669).* Vol. I. Citta del Vaticano: Biblioteca apostolica Vaticana, 1992.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1.

Факсимиле

Документ: SOCG, vol. 301, f. 12v в Archivio Storico di Propaganda Fide; Copyright © Archivio Storico di Propaganda Fide.

ПРИЛОЖЕНИЕ 2.

Наборно издание на текста на писмото и превод на съвременен български книжовен език

В сравнение с разчитането на М. Ячов и транслитерацията с латински букви в архива на Ферменджин (факсимилно издание от Илиева 2015: 37), които в някои детайли се различават, малко са новите предлагани четения. Различни са нашите принципи на набор в сравнение с изданието на Ячов.

Наборът е направен по дигиталното копие на писмото, публикувано тук (снимка: Исторически архив на Пропаганда фиде). Възпроизвеждаме написаното в оригинала ред за ред с минимално вмешателство от наша страна. Не въвеждаме главни букви. Запазваме точките от оригинала, както и надредните букви. Думи, написани слято в оригинала в противоречие със съвременния правопис (т. нар. фонетични думи), пишем разделно, но със свързваща долна черта (например *не_писати*). Не развързваме съкращенията, а накрая даваме предполагаемата форма. Знакът (!) означава sic.

- 1 Пресвети оче,
- 2 Видеѣи. ми карстиане. о^д ѣипровац. овога .п. дом. иовицу. лилиѣа
- 3 походеѣега. пут. С. град. не_могохмо. колико. колико_ие о^д_наше
- 4 стране. сваким. почтеним. разлогом. манкати не_писати. ваше свети-
- 5 ѣне. сас. сву. привисоку. г^дну гардинали. и свѣто пристолие. апосто-
- 6 лско. о^д_вере. узмножне захфаѣлуиѣи. светиѣне. в. да_ие нам не-
- 7 воѣлнем. карстианом. о^д_толико. годища. послала. и_о^дредила то-
- 8 га. редовника. нашега. земѣлака. а_вашега алумна. за_нашу кори-
- 9 ст. кои_е (ко_ие). нашу. дечицу. сваки. дан. досага. у_скулу. великом.
- пом^ѣном.
- 10 и_настоианием. у_два. карактера. четати. и_писати. учиа (!). Сас мо-
- литву
- 11 божиу. указуиуѣи. савише. добар. зглед. о^д_свога. живота.
- и_чиѣнения.
- 12 кѣга. ми. и о^д. сага. меѣу. нами. желимо. дослар (!). за_сварху. речену.
- 13 скулу. припоручуиуѣи. сви. ми. неѣа. иедно. купно. ваше. светиѣне –
- 14 будуѣи_ми. овамо. у_наших. невѣлах. иедва. живи. навластито. сага.
- 15 .и_не_можемо_га. ничем. овамо. ради. ѣнегов. труд. како_би. ва^ѣлало.
- 16 помоѣи. него. зато_се. в. свете. ѣлубави. утичемо. да. по г^дна. бога.
- 17 оваке. ѣлуде. а. в. лумне. ви. место. нас. помилуиете. и_коиа. нам.
- 18 ие. потреба. о^д_скуле. он_сам. иезиком_ѣе. казати. и_що он успроси

19 то_ми. сви. молимо. а_ми_ћемо. у_наше. молитве. за. в. душе. спасе-
ние. те-

20 лу. здравие. вере. сће. узмножение. г^дна. бога. молити. в. светине

21 и_свему. престолиу. римскому. недостоине слуге. кал. и_подножие

22 сви. картиане. о^д_ћипровац свете. скуте. ћлубимо у_ћипровац на 1658

23 сетембра на 6.

24 франческо марканић

иван степани(?) (стеван?)

25 павал пиетрин

mihailo matein

26 ilia perin

ivan nikolin

27 никола лукин

28 петар лукин

Съкращения с вероятно развързване:

п. дом. = пречасни домин < лат. Dominus „господин“ , в род.
форма вероятно: *пречаснога домина

с., свт-, ст- = свет-

в. = ваш-

Пресвети отче,

Ние, християните от Чипровац, като видяхме, че този тук почи-
таем (дълбокоуважаван) господин Йовица Лилич тръгва на път в
Светия град, никак не можахме, доколкото е от наша страна (докол-
кото зависи от нас), поради всякаква разумна причина, да пропуснем
да пишем на Ваша светиня (святост) с цялата превисока [почит] към
господин кардинала и към светия апостолически престол, към [конг-
регацията] за умножаване (разпространение) на вярата; благодарейки
на Ваша светиня, че на нас, християни в неволя, от толкова години, ни
е пратил и отредил този свещеник, наш земляк, а Ваш питомец (въз-
питаник), за наша полза, който нашите дечица всеки ден досега в
училището с голяма грижа и настойчивост на две азбуки да четат и
пишат учи, с молитва Божия, показвайки твърде хубав образ на своя
живот и дело. Доколкото ние и отсега, както и досега, между нас же-
лаем да имаме гореспоменатото училище, ние всички единомушно го
[Йовица Лилич] препоръчваме на Ваша светиня (святост), но ние, ка-
то сме тук сега в нашите неволи едва живи, по свой начин (със своя
воля и сили) не можем с нищо тук да му помогнем за неговия труд,
както би трябвало, та затова се обръщаме към Вашата свята любов та
вие в името на Господ Бог такива хора, а именно и Ваши питомци, да
възнаградите вместо нас, а каквато нужда ние имаме за училището,
той сам със своя реч ще каже и каквото той помоли (поиска), за съ-

щото и ние молим (същото и ние искаме). А ние в нашите молитви ще молим Господ Бог за спасение на душата ви, за здраве на тялото, за умножаване на светата вяра. Ние на Ваша светиня (святост) и на целия римски престол недостойни слуги, пръст (кал) и подножие, всички християни от Чипровац, полите на светата ви дреха целуваме. 6 септември 1658.

Франческо Марканич
Павал Пиетрин
Илия Пепин
Никола Лукин
Петър Лукин

Иван Степани[ч?] /Стевани?
Михайло Матеин
Иван Николин

**КНИЖОВНОЕЗИКОВИ И ЖАНРОВИ ОСОБЕНОСТИ
НА ПЪРВОТО ПИСМО
В БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА ПОЕЗИЯ**

Найда Иванова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**LITERARY LANGUAGE FEATURES AND GENRE
CHARACTERISTICS OF THE FIRST LETTER IN
BULGARIAN REVIVAL POETRY**

Nayda Ivanova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

In this paper, I examine Alexios's farewell letter to his parents and his bride, as displayed in the poem *The Life of Saint Alexios the Man of God* (1833) written by Konstantin Ognjanović. The specificities of the Slavo-Bulgarian type of Bulgarian literary language in the first half of the 19th century as represented in the letter in question are analyzed as well. In addition, I also aim to reveal the genre characteristics of Alexios's letter.

Key words: Konstantin Ognjanović, *The Life of Saint Alexios the Man of God*, Slavo-Bulgarian type of Bulgarian literary language, epistolary

В настоящата работа се анализират езиковите особености и жанровата специфика на прощалното писмо на Алексий до неговите родители и невестата му в поемата *Житие светаго Алексия човека божия* (1833) от Константин Огнянович.

Съдържанието на писмото е представено чрез два типа наратив:

А) От гледна точка на наратора се посочва, че героят е описал целия си живот, като по-конкретно се изтъква епизодът, изобразяващ прощаването с невестата. Също така се добавя, че в писмото се съдържат и други „тайни“, известни само на родителите му, по които

Алексий да бъде разпознат като автор на писмото след смъртта му (вж. стихове 743 – 751, 941 – 956).

Б) Финалната част, която е предмет на настоящия анализ, е във вид на цитат, изобразяващ отношението на Алексий към близките му и аргументацията за неговия житейски избор:

752 – 778: *Юще рече: „Азь вы прелюбезнїи/ Родитѣли ѿ гдѣ молимъ,/ И честнѣю невѣствѣ заклинамъ!// Да на мене вы не пожали-те,/ Ни съ болѣзнь сердца исполните/ За скорбь що ви азъ до днесь сотворихъ,/ И причина за плачь вамъ подадохъ./ И ѿставихъ встѣхъ васъ толь напрасно,/ И пребывахъ невѣдомъ и тайно./ Защо и азъ много болѣзновахъ/ За скорбь ваша и Бгѣ се молихъ/ Да ви даде терпѣнїе силно,/ И сподоби въ црѣтвїе нбѣно,/ И надамъ се на блгѣотрѣбїе/ Хрѣта сїса, какъ ще прошенїе/ Мое тепло съ млѣть да исполни,/ И на любовь ваша се преклони!// Защо и азъ за любовь него-ва/ Сотворихъ ви жаль и скорбь такова./ Но подобре творца да послѣшамъ,/ И на сїса своегѣ послѣдвамъ,/ Неже що бы родителей своихъ,/ Свпрѣжници, и прочихъ любезныхъ./ И вгързвамъ, колко вы ѿскорбихъ/ И сердца ви со жалость исполнихъ,/ Только выше мзда ще да имате/ Въ воздаднїи, и млѣть прїимите“.*

В самото заглавие на книгата авторът подчертава своя сръбски произход (*ѿ КГѢНСТАНТІНА ГѢГНАНОВИЧА РОДОМЪ СЕРБА*), както и преценката си, че книгата е написана на славянобългарски език (*СОЧИНЕНО НА СТИХИ на АЗЫКЪ СЛАВЕНО-БОЛГАРСКІЙ*), която намира индиректно потвърждение и в забележителната популярност на текста в българското общество през целия ХІХ в.

Анализът на творбата предполага прилагането на специфичен методологически подход поради нейната принадлежност към славянобългарския период от историята на новобългарския книжовен език. Първата цел би била идентифицирането на езиковите особености с оглед на техния произход според представата за хоризонталната сегментация на езика на графично-правописно и фонетично, морфологично и синтактично ниво. На практика употребените езикови елементи се съпоставят със съответстващите им елементи от системите, които биха могли да бъдат познати на автора поради неговия сръбски произход и образование, както и вследствие на пребиваването му в българска среда. Така получените резултати са съществени, но недостатъчни, за да се обяснят причините за особеностите и взаимодействията на езиковите елементи в конкретния текст, които се определят не само от езиковия контакт между различните в типологическо от-

ношение родствени системи, но преди всичко са обусловени от функционирането на езиковите единици в дискурса.

Славянобългаризмите не могат да бъдат класифицирани на базата на определени релевантни (вътрешно)структурни признаци (т.е. като елементи на езикова система в съвременното разбиране на това понятие), тъй като тяхната същност в значителна степен зависи от функционалните им характеристики, свързани с постигането на определени комуникативни цели. Във връзка с това би било оправдано като основна единица, в която се реализират процесите на хибридизация, да се приеме думата. Именно на нивото на думата (като компонент на текста) най-ясно се проектира взаимодействието на графичните, фонетичните, словообразователните, морфологичните, морфосинтактичните, синтактичните и лексикално-семантичните особености.

Подобно разбиране предполага комбинирането на два подхода: 1. Идентифициране на езиковите елементи, употребени в текста, *per se* според признаците, релевантни за определяне на тяхната принадлежност към дадено езиково ниво; 2. Установяване на начините на активиране на посочените признаци на нивото на текста в съответните лексеми, като последните бъдат допълнително характеризирани по отношение на отразените в тях формализирани особености от другите езикови нива¹. По този начин всеки комплекс от критерии, свързани с определянето на единиците на дадено езиково ниво, може да се приеме или като основен, или като допълващ според конкретните цели на анализа.

Същевременно така определеният аналитичен подход не би могъл да игнорира зависимостта между функционирането на езиковите единици в текста и книжовноезиковата култура на книжовниците. През разглеждания период съществена роля за нейното формиране играе организираното или самостоятелното изучаване на граматиката на черковнославянския език, а също така и практическото му усвояване чрез четене, преписване и писане на черковнославянски и смесени текстове от страна на сръбските и българските книжовници. Съответно стиловата и прагматичната специфика на съчиненията от епохата отразява и реторическите представи за употребата на езика, за не-

¹ Например, ако във фокуса на изследването са звуковите съответствия на дадена графема, то за тяхната реконструкция би била релевантна употребата на въпросната графема в думите в текста, като допълнително се вземат предвид произходът на последните, другите им писмено фиксирани фонетични особености, тяхната словообразователна структура, семантика, граматични морфемии, с които се свързват, както и синтактичното значение на синтагмите, в които се явяват.

говите стилове и жанрове, имащи определени сходни (но не и еднакви) черти в българския и сръбския книжовен език от втората фаза на славяносръбския и първата фаза на славянобългарския книжовноезиков тип. Въпросните представи също се формират или посредством обучение по реторика (на черковнославянския и/или руския език), или/и индиректно – чрез абстрахиране на определени правила за генериране на текст на базата на писмената практика².

Въпреки липсата на информация за образованието на К. Огнянович неговата книжовна продукция потвърждава стабилната му подготовка в областта на черковнославянския език и реторика.

Ето защо като база за реконструирането на книжовноезиковата му концепция (и особено на граматичните и реторическите му познания) биха могли да послужат пособия за изучаване на черковнославянската граматика и реторика. Те са използвани в сръбската образователна система от края на XVIII и през първите десетилетия на XIX в., като някои от тях са познати и в българските филологически среди, а именно: *Ръководство къ Славенстѣй Грамматицѣ ко Оупотребленію Славено-Сербскихъ народныхъ Оучилищъ*. 1794¹; 1800², 1811³, 1821⁴, 1840⁵ от Аврам Мразович и *Ръководство къ славенскомѹ краснорѣчію* (1821) от същия автор. Във връзка с определянето на жанровите особености на писмото на Алексей конкретни напътствия за видовете писма и начините на тяхното структуриране се съдържат не само в писмовниците от епохата, но и в тогавашната учебна литература, от която избираме като основа за съпоставка изложените по синтезиран и разбираем начин правила за писане на писмо в популярния през първата половина на XIX в. в Сърбия учебник на Георгие Захариадис, написан през 1824 г. *Ръководство къ Славенской Грамматицы Сoderжаще Правоглаголаніе, Гласовдареніе и Правотисаніе на Употребленіе Часловаца и Фалтираца* (1830).

По принцип учебната литература (включително и посочените пособия) съдържа конкретна информация за граматичната система и структура, както и за употребата на черковнославянския език при създаване на текстове от различни стилове и жанрове. Същевременно в нея са формулирани и регламентирани определени общотеоретични принципи в това отношение, които имат висока степен на валидност извън черковнославянския език. Подобни правила се съдържат и в руските граматики и реторики от епохата, вследствие на което в сла-

² В това отношение не следва да се пренебрегва и гръцкото влияние, но черковнославянското влияние тук се разглежда като определящо, тъй като източниците на К. Огнянович за написването на поемата са от черковнославянски произход.

вянския православен ареал се формира един общ комплекс от лингвистични идеи, който в различна степен и по различен начин служи като основа за изграждането на езиковите и стиловите норми на формиращите се нови книжовни езици на сърби и българи.

1. Езикови особености

1.1. Графични, правописни и фонетични особености

В поемата на К. Огнянович е употребена черковнославянската азбука, т.е. авторът не е повлиян от ранновъзрожденските графично-правописни практики (свързани със среднобългарската традиция, които са характерни за българската книжовна продукция), нито от сръбскославянската традиция.

Огнянович се стреми да спазва характерните за черковнославянската норма правила, отнасящи се до съотношението между звук и буква, както и за дистрибуцията на графичните знаци. На практика обаче книжовникът употребява въпросните букви и други знаци за отбелязване на звуковете, както и на определени езикови особености, за писмена фиксация на един речев комплекс, които не представят речева реализация на отделен (естествен) език, тъй като са резултат от динамично взаимодействие между три родствени езика – черковнославянски (книжовен), родния сръбски и българския (последните два – в техните говорими и книжовни форми от съответния период). Това обстоятелство определя високата степен на хипотетичност в реконструирането на отношението между писмен и устен език в разглежданата творба, както и по принцип в текстовете от славянобългарската епоха.

1.1.1. Като пример би могло да бъде посочена употребата на буквата за старата ятова гласна – ъ. Според черковнославянската норма тя има фонетична стойност, отбелязвана като *ие*, и се употребява след съгласна (докато в началото на думата и след гласна същата функция изпълнява графемата *Є*) (срв. Мразович 1821: 4 – 5). Това правило е сравнително по-последователно реализирано в сръбския език от епохата (Младенович 1989: 23 – 26). На свой ред говорите на сръбския и българския език, които са релевантни за писмената практика на Огнянович, имат екавски рефлекс на *ят*, който се реализира и в двата смесени езика – славяносръбския и славянобългарския език (срв. например Младенович, *Ibid.*), т.е. буквата ъ има два звукови референта – /je/ и /e/.

В писмото на Алексей с малки изключения ятовата графема се отбелязва в съответствие с етимологията. Във връзка с това се налага въпросът за ролята на посочения тип съотношение между звук и буква в процесите на хибридикация, която би могла да се установи чрез проследяване на съответното графично решение в тесния речев контекст. Както беше изтъкнато по-горе, за тази цел би следвало да се вземат предвид други фонетични специфики на лексикалните единици, в които графемата е употребена, ударението, словообразователната структура, морфологичните характеристики, съчетаемостта на лексемите в рамките на синтагмата. В тази връзка ще посочим две от няколкото типови ситуации, които се установяват в текста на писмото:

– Употреба на ъ в лексеми от *черковнославянски произход*, които обаче са компонент на аналитични конструкции. Именно последното обстоятелство би предпоставило екавския изговор на ятовата графема: 756 *Ни съ болѣзнь сердца исполните*. Съответно в израза *ω гѣдѣ* (752 – 753: „... *Азъ вы прелюбезнѣи/Родитѣли ω гѣдѣ молимъ*) (който също е от традиционен произход) може да се допусне реализацията на фонетичната стойност /je/ на графемата ъ. Но вероятността за екавски изговор се обуславя от граматичната морфема за 1 л. ед. ч. сег. вр. на пояснявания глагол – *молимъ*, която има сходни съответствия в сръбския език и западнобългарските говори, но се различава от черковнославянската форма *молю*);

– Употреба на ъ в лексеми от *български произход* – например в глагола *вѣрвамъ*: 775 *И вѣрвамъ, колко вы ѡскорбихъ*. Характерният за разглеждания период български суфикс за образуване на несвършен вид, както и българското окончание за 1 л. ед. ч. дават основание да се предположи екавски изговор на ятовата графема (ср. сръбското съответствие *верујем* и черковнославянското *вѣрую*).

Така в случаите, когато е вероятен екавски рефлекс на *ѣ, който е отразен в говорима по произход лексика (*вѣрвамъ*), неговото отбелязване с ятова графема функционира като маркер за книжовност, т.е. превръща се в средство за легитимиране на една говорима фонетична особеност в книжовния език. И обратното, в традиционни по произход лексеми и изрази (*съ болѣзнь, ω гѣдѣ*) употребата на ъ с предполагаема фонетична стойност /e/ функционира като маркер за тяхната частична изключеност от системата на черковнославянския език и адаптирането им към формирация се книжовен език на говорима основа, което се осъществява в специфични (не строго религиозни) контексти.

1.1.2. Извод

Освен посочения тук пример за отношение между звук и буква в текста са отразени и други разнообразни типове взаимодействия, чрез които – от една страна – се проявяват различни стратегии за проникването на говорими звукови особености в книжовна употреба чрез съответните говорими по произход лексеми, а от друга страна – за „експанзията“ на същите тези особености в книжната лексика. Сложните адаптивни механизми могат да бъдат проследени в проявите на неустановеност на звуковите единици, означавани от графичните знаци. Във връзка с това в общотeorетичен план не е решен въпросът за ролята на споменатите процеси за структурирането на хибридни лексеми – славянобългаризми. В примера с поемата на К. Огнянович проблемите се усложняват и от сръбския произход на автора, обуславящ отразяването и на някои относителни съвпадения (между шумадийско-войводинските и западнобългарските говори, между сръбския и черковнославянския език и под.), които книжовникът би могъл да възприеме и като сръбски, и като български, докато българският реципиент ги разпознава като български.

1.2. Морфологични особености

На морфологично (и морфосинтактично) ниво също се обособяват две основни групи езикови елементи – книжни и говорими, чиято употреба има като основен резултат езикова хибридизация.

1.2.1. Именен комплекс

По отношение на именните части на речта тук ще се съсредоточим върху ключовия проблем за паралелната употреба на синтетични и аналитични форми и конструкции. Чрез набор от различни граматични средства в текста се изразяват определени падежни значения, характерни за славянските езици, които българските и сръбските книжовници от епохата изучават от черковнославянските (евентуално и от руските) граматика и/или усвояват чрез узуса. В езиковото съзнание на К. Огнянович като езикова личност си взаимодействат, условно казано, две синтетични езикови системи – на родния му език и на черковнославянския, и една аналитична – на българския. От друга страна, сръбският и българският се противопоставят на черковнославянския във функционално отношение.

В писмото на Алексей се реализират няколко падежни значения: 1. пряко допълнение, 2. непряко допълнение, 3. причина, 4. притежание или пояснение, 5. изобилие, 6. достигане или цел (употреба на гла-

гола *сподобити*), 7. обстоятелствено значение за място. Съответно за тяхното изразяване също се установяват няколко начина, които условно могат да се определят като: (а) „правилни“ черковнославянски безпредложни и предложни конструкции; (б) общ падеж; (в) омонимни граматични морфеми, които биват или традиционни/говорими (сръбски/черковнославянски и български/черковнославянски), или характерни за двата говорими езика (сръбски/български); (г) „погрешни“ граматични форми (които са рядкост в текста на Огнянович – вж. например стих 774). Ако се приложи комплексът от строго морфологични критерии, групата на хибридните форми би включвала само примерите от типа (г). Но ако критериите за анализ на морфологично/морфосинтактично ниво се комбинират с допълнителни критерии от другите езикови нива, както беше посочено по-горе, тогава се установяват по-сложни и разнообразни реализации на процеса на хибридизация. Като илюстрация тук ще бъдат разгледани някои отделни примери в това отношение.

При изразяването на пряко допълнение се наблюдава ограничена употреба на *черковнославянски именни форми и конструкции*, съчетаващи се с преходни глаголи, които съдържат говорими фонетични, морфонологични и морфологични особености: срв. например: 754 *И честнѣю невѣстѣ заклинамъ!*

В глаголната лексема *заклинамъ* отсъства черковнославянското окончание за 1 л. ед. ч. сег. вр. *-ю*, но от друга страна, тя е изписана според правилата за употребата на черковнославянската графема *ѣ* след съгласна за означаване на /'a/, с добавяне на „безгласната графема“ *ь* в краесловието. Глаголът *заклинамъ* има българско съответствие *заклинамъ* (срв. Геров, Част втора 1976: 78), т.е. без йотуване на лексикалната основа на формата за несв. вид. В *Речника* на В. Караджич е отбелязана лексемата *заклињем* (Караджич 1818: 196) – с отразен резултат от йотуване, но от *e*-спрежение. Следователно в поемата е употребена хибридна форма, в която се комбинират черковнославянски графични с български и сръбски морфологични особености.

Ако се постави въпросът доколко посочените граматични контекстуални параметри при реализацията на традиционните по произход именни синтагми биха имали отношение към процеса на хибридизация, то неговите прояви би следвало да се потърсят на лексикално-семантично ниво, т.е. да се идентифицира формирането на допълнителни (контекстуално обусловени) компоненти на семантичната структура на лексемите от разглежданите синтагми.

Като цяло в текста на писмото примерите за употреба на *обща форма* за изразяване на пряко допълнение също се наблюдават при употреба на *книжна лексика* (с черковнославянска семантика и отразени характерни фонетични особености, като например ъ > о: *сотворихъ*; традиционен рефлекс на сричкотворно р – *скорбь*). Срв.: 758 *И причина за плачъ вамъ подадохъ*; 770 *Сотворихъ ви жалъ и скорбь такава*. Отклонението от черковнославянската норма се проявява в окончанието на някои съществителни от *a*-деклинация (*причина*), или в рамките на именната синтагма, съдържаща съществителни от *i*-деклинация, където общата форма се потвърждава от формата на атрибутивния компонент (*жалъ и скорбь такава*).

На свой ред въпросните граматични морфemi от български произход в именните синтагми се съгласуват с български глаголни форми за аорист (*подадохъ*), с българската местоименната енклитика *ви*, както и с показателното местоимение *таков*, характерно и за сръбския език (Караджич 1818: 808). В сравнение с примерите от тип (а) тук засиленият натиск на българския език върху черковнославянската езикова система засяга не само семантичната структура, но и формоизменението на имената.

Като пример за едновременна трансформация и в значението, и в граматичното изразяване на специфични черковнославянски конструкции може да послужи глаголят *исполнити*, който в черковнославянския език принадлежи към т.нар. „глаголи обьїїа“, употребявани с родит. пад. (Мразович 1821: 168): 775 *И въръвамъ, колко вы ѡскорбихъ/И сердца ви со жалостъ исполнихъ* (вж. също така стихове 756, 767). В сръбския език този глагол има инструментална рекция, реализираща се чрез форма за безпредложен инструментал на подчинения компонент (като в диалектите се среща и употреба на предлога *с*). В българския език подчиненият компонент се изразява чрез предлог *с* + *обща форма*. В текста на писмото се явява именно последната конструкция. Тук отново следва да се обърне внимание, че употребените в стих 776 съществителни имена са от *черковнославянски произход*, т.е. със своята лексикална семантика, фонетични особености и графично представяне те се определят като книжни, но именно граматичната им оформеност сигнализира промяната в тяхната принадлежност, т.е. включеността им към лексикалната система на българския книжовен език.

1.2.2. Глаголен комплекс

На нивото на морфологичните особености и синтаксиса на частите на речта във формите за сегашно, минало свършено и бъдеще време се

наблюдава тенденция към системно отразяване на български особености (малка част от които имат сходни съответствия в сръбския език).

1.2.2.1. Сегашно време

Така например по отношение на формите за сегашно време е използвано окончанието *-мъ* за 1 л. ед. ч., което е обща граматична морфема в словоизменителните парадигми на българския (включително западнобългарските говори) и сръбския език (макар и със съществени специфики).

Тук ще се спрем на един пример за употреба на глаголна лексема, сходна в българския и сръбския език: 765 *И надамъ се на бл̑говтробіе/* 766 *Хр̑та с̑са* (срв. *надамся* – Геров, Част трета 1977: 141, както и *надатисе* – Караджич 1818: 428). В приведения пример глаголът *надамъ се* съответства на черковнославянския *оуповати*, който се употребява с предлог *на* + *винит. пад.* Съответно заменящият го глагол *надамъ се* в сръбския език има дативна рекция, т.е. предполага употребата на безпредложни именни синтагми или имена в дат. пад. В българския език отношението между въпросния глагол и именната синтагма е от дативен тип, реализиращо се във вид на предложна конструкция: *на* + *обща форма*, която именно е употребена в текста на писмото (с уговорката за наличието на формално съвпадение между въпросната обща форма и формата за *винит. пад. ед. ч.* на съответното съществително в черковнославянския език, поради характеризацията го признак 'неаниматност'). В случая традиционната глаголна лексема е заменена от говоримото ѝ съответствие, което е сходно в българския и сръбския език. В именната синтагма на граматично ниво се проявява наслагването на черковнославянско и българско говоримо влияние. Следователно посочените трансформации се осъществяват вследствие на регулиращата функция на българския език.

1.2.2.2. Бъдеще време

Формите за бъдеще време за 3 л. ед. и 2 л. мн. ч. са от български произход, образуват се от граматичната морфема *ще* + *да* + *сегашно време* на съответния глагол. Самите глаголни лексеми в примерите са от различен произход, докато единиците в управляваните от глаголите именни синтагми, някои от които съдържат обща форма, са предимно книжни. С други думи, в отразяването на посочената граматична структурна особеност се наблюдава стабилност, която не се разколебава от фактора произход на лексемите:

765 *И надамъ се на бл̑говѣробіе/ Хр̑ста сп̑са, какъ ще
прошеніе/ Мое тепло съ мл̑тъ да исполни,/ И на любовъ ваиа <ще
да>се преклони!* (вж. също стих 777).

1.2.2.3. Извод

В рамките на глаголният комплекс почти напълно отсъстват черковнославянските морфологични особености, като същевременно доминират хибридните глаголни форми (от традиционен произход и с черковнославянски графични особености, които се съчетават с говорими граматични морфемии – което заслужава особено внимание – реализират рекция, характерна за българските им съответствия (порядко едновременно за българските и сръбските такива). Паралелно се наблюдава разширена употреба на говорими глаголни лексеми. Очертава се тенденцията към стабилизиране на системните морфологически характеристики на глаголните категории в условията на обща субстанциална пъстрота на нивото на текста.

1.3. Реторически особености

Резултатът от прилагането на съпоставителния и дескриптивния подход при анализа на морфологичните особености на именната и глаголната система в цитирания откъс от писмото на Алексий е в голяма степен предвидим – констатира се сложни конфигурации между различни по произход елементи и структури, като примерите за паралелна употреба са относително редки. Вместо това преобладава генерирането на смесени форми, нехарактерни за нито една от контактуващите системи.

В този контекст се налага въпросът за механизмите на взаимодействие между установените езикови особености, които не могат да бъдат обяснени чрез прилагане на критерии от вътрешноезиков порядък³. Както беше изтъкнато по-горе, въпросните механизми в значителна степен се обуславят от реторическите представи на книжовниците, а последните на свой ред са регламентирани в наръчниците по реторика, по-конкретно в раздела *Оукрашеніе (Elocutio)*, и включват

³ Въпросът за ключовата роля на стиховата структура на поемата като фактор в това отношение е най-общо засегнат в Иванова 2021: 13 – 15 и няма да бъде специално разглеждан в настоящата работа. Тук ще се фокусираме върху някои *общи* правила и конвенции при създаването на поетичните и прозаичните текстове през разглежданата епоха, които са не по-малко значими и заслужават по-подробно проучване, включително и по отношение на съчиненията, отразяващи особеностите на славянобългарския книжовноезиков тип.

проблемите, отнасящи се до тропите, фигурите и периодите (Мразович 1821а: 135 – 176).

В писмото на Алексей се проявява резервираност към използването на тропи. Последователно се прилагат повторителни похвати от различни видове (Мразович 1821а: 148 – 149). Вследствие на това се наблюдава повторение на граматични морфемни, на отделни лексеми, на думи от един и същ корен, на синтагматични и по-големи синтактични цялости с аналогична структурираност, които тук няма да бъдат специално разглеждани.

К. Огнянович използва най-често принципа на повторителността при структурирането на *периодите*, които, заедно с членовете, през разглежданата епоха се определят като основна единица на речевата реализация на изречението⁴. Авторът прилага активно използвания за времето похват на разширяването (*Размноженіе или Разпространеніе (Amplificatio)*) по отношение на всяка част на изречението – както на основния израз в простите периоди, така и в сложните периоди (Мразович 1821а: 165).

Разглежданият тук епистолярен фрагмент се състои от пет периода. Поради невъзможността да бъде направен по-пълнен анализ на техните особености, тук ще бъде посочен само един пример за прилагането на принципите на разширяване и повторение.

Първият период съдържа стихове 752 – 778:

Юще рече: „Азь вы прелюбезнїи/ РодитЄли ѿ гдѣ молимъ,/ И честнѣю невѣствѣ заклинамъ!// Да на мене вы не пожалите,/ Ни съ болѣзнь сердца исполните/ За скорбѣ що ви азъ до днесъ сотворихъ,/ И причина за плачъ вамъ подадохъ.

Периодът започва с употреба на **два модални глагола** с експлицитна перформативна функция. Говорещото лице (Алексей) като адресант изразява молба и увещание към **двама адресати** – родители и невестата, чието назоваване се осъществява чрез **двукратно** активизиране на акузативната съчетаемост на глаголите, но по различен начин – в единия случай с помощта на местоимение във винит. пад. *вы* + апелативна форма: *прелюбезнїи РодитЄли*, а в другия – чрез именна винителна синтагма във функция на пряко допълнение: *честнѣю невѣствѣ*.

В дадения контекст значенията на двата модални глагола се обединяват в *едно синтактично и семантично цяло*, което се разширява

⁴ Срв. дефиницията и класификацията на периодите в Мразович 1821а: 164 – 167, 170 – 172.

също с **два глаголни компонента** (глагол и устойчив израз във вид на предикативна синтагма) в отрицателна форма (чрез активиране на **два вида отрицание** с частиците *не/ни*), означаващи действията, които говорещото лице желае да не бъдат изпълнени от адресата: *да не пожелайте, ни изпълните сердца с болезнь*.

1.3.1. Извод

Особеностите на периодите и членовете в разгледания откъс потвърждават системното прилагане на правилото за тяхното разширяване чрез употреба на паралелни синтактични структури или повторение на сходни формални компоненти от еднакъв или различен произход⁵. Именно комбинирането на реторическите принципи на амплификация и повторение, така както са утвърдени в реторическата култура от епохата, открива възможност за регламентирана паралелна употреба не само на *традиционни* и *говорими* езикови единици, но преди всичко и на *хибридни* форми. Последните отразяват в най-пълна степен процеса на все по-активната адаптация на говоримия, но и на черковнославянския език в новия по своите функции книжовен език.

Комбинирането на посочените три типа форми е подчинено на представите за правилно структуриране на тропите, фигурите и периодите при създаването на текст с определена жанрова и стилова принадлежност. Именно тези представи, имащи и общотеоретичен характер, правят възможно легитимирането на разносистемните езикови елементи като равноправни по лингвистичен статус, доколкото те са единствените *налични* средства, които изпълняват зададените *нови комуникативни функции*. При този вид употреба на езика стабилността в процеса на пораждаване на текст се проявява чрез реторическите норми, които имат определяща роля за постигане на адекватно въздействие върху реципиента и които именно създават условия за стартиране на контролираното взаимодействие и преструктуриране, отпадане и заместване на едни езикови елементи с други.

⁵ Амплификацията се утвърждава като универсална процедура за изграждане на текста на всички негови нива (или – както изтъква Мразович: *Размноженіе Есть съгво: Єдино касаетса рѣченій, дрѣго вещей; или Єже тожде Есть; ово бываєть вещьми, оно рѣченіями*. – Мразович 1821а: 93).

2. Жанрови особености

Както беше изтъкнато в началото на настоящата работа, частта от писмото на Алексей, предадена от гледната точка на разказвача, съдържа основната информация, т.е. представя причината за написването на посланието. В този смисъл според нормата на епистоларния стил от епохата точно този фрагмент би бил т.нар. *встъпленіе или предисловіе* (Грегориадис 1830: 90 – 91). Разбираемо е, че в посочения откъс не се съдържа информация за т.нар. *Привѣтствіе*, в което по конвенционализиран начин се именува адресатът на писмото. Вместо това въпросният стилово-композиционен компонент се явява в модифициран вид в началото на цитата. В речта на героя е употребена устойчивата синтагма: *прелюбезніи Родитѣли* (752 – 753), която рядко се активира в епистоларния дискурс от епохата както в сръбския, така и в българския книжовен език в писма, адресирани до членове на семейството или роднини.

Самият епистоларен фрагмент в композиционно отношение представя *предложеніе вещи* (т.е. обговаря основната тема на писмото). На свой ред край на цитата едновременно е и край на писмото, което, представено по този начин, е непълно в композиционно отношение, доколкото липсва т.нар. *заклученіе*, съдържащо устойчиви благопожелания, подпис на автора с характерното изразяване на уважение и титулуване на адресата, отбелязване на мястото и времето на съставяне на текста (Грегориадис, *Ibid.*).

Представянето на съдържанието по посочения начин е проява на жанрова аморфност, която, от една страна, е повлияна от традиционните интерпретации на сюжета в източниците на К. Огнянович, а от друга страна, се дължи на все още непостигнатата обособеност на епистоларния жанр в българската възрожденска литература.

*

Финалната част от писмото на Алексей може да бъде определена като първи текст от началната фаза на художественото интерпретиране на личното писмо в българската ранна възрожденска поезия, както и като ценен източник за типологизирането на някои основни тенденции, свързани с нейното жанрово и собствено книжовноезиково преструктуриране през първата половина на XIX в.

ЛИТЕРАТУРА

- Геров 1976:** Геров, Н. *Речник на българския език*. Фототипно издание. *Част втора*. [Gerov, N. Rechnik na balgarskiya ezik. Fototipno izdaniye. Chast vtora.] София: Български писател, 1976.
- Геров 1977:** Геров, Н. *Речник на българския език*. Фототипно издание. *Част трета*. [Gerov, N. Rechnik na balgarskiya ezik. Fototipno izdaniye. Chast treta.] София: Български писател, 1977.
- Захариадис 1830:** Захариадис, Г. *Ръководство къ Славенской Грамматичеы Содержаще Правоглаголаніе, Гласовдареніе и Правописаніе на Употребленіе Часловаца и Фалтираца*. [Zahariyadis, G. Rukovodstvo k Slavenskoj Grammatitsy Soderzhashte Pravoglagolanie, Glasoudarenie i Pravopisanie na Upotreblenie Chaslovatsa i Psaltiratsa.] Шабац, 1830.
- Иванова 2021:** Иванова, Н. Поемата „Житие светаго Алексия человека божия“ от Константин Огнянович в българското литературно и книжовноезиково развитие през XIX век. [Ivanova, N. Pоеmata „Zhitie svetago Aleksiya cheloveka bozhiya“ ot Konstantin Ognjanović v balgarskoto literaturno i knizhovnoezikovo razvitie.] // *Научни трудове*, т. 58, кн. 1, сб. А, 2020. Филология. Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2021, 11 – 23.
- Караджич 1818:** Караџић, В. *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечима*. [Karadžić, V. Srpski rječnik istolkovan njemačkim i latinskim riječima.] У Бечу, 1818.
- Младенович 1989:** Младеновић, А. Примање и измене рускословенског језика. [Mladenović, A. Primanje i izmene ruskoslovenskog jezika.] // Младеновић, А. *Славеносрпски језик. Студије и чланци*. Књижевна заједница Новог Сада, 1988, 9 – 42.
- Мразович 1821:** Мразовић, А. *Ръководство къ Славенстѣй Грамматичѣ ко Оупотребленію Славено-Сербскихъ народныхъ Оучилищѣ*. [Mrazović, A. Rukovodstvo k Slavenstej Grammatice ko Upotrebleniyu Slaveno-Serbskih narodnyh Uchilisht.] 1821.
- Мразович 1821а:** Мразовић, А. *Ръководство къ славенскомѣ краснорѣчію*. [Mrazović, A. Rukovodstvo k Slavenskomu krasnorechiyu.] 1821.

ЗА ВИДОВЕТЕ ПИСМА СПОРЕД НИКОЛА МИХАЙЛОВСКИ

Кина Вачкова
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

THE TYPES OF LETTERS ACCORDING TO NIKOLA MIHAYLOVSKI

Kina Vachkova
Constantine of Preslav University of Shumen

Nikola Mihaylovski is best known in the history of the modern Bulgarian literary language as a co-founder, along with Ivan Momchilov, of the Tarnovo School of Linguistics and Spelling. His contribution to the formation of the epistolary style of the modern Bulgarian literary language has not been studied so far. The article examines his book „Малък Български писмовник“ (Little Bulgarian Letter book), 1868. His theories about the types of letters are presented. The etiquette of letter templates that he presents in his textbook is analysed, as is the specific terminology used.

Key words: literary language, epistolary style, notions of 'letter writing', types of letters, etiquette of letter templates, terminology used

Никола Михайловски се включва в процеса на формирането на епистоларния стил на новобългарския книжовен език (НБКЕ) през Възраждането главно със своя учебник *Малък Български писмовник или Образци за различни писма. Съставилъ Н. Михайловский. Издава Книгопродавницата Момчилова, Славейкова и съдруж. Въ Търново. Издание първо. Русчукъ. Въ печатницата на Дунавската областъ. 1868* (по-нататък – и МБП).

Писмописанието става особено актуална тема за българите и необходима учебна дисциплина в българските училища от втората и третата четвърт на 19. век. Причината за това е, че писмата са единствената форма за дистанционно общуване по онова време (Вачкова

2020). Това довежда до съставянето на учебници и други образци за писане на писма. Първоначално писмовниците са ръкописни, но с годините се появяват и 15 печатни, които имат свое определено място в историята на НБКЕ. Езиково-правописният модел на МБП като източник за проучването на Търновската книжовна школа, на която Никола Михайловски заедно с Иван Момчилев е един от съоснователите, е изследван до известна степен (вж. Братанов 2021, 2021а).

Никола Михайловски е разделил своя МБП на две основни части. Първата (с. 4 – 10) е озаглавена „Правила за писмописанието“. Втората част (с. 11 – 44) съдържа „Образци за писма“. Първата част, имаща предимно теоретичен характер, е обект на друга наша публикация (Вачкова 2021). Тук ще анализираме втората част, която представя разбирането на възрожденския учител, книжовник и общественик за видовете писма и техните особености.

Представените образци за писма са общо 34. Включени са и 5 отговора. Писмата са разделени на 7 групи: **Писма за нова година; Писма за празници; Писма благодарителны; Писма срадователны; Писма утѣшителны; Писма за разны случаи; Писма за работа и търговскы.** В „т. VIII. Полици, Записы, Обвезателства и проч.“ (с. 44 – 64) са включени текстове, които не са епистоларни, поради което ще бъдат изследвани в друга наша публикация. Подобни текстове със съответната терминология се появяват и преди МБП (вж. напр. Иванова 2021; Николова 2019).

Първите две групи писма (**I. Писма за нова година; II. Писма за празници**) отразяват връзката на ученика със семейството му и са насочени към поздравления за различни празници. Очевидно най-често са се пишели поздравителни писма за Нова година. Първите две от тази група са насочени към родителите и изразяват синовна признателност за грижите им към техния син, както и благопожелания към тях за новата година, например: „Азъ съмъ толкозь обладанъ отъ признателны къмъ Васъ чувства, щото не мож да са въздържж да Ви гы неискажж въ първытѣ минути на тѣзи нова година“; „Мысльж за моя неотмѣнна длѣжность да Ви молитствувамъ новата година благополучна и весела“ (с. 11). В същия дух е написано и третото писмо, отправено към майката.

Следващата група поздравителни писма е насочена към личния празник на родители и близки. Като имаме предвид, че в миналото се е чествал по-скоро именият, а не рожденият ден, приемаме, че действително става въпрос за имения ден на бащата, на майката, на чичото и на

покровителя/благодетеля на ученика. Например: „Мила моя майко, Деньтъ на Вашья праздникъ е за мене и единъ отъ радостнытъ и тържественны дънье... Богъ да Вы удостои да празнувате днешня дънь още много години въ съвършенно здравіе и благоденствіе за радость и утѣшеніе на почтителныя и признательныя Вашъ сынъ“ (с. 14).

Доста по-голяма е група **III. Писма благодарителны**, която съдържа 6 образца за писма и 1 отговор. Темите на писмата са разнообразни: „На уйка за покровителството му“, „На благодѣтель“, „За освобожденіе отъ затворъ“, „За непоискано покровителство“, „Сжщо“, „Отъ ученикъ на благодѣтеля си“, „Отъ ученикъ на учителя си“. Интересно е например писмото с благодарност за помощ за освобождаване отъ затвора, където пишещият е попаднал „само защото е угнетенъ“. И продължава: „Азь благославямъ гоненіето си, защото ми придобы Вашето драгоцѣнно покровителство и Вашето пріятелство“ (с. 18).

Дълбоко уважение показва благодарителното писмо „Отъ ученикъ на учителя си“: „Баща ми ми даде животъ, а отъ Ваша Милость са научихъ добрыя животъ. Вый обогатихте ума ми съ познанія и украсихте сърцето ми съ мъдритѣ Ваши съвѣты. Вашитѣ отеческы наставленія колко пжти въ живота ми сж ма отгървали отъ неприятности и почти неминуемы опасности!...Благодарѣхъ Вы слѣдователно сърдечно, Господине Учителю, за сичкитѣ Вы благодѣянія...“ (с. 21).

Отговорът е след второто благодарствено писмо. Адресантът благодетел скромно омаловажава помощта, която е оказал на ученика: „Вашето писмо много надминува малкитѣ услуги, които азь Ви съмъ сторилъ; Считамаъ са честитѣ, дѣто съмъ можѣлъ съ таквызь малкы работы да Ви покажж колко Вы почитамъ...“ (с. 17).

В група **IV. Писма срадователны** (с. 22 – 23) са включени само 2 вида писма: 1. За честитенъе на сватба: „Желаѣхъ, любезный мой пріятелю, да съмъ азь първый, който ви принасямаъ моето отъ сърце честитенъе на вашата сватба. Никой повече отъ васъ не заслужава да бжде благополученъ и никой по добрѣ отъ васъ не може да распространява щастіе върху сичкитѣ които сж около васъ...“ (с. 22); 2. За срадваніе за добиваніе на чедо: „Съ едно много живо удоволствіе пріехъ новината за умножаваніто на вашата челядь. Туй прави голѣма радость ваши познайницы... Като пріемамаъ участіе въ радость-та ви че любезната ви супруга има честитость-та да стане майка, азь прилагамъ и молитствованіята си заедно скоро възстановяване на здравьето ѣ...“ (с. 23).

V. Писма утѣшителны (с. 23 – 27). В този раздел са включени 4 образца за писма:

1. До приятел при смърть-та на баща му: „Голѣмата скърбъ, която испытвате за смърть-та на възлюбленныя вашъ баща, я усѣщамъ и азъ твърдѣ живо ... На мѣсто сж слѣдователно сълзитѣ въ този случай, умѣстна е и скърбъ-та! Тѣ сж свидетелство на доброто ви сърце, което сѣкога е пламтѣло отъ сыновна любовъ къмъ покойныя, който ви бѣше и баща, и приятел, и наставникъ...“ (с. 23 – 24);

2. До приятел при смърть-та на майка му: „Вый загубихте една безцѣна майка, която вы обичаше безмѣрно, а азъ са лишихъ отъ една великодушна покровителка... Нека Богъ я успокои въ обитолитѣ на праведнытѣ...“ (с. 24 – 25);

3. До една Госпожа по поводъ на смърть-та на чедото ѝ: „Госпоже, ако въ състояніето, въ което са намѣрвате, бихте могли да приемерѣ утѣшеніе, мысльж че освѣнъ Бога другый не може ви го принесе ...“ (с. 25);

4. Друго. В това писмо се изказва съболезнование до приятел, който е изгубил един от синовете си: „Каква загуба, Боже мой! И на какво испытаніе е рѣшило Провидѣніето да постави вашето душевно мжжество... Остана ви единъ сынъ, положѣте сичкитѣ си грижи да го направите честенъ человекъ като васъ: съ една рѣчь утѣшавайте са съ тогось, който ви остава, и молете са за оногось когото нѣмате вече“ (с. 26 – 27).

VI. Писма на разны случаи (с. 27 – 37):

1. Писмо; 2. Писмо/отговор; 3. Писмо; 4. Писмо; 5. Писмо/отговор; 6. Писмо; 7. Писмо; 8. Писмо; 9. Писмо/отговор; 10. Писмо.

В този раздел Н. Михайловски е събрал 10 писма и 3 отговора към някои от тях. Писмата наистина са с различно съдържание, но са необходими за ученика. В първото авторът пита приятел за причината за „дълговрѣменното“ му мълчание (с. 27). Друго писмо съдържа молба от ученик, който трудно се справя с учението, към баща му, да му разреши да напусне учението и „съ волята Ви да са научж нѣкой занаятъ“ (с. 32). Отговорът на бащата е написан с любов и грижа към сина и съдържа съвети към него как с труд и прилежание да победи трудностите по пътя на учението. Накрая завършва: „Бжди здравъ и слушай съвѣтитѣ ми и тѣй ще бждешъ най драгъ сынъ на мене“ (с. 32 – 33). Авторът на следващото писмо съобщава на свой приятел за намерението си „да обикольж нѣкои чужды държавы и да обогатѣ съ новы и полезны познанія“ (с. 33 – 34). Осмото писмо изразява ра-

зочарование от приятел, който е научил „най голѣмата тайна на сърцето ми, която ви довѣрихъ, и съ туй ми направихте безмѣрна поврѣда...Забравѣте ма слѣдователно, както и азъ ще ви забравя“ (с. 34). Авторът на деветото писмо споделя с приятеля си, че обича разнообразието – сменя живота в шумната столица със селския живот и обратно: „мене ми са струва, че разнообразность-та ...отморява и успокоява, а едно малко отсъствие съживява любовь-та и подновява пріятелството“ (с. 34 – 35). Писмото с номер 10 е от баща към син. Като му изпраща книги и „едно възелче пары“, бащата изказва задоволство от писмото на учителя му г-н Н..., който „похвалява доброто ти поведеніе и прилѣжаніето въ ученіето“ (с. 35 – 36). Отговорът на ученика е написан с „крайна признателность и почитаніе“: „Цалувамъ ржка на Васъ и на милата ми Майка и съмь сѣкога Вашъ най покорный и послушный сынъ“ (с. 36 – 37). Последното писмо (11) от този раздел представя отговор на писмо от сестрата на брата, който е ученик: „Писмото ви ма много зарадва, защото ми извѣстявате за благополучното здравье на нашитѣ милы родители и за вашето“. И тук откриваме голямата обич и благодарност на автора към родителите: „Вый знаете колко чадата сж обязаны на родителейъ си, а особено азъ и вый на нашитѣ драгы родители, които ны са отгледали и доро до сега още не прѣставатъ да иматъ голѣмы gryжы за нашето възпитаніе и образование“ (с. 37).

VII. Писма за работа и търговскы (с. 38 – 44). В този раздел са включени 5 писма и 1 отговор:

1. „До единъ роднина за потъкмяванье на една делба“. Авторът на това писмо кани свой роднина да се срещнат и да се разберат относно имотна подялба: „И тѣй, любезный ми брате, ако ма вѣрвате, ный можемъ са утѣкмимъ самы без да слушама законовѣдцытѣ, които иматъ особно искусство, да сплитатъ най яснытѣ работы на свѣта, и които знажтъ да печельтъ дебелы суммы отъ най ничтожнытѣ работы“ (с. 38);

2. „До единъ длѣжникъ“. С това писмо се призовава лице, на което писмописецът е заел пари, да му се издѣлжи: „Мољж вы не ма докарвайте въ положеніе да са раскайвамъ дѣто ви съмь направиль услуга“ (с. 39);

3. „Благодарително, придружено с плащаніе на заеты пары“. С третото писмо закѣснелият длѣжник се издѣлжава и благодари за направената услуга: „Наконецъ, Гоподине, азъ са считамъ честить

дѣто мож да ви върнѣ паритѣ, които толкозь услужливо ми заехте, и бързамъ да ви ги проводѣж“ (с. 39 – 40);

4. „Пытаніе за състояніето на единъ търговецъ за да бы го кредиторували“. Авторът на писмото моли получателя да го информира за състояніето на свой познат, който е поискал стока за срок от шест месеца: „Не ми е позната търговіята по вашытѣ мѣста, а имамъ честь да познавамъ само ваша милость, на когото имамъ пълно довѣріе, че ...можете да ми кажете истината безъ лицепріятіе“ (с. 40);

5. „Отговоръ“. „Г-нѣ Д. Д., за когото ма пытате, е единъ отъ най честнытѣ и дѣятелны търговцы въ града ни“ (с. 40 – 41);

6. „За исканіе на заеты пары“. След като напомня, че кореспондентът му се бави с връщането на заети пари, предупреждава: „да не ви са види криво, като ще са принудѣж да постѣпѣж съ васъ споредъ закона“ (с. 41).

*

Включените във втората част на „Малкъ Българскый писмовникъ“ (1868 г.) от Никола Михайловски „Образцы за различни писма“ представят автора им като високоинтелигентен възрожденски строител на епистоларния стил на НБКЕ. МБП има определено педагогическа насоченост – предназначен е за преподаване в училище и отговаря на важна необходимост в образованието – всеки ученик да се научи да пише писма. Имат и възпитателен характер – внушават любов към семейството, уважение към учителите, любов към учението, скромност, коректност във взаимоотношенията и др. под. Прави впечатление, че тези образци са изцяло съставени от Н. Михайловски, т.е. те са български, а не са преведени или заети от чужди автори, както това често се случва с образците за писма, които намираме в предишни, а и в следходни печатни писмовници (вж. напр. Вачкова 2021а, където са представени писмовниците на Добри Войников). Макар и пряко насочени към училището, тези образци за писма без съмнение могат да се ползват и от лица извън него.

Михайловски показва забележителен усет за характера на различните видове писма. Така писмата до родителите, до учителите, до благодетелите са изпълнени с истинско чувство на благодарност. Утешителните писма излъчват състрадание и упование в Бога. Доста разнообразни са образците, обединени в групата на писмата за различни случаи. Обединява ги обаче убедеността на автора, че те са необходими на учениците. „Писма за работа и търговскы“ се отличават с определено деловия си характер.

Образците за писма, включени от Никола Михайловски в неговия „Малък Български писмовник“, представят значителна крачка напред в развитието на епистоларния стил на новобългарския книжовен език.

ИЗВОРИ

Михайловски 1868: Михайловски, Н. Малък Български писмовник или Образцы за различни писма. Съставилъ Н. Михайловский. Издава Книгопродавницата Момчилова, Славейкова и съдруж. Въ Търново. Издание първо. Русчукъ. Въ печатницата на Дунавската областъ. 1868.

ЛИТЕРАТУРА

Братанов 2021: Братанов, И. Езикът на „Малък български писмовник“ на Никола Михайловски (Морфологични особености). [Bratanov, I. Ezikat na „Malak balgarski pismovnik“ na Nikola Mihaylovski (Morfologichni osobenosti).] // *Традицията – свещено и профанно (Фолклор – литература – история)*. Импресарско-издателска къща „Род“, 2021, 370 – 381.

Братанов 2021а: Братанов, И. Езикът на „Малък български писмовник“ на Никола Михайловски (Графични и правописни особености) [Brajtanov, I. Ezikat na „Malak balgarski pismovnik“ na Nikola Mihaylovski (Grafichni i pravopisni osobenosti).]. // *Известия на Научен център „Дазий Доростолски“ – Силистра, към Русенския университет „Ангел Кънчев“*. Традиция и модерност в образованието и науката. Книга XIII, г. XIII. Русе, 2021, 41 – 48.

Вачкова 2021: Вачкова, К. Никола Михайловски и правилата за писмописанието. [Vachkova, K. Nikola Mihaylovski i pravilata za pismopisanieto.] // *Отговорността пред езика*. Книга 7. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“. Шумен, 2021, 165 – 172.

Вачкова 2021а: Вачкова, К. За приноса на епистоларната комуникация при формирането на новобългарския книжовен език. [Vachkova, K. Za prinosa na epistolarnata komunikatsiya pri formiraneto na novobalgarskiya knizhoven ezik.] // *Slovanské a slavistické reflexe. Sborník k životnímu jubileu profesorky Hany Gladkové*. Ginka Bakärdžieva, Markus Giger, Kateřina Lah (edd.). Pavel Mervart 2021, 135 – 148.

Иванова 2021: Иванова, Д. За търговските писма и търговската терминология в „Писменник общеполезен“ (1835) на Христаки Павлович. [Ivanova, D. Za targovskite pisma i targovskata terminologiya v „Pismennik obshtepolezen“ (1835) na Hristaki Pavlovich.] // *Лингвистични проблеми II. Научни текстове от Юбилейната международна научна конференция „Филологията – традиция и предизвикателства в новата реалност“* (7 – 9 октомври 2021 г.) по повод на 30-годишнината от създаването на Филологическия факултет при Югозападния университет „Неофит Рилски“. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“ – Благоевград, 2021, 7 – 13.

Николова 2019: Николова, Н. „Диплография или какъ ся дръжатъ търговскы книги“ (1850) от братя Караминкови – предварителни бележки. [Nikolova, N. „Diplografiya ili kak sya drzhyat targovsky knigy“ (1850) ot bratya Karaminkovi – predvaritelni belezhki.] // *Рада и приятели. Сборник в чест на проф. д-р Радка Влахова*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2019, 275 – 284.

**LETTERS FROM YORDANKA FILARETOVA
TO MARIA BURMOVA: LINGUISTIC VARIATION
BETWEEN 1865 – 1888¹**

Grace Fielder
University of Arizona

Letters from Yordanka Filaretova, a native of Sofia, to Maria Burmova are analysed for linguistic variants before the official codification of Bulgarian orthography in 1899. Filaretova's mobility, specifically her long-term residence in Istanbul, suggests loose (i.e. more dispersed rather than dense) social networks that correlate with innovations in linguistic norms and the diffusion of linguistic change. The paper thus contributes to the study of the linguistic history of norms listed below, that is, the value of language variants by speakers who were not centrally involved in debates about what language variants should eventually be chosen for the Bulgarian literary language.

Key words: historical sociolinguistics, linguistic variants, social network theory, orthography, language standardization

This paper is part of a larger study using social network theory to analyze the use of linguistic variants in the 19th century Bulgarian language before and after 1878, specifically in the correspondence of educated speakers who are natives of Sofia, and before official codification of the orthography in 1899. The basic premise is that language change is actuated from a situation of variation, i.e. speakers either maintain certain established, more conservative variants or adopt newer, innovative ones. Several studies on language variation and change in English have established a correlation of dense social networks with maintenance of

¹ This paper is part of a larger project on the sociolinguistic history of the western dialect of Sofia during the 19th century before and after Sofia became the new capital in 1879. My archival research was generously supported by the Advanced Academia Fellowships Programme of the Centre for Advanced Studies in Sofia. I would also like to thank Nadezhda Aleksandrova for alerting me to the correspondence between Filaretova and Burmova in the National History Archives.

local norms and resistance to change, while loose social networks correlate with innovation in language norms and the spread of language change (Conde-Silvestre 2012). Thus vernacular language as evidenced in personal correspondence are analyzed to discover which variants were in use and which variants were preferred over time in order to provide a window into the historical processes at work during the 19th century in terms of the eventual standardization of the Bulgarian literary language. As Hernandez-Campoy & Conde-Silvestre point out:

The preservation of letters written by the same individual over different periods of his/her lifetime [...] adds an interesting dimension to historical linguistic research based on correspondence. In addition to the attested validity in detecting the provenance [...] and direction of long-term changes, [...], they are also useful to analyse the linguistic behaviour of individual speakers over more or less prolonged periods of time — ideally a complete life span — and thus to trace how a change in progress diffuses longitudinally in real time along a group of homogeneous speakers (Hernandez-Campoy & Conde-Silvestre 2015: 18).

In discussing the Late Middle to Early Modern English spelling change of <p> to <th> in the Paston letters (1422-1509), the authors argue that the adoption of the innovative <th> spelling by speakers in the later years of their life can be explained by their geographical and social mobility that exposed them to other variants. This association of mobility with the adoption of innovative change is confirmed by Bergs' 2005 monograph study of linguistic features in the Paston letters. This correlation of increased mobility with innovative change is articulated explicitly by Tieken-Boon van Ostade:

Whether upward or downward, geographical or social, any type of mobility would, as already indicated, have brought people into contact with different norms of speech, with the potential for their own language to change in response. [...] At the same time, many more people were probably not mobile: such people probably belonged to closed networks, and their language would therefore have been conservative compared to those people who did move about a lot (Tieken-Boon van Ostade 2006: 251).

The focus in this paper then will be on this factor of mobility which correlates with loose social networks, given the fact that Yordanka Filaretova traveled extensively and lived in different locations, as well as the fact that her social connections were also typical of loose networks. Her family lived in Sofia, but her brother, Dimitar Hadzhikotsev, studied in Russia and travelled considerably as a merchant and political actor. Filaretova's husband, Sava Filaretov, was from Zheravna in the eastern

(Balkan) dialect area and his higher education took place in Russia. Filaretova lived as part of the Bulgarian community in Tsarigrad (Istanbul) and Halki, and while there she became friends with Maria (Marionka Ivanova Parvova-Zolotovich) Burmova (1835 – 1916). Burmova was the niece of the wealthy Tsarigrad merchant Georgi Zolotovitch, who adopted her and brought her to Tsarigrad and then Halki in the 1850s, and also the wife (1861) of Todor Burmov, a journalist/editor, who later became the first prime minister of the principality of Bulgaria in 1879 (Radkova 2009). Filaretova also belonged to the Russian diplomatic community in Tsarigrad. Moreover, Filaretova's philanthropic work throughout her life resulted in numerous connections with other social actors beyond Sofia.

Yordanka Filaretova was born in 1843 to a wealthy merchant family in Sofia and at age 15 was one of the first students in the Sofia Girls School when it opened in November 1858, headed by Sava Filaretov. In October 1860 she married Filaretov, who in March of the following year was forced to leave Sofia for political reasons. He returned to Russia, became a Russian citizen and was subsequently named consul of the Russian diplomatic mission in Tsarigrad. Filaretova gave birth to their son in August 1861 and was reunited only briefly with Sava when he returned to Sofia in November 1861 on his way to Istanbul, leaving Filaretova and their son in Sofia. With the assistance of Nayden Gerov, a close friend of her husband's, Filaretova moved with her son, mother and nephew to Istanbul to join her husband in May 1862. Sava died of tuberculosis in November 1863, but Filaretova remained in Istanbul/Halki until 1867 when she returned to Bulgaria first settling in Plovdiv, and then returning to Sofia in 1869. In November 1869 she founded Женско благотворително дружество „Майка“ (Women's Charitable Society) and devoted her life to philanthropic work. She was active in the work of the Sofia Revolutionary Committee founded by Levski in 1870 and served as a nurse during the Serbo-Bulgarian War of 1885-1886. Due to disapproval of the Stambolov government she left Bulgaria for Tsarigrad in 1890 and then Russia in 1893 (visiting Marin Drinov in Kharkiv before settling in Saint Petersburg) and returned to Bulgaria probably around 1896. She died in Sofia in 1915 (Tsekov 2009).

10 letters (out of a total of 33 collected) from Yordanka Filaretova to Maria Burmova (National Library of Cyril and Methodius F16 AE644) are analyzed in terms of salient linguistic variants during the period 1865-1888. These 10 letters were selected as representative not only in terms of time but also place (Halki, Plovdiv, Sofia and Tsarigrad). The linguistic variants selected for analysis are given in Table 1 together with the 19th

century schools they are associated with (Georgieva et al. 1989: 177-182). It should be noted that what is being analyzed are the orthographic representations of these variants and that orthographic variation is quite typical for this period of time for many educated Bulgarians and professional writers.

Table 1. Linguistic Variants and Schools

	Tarnovo	Plovdiv	Koprivshitsa	Drinov
1st p. sg. pres.	-ж/ѣж	-ж/ѣж	-а/я	-ж/ѣж ²
1st p. acc. pro.	ма	мя	ма	ме
Reflexive pro.	са	ся	са	се
1 st p. sg. cop.	сьмь ³	сьмь ⁴	–	сьмь ⁵

While several individual verb stems exhibit little (**знаѣж** – 7 vs. **зная** – 1; **благодарѣж** – 4 vs. **благодаря** – 1) or no variation (**надеѣж сж**⁶, **желаѣж**, **просѣж**, **съобща**) in first person singular present tense ending for the first and second conjugations, those that do vary show a gradual shift over time such that the **-а/я** endings are more numerous by the 1880s. The trajectory of this shift is not steady, however, as there is variation even within individual letters and not simply over time. Thus in the first sentence of the body of the 1865 letter from Halki we find **Най перво вы сж моля да мж извините** [...], and in the last half of the same letter **Молж Вы сж ако Вы нѣѣ мжчно да попита Г=нѣ Бурмовѣ** [...]. In the 1868 letter from Plovdiv we find almost the same wording in the initial sentence of this letter **Най пѣрво Ви сж молж сестра ще да ма извините** and 5 of the 6 tokens of **мол-** in this letter have the ending in **-ж**. The single token of **мола Ви сж** occurs in the last paragraph, but follows two tokens of **молж** in the same paragraph. In 1884 there is one token of **са помола** and in 1888 one token of **моля Ви** (without the reflexive particle) and no tokens with **-ж**. The singletoken of **благодаря** (vs. 4 **благодарѣж**)

² It is interesting to note that in a letter from Drinov to Filaretova, dated 02.27.1893 (F249 AE9 L1-2-2a) Drinov uses **-а/я** for the first person singular of the following verbs: **благодаря**, **помоля**, **отговора**, **пиша**, **напиша**, **кажа**, and *jus* only in roots: **пжть**, **пжтуванѣе**, **кжща**, **кжмѣ**. This usage deviates from Drinov's own 1870 principles and probably anticipates the 1899 orthographic reform.

³ Momchilov 1868: 60.

⁴ Gruev 1858: 41.

⁵ There are four examples of **сьмѣ** in Drinov 1869: VI (**Кѣм читатели-тѣ**).

⁶ The reflexive particle variants **сж** ~ **са** will be discussed below with variants of the first person pronoun.

occurs in the last letter of 1888. Thus the directionality of the shift seems to clearly favor **-а/я** over time. Table 2 presents the 1st p. sg. pr. endings of all first and second conjugation verbs in both numbers and percentage.

Table 2. 1st p. sg. endings I & II conjugations

	-ѣ/ѣѣ	-а/я	-мь	Total
1865 Halki	9 (69.5%)	4 (31.5%)	0	13
1.1867 Plovdiv	1 (20%)	3 (60%)	1 (20%) ⁷	5
2.1867 Plovdiv	7 (54%)	6 (46%)	0 (0%)	13
1868 Plovdiv 18 (67%)	8 (29%)	1 (4%) ⁸	27	
1869 Sofia	10 (71%)	4 (29%)	0 (0%)	14
1871 Sofia	5 (83%)	1 (17%)	0 (0%)	6
1876 Sofia	8 (80%)	2 (20%)	0 (0%)	10
1884 Tsarigrad	4 (37%)	6 (54%)	1 (9%) ⁹	11
3.1888 Tsarigrad	1 (25%)	3 (75%)	0 (0%)	4
8.1888 Sofia	4 (50%)	4 (50%)	0 (0%)	8

While overall the *jus* endings **-ѣ/ѣѣ** maintain a strong presence throughout the entire timespan, I would argue that it is significant that the numbers of **-а/я** endings do become more numerous once Filaretova resettles in Bulgaria in 1867. The *jus* endings then increase in the 1868 letter and it is not until 1884 that the **а/я** endings have a resurgence. Thus, the letters from January and February of 1867 each have 2 tokens of **пишѣ** to 1 token of **пиша**, but in 1868 and 1869 there are only **пишѣ** tokens (3 tokens in 1868 and 1 token in 1869, respectively), and then not until 1888 does the second single token of **пиша** appear. What is interesting is that in the 1868 letter there is 1 token of each – **видѣ**, **вида**, and **повидя**, but then 1 token of **видѣ** in 1884. Even more striking is the fact that the 1868 letter also has one token of each – **могѣ**, **мога**, and **можемь**. What this variation suggests (if we compare the 1865 letter from Halki where there are only two tokens of non-*jus* endings: **моля** and **отговора**) is that moving back to Bulgaria exposed Filaretova to more variation than what might have been exhibited or even tolerated by the Bulgarian colony in Tsarigrad/Halki and that this exposure is being reflected in the variants in her letters at least temporarily. Also suggestive is the noticeable drop in the overall frequency of *jus*-endings in the three post-1879 letters

⁷ говоримь

⁸ можемь

⁹ можемь

which could tentatively be interpreted as reflecting the influence of the influx into the new capital of Sofia by eastern speakers and their pronunciation. When the patterning of the other variants is examined below, this interpretation seems less tenuous.

The accusative forms of the 1st person singular accusative pronoun are presented in Table 3 and the reflexive accusative pronoun in Table 4. Table 4 with the first person singular accusative pronoun shows a very unambiguous pattern: once Filaretova moves to Bulgaria in 1867 the **мж**-form faces competition with **ма**, and by 1868 going forward **ма** is the only form used. What is somewhat puzzling, however, is the fact the variant **мя** (preferred by the Plovdiv School) does not appear at all.

Table 3. First person singular accusative pronoun

	мж	ма	мя	ме	Total
1865 Halki	2 (100%)	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	2
1.1867 Plovdiv	0 (0%)	1 (100%)	0 (0%)	0 (0%)	1
2.1867 Plovdiv	2 (66.6%)	2 (33.3%)	0 (0%)	0 (0%)	3
1868 Plovdiv	0 (0%)	1 (100%)	0 (0%)	0 (0%)	1
1869 Sofia	0 (0%)	2 (100%)	0 (0%)	0 (0%)	2
1871 Sofia	0 (0%)	1 (100%)	0 (0%)	0 (0%)	1
1876 Sofia	0 (0%)	1 (100%)	0 (0%)	0 (0%)	1
1884 Tsarigrad	0 (0%)	3 (100%)	0 (0%)	0 (0%)	3
3.1888 Tsarigrad	0 (0%)	1 (100%)	0 (0%)	0 (0%)	1
8.1888 Sofia	0 (0%)	1 (100%)	0 (0%)	0 (0%)	1

The pattern with the reflexive accusative pronoun (Table 4) is less clear than that of the first person accusative above, but at the same time it is relatively consistent. Again in 1867 the *jus*-form **цж** begins to compete with **ца**, but it is not until 1869 (versus 1868 for the first person) that **ца** becomes the dominant form. It is also in 1869, however, that the variant **ця** (Plovdiv School) makes its first appearance and then dominates in 1876 and 1888. In 1884 only **ца** appears but in the letter from 8.1888 **цж** makes a reappearance. A complicating factor here is that in fact **цж** is not the prescribed form for the reflexive pronoun (in fact the original form is with the front nasal, i.e. **цѧ**) but rather the form of the third person plural copula, and Filaretova does use **цж** consistently for the copula throughout the time period of these letters. The use of **цж** for the reflexive pronoun is probably by analogy to the 1st person **мж**.

Table 4. Reflexive accusative pronoun

	сж	са	ся	ся	Total
1865 Halki	8 (100%)	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	8
1.1867 Plovdiv	3 (75%)	1 (25%)	0 (0%)	0 (0%)	4
2.1867 Plovdiv	15 (100%)	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	15
1868 Plovdiv	1 (100%)	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	1
1869 Sofia	3 (9.5%)	25 (86%)	1 (3.5%)	0 (0%)	29
1871 Sofia	0 (0%)	1 (100%)	0 (0%)	0 (0%)	1
1876 Sofia	0 (0%)	2 (40%)	3 (60%)	0 (0%)	5
1884 Tsarigrad	0 (0%)	13 (100%)	0 (0%)	0 (0%)	13
3.1888 Tsarigrad	0 (0%)	0 (0%)	1 (100%)	0 (0%)	1
8.1888 Sofia	1 (11.1%)	2 (22.2%)	6 (66.6%)	0 (0%)	9

The pattern of variation for the first person singular present copula (Table 5) is similar to that of the 1st person accusative pronoun. Once Filaretova has moved back to Bulgaria, the **сѣмѣ**-variant appears and by 1869 it has taken over entirely. The **сѣмѣ**-variant seems to be a more conservative variant. It can be found in Bogorov's 1844 grammar which was probably the grammar used in the Sofia Girls School –Valchev (2008: 226) points out that both Sava Filaretov and his predecessor Zahariy Kursha had copies of Bogorov's grammar. By way of comparison Neofit Rilski (1835) has **самѣ**, Momchilov (1868) has **сѣмѣ**, Gruev (1858) and Gerov in their letters to Filaretov and Filaretova both use **сѣмѣ**, and Sava Filaretov uses **сѣмѣ** in his letters to Gerov at this time. The only other 19th-century Bulgarian grammar I have found so far that has the form **сѣмѣ** is Radulov's 1873 one (printed in Belgrade where Radulov taught), however, this does not account for Filaretova's use of it in 1865. In the letters from Filaretova to Gerov that I have examined thus far, there is only one, dated Sep. 14, 1865, and written in Halki, that has **несѣмѣ получила** (in 2 earlier letters written in Tsarigrad in 1862 and 1864, Filaretova uses **сѣмѣ**). Thus one is tempted to posit that the use of the more conservative form **сѣмѣ** in 1865 might be due to the influence of the Bulgarian intelligentsia in the Halki community. If so, then this would then be an example of social mobility as a factor in variation. Filaretova started moving in more educated circles when she arrived in Tsarigrad/Halki and became sensitive to the social indexical value of which spelling was more acceptable. Thus the use of the form **сѣмѣ** could be explained as a hypercorrection by a young woman who suddenly finds herself in a more highly educated and formal milieu. Unfortunately letters from Burmova to

Filaretova were not available, although an undated letter from Burmova to her uncle Georgi Zolotovich has one token of the first person singular copula in which both vowels are corrected: **сѣ/ѣмѣ/ѣ**. Although it is unambiguous which vowels were the corrected ones, it appears that the final form is **сѣмѣ** corrected from **сѣмѣ** based on the fact that the ascenders of the **ѣ** and **ѣ** are larger than other tokens in these letters which suggests that they are the result of the correction rather than the original vowels. Burmova had a much more extensive education than Filaretova, so perhaps she was more comfortable using the innovative form even in a more conservative speech community.

Table 5. 1st person singular copula

	сѣмѣ	сѣмѣ	сѣмѣ	Total
1865 Halki	4 (100%)	0 (0%)	0 (0%)	1
1.1867 Plovdiv	2 (66.6%)	1 (33.3%)	0 (0%)	3
2.1867 Plovdiv	0 (0%)	1 (100%)	0 (0%)	1
1868 Plovdiv	2 (50%)	2 (50%)	0 (0%)	4
1869 Sofia	0 (0%)	3 (100%)	0 (0%)	3
1871 Sofia	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	0
1876 Sofia	0 (0%)	1 (100%)	0 (0%)	1
1884 Tsarigrad	0 (0%)	6 (100%)	0 (0%)	6
3.1888 Tsarigrad	0 (0%)	1 (100%)	0 (0%)	1
8.1888 Sofia	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	0

So it would seem that time and place coincide to a certain extent in generalizing a pattern whereby the more archaic spelling with *jus* is used in earlier letters and variants in **-а** and **-я** gain traction once Filaretova is back in Bulgaria, although this pattern is clearer in the first person singular accusative pronoun and first person singular copula, somewhat less so in the reflexive accusative pronoun while the *jus* spelling persists in first person singular verb endings. No doubt the writing of *jus* reflects what Filaretova was taught in school and possibly reinforced in the Bulgarian community in Tsarigrad/Halki (perhaps indicative of a socio-indexical function to mark literacy). Whether this patterning will be supported by variants in the other 23 letters to Burmova remains to be seen. Moreover, whether this pattern is also present in letters to other correspondents, such as Nayden Gerov, Dimitar Hadzhikotsev, Filaretova's brother, and Hristo Stoyanov, another Sofia native who was a former student of Filaretov's and a family friend, is yet to be determined. Based on Filaretova's first two

letters written in Sofia to Nayden Gerov in 1862, a striking number of 1st person verb forms exhibit *mekane*¹⁰, i.e. the analogical use of **-мъ** (and **-ме**) instead of **-ж/ѣж** or **-а/я**, such as **молимъ**, **отговоримъ**, **благодаримъ**, **жалимъ**, **приготвимъ**, and no examples of *jus* in the verb endings. It is significant that Filaretova's first use of *jus* in verb endings occurs after her move to Tsarigrad/Halki: for example, in her letter written to Gerov in Tsarigrad in February 1864 there are both **вида** and **видж** in the same sentence. In the March 1865 letter to Gerov written in Halki there are both **знаемъ** and **незнаж** also in the same sentence. The fact that the 1868 letter from Plovdiv has more conservative variants overall than the earlier two 1867 letters still needs to be accounted for, as well as the fact that the 1868 letter contains several variants of the same form, for example, **могж/мога/можемъ**, **видж/вида/повидя**, **(по)молж/мола**, **кажж/кажа**, **сжмъ/сьмъ**. A next step would be to take a closer look at other letters from this early period in Plovdiv to see whether this co-occurrence of different variants in a single letter is typical or not. What could be indicative of Filaretova's uncertainty as to which variant is the appropriate one now that she is being exposed to more innovative forms. Another critical time period is pre- and post-1879 when the influx of high-prestige eastern dialect speakers in Sofia occurred. One has to recall that Yordanka Filaretova's formal education was actually fairly short and presumably ended with her marriage in 1860, while Sava Filaretov's direct influence on her language use ended with his death in 1863. So her writing must have evolved over time as she engaged in letter writing to various people. Future direction for this project will be to compare the variants in Filaretova's letters to different correspondents such as Nayden Gerov and her brother Dimitar Hadzhikotsev, and Hristo Stoyanov, a family friend, teacher, and former student of Filaretov's. The questions that need answers are whether the pattern is consistent with those in the Burmova letters or not and in which case the concept of linguistic accommodation (Giles 2016) whereby Filaretova's variants are adjusted according to the language of her correspondents will be relevant. A fairly recent direction in sociohistorical linguistics (Havinga 2021) focuses precisely on this kind of intra-individual variation in letters.

¹⁰ Technically the term *mekane* refers only to the use of the ending **-ме** in the 1st person plural of verbs in the first and second conjugations by analogy to the third-conjugation ending, but the analogical mechanism is the same in the first person singular.

REFERENCES

- Bergs 2005:** Bergs, A. T. *Social Networks and Historical Sociolinguistics. Studies in Morphosyntactic Variation in the Paston Letters (1421–1503)*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2005.
- Bogorov 1844:** Богоров, И. *Първичка Българска Грамматика*. [Bogorov, I. Parvichka Balgarska Grammatika.] Букарещъ: Серд. К. Пенковичъ, 1844.
- Conde-Silvestre 2012:** Conde-Silvestre, J. The Role of Social Networks and Mobility in Diachronic Sociolinguistics. // *The Handbook of Historical Sociolinguistics. Blackwell Handbooks in Linguistics*. Hernandez-Campoy, J. and J. Conde-Silvestre (eds.) Malden, MA: John Wiley & Sons Inc., 2012, 332 – 352.
- Drinov 1869:** Дринов, М. *Исторически преглед на българската църква от самото ѝ начало и до днес*. [Drinov, M. Istoricheski pregled na balgarskata tsarkva ot samoto i nachalo i do dnes.] Виена: Л. Сомерова, 1869.
- Georgieva et al. 1989:** Георгиева, Е. и кол. *История на новобългарския книжовен език*. [Georgieva, E. i kol. Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik.] София: БАН, 1989.
- Giles 2016:** Giles, H. (ed.). *Communication accommodation theory: Negotiating personal relationships and social identities across contexts*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Gruev 1858:** Груев, Й. *Основа за българскѣ грамматицѣ*. [Gruev, Y. Osnova za blgarsku gramatiku] Българска Правителствена Типографска Книгопечатница, 1858. [Фототипно издание София: Наука и изкуство, 1987.]
- Havinga 2021:** Havinga, A. Intra-individual variation in nineteenth-century private letters. // *Intra-individual variation in language*. Werth, A. et al. (eds.) Berlin: Mouton de Gruyter, 2021, 315 – 346.
- Hernandez-Campoy and Conde-Silvestre 2016:** Hernandez-Campoy, J. and J. Conde-Silvestre. *Assessing variability and change in early English letters, Letter Writing and Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016, 14 – 34.
- Momchilov 1868:** Момчилов, И. *Грамматика на новобългарския език*. [Momchilov, I. Grammatika na novobalgarskiya ezik.] Русчукъ: Дунавската област. Фототипно издание. София: Наука и изкуство, 1988.
- Radkova 2009:** Радкова, Р. „Дражайщая ми, Марионке!...“ „Милий ми, Бурмове!“: отношенията между съпрузите в едно българско семейство през 60 – 70-те години на XIX в. [Radkova, R. „Drazhayshtaya mi,

Marionke!...“ „Miliy mi, Burmove!“: otnosheniyata mezhdu sapruzite w edno balgarsko semeystvo prez 60 – 70-te godini na XIX v.] *Годишник на Регионален исторически музей*, 2009, 40 – 46.

Radulov 1870: Радуловъ, С. *Начална граматика за изучение на българский языкъ*. [Radulov, S. 1870. *Nachalna gramatika za izuchenie na balgarskiy yazyk.*] По К. Говора. Белградъ: Централното училище, 1870.

Tieken-Boon van Ostade 2006: Tieken-Boon van Ostade, I. 2006. English at the onset of the normative tradition. // *The Oxford History of English*. Ed. L. Mugglestone. Oxford: Oxford University Press, 2006, 240 – 273.

Tsekov 2009: Цеков, Х. *Йорданка Филаретова, Госпожата*. [Tsekov, H. 2009. *Yordanka Filaretova, Gospozhata.*] София: Златен змей, 2009.

Valchev 2008: Вълчев, Б. *Възрожденските граматики на българския език*. [Valchev, B. 2008. *Vazrozhdenskite gramatiki na balgarskiya ezik.*] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.

**ПИСМАТА ОБРАЗЦИ В „ПИСМЕННИК ОБЩЕПОЛЕЗЕН“
(1835) НА ХР. ПАВЛОВИЧ В КОНТЕКСТА
НА РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК
(С ОГЛЕД НА СИНТАКСИСА)**

Диана Иванова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

*Защо[то] не притежянието, но
употрѣбленіето книжноправи чловѣка ученна;
Торговството е истинна придобиточно, но не
всегда ... (ПО, с. 14)*

**SPECIMEN LETTERS IN „PISMENNİK OBSHTEPOLEZEN“
(1835) BY HR. PAVLOVICH IN THE CONTEXT OF THE
DEVELOPMENT OF THE BULGARIAN LITERARY
LANGUAGE (IN VIEW OF THE SYNTAX)**

Diana Ivanova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The second quarter of the 19th century was associated with the initial construction of the New Bulgarian literary language, a period in which the Slavonic-Bulgarian type of language formation dominated, containing spoken and bookish elements in an unbalanced ratio. In the works of some authors, it is closer to the Church Slavic language, while in others – to commonspeech. The observations on the books Pavlovich wrote in the 1830s (arithmetic and grammar) show that they had the second, more liberal line of language construction. This article aims to defend this thesis by analyzing „Pismennik obshtepolezen“ (1835) at a syntactic level and to highlight the merits of the author in the affirmation of syntactical norms, which is a point of interest in view of the development of the Bulgarian literary language.

Key words: Bulgarian Revival, Hr. Pavlovich, „Pismennik obshtepolezen“ (1835) New Bulgarian literary language, literary idiom, syntax

1. „Писменник общеполезен“ (1835) в контекста на книжовноезиковата ситуация през втората четвърт на XIX век

Втората четвърт на XIX век е времето на началното изграждане на новобългарския книжовен език (НБКЕ)¹, като в тези процеси се наблюдава съжителство на говорими и книжни елементи (в небалансирано съотношение) – тенденция, характерна за славянобългарския език от този период, вкл. и за книжовния идиом на Хр. Павлович. На фона на общото състояние на НБКЕ – все още недостатъчно обработен и с хетерогенен състав, се забелязват и настъпващите през 30-те години на XIX в. промени в писмената практика. Те се състоят в преосмисляне на присъствието на някои черковнославянски (чсл.) структурни елементи в книжовния език и заменянето им със средства от говоримата реч с цел осъвременяването на синтактичните възможности за създаване на по-разбираеми текстове.

В това отношение Хр. Павлович полага усилия да преодолее настоящите липси в книжовния език и да намери средства, които да издигнат стила на „Писменник общеполезен“ (ПО), а същевременно с оглед на достъпността на текста се стреми да използва по-ясни и мотивирани от логическа гледна точка изречения, близки до говоримата реч.

Авторът осъществява синтактичното осъвременяване чрез използване на местни диалектни елементи (именни и глаголни конструкции, съюзи, съюзни връзки, предлози, словоред и др.), но запазва и редица традиционни елементи – падежни форми, архаични причастия и деепричастия, все още активно присъстващи в писмената практика. В ПО се наблюдава разнообразие на синтактичните структури, разширяване на техния състав, увеличаване на сложните изречения и на техния вид, което влияе благоприятно върху развитието на синтактичния строеж на книжовния език.

Съответно в изложението ще бъдат отбелязани характерните синтактични особености на авторския книжовен идиом, които представляват интерес от гледна точка на историята на НБКЕ.

¹ Изследването е по проект № КП-06-Н40/8 на тема „Писмовниците на Българското възрождане като източник за формирането и функционирането на книжовния език“, финансиран от ФНИ към МОН.

2. Синтактични конструктивни особености на книжовния идиом на Хр. Павлович

2.1. Използване на прости изречения

За отбелязване е, че простите изречения представляват малка част от синтактичната система на ПО. Те се употребяват най-често при кратките анотации, описващи съдържанието на видовете писма, или в ролята им на въвеждащи изречения в писмата образци:

Единъ учитель похвалява одного своего ученика за прилъжаніе-то му (19);

Единъ благодари одному за единъ даръ (21);

Гледаючи долго-то твое молчаніе въ различни впаднахъ размышленія (39).

Освен с обичайната си функция (присъединителната) съюзът **и** в начална позиция изпълнява и стилистична роля, подсилваща ефекта на изречение, започващо със съюз: *И страхъ-о ми не быде всуе (38)*. Стилистичен ефект е постигнат и при безсъюзното свързване, характерно за библейските притчи: *Раздѣли се единъ сынъ от баща си, единъ братъ отъ брата си.*

2.2. Употреба на сложни изречения

В ПО сложните изречения имат по-висока честота на употреба в сравнение с простите и това съотношение се отнася както за текстовете в теоретичната му част, така и за писмата образци, написани в делови стил, който изисква по-широка обстоятелственост, пояснения, изрази с по-сложни логически връзки.

Сложните съчинени изречения в ПО са от всички познати видове: *съединителни* (копулативни), *съотносителни* (корелативни), *съпоставителни* (адверзативни) и *разделителни*, като най-често срещаните са изреченията със съюзите **и**, **но**:

Вознамѣрихъ да отидемъ въ Букурещъ, и похождамъ безъ забавленіе (11); Отстои некой отъ возлюбленнаго си пріятеля, и иска да му открие сердечны-те си тайны и да му обяви душевна-та си радость или скорбь (V); отъ где да почнемъ и що да ви пишемъ (22); Аз отстоимъ отъ тебе тѣлесно, но мое-то сердце всегда е при тебе (25); Купи тамо колку-то книги са ти потребни, но употреби ги на полза-та си (7).

Двойките корелативни съюзи *ли – или*, *или – или*, *дали – или*, *еда (нима) – или*; *какво (= както) – така и*, *не само – но и*, *колко – толко* имат също солидно присъствие в ПО, което показва подходящия подбор на автора по отношение на синтактичните конструкции:

Еда ли ме заборава вечь совсѣмъ; или имашь клетва да ми не пишешь (40); Епістимы ли да го дадемъ да го научи, или художество некое?

(34); *Но колко е по голема потреба-та и полза-та на писма-та, [...] **толко** по много е у небрежение въ наша-та злощастна Болгария нихно-то учение (VII); Писма-та са **не само** полезни, **но и** нуждни секому челоуьку (V).*

Присъщите на народната реч **общоотрицателни изречения** намират широко място в ПО. Те се срещат и при простите, и при сложните изречения, като отрицанието се отнася към сказуемото, изразено чрез частицата **не** + **глагол**: *не чувствуваши ли у каква яма пагубна те е фърлилъ* (36). Сред тях се открояват изреченията със структурната формула **не – но**, в които се отрича предикатът, но също така се засилва и отрицанието в частта със съюза **но** (Попов 1973: 165). Чрез подобно свързване се постига противопоставяне между съставните части на сложното изречение, а повторението на отрицанието води до увеличаване на емоционалния ефект: ***Не** плачете прочее, превозлюбленая ми майко, **не** плачете неутъшно, **но** умърете своя-та жалба* (30). Подобен ефект произлиза и при повтарянето на съюза **но**: *Тъмже ускоривши прихождамъ днесъ при васъ, **но не** да плачемъ сосъ васъ, [...], **но** да утъшавамъ оскорбена-та ваша душа* (29).

Синтактичната структурата **не – но** служи като основа за създаване на фигурата **отрицателно сравнение**, която се среща в народно-песенното творчество (Попов 1973: 160), откъдето е заимствана и внесена в книжовната практика. Хр. Павлович също умело я използва, за да внесе фразов акцент в личните писма: *Обаче **не** треба да мыслиме онова, кое-то судатъ просты-те челоуьцы, **но** онова, което мудруватъ мудры-те и разумъвы-те мужіе* (34).

Честа употреба имат и **частноотрицателните изречения** с конструкцията **не – но**, в които има отрицание на отделна синтактична част, натоварена с фразово ударение: *Защо[то] **непритежяние-то**, **но** употребление-то книжно прави челоуька ученна* (14); *Торговство-то е истинна придобиточно², **но не** всегда* (34).

Въпреки широката употреба на сложните съчинени изречения те отстъпват по количество на сложните съставни, които са доста разнообразни по вид. Тяхното наличие в текстовете на възрожденските автори е един от критериите за тяхната синтактична обработеност. Сред тях широко място заемат подчинените определителни изречения със съюзната връзка **който, която...**, заменили числ. съюз **иже** (Попова 1963: 361)³.

² С печалба.

³ Подчинени изречения с **който** се използват още в най-ранните новобългарски книжовни прояви – дамаскините, възприети и от възрожденските автори наред с народните по произход съюзи.

Съчетаване на двата типа съюзи – книжни и диалектни, се наблюдава и в писмената практика на Хр. Павлович. Понякога в едно и също изречение се срещат и двете форми, както в примера: *Тозъ, щото приноси настоящее-то ми (писмо), приятель ми е крайній, кой-то дохожда во вашій-а градъ за един свой подлогъ*⁴ (18).

Утвърждаването на синтактичния тип изречения с *който* в НБКЕ минава и през етап на отгласкването на диалектните по произход *задпоставени подчинени определителни изречения* със съюзите *дето, дека, щото, що*⁵, които по форма са неизменяеми, а също и тези с местоимението *кой* (без компонент *-то*, характерен за западните диалекти) в ролята им на съюзна връзка. Отсъствието на местоимението *който* в западните говори не пречи на Хр. Павлович да преодолее тази регионална особеност и вм. характерната за родния му говор форма *кой* да възприеме формата *който*, така че в ПО преобладават подчинените изречения с пълната форма:

*Согласително писмо*⁶ *е едно писанно на говореніе между двама или по многу человекы, кой-то се соединяватъ да праватъ торгвство дружински, за обща своя полза* (52); *Перва-та часть съдържава таквья писма, кой-то са обыкновенни во общій-а животъ* (IX); *Тъмъ же (= затова) составихъ настоящій-а Общеполезень писменникъ, кой-то учи сосъ каковъ редъ се писуватъ писма-та* (VIII).

От ексцерпираниите примери се вижда, че относителните местоимения са едни от най-използваните съюзи в състава на сложните съставни изречения с подчинено определително и авторът има заслуга за тяхното утвърждаване в писмената практика.

Сложните съставни изречения с подчинени обстоятелствени в ПО са най-разнообразни по вид. Хр. Павлович има заслуга за активизиране на употребата на подчинени изречения със съюзните връзки *за да, щото* (= че, защото):

Понеже пратени-те Мусселини беха толко лоши, щото видохме голема тщета отъ нихъ (46); *Повърни се и поиди по добрый-а пѣть, за да можемъ и въ следующее да се именувамъ твой Чадолубивъ отецъ* (37) (подч. обстоят. за причина); *Вмѣсто да честишь во училище-то за да слушашъ ученія-та, тичешъ во вінопродавниці-те* (36).

Още в периода на началното изграждане на НБКЕ съществува тенденция за превръщане на условната частица *би (бы)* в компонент

⁴ Думата е регионална (от югозападните говори) и означава *подкрепа, опора* (Костурско) (БЕР, 1999).

⁵ За отбелязване е, че Хр. Павлович не употребява съюз *что* (чсл.) за разлика от други книжовници от този период.

⁶ Учредителен договор за създаване на търговско дружество.

на сложния съюз *акоби/бы*, която се поддържа и от Хр. Павлович и се предава на следващото поколение творци (П. Р. Славейков, Хр. Ботев, Л. Каравелов и др. – Георгиев 1970: 36). Павлович е един от книжовниците, който дава начален тласък и на сложните съюзи с основен компонент *ако* (*ако да, ако ли, ако би да*), които се утвърждават в писмената практика и масово се използват по-късно⁷:

Ако да немахъ нужда за грошове, воистинну още не щехъ ги потърси (37) (подч. условно); *Ако ли се найдешъ повиненъ, да знаешъ, или по добре да речемъ, да си увърненъ, защо ще искушишиъ отеческѣй-а гнѣвъ* (43); *Тъмже обычамъ да оставимъ учение-то, и, ако е сосъ ваша воля, да научимъ едно какво да е художество*⁸, *ако бы да е и най унищожено-то*⁹ (15).

От книжните по произход съюзи, утвърдили се през Възраждането, могат да се отбележат *понеже* и *обаже*, които доста често се срещат ПО, за разлика от *нежели*, който не е регистриран в този източник.

Въ *торговски-те писма* рядко се нахожда предисловіе: *Понеже* въ *нихъ безъ церемонія представлява се подлогъ-о* (IX); *Колку голъмы человекѣ гледаме нѣ днесъ, кои-то претерпѣха, като тебе, голѣмы муки въ първы-те буквы: обаже сосъ бодрый-а трудъ ги побѣдѣха* (16); *радѣме паки да му помогнеме, обаже по настоящемъ бѣдствува* (13).

Почти наравно по честота с тях е и употребата на съюзната дума *тъмже* с присъединително значение (*затова, заради това, поради, във връзка с казаното*), като обикновено е в началото на изречение, което означава последствие от вече казаното в предходното изречение:

*Разумѣвши смѣртъ-та на превозлюблѣннаго ми отца, заключихъ абѣ въ какви сте голѣмы скорби и сътованія*¹⁰; *Тъмже* *ускоривши приходямъ днесъ при васъ* (29); *А художество-то дава доволно-то человекѣку, и го прави благополучна. Тъмже, мнимъ*¹¹, *торговство-то предпочтенно отъ учение-то: Понеже е весма придобиточно*¹² (34).

Фигурата синтактичен паралелизъм в сложните съставни изречения разнообразяват и обогатяват изреченския строеж в езика на Павлович: *Понеже человекѣскѣй-о умъ е, като желѣзо-то: Свѣти, ако го употрѣблявашъ: Поржавѣва*¹³, *ако го скриеши* (33); *Цѣль иматъ тѣ пис-*

⁷ Активизирането и утвърждаването на тяхната употреба до голяма степен се дължи и на П. Р. Славейков (Георгиев 1970: 31).

⁸ Занаят.

⁹ Нищожното.

¹⁰ Чувства.

¹¹ Мисля.

¹² Твърде печелившѣ.

¹³ Ръждясва.

ма да сострадаватъ на злостастія, да утѣшаватъ оскорбленны сердца, и да умаляватъ скорби (29).

Сред сложните съставни изречения намират място и тези с подчинено допълнително: *Слушамъ, **защо** (= че) не престануваши упражнявающися съсъ прилежаніе въ преминало-то си учение, и радувамсе превозходно* (19).

Не по-малко по количество спрямо сложните съставни са и **сложните смесени изречения**. В тях често съжителстват съюзни връзки от двата типа – народни и книжни, понякога в едно и също изречение. Най-често това са съюзи без компонент **-то**: *...**защо** може секой съсъ обучение-то да научи недоставѣмы-те* (IX). Често използвани са и диалектните по произход съюзи **що** (какво), **какво** (= как), **какъ** (= че):

*Молимъ [...], да ме посовѣтувате, **що** да направимъ* (34); *Понеже не е доволно онъ да учи само **какво** (= как) се пишатъ писма-та* (VIII); *Единъ пріятель обявява другому, **какъ** (= че) му испраца заръченны-те торговлины* (47); *Понеже научихъ отъ васъ, кога бехъ съ васъ, **защо** (= че) сички-те человекы на тоя свѣтъ се раждатъ, зада се трудатъ* (20).

И в **сложните смесени изречения** също съжителстват съюзни връзки от двата типа:

*Азъ самъ negli най послѣдній-о отъ оныя, **кои-то** въ настоящее-то многодишно време придоха да открѣятъ предъ васъ сердечны-те свои мысли. **кои-то** ви рекоха, не сумнявам се, сичко-то **що-то** може некой да рече въ единъ таковъ торжественъ день* (26); *Това се молимъ непрестанно Господу, и никогда не щемъ престана молящися, **за да** бы могль да покажемъ, **защо** (= че) самъ всегдашенъ [...] доброхотителень¹⁴ сынъ* (24).

Наред с добрите постижения по отношение на яснотата, логическата последователност и достъпност на езика в стремежа си да постигне максимална обстоятелственост, авторът съставя понякога прекалено дълги изречения, които създават впечатление за претрупаност и многословност. От друга страна, в ПО се наблюдава разчупване на изреченската структура и разнообразяването ѝ чрез употребата на различни видове допълнителни средства: еднородни, обособени и вметнати части.

3. Обособени части на изреченията

Обособяването е присъщо на старобългарските и среднобългарските писмени паметници с цел обогатяване на формално-изразните възможности на книжовния език. То присъства и в народнопесенната

¹⁴ Добронамерен.

традиция, привнесена и в ранната новобългарска книжнина. Обособените части се утвърждават под влияние на преводната литература от руски и от западноевропейските езици (Георгиева 1962: 8; Попов 1973: 223; Станков 1963: 170). Хр. Павлович широко използва обособяването, което внася структурно и словоредно разнообразие в езика му, обогатява синтактичния му строеж, с което избягва натрупването на подчинени изречения. Той ги възприема и като изразно средство, което издига стила. В ПО най-често те са изразени с причастни и депричастни изрази:

*Благодаримъ пре много на ваша-та искрення на мене обычь, **молящи вы тепль**, да я сохраните (21). За това, думамъ, **отложивши сичкй-а срамъ**, прихождамъ да си искамъ онова, що самъ далъ (37); но не употребихме сички-те средства, **позвавши** на помощъ най искусны-те докторы, които исперво помогнаха му (13); Удивихсе весма **чувши** ваши-те толку многу похвалы (20).*

Наред с тях се срещат и обособени приложения към различни части на изречението:

*Димитрій **общй-о нашъ пріятель** воспрія паки совершенно здравіе-то си (10); Господинъ Николай, **туваиній учитель**, весма много се трудеше (17); Вознамърихъ днесъ да послемъ настоящее-то ми каде Елена, **твое-то отечество**, за да те търси съ прилежаніе (39).*

За отбелязване е фактът, че в ПО не се срещат обособени части с основна дума минало деятелно причастие.

4. Вметнати части

Вмятането на думи и изрази в изречението е способ, който Хр. Павлович използва за оживяване на текста. Под авторското му перо в писмата образци се наблюдават разнообразни средства за уточняване, констатации, оценки, изразено лично мнение или отношение по дадена тема или събитие и т.н. По граматичната си принадлежност те са най-често глаголи и глаголни изрази:

*Ако ли се найдешъ повиненъ, да знаешъ, или **по добре да речемъ**, да си увъренъ, защо ще искушишиъ отеческй-а гнѣвъ (43); За това, думамъ, **отложивши сичкй-а срамъ**, прихождамъ да си искамъ онова, що самъ далъ (17); *Віе преминахте, **не сумнявамсе**, богоугодно света-та четъридесятница (27); немамъ, **ще речешъ**, що да ти пишемъ (40).**

В отделна група могат да се обособят и изразите с модални наречия, частици, междуметия, предлози, числителни и други:

*Но, **какво и да е**, бесчисленны благодаренія ви исповѣдувамъ (20); И заповѣдувамъ му, ако те найде жива и здрава, **каквото азъ желаемъ, първо** да те обяви какво сосъ божія-та благодать самъ у здраве и животъ:*

второ же да и се моли, да ми обявишь сичко и за тебе... (40); Но ты, увы, родиль ми си се [...] на мучение (36).

Най-често употребяваната вметната част в ПО е *прочее*¹⁵, като авторът я използва за логическо уточнение, обяснение, заключение ('следователно', 'тъй че', 'така или иначе'): *Обяви ми прочее, какво се минавашь (41); Защо прочее още го слъдувашь (36); Состои се прочее настоящий-о Писменникъ отъ едно Вступленіе (VIII).*

Частицата *сиръчь* също често се употребява за уточняване на факти, обстоятелства и др.: *Сумма-та на това наше торговство да е по настоящемъ двадесетъ хіляды гроша, въ която полагаме половина-та, сиръчь десетъ хіляды (52).*

5. Еднородни части

При еднородните части се наблюдава умерена употреба, това са предимно определения и обстоятелствени пояснения, допълнения, използвани със стилистична цел: *Тая е най послѣдня-та и най голема-та молитва на вашего пріятеля (31); Особно щастіе е воистинну да живее человекъ сосъ благодареніе, и да умре мирно, радостно и тихо (31); не оцутти ли она многожды неможеніе-то и стуженіе-то*¹⁶ (31).

6. Словоредни особености: инверсия

Наред с прав словоред авторът си служи често и с инверсия – явление, характерно за българския фолклор и за народните говори, в които е съхранено старинно състояние. Съвсем естествено е, че върху синтактичната система на текста е повлиял словоредът на югозападните говори, отличаващ се от този на говорите от източен тип, а именно мястото на енклитиките – прономинални и приглаголни, на частици, на определението в атрибутивните словосъчетания и др.

Отражение на тази диалектна словоредна особеност се наблюдава в следните позиции при енклитиките спрямо сказуемото в изречението, а именно:

1) Отдалечаването им от глаголната форма: *и понеже те отъ сердце обычамъ весма много се оскорблявамъ (39)*; 2) отдалечаване от отрицателната частица *не*, като енклитиката следва непосредствено глаголната форма: *Понеже азъ ненадѣхсе да чуемъ отъ васъ некога похвала, но всегда совѣты (20)*; 3) мястото на енклитиката е пред от-

¹⁵ От прилагателното *прочь* (стб. по произход) с утвърдително значение 'наистина'. (МРСтб.ез.)

¹⁶ Стуженіе (чсл.) – имот, богатство, имущество (РРОДД).

рицателната частица: *Обяви ми прочее, какво се минаваш, защо се опечалявамъ крайно, да го не знамъ* (41); *Защо го не оставиши единъ часъ по напредъ* (36).

Обикновено Хр. Павлович си служи с предпоставено определение: *трепетна* рука (30), *радостно* благодарение, *ваши-та* печаль, *благородно* сердце (31).

Наред с обичайната подредба на определяемата дума, пояснявана от две съгласувани определения, при която на първо място стои членуваното местоимение, а на втора позиция е прилагателното, среща се и словоред, характерен за редица региони, в които двете определения си сменят местата: на първо място е прилагателното, т.е. думата с конкретното, а не с общото значение, както е в следните примери: *двойны оныя добрыни* (27); *добро ваше расположение* (20), *общий нашъ любезникъ* (13), *человѣческа-та своя должность* (11).

Инверсията е обикнато и широко използвано стилистично средство във възрожденската книжнина. За книжовния идиом на Хр. Павлович това също е характерна черта и авторът често прибегва до инверсирана реч със стилистична цел: още повече че личните писма понякога съдържат лирически отклонения и се доближават до поетичното слово. Най-често срещаната фигура на инверсирана реч в ПО е съчетание на съществително име + прилагателно или местоимение: *Возведение-то ваше на Архирейскій-а престолъ произведе радость обща* (28); *гори превысоки и моря прешироки* (VI); *сердце искренно* (20); *глубина сердечна* (31), *радость обща* (28).

В ПО присъстват и съчетания с две определения (прилагателно + местоимение), които променят местата си, но по-често.

По-особените случаи при атрибутивните съчетания са свързани с употребата на т. нар. **симетричен словоред**, т.е. двете определения са симетрично разположени спрямо определяемата дума – в препозиция и след нея: *превозходна-та болезнь сердечна* (30); *таковъ примѣръ смиренномудрственъ* (31); *добро здраве родительско* (12) и др.

Този вид словоред не е изключение в книжовната практика през Възраждането – с такъв вид словоред си служат под влияние на фолклорната традиция автори като Л. Каравелов, Д. Войников, Т. Икономов, Гр. Пърличев и мн. др. (Иванова 1995: 163).

Макар и рядко, срещат се примери с нарушена синтактична рамка – между определяемо и определение на атрибутивното съчетание се вмества сказуемото: [...] *азъ обаче судихъ по добре да оставатъ отечество-то, и да собератъ отъ друго место плодъ, какво-то искусни-те праватъ садодѣлатели* (17).

Заклучение

Наблюдението и анализът на редицата ексцерпирани примери ни дава възможност да изтъкнем заслугите на Хр. Павлович за развитието на НБКЕ. Преди всичките показват, че аналитизмът безспорно е най-характерният белег на синтактичния строй на книжовния идиом на автора, споделящ както общобългарски елементи, така и черти, усвоени от родния му дупнишки говор. С югозападните говори са свързани словоредът, инверсията на атрибутивните словосъчетания, регионалните съюзни връзки и др.

Авторовият език не е чужд и на новите тенденции в книжовната практика: употреба на обособени, вметнати и присъединени изрази, устойчиви синтактични съчетания, завещани от писмената традиция, но получили ново функционално приложение; употребява разнообразни по вид прости и разширени изречения, както и изречения с доста сложен строеж. Въвеждайки тези синтактични конструкции, авторът дава добър пример за книжовна обработка на синтаксиса с опит да бъде отдалечен от регионално ограничения диалектен инвентар и на този етап издигнат стилистично чрез обогатяване на изразните му възможности с традиционни елементи. Авторът се обляга на завещаните от традицията конструкции и фигури, уточняващи думи и частици, съюзни връзки т.н., които разширяват синтактичния реквизит на текста, а с това и възможността за по-пълноценно изразяване. Стремжът на Павлович да повиши интелектуализацията на НБКЕ се отразява и върху синтактичната структура на ПО както при простите, така и при сложните изречения: те разширяват състава си и допринасят за качествена промяна на изразните средства чрез разнообразяване на синтактичните ресурси.

ЛИТЕРАТУРА

- Георгиев 1970:** Георгиев, Ст. Из синтаксиса на сложното изречение у П. Р. Славейков. Сложно съставно изречение с подчинени обстоятелствени за условие в Славейковата публицистика. [Georgiev, St. Iz sintaksisa na slozhnoto izrechenie u P. R. Slaveykov. Slozhnoto sastavno izrechenie s podchineni obstoyatelstveni za uslovie v Slaveykovata publitsistika.] // *Език и литература*, 1970, № 2, 31 – 40.
- Георгиева 1962:** Георгиева, Е. *Обособени части в българския книжовен език*. [Georgieva, E. Obosobeni chasti v balgarskiya knizhoven ezik.] София: Изд. на БАН, 1962.

- Иванова 1995:** Иванова, Д. *Григор Пърличев и книжовноезиковата ситуация през 60-те – 80-те години на XIX век.* [Ivanova, D. Grigor Parlichev i knizhovnoezikovata situatsiya prez 60-te – 80-te godini na XIX vek.] Пловдив: „Макрос“, 1995.
- Попов 1973:** Попов, К. Логическа, синтактическа и стилистическа диференциация на отрицанието в българския език. [Popov, K. Logicheska, sintakticheska i stilisticheska diferentsiatsiya na otritsanieto v balgarskiya ezik.] // *По някои основни въпроси на българския книжовен език.* София: Народна просвета, 1973, 152 – 169.
- Попов 1973:** Попов, К. Из историята на обособените конструкции в развоя на българския език от Кирил и Методий до П. Р. Славейков. [Popov, K. Iz istoriyata na obosobenite konstruktsii v razvoya na balgarskiya ezik ot Kiril i Metodiy do P. R. Slaveykov.] // *По някои основни въпроси на българския книжовен език.* София: Народна просвета, 1973, 204 – 224.
- Попова 1963:** Попова, В. Една нова употреба на местоимението *който* в развитието на българския книжовен език. [Popova, V. Edna nova upotreba na mestoimenieto *koyto* v razvitieto na balgarskiya knizhoven ezik.] // *Български език*, год. XIII (1963), № 4 – 5, 354 – 362.
- Станков 1963:** Станков, В. Поява и развой на обособената употреба на минало свършено деятелно причастие в българския книжовен език. [Stankov, V. Poyava i razvoy na obosobenata upotreba na minalo svarsheno deyatelno prichastie v balgarskiya knizhoven ezik.] // *Славистичен сборник*, 1963, 169 – 182.

СПРАВОЧНА ЛИТЕРАТУРА

- БЕР** – Български етимологичен речник. Отг. редактор: Ив. Дуриданов. София: Акад. издателство „Проф. Марин Дринов“, 1999.
- МРСтб.ез.** – Малък речник на старобългарския език. АЯ. Д. Ив.-Мирчева, А. Давидов. Велико Търново: Слово, 2001.
- РРОДД** – Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. Ред.: Ст. Илчев. София: Изд. на БАН, 1974.

**НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ СИНТАКСИСА
НА „КНИГА ЗА ПИСМА“
ОТ СТОЯН И ХРИСТО КАРАМИНКОВИ ОТ 1850 Г.**

Станислава Теофилова
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

**OBSERVATIONS ON THE SYNTAX
OF “A BOOK OF LETTERS”
BY STOYAN AND HRISTO KARAMINKOVI FROM 1850**

Stanislava Teofilova
Constantine of Preslav University of Shumen

The proposed text is dedicated to a little-known book of letters (1850) by Stoyan and Hristo Karaminkovi. Preliminary remarks on the samples for commercial letters are presented, as the linguistic observations are made from the point of view of the more peculiar syntax – the correspondence is dominated by complex mixed sentences, realized in different varieties.

Key words: book of letters (1850), syntax, Stoyan and Hristo Karaminkovi

Изследването предлага първоначални наблюдения на синтактично ниво върху един малко известен писмовник¹ – „Книга за писма или прѣписка (копия) на писма“ от 1850 г., поместен в „Диплография или какъ ся дръжатъ търговски книги“ от братята Стоян и Христо Караминкови. Предварителните бележки са направени от гледна точка на по-особения синтаксис – в кореспонденцията доминират сложните смесени изречения, реализирани в различни разновидности. Изследователското внимание е насочено към образците за търговски

¹ Изследването е по проект № КП-06-Н40/8 на тема „Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката на РБ.

писма, тъй като този тип писмена комуникация през Възраждането („зародиш на т.нар. бизнес кореспонденция днес“, повече – у Николова 2021: 86) е обект на изследователски интерес през последните години² и не е проучван на синтактично ниво.

В представения писмовник езиковедското любопитство е привлечено от обилното присъствие на сложни смесени изречения в почти всички писма. И оттук възниква въпросът на какво би могло да се дължи решението на авторите да формулират напътствията си към своите бъдещи читатели по толкова сложен в структурно отношение начин – дали на непреднамерен израз на индивидуален маниер на изразяване, или по-скоро е отражение на тенденции, които трябва да дооформят зараждащия се административно-делови стил³, т.е. е „ценно свидетелство за формирането на непредписан в граматика и друга кодифицираща литература език, който несъмнено е в пряк досег с говоримия български, тъй като отразяват и документират речта, която реално се говори от лица, неангажирани (поне по известните ни сведения) с книжовноезиковите теми на времето“ (Николова 2019: 151). По-ранни изследвания по темата боравят с хипотезата, че езикът на предложения писмовник е такъв, какъвто е бил във всеобща употреба в родния град на Стоян и Христо Караминкови⁴ (по въпроса вж. Николова 2019: 148).

Изследванията, посветени на въпросите на сложното смесено изречение в българския език, като цяло са дефицит в научната литература⁵. Дефиницията, приета аксиоматично, за същността на този тип конструкция се крепи на добре известната формулировка: „Сложно изречение, в което за връзка между отделните прости са употребени и съчинителни, и подчинителни синтактични средства“ (ГСБКЕ 1983: 429).

Материалът, с който предложената работа разполага, е с обем 162 ексцерпирани сложни смесени изречения⁶, което представлява 62,1% от общия брой синтактични единици в писмовника. В различните писма процентната наситеност със сложни смесени конструкции

² Върху проблематиката работят изследователи като К. Вачкова (Вачкова 2020), Н. Николова (Николова 2019), Д. Иванова (Иванова 2020; Иванова 2021), М. Салим-Ахмед (Салим-Ахмед 2020) и др.

³ Този въпрос е обсъждан в изследвания на Н. Николова, вж. напр. Николова 2021.

⁴ Тоест в родния град на братята Караминкови – Калофер.

⁵ В последно време се наблюдава възраждане на интереса към тази проблематика (вж. Нончева и др. 2017; Бъркалова, Колева-Костова 2021 и др.).

⁶ Тези 162 сложни смесени изречения се приравняват към 100% и спрямо тях ще бъдат изчислявани процентните съотношения в работата.

варира от 20% до 100%, като доминиращият, типичният случай е 75%-ното присъствие на този вид изречения.

В настоящия текст разглеждането на сложните смесени изречения от различни гледни точки цели да се добие по-цялостна представа за ролята и значението на високата им фреквентност. В тази връзка разглежданите синтактични конструкции са групирани според следните критерии: 1) според начина на свързване на простите изречения в рамките на сложното смесено изречение; 2) според доминиращия тип връзка и значението, което той носи; 3) според разпространението си.

1. Според начина на свързване на простите изречения в рамките на сложното смесено изречение (тук от значение е броят на простите съставки, свързани съчинително помежду си, и това колко от тях имат подчинени – едно или повече, и съответно връзката между подчинените изречения)

По този критерий най-разпространеният вид сложно смесено изречение, открит в писмовника (60,2%⁷), в структурно отношение изглежда така: *главно изречение I + подчинено към главно изречение I + главно изречение II, свързано съчинително с първото главно, + подчинено към главно изречение II*. Тук е от значение да се отбележи факултативното едновременно присъствие на повече от едно подчинено изречение. Примерите са разнообразни по сложност и обем, като типичните имат вида:

№ 1 – Намерохме прѣключенѣ-тѣ Ви смѣткѣ отъ оцѣненіе-то на Бакѣра, Камыка 240. (1) коѣто (2), като прѣгледахме (3), намерохме правѣ (2) и увѣрихме дѣлбѣ-тѣ Ви за ½ на смѣткѣ-тѣ ни за 67445 Грош (4).

Налични тук са две главни изречения (1) и (4), свързани съчинително, и две подчинени: (2) определително към (1), а (3) – подчинено обстоятелствено за време към (2).

№ 2 – Прѣгледахме смѣткѣ-тѣ отъ оцѣненіе-то на съдружескѣ-тѣ ни Лой (1), коѣ-то намѣрихме несгрѣшенѣ (2) и увѣрихме дѣлбѣ-тѣ Ви за ½ на чясть за 32400. грош (3).

В съчинително отношение в примера са отново двете главни изречения (1) и (3), а (2) е подчинено определително към (1).

⁷ Сумата от процентите е под 100%, тъй като тук не влизат единичните случаи, чиято конструкция не може да бъде вписана в обособените три групи.

№ 3 – Особено благодаримъ прѣмногo (1) и остановаме задлъжени на рѣчены-ты господаре (2), които въспрїехъ (3) и ни правят това добро (4), и Ви расправятъ по тънко и за намѣреніе-то ни (5).

Тук изречения (1) и (2) са в съчинително отношение и може да бъдат определени като главни. Изречения (3), (4) и (5) също са съчинително свързани помежду си и едновременно с това са подчинени (по-точно – съподчинени) определителни към изречение (2).

Нерядко се срещат усложнени в различна степен конструкции, които представляват разновидност на първичния модел:

№ 4 – Като нѣма друго нѣчто любопытно (1) да Ви забѣлѣжимъ (2), принасяме Ви прїателскы-ты си поздравленія (3), и остановаме въ надеждж (4), че ще подновите за скоро заповѣди-ты си (5).

В посочения пример „отклонението“ от типичния модел се дължи на появата на подчинено изречение (2) към изречение (1), което от своя страна пояснява двете главни изречения (3) и (4), които са в съчинителни съединителни отношения помежду си. Изречение (5) е подчинено определително към (4).

На второ място по фреквентност (20,5%) е групата на сложните смесени изречения, имащи вида: *главно изречение I + две (или повече) подчинени, свързани съчинително, + главно изречение II, свързано съчинително с първото главно, + едно (или повече) подчинени към главно изречение II*. В случая присъствието на подчинени изречения към главно изречение II е незадължително. Тази схема се реализира и във вида *главно изречение I + едно (или повече) подчинени към главно изречение I + главно изречение II, свързано съчинително с първото главно + две (или повече) подчинени, свързани съчинително*, като тук факултативно е присъствието на подчинени изречения към главно изречение I. Усложнените разновидности на този модел най-често съдържат поне още едно главно изречение, което, от своя страна, носи потенциала да се разклони чрез различен брой подчинени. Примери:

№ 5 – Господство Ви, като прѣгледате прѣпискж-тж отъ учистеніе-то му (1), и ѣж намѣрите несгрѣшенж (2), задлъжете дѣлбж-тж ни (3) и ни явете (4).

Тук главните изречения са (3) и (4), свързани съчинително, а подчинените (1) и (2) са обстоятелствени по вид и също са в съчинителни съединителни отношения.

№ 6 – Съ голѣмж благодарность прїехме честното Ви отъ 5. сжщій (1) и ся радваме прѣ много (2), че ся притекохте (3) и почетох-

те приятелски малкж-тж ни Кжщицж съ поржчяніе-то си (4), което незабавно свръшихме (5), и ся надѣваме (6) да останете благодарни отъ слугуваніе-то ни (7).

Както беше споменато в горните редове, тук е налице усложнен вариант с три главни изречения, свързани съчинително – (1), (2) и (6), от които (2) и (6) имат свои подчинени изречения. Към (2) се отнасят подчинените обстоятелствени изречения за причина (3) и (4), от които (4) на свой ред е пояснявано от подчиненото определително (5). Към трето-то главно изречение (6) пък се отнася подчиненото допълнително (7).

Конструкции от типа *главно изречение + две (в типичния случай – повече) подчинени, свързани съчинително*, се срещат при 14,1% от разглежданите примери. Визират се конструкции като следните:

№ 7 – Днесъ съ голѣмж и нейказанж скърбъ Ви изявяваме смърть-тж на добрый ни Другаръ Г-на Н. Константиновъ (1), който ся разболѣ (2), и вжтрѣ въ два дни умрѣ ненадѣйно (3).

Подобни опростени в структурно отношение конструкции се срещат по-скоро рядко в разглеждания писмовник – налице е само едно главно (1) с две подчинени определителни изречения – (2) и (3) – към него, които са свързани съчинително помежду си.

Макар този пример да е типичен за обсъждания вид сложно смесено изречение, по-често наблюдавани са усложнените му разновидности, тип

№ 8 – Затова Вы молимъ (1) не връзвайте грѣшкж (2), зашто нашето жѣланіе друго бѣше (3), а другояче станж (4),

където към модела по-горе с едно главно – в случая – изречение (2), и две подчинени към него в съчинителни отношения едно с друго – тук (3) и (4), се добавя и трето („независимо“) подчинено – (1), което не се свързва съчинително с никое от останалите подчинени.

2. Според доминиращия тип връзка и значението, което той носи

В разглежданите примери доминира подчинителното свързване, като по този начин се постига точно и недвусмислено обозначаване на явлението и фиксиране на адресата. Например следващото сложно смесено изречение съдържа 4 подчинителни съюза⁸ (дѣто, да, зашто, додѣ) и само 1 съчинителен (и):

⁸ Особено характерен в текстовете на писмата е съюзът „какво“, равен по смисъл на „че“, напр.:

№ 9 – Тъя пары, дѣто тжй за скоро ся събрахж, докара го друга една случка, и ся надѣваме баримь отъ тжж странж да ся възблагодарите, зашто много врѣмя щяхж да ся убавятъ пары-ты Ви додѣ ся събержть.

Анализът на ексцерпирания материал недвусмислено показва, че се наблюдава превес на условните, допълнителните и определителните подчинени изречения, чиято функция е да се конкретизира семантичното съдържание на означеното понятие в главното изречение:

№ 10 – За скоро приехме Ваши двѣ честны писма от 13 и 22 сжщій (1), и не можемь да Ви опишемь радость-тж (2), която владѣе въ срьдца-та ни (3), зашто ся удостоихме и въ ваши-ты мѣста съ пріятеле (4), които на драго срьдце посрѣщнжхж жѣланіе-то ни (5), и останахме благодарны на всичко (6), така и за правдинж-тж Ви (7), за коуж-то ны правите внимателны (8).

В посочения пример се наблюдават 5 подчинителни и 2 съчинителни съюза, като три от подчинителните въвеждат определителните изречения (3), (5) и (8). В следващото сложно смесено изречение присъствието на подчинителните съюзи е още по-убедително – 5 спрямо 1 съчинителен:

№ 11 – Спорядъ това зимаеме дръзновение (1) днесь да Вы помолим (2) да купите (3), ако ся намира (4), до 15000 омы Бакжрь за съдружескж смѣткж съ рѣчены-ты Господаре (3), и ни извѣстете по-скоро направяніе-то си (5), за да знаемь (6) какъ да слѣдоваме (7).

Показателно е, че три от съюзите въвеждат подчинени допълнителни – изречения (2), (3) и (7), а по един от тях – подчинено обстоятелствено за условие – (4), и за цел – (6).

3. Според разпространението си

Сложните смесени изречения могат да бъдат открити във въвеждащите редове на писмото, във финалните фрази, разбира се – и в неговата същинска част.

Във въвеждащите редове

Извѣстни бждете, **какво** другарь-тъ ни Г-нъ Х. Николовъ прѣвърли дълга Ви Гр. 23000 връзь Общинж-тж ни, та Ви отворихме дѣлбж и ъж задлъжихме за истото количество.

Ако бы че купите, то знайте, **какво** нашя-та смѣса е 1/2 чясть, а на рѣчены-ты господаре по 1/4 чясть (...).

№ 12 – На драго сърдце разчетохме Ваше-то честно писмо отъ 14 сжщій, чрезъ което проумѣхме жѣланіе-то Ви и ся ублагодарихме прѣмногo, най-повече за почете-тж Ви, коѣ-то отдавате на малкж-тж ни Търговскж Кжщицж.

В същинската част

№ 13 – Увѣрени на достойнство-то Ви, дръзаемъ днесъ да Ви поржчиме за некоѣ стокж, и ся надѣваме, че за скоро и пріятелскы ще извршите поржчяніе-то ни.

Във финалните фрази

№ 14 – Надѣвамеся да останете благодарни отъ купуваніе-то на Бакжра, и остановаме съ поздравленія-та си.

Процентно картината изглежда така: най-голям дял се пада на сложните смесени конструкции, които съставят изложението (68,5%). Това процентно превъзходство е логично предвид самата природа на този вид изречения – същинската част на писмото е мястото, където те могат да реализират своето предназначение. Тук, очаквано, смисловото и структурното разнообразие на сложните смесени изречения е най-голямо; конструкциите са най-усложнени, с най-много прости съставки, често влизащи в заплетени синтактични взаимовръзки помежду си:

№ 15 – Готови сме пріятеле, да Ви принесемъ, съ най-голѣмо-то ни заляганіе за ползж-тж, наши-ты слугуванія върху дѣла-та Ви, и съ врѣмя работа-та ни ще Ви обвѣри, безъ да простираме сега повече.

Както е отбелязала вече Н. Николова в своя разработка, разглеждаща встъпителните и завършващите фрази и клишета, както и етикетните фрази в обсъждания тук писмовник (вж. Николова 2019: 146 – 152), почтителното отношение към адресата е изразено обилно в самото изложение. Това е мястото, където могат да се открият различни маркери за учтивост и в което са вплетени етикетните клишета. Тук анализът на ексцерпирания материал позволява да се допълни, че именно това е една от причините, мотивиращи усложнената структура на сложните смесени изречения:

№ 16 – Готовъ съмъ да Ви принесж съ най голѣмото ми заляганіе върху дѣла-та Ви, мои-ты слугуванія, на които остава само да слѣдовать отъ Васъ непрѣстанно заповѣди, и съ врѣмя работа-та ми ще Вы обвѣрибезъ да простирамъ сега повече.

Сложните смесени изречения, открити в началото и края на писмата, са почти равностойни по присъствие (съответно 18,5% и 13,6%). Като цяло и за двете е в сила наличието на предвидима струк-

тура (един вид синтактичен шаблон, по който се строят), имат задължителни етикетни съставки, които допълнително усложняват синтактичния строеж на изречението. Изреченията, открити във въвеждащите редове на писмото, както и тези, изграждащи финалните фрази, съдържат клиширани изрази за учтивост и често това се отразява на структурата им, като я прави еднотипна, но затова пък широко приложима и универсална:

№ 17 – Съ радост ся отговаряме на Ваше честно писмо отъ 17 сжщій, и Ви благодаримъ прѣмногo и Ви остановаме задлъжени за искреннѣ-тѣ Ви помысль, коѣто показвате камъ насъ пріятелскы.

№ 18 – Благодарно ся отговаряме на ваше честно писмо отъ 3. прѣстаналый, и ся радваме, като начнѣхѣ да ни посѣщавать пріятеле-ти съ порѣчанія-та си, които искрено и незабавно ще да изпълняваме.

№ 19 – Жѣлаемъ съ Господство Ви да направимъ другѣ еднѣ работѣ, съ надеждѣ да ся ползуваме нѣчто, та ако обычяте, и ако намѣрите добрѣ Пченицѣ, купете до 3000 Кила за съдружескѣ смѣткѣ напoлу, и ѣ испратете прѣзь Бургазѣ, чрезъ рѣченый пріятель, комуто и заповѣдайте да ѣ прѣпрати до насъ, и остановаме въ надеждѣ за скорый Вы отговорѣ.

№ 20 – Безъ друго нѣчто достойно-забѣлѣжително, Вы поздравляваме и жѣлаемъ по-скоричко да ни подновите заповѣди-ты си.

Като обобщение може да се изведе тезата, че типичното разположение на сложните смесени изречения е същинската част на писмото. В масовия случай те съдържат най-малко две главни изречения, свързани съчинително помежду си, като всяко от тях има поне по едно подчинено изречение. Като цяло в сложната смесена конструкция доминират подчинителните връзки, въвеждащи подчинени (или последователно подчинени) изречения, чрез които значително се усложнява структурата на изречението. Обемът на конструкциите се разширява забележимо и поради широката употреба на етикетни клишета (често обхватът им е едно просто изречение в рамките на сложното смесено). Високата честотност на подчинителното свързване е поредният фактор, който има отношение и дава основание да се говори за засиленото присъствие на сложните смесени изречения като закономерен белег на формирация се административно-делови стил през Възраждането.

Високата фреквентност на сложните смесени изречения в „Книга за писма“ от братята Стоян и Христо Караминкови свидетелства за

ускорени процеси на изкристализиране на идеята за това, как трябва да функционират синтактичните норми през 50-те години на 19. век. Въпреки липсата на филологическо образование авторите успяват да уловят изискванията на епохата и да съобразят с тях езика на обсъждания писмовник: необходимо е осъвременяване на писмената реч, за да бъде адекватна на потребностите на времето, в което се гради новобългарската книжовноезикова норма.

ЛИТЕРАТУРА

- Бъркалова, Колева-Костова 2021:** Бъркалова, П., Колева-Костова, К. За природата и дефинирането на сложното смесено изречение. [Barkalova, P., Koleva-Kostova, K. Za prirodata i definiraneto na slozhното smeseno izrechenie.] // Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2021). Т. 2. Светла Коева, Максим Стаменов (съст.). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2021, 49 – 59. <<https://ibl.bas.bg/mezhdunarodna-godishna-konferentsiya-na-instituta-za-balgarski-ezik-vprof-lyubomir-andreytchin-v-2021/>>.
- Вачкова 2020:** Вачкова, К. За дистанционната „разговорка“ на българите през Възраждането. [Vachkova, K. Za distantsionnata „razgovorka“ na balgarite prez Vazrazhdaneto.] // Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“ – Филология. Т. 58, кн. 1, сб. А. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2020, 48 – 58.
- ГСБКЕ 1983:** Граматика на съвременния български книжовен език. Том. 3. Синтаксис. [Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Tom. 3. Sintaksis.] София, 1983. Изд. на БАН.
- Иванова 2020:** Иванова, Д. За писмовниците от 30-те години на XIX век и за техните автори. [Ivanova, D. Za pismovnitsite ot 30-te godini na XIX vek i za tehните avtori.] // Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“ – Филология. Т. 58, кн. 1, сб. А. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2020, 24 – 36.
- Иванова 2021:** Иванова, Д. „Модерните науки“ на новото време: „Писменник общеполезен“ на Христки Павлович (1835). [Ivanova, D. „Modernite nauki“ na novoto vreme: „Pismennik obshtepolezen“ na Hristaki Pavlovich (1835).] // *Slovanské a slavistické reflexe. Sborník k životnímu jubileu profesorky Hany Gladkové*. Ginka Bakärdžieva, Markus Giger, Kateřina Lah (edd.). Pavel Mervart, 2021, 123 – 135.
- Николова 2019:** Николова, Н. „Книга за писма“ от Стоян и Христо Караминкови – образец за търговска кореспонденция от 1850 г.

[Nikolova, N. „Kniga za pisma“ ot Stoyan i Hristo Karaminkovi – obrazets za targovska korespondentsiya ot 1850 g.] // Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 14 – 15 май 2019 г.). Ваня Мичева, Диана Благоева, Сия Колковска, Татяна Александрова, Христина Дейкова (отг. ред.). София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2019, 146 – 152 <https://ibl.bas.bg/wp-content/uploads/2019/05/Sbornik-s-Dokladi_kor.-I-restr.pdf>

Николова 2021: Николова, Н. „Вашето честно писмо“ или за етикета в „Книга за писма“ от братя Ст. и Хр. Караминкови, 1850 г. [Nikolova, N. „Vasheto chestno pismo“ ili za etiketa v „Kniga za pisma“ ot bratya St. i Hr. Karaminkovi, 1850 g.] // Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2021 г.). Том 2. Светла Коева, Максим Стаменов (съст.). София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2021, 86 – 92. <<https://ibl.bas.bg/mezhdunarodna-godishna-konferentsiya-na-instituta-za-balgarski-ezik-vprof-lyubomir-andreytchinv-2021/>>

Нончева и др. 2017: Нончева, В., Бъркалова, П., Иванов, Ал., Чавдаров, Вл. Статистически изводи за количествени характеристики на сложното смесено изречение в българския език. [Noncheva, V., Barkalova, P., Ivanov, Al., Chavdarov, Vl. Statisticheski izvodi za kolichestveni harakteristiki na slozhnoto smeseno izrechenie v balgarskiya ezik.] // Доклади от X Национална конференция „Образованието и изследванията в информационното общество“. Асоциация „Развитие на информационното общество“, Пловдив, 2017, 121 – 127.

Салим-Ахмед 2020: Салим-Ахмед, М. Един образец на османската делова кореспонденция: „Турско-български писмовник“ от XIX век. [Salim-Ahmed, M. Edin obrazets na osmanskata delova korespondentsiya: „Tursko-bulgarski pismovnik“ ot XIX vek.] // Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“, Факултет по хуманитарни науки, том XXXI А, Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2020, 169 – 184.

**ЕТИКЕТНИ СРЕДСТВА И КЛИШЕТА ЗА УЧТИВОСТ
В „ПИСМОВНИЧЕ“ (1870)
ОТ СТЕФАН ПОПОВ И ПЕТЪР АВРАМОВ**

Надка Николова

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

**ETIQUETTE AND COURTESY CLICHÉS IN ‘PISMOVNICHE’
(1870) BY STEFAN POPOV AND PETAR AVRAMOV**

Nadka Nikolova

Constantine of Preslav University of Shumen

In the proposed article, the grammatical and lexical means of expressing politeness are subjected to analysis by means of the descriptive-analytical method, as are the clichés for ending in 60 sample letters, recommended in the ‘Pismovniche’ tutorial. The authors, Stefan Popov and Petar Avramov, advise using second-person pronouns and plural verbs in all letters addressed to parents, close relatives, and other people to whom students in grades 5 through 8 send letters. This recommendation is interpreted as being introduced by certain French sources used in compiling the tutorial; it is also influenced by trends in the last decade of the Bulgarian Revival. The lexical means of courtesy (address and title) are an episode of the gradual imposition of the titles Mr. (*господин*) and Mrs. (*госпожа*); the vocative forms of nouns naming the addressees are a natural norm in the language. The clichés at the end of the letters help their addressees to master the art of correspondence.

Key words: Bulgarian Revival, politeness, clichés, letters, letter book

Новите стопански и културни отношения в българското общество през 19. век слагат отпечатък и върху комуникацията. От съществено значение става писменото общуване от разстояние. Излязъл от тесния свят на патриархалния бит, възрожденският човек дръзва да се свърже в писмен вид с близки и съратници, намиращи се далеч от не-

го. Това налага появата на специални ръководства – писмовници¹, които го запознават с епистоларното изкуство. Те имат важна роля за формирането на общоупотребимата реч и утвърждаването и разпространението на езикови норми, като постепенно се унифицират и се вливат в потока на изграждащия се книжовен език от новото време, за да се пресеят и достигнат днес до ползвателите на съвременния книжовен език. Вън от това те са извор за историята, културата, народопсихологията и стопанския живот на българите. С една реч – те са обект от съществено значение за съвременната наука. В онзи исторически период на поевропейчване, както сполучливо го окачествява видният шуменски книжовник и писател Д. Войников, скромно озаглавеното от Стефан Попов и Петър Аврамов „Писмовниче“ извиква специален интерес с въвеждането на писмените етикетни средства и клишетата за учтивост.

Двамата автори не са известни възрожденски дейци, дори за единия – П. Аврамов, липсва всякаква информация. Стефан Попов е роден през 1840 г. в Разград в семейството на свещеник. Първоначално учи в родния си град, а после в Шумен, след което заминава за Цариград, за да се запише в елитния френски католически колеж в квартала Бебек². След завършването на колежа Ст. Попов учителства първоначално в Разград, а после – в Свищов, където вероятно се срещат с П. Аврамов. В оглавената от Др. Цанков³ вилаетска печатница в Русе Ст. Попов и П. Аврамов отпечатват своето „Писмовниче“ през 1870 г.

Намерението да се състави този учебник по писмописание, вероятно не е моментен импулс. През 1858 г. Лука Павлев издава „Писменни състави за обучение на дѣтца-та“, което е замислено като учебно ръководство за писане на писма. Практиката да се стъкмяват за училищни нужди пособия, съдържащи препоръчани епистоларни образци, следователно е позната на българския учител. И тъй като те не достигат и като количество, и като разнообразни и актуални примери, Ст. Попов и П. Аврамов се заемат с изготвянето им. Като ученик във високопрестижния колеж, Ст. Попов е възпитан в типичната за френ-

¹ Изследването е по проект № КП-06-Н40/8 на тема „Писмовниците на Българското възрождане като източник за формирането и функционирането на книжовния език“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката на РБ.

² В него се образуват изтъкнати възрожденски дейци, като Д. Войников, Гр. Начович, Т. Пеев, Д. Бракалов, Т. Икономов, Хр. Ваклинов и мнозина още.

³ Др. Цанков също е възпитаник на колежа, където за високи постижения е назначен след завършването му за преподавател.

ската и въобще европейската школа по светско поведение и куртоазия. Може да се каже дори, че е бил пристрастен към френската култура⁴. Родолюбивите му помисли да напътства българското юношество в нормите на цивилизована Европа, поражда намерението да даде на учениците епистоларни образци за етикета по повод на различни празници, за да могат в своите писма да предлагат на „родители-тѣ си и на учители-тѣ си изказваніе-то на признателность-тѣ си и на живѣ-тѣ си любовь“ (III)⁵. Авторите не посочват източника си, послужил им за образец при съставянето. Те отбелязват, че писмата са преведени, допълнени, а някои – съчинени от тях. Във всеки случай може да се предполага, че етикетните средства са повлияни от френската епистоларна практика.

В раздела „Книжевность“ на сп. „Училище“ Ст. Попов публикува обява за писмовника, в която обръща внимание, че примерите могат да бъдат потребни „всѣкому въ общественныя животъ“. Той адресира писмовника към „всякой читалникъ, кой-то умѣе що-годѣ да си позаписва“, но най-вече към учениците, които от малки ще могат да познаят „приличнытѣ за урѣдно писмописаніе“. Но „не е простено“, веднага допълва той, да преписват цял пример от писмовника, „защото въ такъвъ случай писмото става смѣшно и показва голѣма глупость“ (Попов, Аврамов 1870: 171 – 172). Следователно в тези примери той вижда канавата, върху която пишещият да избродира своите собствени мисли, отразяващи уникалното му битие.

Писмовникът с обем от 60 страници е замислен като учебник за децата от 2., 3. и 4. клас на възрожденското училище, които отговарят на съвременните 6., 7. и 8. клас. В него са поместени 60 епистоларни примера, обединени от идеята за отправяне на поздравления по различни поводи. Съставянето на поздравителните писма – „тѣзи малки обрѣды“ – според авторите би предоставило възможност на учениците да поднесат своя „комплиментъ“, който трябва да „изложатъ писмено на чистѣ, тънкѣ и гладкѣ книгѣ. Тѣзи сърдечны чувствованія трѣба да сѣ изложени добрѣ и написаны съ вниманіе и колко-то е възможно съ краснописаніе“, а „слог-тѣ на комплименти-тѣ... трѣба да бъде простъ, лекъ, не принуденъ, природенъ“ (Попов, Аврамов 1870: III – IV). Авторите са далеч от мисълта, продължават те в преговора на писмовника, че това трябва да е литературно съчинение, „обаче има нѣкои правила – подчертават те – прѣдписаны отъ навъ-

⁴ Повече за биографията на Ст. Попов и намеренията му да издаде речник и ръководства за френски език, вж. Николова 2021.

⁵ С цифрите в скоби са означени съответните страници в „Писмовниче“.

къ-тъ за писмовния слогъ и тѣхъ дѣца-та и въобще ученицы-тѣ трѣба да ги познаватъ“. Така примерите за своите писма с благопожелания те ще намерят „въ туй *Писмовниче*, и по тѣхъ ще можатъ най добръ да са водятъ“ (Попов, Аврамов 1870: IV).

1. Наред със съдържателната страна на Писмовничето и значимите за историята на новобългарския книжовен език езиково-правописни особености ръководството има своето място в установяването на **българския речев етикет** по обясними причини – то възпитава от ранна възраст българина в изразяване на почит и благодарност към всички, които имат отношение към отглеждането и възпитанието му.

Характерна особеност на тези фиктивни⁶ писма е, че всяко едно се предхожда от кратък подготвителен текст, в който авторите предоставят информация за адресанта, адресата и повода/случая, по който се съставя писмото, напр.:

- „Нѣкое момче на бащѣ си, на когото е докарало неудоволствие“ (8)
- „Нѣкое момче или нѣкое момиче на дѣда си, въ случай на празника му“ (9)
- „Нѣкой браточетъ на чича си или на леля си, въ случай на новѣ-тѣ години“ (23)
- „Нѣкое момче или нѣкое момиче, на единъ покровитель или на единъ благодѣдель, за да му честити нѣкоѣ щастливѣ случкѣ“ (29)
- „Нѣкой братъ на сестра, за да ѝ честити уженване-то“ (31) и под.

Тези микротекстове напомнят за условията на задачите в едно учебно пособие, каквото е в действителност „Писмовниче“. Дали са идея на Ст. Попов и П. Аврамов, или са адаптирани от източника, който са ползвали, не може да се каже. Във всеки случай адаптацията е творческа, тъй като в част от условията изпъква българска действителност (първо пътуване с влак, селски събор, тържествена литургия, радост от издаването на ферман за Българската екзархия и др.).

Авторът на писмата е дете (с две изключения), което е роднина по отношение на адресата (син, дъщеря, брат, сестра, внук, племенник и пр.), както и ученик, кръщелник, приятел, покровителстван или благодетелстван от адресата. Получателят е също така роднина, учител, кръстник, настойник, благодетел, приятел. Понякога адресантът и

⁶ Фиктивен е употребен в значението на измислен.

адресатът са в неясна роднинска връзка, напр. *браточетъ на чича си* (10), *внук на леля си* (11), *някоя внука на чича си (или на леля си)* (12), *браточетка на леля си* (24) и под. Предполага се, че са взети от оригинала, от който е преведена голяма част от примерите.

2. Почти всички писма изразяват благодарност и се изтъква любовта към получателя, но има и такива, в които се споделят чувства от участие в събития. Това разчупва представата за патриархалната етика, в която емоциите на човека са маловажни на фона на общността и изразяването им не е обичайно. Благодарността и обичта, почтителното отношение към адресата, рамкирани чрез **етикетните средства**, намират различен израз. Както е известно, тя се предава главно по два начина: граматичен и лексикален.

2.1. Първото, което следва да се изтъкне по отношение на **граматичните етикетни средства**, изразени чрез *личните и притежателните местоимения* в мн.ч., е, че в „Писмовниче“ е налице известна непоследователност. Трябва да се има предвид, че малка част от писмата са адресирани до лица, които социално и възрастово са равни на писмописците ученици (обикновено брат, сестра, приятел); в останалите писма адресатите са възрастни. Само осем са примерите – № 1, 2, 4, 5, 15, 16, 25, 35, в които второличните местоимения са в единствено число. Това са изключително семейни писма, отправени към майка или баща – *да ти искажъж...*; *добрины-ты, кои-то ты имашь...* (5), *ты знаешь колко та обычямъ* (7), *достойна за тебе* (8), и към брат или сестра – *Драгий бако, много молихъ святыя ти покровитель...*(5), *твоя празникъ* (14), *съ тебе* (14), *желажъ ти* (15), *твоя-та любовь* (15). Тази интимност към членовете на семейството е нещо естествено и подразбиращо се за българина и авторите не са се поколебали да я изразят с единственото число на местоименията във второ лице.

В останалите 52 писма тази домашна инерция в общуването се изоставя и етикетът, на който френският възпитаник Ст. Попов бива научен, неизменно се следва. Независимо дали образците са предназначени за членове на семейството, или за външни адресати, местоименията – лични и притежателни – са само в мн.ч. Това се доказва от много примери:

- към родители, брат и сестра: *годишния ви празникъ, за да ви проводжъ...*, *ваше-то благополучие*; *Ваший сынъ, Вый знаете...*; *да ви удовлетворявамъ...* (6), *повтарямъ ви днесъ* (9), *ваше-то благополучие* (9), *празника ви* (10), *ваше-то умилостивяване* (9); *пръданно-то ви внуче* (10);

- към дядо или баба: *имамъ за вас* (11), *добрини-тъ ви* (11), *ваше-то благоволеніе* (11), *да ви направи благополучна* (11), *отдалечена отъ васъ* (12), *да ви прегърнж* (12), *вашето напомняваніе* (12);
- към чичо или леля, кръстник/-ца, приятел/-ка, наставник/-ца, учител/-ка, настойник, благодетел, покровител, свещеник, болен човек: *да бждж при васъ* (12), *вашый праздникъ* (13), *ваша-та кръщелница* (13), *вый* (13), *да ви го даде* (16), *вые* (17), *ваши-тъ добры усилия* (17), *ви проваждатъ* (51).

Това, което прави впечатление при тези учтиви форми, е, че са записвани с малка буква. За сравнение – повече от три десетилетия преди това възрожденски автори, публикуващи образци за писма, използват главни начални букви.

2.2. По същия начин се изразява учтивостта и с второличните **глаголни форми**, участващи в състава на сказуемите. Логично те са в ед.ч. в същите образци, в които се използват и местоимения в ед.ч., например:

- към родители: *Драга мале, / Ако знаеше; благоволи, драга мале, да приемнешъ...* (5), *ты можешъ да бждешъ увъренъ* (7), *ты си сама на земъж-тж* (8);
- към брат или сестра: *можешъ да желаетъ* (14), *да ги гледашъ* (15), *обычай ма* (15), *да си пріялъ* (15).

В мн.ч. са второличните глаголни форми в писмата, в които се използват в мн.ч. и учтивите местоименни форми:

- към родители, брат и сестра: *Вый никога не сте са сжмнъвали; не пръставате да го обсипвате* (6), *Драгый бако, благоволете никакъ да не си напомняте мои-тъ погръшки и проводете ми благословіѣтж си* (9), *благоволете да приемните* (10);
- към дядо или баба: *сторете добринж-тж, да приемите* (11), *благоволете* (11), *благоволете, молъж вы, да ми завардите пріятелство-то си* (23);
- към чичо или леля, кръстник/-ца, приятел/-ка, наставник/-ца, учител/-ка, настойник, благодетел, покровител, свещеник, болен човек: *благоволете да приемните* (17), *вые ми распилявате; можете да желаете* (16), *да сте здрава* (16), *да ми отговорите* (16), *вые ще бждете* (19).

Би могло да се отбележи, че миналото свършено деятелно причастие, влизащо в състава на формите за перфект, е в мн.ч. също с изключение на две форми – *не сте пръстанжлъ* (13) и *не сте забравила* (24).

Примерите показват, че в личната кореспонденция все още има колебание при употребата на граматичните средства за изразяване на учтивост. Авторите, раздвоени от домашната традиция в общуването между членове на семейството и близки хора, особено с адресант дете, и от френските етикетни норми, предписващи множественото число, се колебаят да наложат строга норма. Все пак налице е тенденция да се препоръчат европейските етикетни средства.

Любопитно би било да се надникне в кореспонденция на ученици във френски и американски колежи в Цариград през Възраждането, за да се установи как препоръките в учебните писмовници се прилагат на практика. В писмата на шуменката Фотина Дюгмеджиева напр., колежанка в Американския девически колеж в периода 1881 – 1886 г., може да се прочете следното в първия абзац от писмо, написано на 21 януари 1881 г. и изпратено от Цариград до баща ѝ в Шумен:

*И тази вечер вече се надеях, че ще приема писмо и когато не приех прибъгвам пак към перото за да **Ви** пиша и този път без да ми **отговорите**. Става 4 пощи от както нямам от **Вас** писмо. Защо **не** ми **писвате** всяка поща, причината не можах да узная. Аз зная, че **Вий имате** много работа и затова не **Ви** остава време, но ако не **Вий**, то Коста или мама, трябва да пишат; за да не **Ви** мисля (подч. мое, Н. Н.)⁷.*

Множествено число при второличните местоимения и при глаголните форми употребява и Коста Дюгмеджиев, братът на Фотина, който се учи в Робърт колеж в Цариград в периода 1885 – 1889 г., в писмо до баща си от 17 март 1886 г.:

*Писмото **Ви** от 11 март заедно с приключената полица приех. ... дете **Ви** пратих книгата, дете ми я дадох от училището ... Когато **земите** фотографите на Софи то незабавно да ми ги **пратите**; ... **Вий** като **четете** писмото то трябва да разбира всичко каквото пиша (подч. мое, Н. Н.)⁸.*

И тъй като сестрата и братът изучават в американските колежи английски език, в който единственото и множественото число съвпадат формално, следва да се мисли, че превключването в мн.ч. при учтивите форми в кореспонденцията с родителите им е следствие от навици, усвоени от полученото образование преди това в Шуменското

⁷ ДА – Шумен, ф. 639 К, оп. 1, а.е. 55, л. 63. Писмото е издирено и публикувано от Р. Ангелова (Ангелова 2021, под печат).

⁸ ДА – Шумен, ф. 648 К, оп. 2, а.е. 1, л. 3. Писмото е издирено и публикувано от Р. Ангелова (Ангелова 2021, под печат).

класно училище. Сред учителите им в него са Георги Д. Балкански (чешки възпитаник, завършил педагогическото училище в Кенигрец, Чехия), Царевна Миладинова (възпитаничка на Фундуклеевската гимназия в Киев), Ан. А. Стоянов (образовал се в Галатасарайския лицей и дипломирал се в Робърт колеж)⁹ – все възпитаници на престижни училища, които несъмнено поддържат същия формат на кореспонденция, какъвто се поддържа и в „Писмовниче“. Впрочем в Шуменското четирикласно училище български език се преподава по „Кратка българска граматика с упражнения“ от Д. П. Войников, в която в т. Ж на първа глава от част трета (Правописание) в § 279 се препоръчва множественото число на второличните местоимения „Вы, Вамъ, Васъ в писма до различни лица“ (Войников 1864: 25). Приведените аргументи са в полза на представата за въвеждане на тези граматични средства за учтивост в кореспонденцията, започнали още с появата на първите печатни писмовници, които постепенно се установяват, за да се установят като практика у високо образованата част на българската заможна класа до края на Българското възраждане дори в писма, адресирани до най-близки роднини.

3. В писмото неизменно се употребяват обръщения към адресата, както и титли, указващи мястото и ролята му в общността – в случая – в семейството, приятелския кръг, училището, институциите. Това са **лексикалните средства**, с които пишещият изразява отношението си на уважение към получателя на поздравителното му писмо.

3.1. Никое от **обръщенията** в примерните писма на „Писмовниче“ не назовава поименно получателя – той е номиниран според отношението си към адресанта. Обръщенията са многосъставни, съдържат определения като *драгий/драга, добрый* и др., напр.:

- *Драгий бако*¹⁰, *Драга мале* (5), *Драгий ми бако* (7), *Драгий бако, драга мале* (22), *Драгы ми родители* (22), *Драгий ми дъдо* (9), *Драга бабо* (10), *Драгий ми чичю* (10), *Драга ми лелю* (11), *Драга ми Кръстнице* (12), *Драгий ми кръстниче* (24), *Драгий ми Настойниче* (13), *Драга моя учителке* (17), *Драгий ми приятелю* (47, 50), *Драгий*

⁹ ДА – Шумен, ф. 639 к, оп. 1, а.е. 52, л. 2 (по Ангелова 2021, под печат).

¹⁰ *Бако* в голяма част от диалектите е обръщение към по-възрастен и има иронично значение или е обръщение към по-голям брат. В „Писмовниче“ то има значението ‘баща, татко’ и няма негативна конотация. Рядко и само в предварителните микротекстове авторите използват и *баща*, но *бако* е единствената звателна форма в обръщенията към бащата.

ми Н... (или *драгый ми браточеде*) / (или *драгый ми приятелю*) (33, 38, 39), *Драга ми Н...* (или *драга ми приятелке*) (40)

- *Добра мале* (8), *Добрий ми брате* (30), *Добра Сестро* (14)
- *Милый ми брате* (15), *Любезный брате* (52)
- *Пръвъсходный ми Кръстниче* (13), *Преподобный пастырю*¹¹ (19).

Както се вижда от примерите, назоваването на адресата по отношение на роднинска връзка или тясно приятелство с връстник е интимно – неизменно придружено от определението *драги/драга*, порядко *добър/добра* или *мили/мила*, *любезный*, понякога подсилено с притежателното местоимение *ми* или *моя*.

3.2. Към адресатите, принадлежащи към тесния семеен кръг, обръщенията не са така фамилиарни, а по-официални, което се отразява на разнообразието от средства за изразяване на уважение: появяват се *титлите* *господине* и *господжа*, дори само началната им буква *Г*, следвана от многоточие:

- *Господине* (18), *Почитаеми господа* (51);
- *Господине и Драгый учителю* (16), *Господине и Драгый благодетелю* (18).

Интересни са смесените форми от типа на последните два примера, които издават едновременно интимност и респект към получателя.

Последните две писма са отправени от възрастен – баща, който пише на управител на пансион (№ 59) и на болния си син (№ 60). Първото писмо има официално обръщение – *Господине управителю* (53). Във второто разтревоженият баща (*Расинъ*¹²) започва направо: „Вый може да сте видѣли, любезно мое чадо, отъ писма-та, що писахъ на майка ви...“. Със сигурност тези последни писма са френски образци, които авторите не са адаптирали докрай към българската действителност откъм социално-битов и комуникативен аспект.

¹¹ Обръщение към свещеник.

¹² Любопитното в това писмо е, че Расин пише като участник в намюрската обсада, очаквайки всеки момент градът да се предаде. Историческите източници потвърждават, че става дума за обсадата на град Намюр – столицата на Валония (тогава испанска Холандия, днес Белгия) – през 1695 г. от французите по време на кампанията на Фландрия. Може да си представим пътешествието на едно таква писмо (което може би първоначално не е било фиктивно) през няколко френски епистоларни ръководства от края на 17. до средата на 19. в., докато стигне до Ст. Попов, който вероятно го е ползвал във френския колеж.

От приведените примери е видно, че контактните думи в образците са задължително в **звателна форма**, която е естествена за 19. в. Имената от ж.р. са с окончание *-е*, рядко *-о* (*мале, кръстнице, учителке, приятелке, благодарителке; сестро*), а тези от м.р. – с окончания *-о, -е* или *-ю*, когато крайната съгласна е мека (*бако, брате, браточедо, кръстниче, настойниче, господине; учителю, приятелю, благодарителю, управителю*). По-особен е случаят с обличията *лелю* и *чичю*, които се срещат във всичките адресирани до тези роднини писма (с едно изключение). Едното тълкуване би било в полза на редуцирано звателно окончание *-о*. Такова обяснение обаче е неправдоподобно, като се има предвид както високата грамотност на авторите учители, така и нередуцираният гласеж на звателното окончание при изговор. Въпреки че имената са от женски и мъжки род, вероятно авторите са ги подвели по аналогия към имената, завършващи на мека съгласна, независимо от родовата им принадлежност. Може би са повлияли и такива диалектни форми към 70-те години на 19. век.

Не е в звателна форма единствено титулуването *господжа*. Титлата е със сръбски фонетичен облик, адаптиран с българския африкат [ц] и не се среща за първи път в епистоларната литература, макар че официалното обръщение към жена е рядкост – част от писмовниците имат търговски и административен характер, което изключва адресат от женски пол. Може да се види напр. в писмовника на Хр. Павлович „Писменник общеполезен“ (1835 г.) (вж. Иванова 2021), както и в „Писменник“ (1853 г.) от С. Доброплодни (вж. Вачкова 2021), което показва, че след 70-те години влиза в конкуренция с руския облик *госпожа*, чиято поява в комуникацията се коментира от Н. Геров като новост (вж. Геров 1895/1975: 241). До късно титулуването на градската жена е с основната форма на *госпожа*, която навярно е подпомогната от липсата на звателни форми в руския език. Допустимо е да се смята, че в езиковото съзнание на Попов и Аврамов *господжа* е ненапълно адаптирана към фонетичната и морфологичната (в сръбската комуникация титлата е в звателна форма – *госпођо*) система на българския език.

4. Не може да се каже, че в образците за писма са налични **клишета**¹³. Причината е в разнообразния характер на съдържанието им: всички писма имат личен характер, а адресантите, адресатите и поводите за кореспонденция са най-различни. Клиширан характер имат подписите на писмата, неизменно съдържащи информация за изпращача. Тя е предадена по няколко начина. Единият е чрез словосъчета-

¹³ Каквито има например в търговските писма.

ния от определяема дума и две и повече определения. Определяемите думи назовават какъв е адресантът по отношение на адресата, а определенията внушават чувства, намерения, пожелания:

- *Пръданно-то ви момиче* (5)
- *Любезна-та ви внука* (12)
- *Благосклонный ти братъ* (15)
- *Пръданна-та ви ученица* (18)
- *Ваша-та приятелка за до животъ* (16)
- *Любезный ви кръщелникъ* (25)
- *Върный ви приятель* (34)
- *Почитателный ви и пръданный храненикъ* (26)
- *Признателный ви и пръданный възпитанникъ* (14)
- *Искренный ви приятель* (49)
- *Вашъ пръдаденъ и признателенъ сынъ* (7)
- *Твърдъ пръданный, твърдъ признателный и твърдъ почти-телный ви слуга* (18)
- *Единъ отъ ваши-тъ по млади и по пръданны молитвенници* (19) (към свещеник) и др.

Други подписи имат структура на изречения, напр.:

- *Дъщеря ти, коя-то та прегръща хыляда пжти* (7)
- *Азъ съмъ съ почестъ, драга ми лелю, твърдъ покорный ви вну-къ* (11)
- *Внуче-то ви, кое-то много вы обыча* (20) и под.

Някои подписи са вградени в последното изречение на писмото и са изнесени на нов ред, напр.:

- *...молжъ ви, драга кръстнице, да приемните съ благоволеніе тѣзи нѣколко рѣчи на / Любезныя си Кръщелникъ* (13)
- *То е най ревностно-то желаніе / На покорныя и любезныя ви браточетъ* (23).

Функцията на тези усложнени подписи е да се извикат ответни симпатии, да се убеди получателят в благите намерения на кореспондента, да предизвикат умиление и благосклонност към детето, съставило писмото.

С въведените в образците етикетни средства Ст. Попов и П. Аврамов се присъединяват към издадените до онзи момент писмовници с учебен, личен, търговски и административен характер, които възпитават и обучават българския възрожденски човек на епистоларна култура в цивилизованото общество. На пръв поглед изборът на етикетни средства – например по отношение на граматиката – изглежда нестро-

ен. Колебанието, различният подход са израз на осмислянето и съчетаването им с оглед на българската и на чуждата традиция, от една страна, и с оглед на адресанта и адресата, както и на повода за писмената комуникация, от друга страна. Решенията невинаги са адекватни на перспективата, но дават повод на пишещия да формира навици и усвои практики, които да го характеризират като homo excultus (културен човек).

ЛИТЕРАТУРА

Ангелова 2021 (под печат): Ангелова, Р. *Шуменци, възпитаници на цариградски училища (XIX век – 30-те год. на XX век)*. [Angelova, R. Shumentsi, vazpitanitsi na tsarigradski uchilishta (XIX vek – 30-te god. na XX vek).] (под печат).

Вачкова 2021: Вачкова, К. Сава Доброплодни за „писменната наука“. [Vachkova, K. Sava Dobroplodni za „pismennata nauka“.] // *Българска реч*, № 1, 2021, (под печат)

Войников 1864: Войников, Д. *Кратка българска граматика съ упражнения отъ Добря Попова Войникова*. [Voynikov, D. Kratka balgarska grammatika sa uprazhneniya ot Dobrya Popova Voynikova.] Издава ся от книжарниця-тж на Д. В. Манчева въ Пловдивъ, 1864.

Гергова 2018: Гергова, А. *Книжовността на Българското възраждане*. [Gergova, A. Knizhovnostta na Balgarskoto vazrazhdane.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2018.

Жейнов 2004: Жейнов, И. *Русе като столица на книгопечатането: 1864 – 1948*. [Zheynov, I. Ruse kato stolitsa na knigopечатaneto: 1864 – 1948.] Русе: Дунав прес, 2014.

Иванова 2021: Иванова, Д. Писмописанието и модерните потреби на възрожденския човек. За правописа на Христати Павлович в „Писменник общополезен“, 1835. [Ivanova, D. Pismopisaniето i modernite potrebi na vazrozhdenskiya chovek. Za pravopisa na Hristaki Pavlovich v „Pismennik obshtopolezen“, 1835.] // *Българска реч*, № 1, 2021 (под печат).

Николова 2021: Николова, Н. Писмовничето на Стефан Попов и Петър Аврамов (Предварителни бележки). [Nikolova, N. Pismovnicheto na Stefan Popov i Petar Avramov (Predvaritelni belezhki).] // *Отговорността пред езика. Книга 7. Сборник, посветен на 90-годишнината на чл.-кор. проф. д-р Тодор Бояджиев*. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2021, 173 – 180.

ИЗТОЧНИЦИ

- Поповъ, Ст. И. Новы грамматицескы упражненія. [Popov, St. I. Novy grammaticheski uprazhneniya.] // *Училище: книжки за прочитание на учители, ученици и родители*. Год. I, брой 11, 1870, 169 – 170. <<http://digilib.nalis.bg/xmlui/handle/nls/1554>> (28.10.2021).
- Ст. Поповъ, П. Аврамовъ. *Писмовниче*. [St. Popov, P. Avramov. Pismovniche.]. Русчукъ: Въ книгопечатницата на Дунавската областъ, 1870.
- Н. Геров. *Речник на българския език. Фототипно издание. Част първа А – Д* [N. Gerov. Rechnik na balgarskiya ezik. Fototipno izdanie. Chast parva A – D.]. София: Български писател, 1895 – 1975.

**„ПРОГРАМА ЗА СЪБИРАНЕ ОБРАЗЦИ ПО НАРОДНАТА
УСТНА СЛОВЕСНОСТ И МЕСТНИ НАРЕЧИЯ“ (1868)
НА ТЕОДОСИЙ ИКОНОМОВ В КОНТЕКСТА
НА ОТВОРЕНИТЕ ПИСМА В БЪЛГАРСКИЯ
ПЕРИОДИЧЕН ПЕЧАТ
ОТ ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК¹**

Мария Мицкова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**„A PROGRAM FOR COLLECTING SAMPLES OF ORAL
FOLK LITERATURE AND LOCAL DIALECTS“ (1868) BY
TEODOSIJ IKONOMOV IN THE CONTEXT OF THE OPEN
LETTERS IN BULGARIAN PERIODICALS OF THE 3RD
QUARTER OF THE 19TH CENTURY**

Maria Mitskova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

During the second half of the 19th century, Bulgarian writers stressed the necessity of collecting and studying all Bulgarian dialects as one of the essential conditions of building a unified and common standard language. Feeling compelled to state their opinions openly by participating in the public debate, since the problems of the language were perceived as matters of paramount importance for the future development and well-being of the nation, they chose to voice their understandings by adopting the method of open letters. In this context, in 1868 the editor of the magazine “Obsht trud” Teodosij Ikonov published his “Program for collecting samples of oral folk literature and local dialects”, which represents his “open letter” to the public concerned.

¹ Публикацията е по проект № КП-06-Н40/8 на тема „Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката.

Key words: Bulgarian Revival, open letters, History of Bulgarian dialectology, collecting dialectological material, Teodosij Ikonov

Отразявайки динамиката и нееднозначността на процесите на културно и духовно преобразование на българския XIX век, възрожденското писмо с наследеното разбиране за неговата природа като „писанна разговор“² (Павлович 1835: 1), „разговорка между две лица отделени чрез разстояние едно от друго“ (Войников 1860: 23) съдържа в себе си и една от най-характерните същности на възрожденската култура – нейната диалогичност, отвореност към чуждото съзнание и знание, нейната утилитарност и дидактичност (Енциклопедия 1997: 594). „Разговорността“³ на Възраждането като диалог между старо и ново, между свое и чуждо, между личности и идеи намира своята репрезентация именно в отвореното писмо. И докато писмото от личната преписка носи функциите на интимен разговор, то авторът на отвореното писмо, прекрачвайки границите на поверителността и анонимността, задава публично въпросите и търси техните отговори, поражда и предизвиква нови въпроси и отговори, създава един нов, публицитичен диалог. Отвореното писмо със самия акт на публикуване променя своето лице и от жест личен, индивидуален се трансформира в послание, заявление, документ, зад който прозира безпокойството за развитието на обществото, а в българския случай – грижата и мисълта на възродителя, на строителя на бъдещето.

Излязло веднъж в периодичния печат с името на своя съчинител, отвореното писмо отразява новата социокултурна ситуация, новото самочувствие на възрожденския човек – желанието му да изрази себе си, от една страна, но и да бъде чул, от друга. Защото в осъзнаването на значимостта на всяко едно дело „на ползу роду“, на всеки един „опит за...“ и „основа за...“ (българска граматика, българска църква, българско освобождение) като необходими, като принос в диалога на времето прозира властващата през цялото Възраждане концепция за търсене на сплотеност и единност – единност при решаването на всеки въпрос с културна значимост, но и единение на идеите, за да се постигне единение на нацията. В тази същност на отвореното писмо отеква и още един аспект от диалогичността на Възраждането – размяната на мнения в общественото пространство укрепва връзките

² Цитатите от възрожденските текстове се предават с осъвременен правопис, но със запазени граматични и пунктуационни особености.

³ Метафора, използвана от Р. Дамянова в нейната книга, посветена на писмата в културата на Българското възраждане. Вж. Дамянова 1995: 53.

сред българските интелегенти, взаимното им откриване и включването им в един общ духовен градеж (Дамянова 1995: 64). В същото време прави видима връзката между просветения елит и целокупната нация, представяйки ръководната му роля на инструктор, вдъхновител, учител, който води и насочва всички българи към наболелите, важните задачи, чието осъществяване предстои. В тази си роля писмото, и особено отвореното писмо от разглеждания период, се превръща в националната програма за съвременна преоценка на духовната и материалната култура (Дамянова 1995: 61).

Написани от преките участници в процесите на модернизация и възраждане, възрожденските отворени писма са барометър на явленията и събитията, случващи се **във** и **със** обществото. В тях звучи собственият полемичен глас на българския книжовник като общественик, който изразява открита гражданска позиция, който призовава и въвлича обществото и в търсенето на решения на важните въпроси на времето предлага и защитава своите собствени отговори.

Тази ангажираност с всичко случващо се се отразява в подбора на темите и проблемите, които се обсъждат в отворените писма. В своя „Сборник от разни съчинения“ (1860), целящ да даде примери „на младити, что ся занимават с писменност“, Д. Войников обособява специален раздел „за писма и техния слог“ (Войников 1860: 22 – 27), в който, разсъждавайки върху точно този аспект от природата и предназначението им, отбелязва:

... няма ни един предмет что не може да ся обнародва под образа на писмата. Мнозина списателѣ дадоха тойзи образ на философически или религиозни съчинения; нъ това само не стига да кажем че тия съчинения са просто писма. От начяло на титлата читем: писма на един приятель; нъ след първити думи на введението, приятелят ся изгубва, и подер малко виждаме че списателят ся отправя към обществото.

(Войников 1860: 22)

Но като правило сред всички тези „предмети, что могат да се обнародват под образа на писма“, неминуемо се засягат въпросите на езика. Българският книжовник се чувства задължен да се изкаже явно, публично, да се включи в обществения дебат, защото проблемите на езика се възприемат като проблеми от първостепенно значение за бъдещото развитие и добруване на нацията.

През третата четвърт на XIX в., когато решението за книжовен език върху съвременна говорна основа вече е постигнато, на дневен ред излизат дискусиите за обогатяването и усъвършенстването му, в които задължително присъства въпросът за избора на конкретни го-

ворни елементи в неговия състав, за привличането на повече особености от различните диалекти. В този контекст идеята, че българският език в цялото разнообразие на реализации, в които съществува, трябва да се „събере“, да се изследва и опознае, придобива ново, поплътено значение. Чрез събирането и издаването на диалектни и фолклорни образци книжовниците виждат пътя, по който ще се очертае подробната карта на българската нация и на българското езиково землище, в рамките на която говорното богатство да представи всестранино „свойствата“, т. е. характерните отличителни и специфични черти на българския език и неговите диалекти. По този начин, убеден е Александър Екзарх, „всякий ще може да види безчисленните образи Болгарскаго языка“ (Екзарх 1853: 4). Но всъщност целта е далеч по-голяма – да се състави единен и общ книжовен език.

Изправяйки се пред проблема за избора при съществуващото диалектно многообразие и пъстрота на гледните точки, строителите и радетелите на книжовния български език виждат постигането на единоголасие по наболелите въпроси в широкото научно и обществено обсъждане. Възрожденският периодичен печат предоставя търсената трибуна, от която книжовниците не само да излагат своите филологически идеи и с присъщия на времето си ентузиазъм да ги защитават. На страниците на българските вестници и списания от третата четвърт на XIX век все по-обективно се разглеждат и анализират самите процеси в изграждащия се книжовен език с аргументация, основана на научни факти и филологическа осведоменост. В рамките на дискусиата, започнала първоначално като размяна на мнения и отстояване на позиции и разбираня по отношение на книжовноезиковото строителство, изплува и диалектоложката проблематика, която постепенно се оформя и се отграничава от общото движение на филологическата мисъл на времето.

Призови за задълбочено проучване на българските народни говори и включването на словното им богатство в системата на книжовния език непрекъснато се появяват на страниците на периодичния печат от втората половина на XIX век. Осъзнавайки значимостта на тази инициатива и ролята на всяко едно периодическо издание за бързото и широко разпространение на идеи и начинания, в своите открити писма книжовниците и обществениците залагат на вдъхновяващи апели, с които да привлекат читателите за сътрудници, но и за съратници в тази родолюбива кауза.

Шейсетте години на XIX в. са наситени с книжовни събития, които отбелязват нарасналия интерес и загриженост на възрожденските

книжовници към диалектите на българския език. Големите възрожденски списания „Български книжици“, „Периодическо списание“, сборниците на Братя Миладинови, Л. Каравелов, Ст. Веркович отварят вратата към богатствата на говоримия език. Това е времето, в което идеите и почините за събиране и изучаване на българската старина и на многообразието на говоримия език, съхранено в българския фолклор, се материализират в движение, в чиято основа стои преклонението пред народния гений, вглеждането в миналото, но и в миналото на езика, което се е пренесло в настоящето на говоримия език. Отворените писма от този период също отразяват промяната – авторите им говорят за нуждата от научни подходи и методи при събирането на фолклорни и съответно диалектни образци, от класифициране и подреждане на наличния материал по определени критерии, подчинени на водещия принцип за правилно и точно отбелязване на говорните особености.

Един от първите документи, в които можем да проследим това ново отношение, е „Окръжното писмо“ на Васил Чолаков, отпечатано на страниците на браилския вестник „Българска пчела“ през 1863 г. В него бъдещият автор на известния „Български народен сборник“ открито разказва за намерението си да издаде „едно пълно събрание песни от всичките въсточни страни на България, из което да могат да ся видят всичките местни особености в българският език“ (Чолаков 1863: 104). В синхрон с идеите на времето си в писмото той излага своите виждания за принципите, на които трябва да се опира събирането на диалектен и фолклорен материал – точното записване на езиковите особености, отбелязване на конкретното населено място, откъдето е извлечен материалът, намирането на подходящия информатор. Особено показателни са неговите размисли за ролята на информатора при събирането на фолклорен и съответно диалектен материал. Опирайки се изцяло на популярната за времето си теза, че говорът на жените е възможно „най-природен“ и пази в голяма степен чисти и естествени диалектните особености, в своето писмо Чолаков настоява:

Не забравяйте само това, че трябва да ги записвате (песните – бел. моя, М. М.), както ги слушате от жените, без всякакво исправление на смешният език и да забележвате градът или селото, в което е слушана всяка песен.

(Чолаков 1863: 104)

Идеите и концепциите за задълбочено изучаване на българския език и за изграждане на неговата нормативна система, които витаят във филологическия контекст на 60-те години, намират своето обобщение в езиковите възгледи на Марин Дринов. В края на десетилетие-

то, през есента 1869 г., той публикува своето прословуто „Писмо до българските читалища“⁴, в което неговите възгледи за „изработване един общ орган на нашата писменност, един общ писмен език“ (Дринов 1870а: 126) са въплътени в стройна и подробна програма за събиране и изучаване на българските говори и българското езиково наследство. В уводните думи на писмото Дринов изговаря ясно разбирането, което се е настанило във филологическите търсения и решения от третата четвърт на XIX век, според което опознаването на българския език във всичките му форми и проявления, в неговата история и съвременно състояние е „настоятелна нужда“ (Дринов 1870: 126). Той застава зад тезата, че за да „видим езикът си един ден по скоро упътен в добър път и правописанъето си изравнено и оправено“ (Дринов 1870: 128), ние трябва „да се опознаем добре в законите и свойствата на езикът си, с неговий дух“ (Дринов 1870: 127).

Дринов подчертава, че за цялостното проучване на българските говори е необходимо те да се опишат, опознаят и изследват от всички страни. В неговите схващания в произведенията на българската народна словесност „местните изговаряния“ се отразяват като в огледало. Затова той обосновава нуждата от нов, научен поглед към събирането на диалектен материал, набелязвайки в шест точки „правила за събиране песните и приказниците“ (Дринов 1870: 129), в които дава конкретни препоръки към изследвачите да насочват вниманието си върху точното фонетично предаване на говорните особености. Дринов препоръчва материалът да се събира от селата, където „местното изговаряне“ не е „размесено“, записвачът да се придържа към принципа за фонетично записване, „без да се стеснява при това от никакви граматически и правописни правила“, и задължително „под всяка една песен или приказница трябва да бъдат забележени областта и селото, гдето е записана, а тъй исто и честното имя на записвачът“ (Дринов 1870: 129).

За Дринов събирането и изследването на българските диалекти е дело с особено значение не само за проследяването на развитието и изменението на българския език през вековете, но и за науката. В неговите виждания това начинание е важна стъпка, с която се полагат основите на българската историческа лингвистика, то е принос за

⁴ „Писмо до българските читалища“ е отпечатано през октомври 1869 г. едновременно в два от големите цариградски вестници – „Право“ и „Македония“, а през следващата 1870 година е публикувано и в Дановия „Летоструй“. В настоящата работа се позоваваме именно на това издание на писмото. Вж. Дринов 1970.

напредъка на родната диалектология, „за изучаването на нашия език, но и за славенското езиковедие“ (Дринов 1870: 128).

През 1868 г. във втория брой на сп. „Обшт труд“ главният му редактор Теодосий Икономов публикува своята ясно структурирана и целенасочена „Програма за събиране образци по народната устна словесност и местни наречия“. На фона на филологическите представи и виждания от третата четвърт на XIX век, в които се настанява настоящият поглед към българските диалекти, излязлата една година преди Дриновото писмо програма изглежда съвсем закономерно и навременно събитие. В нея Т. Икономов очертава двуединството между езика и света, който се създава чрез език, разглежда фолклора като олицетворение на духа на народа, а събирането на фолклорни образци – като стъпка към описването и изучаването на целокупната народна реч. Защото по неговите думи „като форма, сътворена за свободната дейтелност на духът чловешки, езикът е вече едничък, сам по себе си, последник за прокувиаването на вънтрешната духовна страна на народът“ (Икономов 1868: 1).

По функциите и предназначението си програмата на Икономов се доближава до всяко едно отворено писмо – както с умишлено предприетия похват да бъде представена като обръщение към цялата общественост за решаването на проблем от национална значимост, така и с открито заявената позиция на автора, в което прозира ясно „презумпцията за документ“ (Дамянова 1995: 51). Макар и да не притежава някои от отличителните белези на писмото, програмата в същността си е призив за събиране и изследване на всеобщия български език от цялата езикова територия до най-отдалечените ѝ краища в преследване на голямата цел – „разработването“ на книжовен език и „постоянното му усвършенствование“ (Икономов 1868: 1).

В научните основи, на които се обляга програмата, прозират ерудицията и филологическата начетеност на главния редактор и уредник на списанието Т. Икономов. Получил добро за времето си славистично образование в Киев и Прага⁵, той поглежда към диалектите с окоето на изградения филолог, който знае, че в народните говори се пази летописът на езика – те съдържат следи за посоки и тен-

⁵ Ученик на видния възрожденски книжовник и учител Хр. Павлович, завършва гимназия в Киев, а след това продължава образованието си в Историко-филологическия факултет на киевския университет „Св. Владимир“. От 1859 до 1861 г. следва в Прага, където е слушател по славянска филология в университета. Вж. Възрожденска интелигенция 1988: 283.

денции на развитие, в тях могат да се открият отпечатъци на влияния или своеобразие в общия ход на историческите промени:

само с тяхна помощ могат стана' строги и здрави издирвания придружени с научно разбиране делото, за разяснение посоките, по които езикът ни е следвал в отклоненията си от първоначалният вид, според местните причини и под влиянието на общити закони от изменяваността

(Икономов 1868: 2)

С възрожденския си патос и ревност към езика програмата е апел, „умоляващиц 'сякого еднаго Българина (...) да съдействува, колкото му обстоятелствата позволяват и му иде отръки“, с убеждението, че „ште принесе лепта от най съществениите на народният олтар“ (Икономов 1868: 6). Подобно на своите съвременници, Т. Икономов споделя разбирането, че с времето от събираните и публикувани материали „ще може стана' (...) една пълна необходима сбирка, която да послужи в делото на науката най плодотворно“ (Икономов 1868: 6). Положено в идейната рамка на десетилетието, изучаването на българските говори се разглежда като неотложна задача, защото, от една страна, в тях се пазят историческите следи, които доказват континуитета на българския език във времето, а от друга, не само отразяват самобитния ход на родните езикови промени, но и „вънтрешната духовна страна на народът“ (Икономов 1868: 2):

'Сякой един от тях (българските говори – бел. моя, М. М.) е малко или много любопитен за издирвачите от изговорът им и употребяването форми етимологични и синтаксични, така и по тяхният състав, по многото речи и изречения, от които някои са останали от векове преминали, а други са се появили изново – по следнина от самобитното развитие на народът, или според влиянието на съседните народил

(Икономов 1868: 4)

Т. Икономов започва частта от своето изложение, посветена специално на събирането на „образци по местните наречия“ (Икономов 1868: 4 – 6), с утвърдването се в края на втората и през третата четвърт на XIX век в българските диалектоложки дирения схващане, че „Българският днешен език са дели на две главни местни наречия: Балканско или Источно-Българско и Македонско или Западно-Българско“ (Икономов 1868: 4). Този факт му е нужен, за да представи единството на българския език по цялото му землище с неговата диалектна раздробеност и пъстрота на говорите, но в същото време в

няколко думи да разясни взаимовръзката, общите и различителните черти между тях и съответно йерархичното отношение между понятията *наречие – диалект – „местен говор“*:

Тези наречия, според местата, в които ги употребява народът, съдържат в себе си, малко или много, някои свои особености, подразделящи са, по тойзи начин, в свой ред, на няколко местни говори, които самият народ ги нарича от към местностите една към друга, завалено говореніел

(Икономов 1868: 4)

В унисон с гласовете на времето, които настоятелно отбелязват нарасналата нужда от научно обяснение, научен, специализиран подход към диалектоложката проблематика, книжовникът изтъква важната роля и на предварително подготвените филологически издирвачи, и на местните любители както за вярното и точно записване на диалектните особености, така и за отбелязването на „занимливите“ говорни разлики. В неговите разбирания водещото място при събирането на диалектен материал заема специалистът, затова отбелязва като задължително за успеха на подобни начинания условие нуждата от неговия професионален поглед, съобразен с научни методи и подходи. На основата на това разбиране в програмата се предлагат няколко основни точки, на които като „местний наблюдател“ да подчини издирването и записването на материала:

Местният наблюдател, който съчувствува на потребите от науката, ако е приготвен за филологични трудове, ште са погрижи да отбележи особеностите от онова народно говореніе, което му е по познато, в някаква-си редка (напр. 1. За особеностите на изговорът, 2. За особеностите на формите в речите и на изменяването им, 3. За особеностите на съчиняването на думите, 4. За особеностите в изборът речи и изречения), и ште приложи за сяко едно от своите наблюдения достатъчна една колчевина от примери, като образци от говореніето.

(Икономов 1868: 4 – 5)

В програмата се насърчават и любителите непрофесионалисти, чиито наблюдения също са окачествени като полезни за науката, защото, макар че не са структурирани според изискванията на едно научно описание, биха могли да съдържат голям по обем материал, който след това да бъде обработен:

а който не е приготвен да прави разбор за особености може да извърши също тъй услуга, ако поне, освен частните забележки за

нешта, што му са чинат нему занимливи, съобшти достатъчна една колчевина от образци по народното говореніе.

(Икономов 1868: 5)

През третата четвърт на XIX век идеята за точно предаване на езиковите разлики и особености, за фонетично записване, се превръща във водещ научен принцип, на който трябва да бъде подчинено събирането и описването на диалектния материал. Него следва и Т. Икономов и от страниците на сп. „Обшт труд“ коментира:

От само себе са разбира, че 'сичкити примери, като образци, трябва да бъдат написани напълно според народният изговор и с удареніе, така че да са виждат 'сичките особености от изговаряннето на 'сяка една буква.

(Икономов 1868: 5).

Икономов не само отбелязва правилото за точното и вярно записване на диалектни особености, но обръща внимание и на екстралингвистичните фактори, които оказват влияние върху появата и разпространението или обуславят съществуването на някои на пръв поглед несъответстващи с общата езикова картина на даден говор фонетични явления:

Тиизи 'сички паметници трябва да са записват не само хорта по хорта, без да са променят думи и израженіа нито за пълнота, нито за красота на изричаніата, но и напълно според изговаряннето народно, като са има на глед, че някоіа пословица, песніа или приказка занесена е от една страна в друга, и запазіа – в противност на общтото говореніе на народът – местните особености на наречието от оная страна, от дето е тіа изнесена.

(Икономов 1868: 3)

Изобщо стремежът и научните почини за опознаване на живия български език, характерни за периода, се отразяват в тенденцията да се отбелязват точните места, селища и области, от които е взет извлеченият говорен материал. Това е причината този въпрос неизменно да присъства като задължително условие в препоръките и напътствията за събиране на образци от „местните наречия“ и съответно да бъде включен в програмата на Т. Икономов. Наред с това той настоява да се отбелязват диалектните разлики и варианти, които могат да се наблюдават на територията на едно и също „говореніе“:

Представяваштиц особеностите и образцити по народното говореніе, трябва да са отбележи и пространството, в което това говореніе царува в народът, и няма ли на това също пространство

още някакво друго говорене, а ако има да са означат, какво е то и де е именно.

(Икономов 1868: 5)

Като един от първите опити да се състави цялостна научнообоснована програма за събиране на фолклорни и диалектни материали, програмата на Т. Икономов е неговото „отворено писмо“ към „почтените местни събиратели и наблюдатели по този род, отвред, дето само живеят Българи“ (Икономов 1868: 6), неговият документ от изключителна важност, в който се възплаща вярата му, че народът, в който „са пази съчувствието към народността“ (Икономов 1868: 3), съдържа своя собствен потенциал за развитие. Тя е Икономовото доказателство, че произведенията на „народната устна словесност“, в които се отразяват многоликият български език и иманентната същност на българското, са повод за гордост, защото са нашата легитимация пред света:

Тям израженіа, които народът си исказва наблюдателността над природата и хората, своите поніатиіа и вярваніа, своето си остроуміе, няма да останем надир другити народи.

(Икономов 1868: 3)

ЛИТЕРАТУРА

- Възрожденска интелигенция 1988:** *Българската възрожденска интелигенция. Енциклопедия.* Съставители: Н. Генчев, Кр. Даскалова. [Balgarskata vazrozhdenska inteligentsiya. Entsiklopediya. Sastaviteli: N. Genchev, Kr. Daskalova.] София: ДИ „Д-р Петър Берон“, 1988.
- Дамянова 1995:** Дамянова, Р. *Писмата в културата на Българското възраждане.* [Damyanova, R. Pismata v kulturata na Balgarskoto vazrazhdane.] Шумен: Глаукс, 1995.
- Енциклопедия 1997:** *Енциклопедия на българската възрожденска литература.* Отговорен редактор: проф. Иван Радев. [Entsiklopediya na balgarskata vazrozhdenska literatura. Otgovoren redaktor: prof. Ivan Radev.] Велико Търново: Абагар, 1997.
- ИНБКЕ 1989:** *История на новобългарския книжовен език.* [Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik.] София: БАН, 1989.

ИЗТОЧНИЦИ

- Войников 1860:** Войников, Д. *Сборник от разни съчинения.* [Voynikov, D. Sbornik ot razni sachineniya.] Цариград: В печатницата на Д. Цанкова, 1860.
- Дринов 1870:** Дринов, М. Писмо до българските читалища. [Drinov, M. Pismo do balgarskite chitalishta.] // *Летоструй или домашен календар за проста година 1870. Втора годишнина.* Издава книжарницата на Хр. Г. Данов и С-ие в Пловдив, Русчук, Велес. 1870, 126 – 131.
- Езкарх 1853:** Езкарх, Ал. От редакцията. [Ezkarh, Al. Ot redaktsiyata.] // *Цариградски вестник*, 21.11.1853, № 148, стр. 4.
- Икономов 1868:** Икономов, Т. Програма за събиране образци по народната устна словесност и местни наречия. [Ikonomov, T. Programma za sabiran'e obraztsi po narodnata ustna slovesnost i mestni narechiya.] // *Обит труд*, кн. 2, 1868, 1 – 6.
- Павлович 1835:** Павлович, Хр. *Писменник общеполезен на секого единороднаго ми болгарина от кой и да е чин и возраст.* [Pavlovich, Hr. Pismennik obshtepolezen na sekogo edinorodnago mi bolgarina ot kou i da e chin i vozrast.] Белград: У Княжеско-сербской типографии, 1835.
- Чолаков 1863:** Чолаков, В. Окръжно писмо. [Cholakov, V. Okrazhno pismo.] // *Българска пчела*, I, № 27, 29.11.1863, 104.

***ЕЗИКОВЕДСКА
БЪЛГАРИСТИКА***

СИНАПСИЯТ И СТРЕМЕЖЪТ КЪМ ИКОНОМИЯ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Мария Коларова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

THE FORMATION OF SYNAPTIC COMBINATIONS AND THE ECONOMY PRINCIPLE IN CONTEMPORARY BULGARIAN

Maria Kolarova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

As one of the main word-formation methods in contemporary Bulgarian, the formation of synaptic combinations from both domestic and borrowed lexical material is characterized by high productivity (Murdarov 1983: 48). Many of the synaptic constructions registered in *Dictionary of New Bulgarian Words 2010* and *Dictionary of New Bulgarian Words 2021* have a shorter equivalent form, which is either a direct borrowing or a result of a different nominalization process. The aim of this study is to present a structural classification of recent synaptic combinations in contemporary Bulgarian and show how the principle of linguistic economy is manifested with some of these combinations.

Key words: synaptic combinations, loanblends, prefixoids, composition, univerbation, language economy, Bulgarian

1. Същността на синапсия и цел на изследването

Описвайки подробно основните словообразователни начини в българския език, Мурдаров (1983: 48) посочва, че в количествено отношение синапсият изпъква на първо място спрямо деривацията, композицията и абривиацията, и пояснява, че образуването на синаптични съчетания се разглежда като синтактична композиция, „но не на равнището на формата, а с оглед към семантиката поради естест-

вения стремеж към изразяване на логичното построяване на съдържанието, което трябва да се назове“ (Мурдаров 1983: 48).

В изследването си Мурдаров (1983: 36 – 37) подчертава, че продуктите от синапсия са устойчиви, лексикализирани единици и въпреки че в по-голямата си част по структура те се изравняват с подчинените свободни словосъчетания, в семантично отношение синаптичните съчетания „не са предмет на синтаксиса, а на лексикологията“ поради стабилните семантични и синтагматични отношения между детерминиращия и детерминирания компонент в тях, както и поради честотата на употребата им в цялостен вид, която обуславя тази стабилност.

Спектърът от лексеми словосъчетания¹, образувани чрез синапсий, се оказва доста широк според класификацията на Мурдаров (1983: 55 – 58), в която той разграничава следните структурни категории:

- 1) Прил. име + Същ. име – *конска сила*
- 2) Същ. име + Предлог + Същ. име – *улица без изход*
- 3) Прил. име + Прил. име + Същ. име – *пряк свободен удар*
- 4) Същ. име + Предлог + Прил. име + Същ. име – *сигнал за обратна връзка*
- 5) Прил. име + Същ. име + Предлог + Същ. име – *годишни колебания на температурата*
- 6) Същ. име + Предлог + Същ. име + Предлог + Същ. име – *стимулиране на производството чрез премии*
- 7) Същ. име + Същ. име с функция апозиция – *къща музей*
- 8) Същ. име + Същ. име + Предлог + Същ. име – *делегация, участник в преговорите*
- 9) Същ. име + Прил. име + Същ. име – *земеделец дребен собственик*.

Целта на това изследване е да се установи кои от тези структурни типове синаптични съчетания, описани от Мурдаров (1983: 55 – 58) преди близо четири десетилетия, са най-широко и съответно най-малко разпространени в съвременния български език, при кои от тях се проявява стремежът към езикова икономия чрез създаването на еквивалентни по-кратки форми, както и да се опишат тези форми. Това къде минава границата между синапсия и синтаксиса, от една страна, и между синапсия и композицията, от друга страна, е въпрос, който все още поражда много дискусии, но той остава извън обхвата на настоящото изследване.

¹ Терминът *лексема словосъчетание* е зает от Мурдаров (1983).

За да се изпълни описаната по-горе цел, приемаме виждането на Мурдаров (1983: 38), че синаптичните съчетания са аналитични лексеми, и въз основа на това тълкуване сме създали корпус от 378 лексеми словосъчетания, извлечени от два неологични речника: *Речник на новите думи в българския език* от 2010 година и *Речник на новите думи в българския език* от 2021 година. Тук трябва да направим две важни уточнения. Едното е, че много голяма част от разглежданите съчетания са получени чрез калкирането на английски конструкции, и второто е, че корпусът е изграден основно от съчетания с устойчив характер, но в някои случаи е доста трудно да се определи границата между свободно и устойчиво словосъчетание².

2. Структурна класификация на синаптичните съчетания от анализирания корпус

Анализът на корпуса показва, че включените в него лексеми словосъчетания могат да се разделят на няколко структурни типа, подредени тук в низходящ ред според броя синаптични съчетания, образувани по съответния модел:

1) Тип 'Прил. име/Причастие/Числително име + Същ. име'

Конструкцията от този тип се оказват най-многобройни. Сред тях преобладават тези с относително прилагателно име, като *алкохолен туризъм, ботаническа пътека, ветроенергиен парк, дървена мафия, електронна книга, индигово дете, клинична пътека, мицеларна вода, политическа метла, сателитна чиния, светлинно замърсяване, трудова пирамида, финансов балон* и др., следвани от синаптични съчетания с качествено прилагателно име, като *бавен град, бяла отрова, горещ стол, зелено училище, кафява енергия, студено рециклиране, твърди умения, тиха дипломация* и др., а след тях се нареждат съчетанията, чийто първи компонент е причастие, като *бронирано кафе, висящо кафе, легнал полицай, падащо меню, споделено пътуване, скачащи кокили, цветоулавящи кърпички* и някои други. Корпусът съдържа и едно съчетание, при което подчиненият компонент в препозиция е редно числително име: *девето изкуство*.

2) Тип 'Същ. име + Предлог + Същ. име'

² *Офшорна държава* и *офшорна компания* например са включени в нашия корпус като синаптични съчетания, въпреки че в речниците тези две конструкции не са отразени като отделни лексикални единици (а само като част от речникови дефиниции) и вероятно не им е отреден статут на устойчиви словосъчетания.

Тази категория лексеми словосъчетания се нарежда на второ място. Тук се включват конструкции като *борд на директорите, връх на айсберга, връх на сладоледа, детектор за банкноти, екология на езика, жрица на любовта, зона на здрача, зона на комфорт, изстрел в крака, икономика на преживяванията, костюм с крила, точка за достъп, фабрика за тролове* и др.

3) Тип 'Прил. име/Причастие + Прил. име + Същ. име'

Съчетанията в корпуса, образувани по този модел, са по-малко на брой. Категорията е представена от примери като *възобновяеми енергийни източници, гласова пощенска кутия, двойно сляпо рецензиране, дълга резервна скамейка, европейска здравна карта, защитена детска градина* и др.

4) Тип 'Същ. име + Предлог + Прил. име + Същ. име'

Още по-малък е броят на синаптичните съчетания от тази категория. Тук се включват следните примери: *вирус на цифровото слабоумие, метод на конкретните ситуации, политика на отворените врати, синдром на професионалното прегряване, система за домашно кино* и някои други.

5) Тип 'Същ. име + Същ. име с функция апозиция'

Това са т. нар. апозитивни биноми (Радева 2007: 57). Примерите от нашия корпус са *дете индиго, костюм крило, партия светкавица* и *хотел капсула*. Според Балтова (1971: 202 – 203) една част от този тип съчетания, като например *вагон-ресторант* и *съдия-изпълнител*, биха могли да се определят като сраствания или композитоиди поради граматическата монолитност и почти пълното семантично сливане между двата компонента. При други обаче, като например *къща музей* и *град герой*, Балтова (1971: 202 – 203) изтъква, че „компонентите запазват напълно смисловата си самостоятелност и цялата парадигма на съществителното име“, и ги описва просто като „синтактични словосъчетания на съществително име с приложение“. Радева (2007: 57) посочва, че именно този тип апозитивни биноми са по-близо до синаптичните образувания. При *дете индиго, костюм крило, партия светкавица* и *хотел капсула* не откриваме белезите, характерни за композитоидите.

6) Тип 'Прил. име + Същ. име + Предлог + Същ. име'

В нашия корпус тази категория е представена само от два примера и това са *дуална система/форма на обучение* и *глобална система за позициониране*.

7) Тип 'Същ. име + Прил. име + Същ. име'

Както отбелязва Мурдаров (1983: 58), този тип съчетания са с една апозитивна и една детерминативна връзка. Единственият пример от корпуса ни е *устройство свободни ръце*.

Две от категориите, които Мурдаров разграничава в своята класификация, а именно съчетания като *стимулиране на производството чрез премии* и съчетания от типа на *делегация, участник в преговорите*, не са представени в анализирания корпус.

В двата неологични речника обаче са регистрирани значително голям брой двукомпонентни съчетания, като *лаундж зона* и *уебмагазин*, при които първият компонент – сравнително скорошно или отдавна установено в езика ни заето съществително име, има детерминираща функция, но е без характерния за българския език адективен суфикс. Въпреки че този вид конструкции са разисквани и продължават да бъдат предмет на обсъждане в редица научни изследвания, те все още пораждаят въпроси, на които не може да се даде еднозначен отговор (вж. Благоева, Колковска 2021: 37). Поради специфичния им характер тези новообразувания не са включени в нашия корпус като отделна категория синаптични съчетания³, но както ще стане ясно в раздел III, някои от тях се употребяват като синонимна по-кратка форма на такива съчетания. Тук споделяме становището, че конструкции от типа *лаундж зона* и *уебмагазин* представляват „континуум от структури“ (Ковачева 2006: 89), т.е. те не са еднородна група, тъй като сред тях може да се открият сложни думи, устойчиви словосъчетания или свободни словосъчетания (Благоева, Колковска 2021: 45).

За целите на това изследване е необходимо да се отбележи следното:

1. Образуванията от типа *лаундж зона* и *уебмагазин* се характеризират с висока продуктивност в съвременния български език, както и с липсата на пълна предсказуемост на семантичната връзка между двата компонента (Вакарелийска, Капацински 2014: 281, 282; Ковачева 2006: 87). В немалко случаи от съществителното име заемка се образува суфиксално прилагателно, което изпълнява същата детерминираща функция в съответната, паралелно употребявана конструкция (вж. Благоева, Колковска 2021: 44), например: *веган диета – веганска диета, венчър капитал – венчърен капитал, джендър идеология – джендърна/джендърска идеология, имидж консултант – имиджов консултант*,

³ В някои научни изследвания неологизмите от типа *лаундж зона* и *уебмагазин* се описват като синаптични съчетания (вж. Мосъп 2013, цитиран в Благоева, Колковска 2021: 39).

скоринг система – скорингова система, стрес интервю – стресово интервю и др. От подобни двойки съчетания именно конструкциите с производното прилагателно име са включени в нашия корпус като синаптични съчетания, тъй като тези конструкции притежават формалните характеристики на една от основните категории синаптични съчетания в българския език – категорията ‘Прил. име + Същ. име’.

2. При някои от тези хибридни конструкции неизменяемият компонент в препозиция всъщност принадлежи към класа на прилагателните имена в английския език. Такива са например компонентите *смайт* (*smart*), *хай* (*high*) и *хард* (*hard*) в съчетания като *смайтгривна*, *хайтехнологии* и *хард дрога*. Вероятно това е и една от причините тези заети детерминиращи компоненти да не позволяват промяна във формата. При тях обаче често се наблюдава калкиране: *умна/интелигентна гривна*, *високи технологии* и *твърда дрога*.

От представената в този раздел класификация се вижда, че атрибутивните синаптични съчетания имат значителен превес над предложните. В своето изследване Мурдаров (1983: 67 – 68) прави същия извод и допълва, че това съотношение би могло да се обясни чрез принципа за езиковата икономия, т.е. адекватният суфикс в атрибутивното съчетание спомага да се съкрати предлогът, който изпълнява сходна функция при предложните съчетания (Мурдаров 1983: 68).

Анализът на корпуса показва още, че някои съществителни имена, например *туризъм* и *карта*, са с висока честота на включване като опорни компоненти в синаптични съчетания. Подобно поведение е характерно и за някои прилагателни, например *бял*, *зелен*, *електронен*, *електрически*, *мобилен* и *умен*, които се използват доста често като детерминиращи компоненти в съчетания от разглеждания тип.

3. От експлицитност към икономичност

При около 29% от общия брой синаптични съчетания, включени в корпуса, е налице паралелна по-кратка форма, в някои случаи дори повече от една, напр. *високотехнологичен парк* > *хайтек парк* > *технопарк*; *компютърен пират* > *киберпират* > *хакер*. По-кратките форми, които също са регистрирани в речниците като самостоятелни езикови единици, са образувани по определен механизъм на езикова номинация или са преки заемки от английски. Отново личи стремежът към езикова икономия, която има своето количествено и качествено измерение. Според Кръстев (1981: 13, 16) количественият аспект на икономията засяга количеството езикови единици, изграждащи говорното съобщение, докато качественият аспект се изразява в коли-

чеството психо-физическа енергия, изразходвана при предаването и приемането на съобщението. Разграничаването на тези два аспекта на езиковата икономия е необходимо за анализа, който следва.

И така, приблизително 33,1% от всички установени по-кратки форми на синаптични съчетания са морфологично сложни думи, чийто първи компонент е префиксоид. Такива форми са например *агро-туризъм* (*аграрен туризъм*), *астротуризм* (*астрономически туризъм*), *биохотел* (*биологичен хотел*), *видеоигра* (*компютърна игра*), *екоенергия* (*екологична енергия*), *киберпрестъпление* (*компютърно престъпление*), *наркокомуна* (*терапевтична комуна*), *технопарк* (*високотехнологичен парк*), *е-книга* (*електронна книга*), *е-скутер* (*електрически скутер*), *м-банкиране* (*мобилно банкиране*) и др. Компонентите, участващи в образуването на такива форми, са *агро-*, *арома-*, *астро-*, *био-*, *видео-*, *еко-*, *електро-*, *кибер-*, *нарко-*, *техно-*, *е-* и *м-*. Първите десет са с гръцки или латински произход. Характеризират се с висока честота на включване в производни структури и се изписват сякаш с произвеждащите основи, като модифицират тяхното значение. Това дава основание такива компоненти действително да се разглеждат като префиксоиди (вж. Радева 2007: 73 – 75).

Форми с първа съставна част *е-* – ‘електронен’ (*е-книга*), и *м-* – ‘мобилен’ (*м-банкиране*), представляват словообразователна иновация в повечето славянски езици, измежду които и българския (Благоева, Колковска 2016: 484). Все още липсва единомислие относно характера на компонентите *е-* и *м-* (Благоева, Колковска 2016: 485), но тук споделяме виждането на Благоева и Колковска (2016: 485), че това са специфични еднобуквени префиксоиди.

Анализът на нашия корпус потвърждава извода на Благоева и Колковска (2016: 488), че е налице и компонент *е-* със значение ‘електрически’, който се открива в имена, назоваващи превозни средства с електрическо захранване, като *е-велосипед*, *е-детонатор*, *е-кола* и др. Друго важно наблюдение, вече посочено в изследването на Благоева и Колковска (2016: 486, 488), е това, че компонентът *е-* – ‘електронен’, се характеризира с висока продуктивност и активност за разлика от омонимичния елемент *е-* – ‘електрически’, който е все още по-слабо продуктивен, а словообразователният формант *м-* е с много слаба активност. Ето защо някои синаптични съчетания с прилагателното *мобилен*, като например *мобилен интернет*, *мобилен телефония* и *мобилен туризъм*, нямат паралелна по-кратка форма с компонента *м-*. В същото време, както отбелязват Благоева и Колковска (2016: 487), компонентът *е-* – ‘електронен’, все по-често се използва за образуване на нови

думи, при които липсва паралелна разгърната конструкция с прилагателното *електронен*, което се вижда от посочените от тях примери: *е-министър* (**електронен министър*) и *е-филология* (**електронна филология*).

Лесната разпознаваемост на компонента *е-* – ‘електронен’, в многобройните лексикални единици, образувани с него, и по-голямата експлицитност и разбираемост на двусловните съчетания с прилагателното *мобилен* в сравнение с формите, образувани с елемента *м-*, са една от причините, поради които неологизмите с *е-* стават все по-популярни в българския език, а съчетанията с *мобилен* са предпочитани пред формите с компонента *м-* (вж. Благоева, Колковска 2016: 488). С други думи, и в двата случая съществена роля има качественият аспект на езиковата икономия.

По-малък е дялът (около 22,6%) на по-кратките форми, които са двукомпонентни съчетания с неизменяемо заето съществително или прилагателно име в препозиция (*венчър капитал, интернет доставчик, нет литература, хард дрога*). Анализът на корпуса показва, че този тип конструкции са действително количествено по-икономични от съответстващите им синаптични съчетания, които са предимно атрибутивни от типа ‘Прил. име + Същ. име’ (*венчърен капитал, мрежова литература, твърда дрога*) и по-рядко предложни (*доставчик на интернет*). Детерминиращият компонент при атрибутивните синаптични съчетания е или резултат от калкиране (*мрежова литература, твърда дрога*), или е прилагателно име, образувано от заето съществително (*венчърен капитал*).

По отношение на образуванията с неизменяемо съществително в препозиция от типа *нет литература* в научните изследвания откриваме следния парадокс. Според Вакарелийска и Капацински (2014: 281) предпочитанието към тези хибридни образувания отчасти се дължи на недостатъчно конкретизираната семантична връзка между компонентите им, за която стана дума в раздел 2. От друга страна обаче, именно липсата на пълна семантична експлицитност прави тези конструкции по-малко икономични в качествен аспект, тъй като за разбирането им се изисква по-голям разход на умствена енергия (вж. Благоева, Колковска 2021: 41; Ковачева 2006: 88). Следователно изглежда, че доминираща роля за продуктивността на този модел в българския език има не толкова качествена, колкото количествената икономия, която в случая се проявява и във възможността да се изра-

зят повече от едно значение чрез едно двусловно съчетание: например *билборд изложба*⁴ би могло да означава ‘изложба от илюстрации, поставени върху билбордове’ или ‘изложба от рекламни фотографии, които са билбордове’.

Като един много удобен начин за езикова номинация, който от устната форма на езика все по-упорито навлиза и в писмената (вж. Балтова 2018: 65), универбирането се проявява при около 19,5% от всички случаи на установена по-кратка форма на синаптично съчетание. Сред универбатите в корпуса преобладават названията със суфикс *-ка*, образувани от лексеми словосъчетания от типа ‘Прил. име + Същ. име’: *кримка* < *криминален роман*, *сателитка* < *сателитна чиния*, *магистралка* < *магистрална фея* и др. Един от примерите е образуван със суфикса *-ец* (*троянец* < *троянски кон*), един – с *-ник* (*мобилен телефон* < *мобилен телефон*), и един – със сложния формант *-ачка* (*търсачка* < *търсеща машина* < *машина за търсене*).

Според Мурдаров (1983: 114) образуването на сложно-съкратени думи от рода на *овцеферма* < *овце(въдна) ферма* „също представя процес към универбизация“ (вж. също Балтова 2018: 62). Такива примери от нашия корпус са *ботаникуризм* < *ботанически туризм*, *вамплиратура* < *вампирска литература*, *ветропарк* < *ветроенергиен парк*, *гастротуризм* < *гастрономически туризм*, *орнитотуризм* < *орнитоложки туризм* и *салатбар* < *салатен бар*. Телескопичната дума *мобифон* (от *мобилен телефон*) също би могла да се разглежда като подобен тип универбат. Към процеса универбиране Мурдаров (1983: 118) включва и семантичното словообразуване, напр. *кола* < (*лека*) *кола*, което в нашия корпус е представено от примери като *комуна* < (*терапевтична*) *комуна* и *чиния* < (*сателитна*) *чиния*.

Продуктите от универбирането са синтетични форми, количествено по-икономични от изходните аналитични структури. В случая трансформацията от аналитична към синтетична форма е възможна, тъй като номинационното значение, което не се променя, е познато на всички участници в съответната речева ситуация и това улеснява прехвърлянето му върху синтетичното новообразуване (Мурдаров 1983: 115; Балтова 2018: 63).

⁴ Ковачева (2006: 87) говори за „по-високо равнище на обобщение“, характерно за разглеждания тип конструкции, и дава като пример съчетанието *бизнес стил*, което според нея има следните значения: ‘стил на работа в бизнеса’ и ‘стил на облекло, подходящо за хора, занимаващи се с бизнес’.

Като цяло обаче разкодирането на дадена дума универбат и най-вече универбат суфиксално название би затруднило участник в комуникацията, който среща тази дума за първи път. От анализирания корпус *дигиталка*, *компенсаторка* и *електричка* се оказаха по-трудно разпознаваеми извън контекст (*дигиталка* < *дигитален фотоапарат*, *компенсаторка* < *компенсаторен инструмент*, *електричка* < *електрически автомобил*), а *хибридка* и *офшорка* са до известна степен двусмислени (*хибридка*: хибридна операция или хибриден автомобил, *офшорка*: офшорна държава/зона/област или офшорна компания/фирма). Това показва, че подобно на образуванията от типа *нет литература* в някои случаи универбирането се оказва по-малко икономично в качествено отношение.

При по-малък брой от анализиранияте синаптични съчетания синонимната по-кратка форма е пряка заемка, напр. *хакер* (*компютърен пират*), *файървол* (*защитна стена*), *хъб* (*мрежов концентратор*) или друго по-кратко синаптично съчетание, напр. *директорски борд* (*борд на директорите*), *здравна каса* (*здравноосигурителна каса*), *дете индиго* (*индигово дете*) и някои други. Корпусът съдържа също и два примера за по-кратка форма, образувана чрез абривиация: *ДКЦ* < *диагностично-консултативен център* и *ремеде* < *работническо-мениджърско дружество*; два примера за суфиксация върху чужда основа: *геймка* (*компютърна игра*) и *джендъризъм* (*джендърна/джендърска идеология*), и един за композиция: *смехойога* (*смехова йога* или *йога на смеха*).

Защо сред паралелните по-кратки форми на синаптични съчетания преобладават конструкциите с префиксоид? Смятаме, че отговорът на този въпрос до голяма степен е свързан отново с ролята на езиковата икономия. Освен че са количествено по-икономични от синонимните им синаптични съчетания, в повечето случаи формите, образувани с префиксоид, са сравнително лесно разбираеми, което е проява и на качествения аспект на икономията. Също така преобладаването на тези форми би могло до известна степен да се дължи и на факта, че прилагателното име при много от атрибутивните синаптични съчетания в корпуса се съотнася семантично и морфологично с префиксоид. Друг съществен фактор е и високата продуктивност на компонента *e-* – ‘електронен’.

4. Заключение

От изложения анализ може да направим следните изводи:

– Експлицитността на синаптичните съчетания ги прави в много случаи качествено по-икономични от паралелните им по-кратки форми,

което съответства на казаното от Кръстев (1981: 13), че „понякога по-леко може да се мине с употребата на повече езикови единици“. Именно експлицитността на разглежданите съчетания е вероятно и една от причините за нарастващия им брой в съвременния български език.

– От една страна, наличието на синонимна по-кратка форма при около 29% от синаптичните съчетания в анализирания корпус е показателно за тенденцията към количествена икономия в номинационната система на българския език. От друга страна, паралелната употреба на синаптични съчетания и синонимните им по-кратки форми представлява в известен смисъл проява на редундантност, а както е известно, редундантността много често е необходима, за да се избегне двусмисленост и да се постигне успешна комуникация.

– Бихме казали, че при създаването на по-кратка форма, съответстваща на синаптично съчетание, се наблюдава стремеж тази форма да е не само количествено по-икономична, но да е икономична и в качествено отношение, т.е. значението ѝ да е сравнително лесно разпознаваемо.

ЛИТЕРАТУРА

- Балтова 1971:** Балтова, Ю. За границата между сложна дума и словосъчетание. [Baltova, Yu. Za granitsata mezhdu slozhna дума i slovosachetanie.] // *Български език*, 1971, № 2 – 3, 197 – 204.
- Балтова 2018:** Балтова, Ю. Универбацията/универбизацията и езиковата икономия в съвременните славянски езици. [Baltova, Yu. Univerbatsiyata/univerbizatsiyata i ezikovata ikonomia v savremennite slavyanski ezitsi.] // *iReteslaw*. 2018, 59 – 67. < <https://hdl.handle.net/20.500.12528/745> > (21.10.2021)
- Благоева, Колковска 2016:** Благоева, Д., Колковска, С. За една словообразователна иновация в българския език (в славянски контекст). [Blagoeva, D., Kolkovska, S. Za edna slovoobrazovatelna inovatsiya v balgarskiya ezik (v slavyanski kontekst).] // Благоева, Колковска, ред. *Лексикографията в началото на XXI в.* София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2016, 484 – 490.
- Благоева, Колковска 2021:** Благоева, Д., Колковска, С. Проблеми на лексикографското описание на неологизмите от типа бизнесцентър/бизнес център в българския език. [Blagoeva, D., Kolkovska, S. Problemi na leksikografskoto opisane na neologizmite ot tipa biznes tsentar/biznes tsentar v balgarskiya ezik.] // *Български език*, 2021, № 2, 36 – 53. < doi: 10.47810/BL.68.21.02.04 > (17.11.2021)

- Благоева, Колковска, ред. 2021:** Благоева, Д., Колковска, С., Сумрова, В., и др. *Речник на новите думи в българския език (от първите две десетилетия на XXI век)*. [Blagoeva, D., Kolkovska, S., Sumrova, V., i dr. Rechnik na novite dumii v balgarskiya ezik (ot parvite dve desetiletiya na XXI vek).] София: Наука и изкуство, 2021.
- Вакарелийска, Капацински 2014:** Vakareliyska, S., Kapatsinski, V. An Anglo-Americanism in Slavic Morphosyntax: Productive [N[N]] Constructions (with Focus on Bulgarian). *Folia Linguistica*. 2014, 48 (1), 277 – 311 < <https://doi.org/10.1515/flin.2014.009> > (22.10.2021)
- Ковачева 2006:** Ковачева, М. За повишената активност на образувания от типа *ФБР агент* и *фешън творение* от гледна точка на езиковия контакт. [Kovacheva, M. Za povishenata aktivnost na obrazuvaniya ot tipa *FBR agent* i *feshan tvorenie* ot gledna tochka na ezikoviya kontakt.] // *Националният език в условията на чужди влияния и глобализация (доклади)*. София: СУБ, 2006, 84 – 92.
- Кръстев 1981:** Кръстев, Б. *Икономията в българския език*. [Krastev, B. Ikonomiyata v balgarskiya ezik.] София: Народна просвета, 1981.
- Мосъп 2013:** Мосъп, Д. *Лексикален и семантичен трансфер от английски на български*. [Mossop, D. Leksikalen i semantichen transfer ot angliyski na balgarski.] Дисертация. София, 2013.
- Мурдаров 1983:** Мурдаров, Вл. *Съвременни словообразователни процеси*. [Murdarov, Vl. Savremenni slovoobrazovatelni protsesi.] София: Наука и изкуство, 1983.
- Пернишка, Благоева, Колковска 2010:** Пернишка, Ем., Благоева, Д., Колковска, С. *Речник на новите думи в българския език (от края на XX и първото десетилетие на XXI век)*. [Pernishka, Em., Blagoeva, D., Kolkovska, S. Rechnik na novite dumii v balgarskiya ezik (ot kraya na XX i parvoto desetiletie na XXI vek).] София: Наука и изкуство, 2010.
- Радева 2007:** Радева, В. *В света на думите*. [Radeva, V. V sveta na dumite.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007.

МИКРОСТРУКТУРА НА СИНОНИМНИТЕ РЕЧНИЦИ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Ваня Зидарова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

MICROSTRUCTURE OF THE THESAURI OF THE BULGARIAN LANGUAGE

Vanya Zidarova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The research makes a comparative analysis of four thesauri of the Bulgarian language. Three of them are printed and the fourth is digital. The comparison is made based on the following criteria: volume of the lexical corpus, selection of language units, structure of the dictionary article, presence or absence of semantic definition and illustrative material, stylistic notes.

Key words: dictionary, thesaurus, synonyms, dictionary article

От гледна точка на традиционната лексикографска типология синонимните речници принадлежат към групата на „специалните речници“, които отразяват системните отношения в лексиката – синонимия, антонимия, паронимия, омонимия. Тези речници Т. Бояджиев нарича „аспектни“, тъй като са съсредоточени върху един от аспектите на лексемата (Бояджиев 2002: 334). Кр. Чолакова пък ги нарича „специализирани“ в опозиция с общите речници, които се стремят да представят цялата лексикална система. Общите се характеризират с „многоаспектност, цялостност, пълнота“, а специализираните – с „едноаспектност, частичност, едностранност“ на представяне на единиците от лексикалната система (Чолакова 1985: 21 – 25).

Виждаме, че има конкуренция между названията „специални“ и „специализирани“ речници, като не се уточнява има ли разлика между тези термини. Според нас може да се въведе следното разграничение: „специални“ (в опозиция с „обща“) са речниците, представлящи част

от лексикалната система и конкретен тип лексикално-семантични отношения в речника. Такива са синонимни, етимологични, антонимни, омонимни, речници на чуждите думи, неологични речници и прочие. Като „специализирани“ могат да се разглеждат различните терминологични речници, които описват специализирана терминология, присъща на дадена наука (речник на литературните термини, речник на медицинските термини, речник на икономическите термини и т.н.).

Малко по-различна класификация предлага М. Чоролеева (Чоролеева 2016: 49 – 53). По-особеното в подхода е, че речниците се разделят на типове чрез установяване на признаците, които ги характеризират. Тези признаци се определят въз основа на начина на представяне на речниковия обект. Всеки тип речник притежава основен, най-характерен различителен признак, който доминира. Едновременно с него съществуват редица съпътстващи признаци, въз основа на които се обособяват различни подтипове в основния тип. В зависимост от аспекта на описание М. Чоролеева разграничава три типа речници. Това са: *речници за значението* (тълковните речници), *речници за формата* и *речници, разглеждащи както съдържанието, така и формата* на езиковите единици (големите тълковни речници и тезаурусите – традиционни и електронни (Чоролеева 2016: 50). В тази класификация не е уточнено мястото на синонимните речници. Предвид това, че те представят определен тип семантично отношение, би трябвало да се приемат за „речници на значението“.

Синонимни отношения присъстват и в повечето тълковни речници. Например „Речник на българския език“ (оригинално заглавие: „Речникъ на българскый языкъ“) на Найден Геров е от смесен тип. Той има характеристики едновременно на тълковен, диалектен, етимологичен, граматичен, преводен и синонимен речник (Герв 1978).

Спор – спòрът, спòра, мн. спòрове, спòра (сл. ч.), м. (рус.). Оживен разговор, при който се защитават различни мнения; *препирня*.

Голям За човек – който има височина, ръст над средния и обикн. по-едро тяло; *висок, едър*; Който е значителен по количество, по брой; *многоброен, многочислен, обилен, изобилен*.

Синонимните речници са непълни, частични, тъй включват само част от лексемите в речника на езика – тези, при които се наблюдават синонимни отношения. Отношението на синонимия означава близост или идентичност в значенията на група лексеми. Всеки синоним, споделяйки общи семантични признаци с останалите синоними, внася собствен нюанс в означеното общо понятие. Дори при пълно препок-

риване на десигнатите се открива стилистична или функционална разлика.

В структурно отношение приемаме класификацията на Д. Благоева, която разграничава три структурни аспекта на всеки речник (Благоева 2013: 2):

1. *Макроструктура* – състав и организация (композиция) на съставните части на речника (Предговор, Указание за ползване на речника, Съкращения, Специални знаци, Библиография, Основно тяло на речника, Приложения)
2. *Микроструктура* – организация на елементите в речниковите статии (структура на речниковата статия)
3. *Медиоструктура* – взаимовръзка между елементи от различни речникови статии или от различни части на речника (структура на препратките).

Микроструктурата при синонимните речници включва две страни – лява и дясна. Лявата страна представлява съвкупност от единици (заглавки, вокабули), свързани в системни отношения и подредени по азбучен принцип. За водещ синоним (заглавка, заглавен синоним) обикновено се избира лексема, която е част от активната лексика, достатъчно популярна и ненатоварена с допълнителни нюанси по отношение на произход, семантика, стилистика, сфера на употреба. Дясната страна е същинската част от речниковата статия и представя синонимния ред, който от своя страна, може да включва различен тип информация – набор от синонимни лексеми, синонимни фразеологизми и други устойчиви словосъчетания, субстандартни синоними, евентуално тълкуване на общото семантично съдържание на синонимния ред.

В историята на българската лексикография няма много на брой синонимни речници. Първият такъв е на Мариана Дъбева – „Речник на българските синоними“, Печатница Кожухаров, 1930 г. С голяма популярност е излезлият през 1936 г. (1-во издание) „Български синонимен речник“ на Любен Нанов, който многократно е преиздаван през 50-те и 60-те години на XX век (изд. „Наука и изкуство“). Дълго време той остава единственият синонимен речник на българския език. Едва през 1980 г. излиза академично издание на синонимен речник – „Синонимен речник на съвременния български книжовен език“ (М. Димитрова, А. Спасова. София, Изд. на БАН, 1980 г.). Следва преработено издание на речника на Л. Нанов („Български синонимен речник“, Любен Нанов, Ани Нанова. 1-во издание 1987, второ осъвременено и преработено издание – 2000 г. София, изд. „Хейзъл“). С това синонимните речници на българския език се изчерпват.

Като имаме предвид колко динамично се разви българската лексикална система през последните десетилетия, очевидно е, че има неотложна нужда от един съвременен синонимен речник с максимален обхват, който да включва и неологизмите, възникнали през годините, които не са били включени в по-ранните речници. Такъв съвременен тип синонимен речник е изработен от Секцията по компютърна лингвистика при БАН, но не е излишно да се издаде и книжно тяло, включващо съвременната лексика и синонимните отношения в нея.

Сравнението на микроструктурно равнище между синонимните речници на българския език ще базират на отбелязаните по-горе три речника:

1. *Български синонимен речник*. Автор: Любен Нанов, 1963 г., София, изд. „Наука и изкуство“, четвърто издание;
2. *Синонимен речник на съвременния български книжовен език*. Автори: М. Димитрова, А. Спасова. София, 1980, Изд. на БАН;
3. *Български синонимен речник*. Автори: Любен Нанов, Ани Нанова, 2000 г., София, изд. „Хейзъл“, второ преработено и осъвременено издание.

Спираме се на тях по следните причини. Първо, логично е да започнем с първия синонимен речник, за да можем да проследим как се развива лексикографската практика във времето. Любопитно е по какво преработеното и осъвременено издание на Л. Нанов и А. Нанова се различава от първия речник и как точно е осъвременен. А „Синонимен речник на съвременния български книжовен език“ избираме поради факта, че всъщност това е единственият „академичен“ синонимен речник. Накрая ще се спрем и на съвременния речник, продукт на Секцията по компютърна лингвистика, тъй като той засега е най-новият и при него се прилагат съвременни методи на оформление и описание.

Л. Нанов. Български синонимен речник (1963)

Първото издание на речника (съкр. БСР1) включва 10 000 заглавки и както уточнява в предговора самият автор, „броят на синонимите в редиците не беше голям“ (БСР1 1963: 4). В следващите издания логично количеството на обхванатите лексеми нараства – във 2-рото издание те са 13 000, а в 3-тото издание са 18 000. Броят на синонимите в един ред варира около 10 – 12 лексеми, подбрани предимно от книжовната лексика. Речникът няма тълковен характер. Характерна за него е разнородността на включените в синонимния ред еди-

ници – не се спазва граматическа и деривационна еднородност, като се включват и производни думи от други части на речта. Например: *устойчив* – *устойчивост*, *устоявам*, *стремеж* – *стремителност*, *стремителен*, *стремително*. Препратките са сведени до минимум с цел по-лесното ползване на речника. Друга характерна черта на този речник е изобилието от разговорни, експресивни, архаични и диалектни думи, както и на устойчиви словосъчетания. Почти всяка лексема е съпроводена от стилистична бележка – *нар.*, *книж.*, *разг.*, *диал.*, *остар.*, *канц.*, *юрид.*, *църк.*, *нов*, *ругат.*, *ирон.*, *пренебр.* Синонимите на отделните значения при многозначните думи са графично разделени. Устойчивите словосъчетания се поставят на края на реда.

СПОР – 11 синонима, *прение (остар.)*, *пререкание*, *полемика*, *препирня*, *разискване*, *диспут*, *несъгласие*, *разпра*, *кавга*, *хър-мър (разг.)*, *търкане (разг.)*

Широкото представяне на синонимията е особено видно при лексемата СТАР, на която са посочени 44 разнородни по характер синонима: *възрастен*, *дърт*, *остарял*, *преминал години*, *на възраст*, *старичък*, *старик*, *дядо*, *ветеран*, *немощен*, *слаб*, *грохнал*, *изхабен*, *вехт*, *взел-дал*, *влязъл в архива*, *някогашен*, *прежсен*, *бивш*, *дългогодишен*, *отживял времето си*, *излязъл от употреба*, *старомоден*, *старинен*, *древен*, *античен*, *допотопен*, *вековен* и други.

КРАСИВ – 12 синонима, *хубав*, *напет*, *гиздав*, *красен (нар.)*, *прелестен*, *очарователен*, *ненагледен*, *изящен*, *строен*, *прекрасен*, *грациозен*, *разкрасен*.

ПИЯ – 16 синонима: *смуча*, *изсмуквам*, *изпивам*, *сърбам*, *наливам се*, *лоча*, *цукам*, *гълтам*, *попийвам си*, *пиянствам*, *напивам се*.

УМЕН – 19 синонима: *мъдър*, *разумен*, *разсъдлив*, *здравомислещ*, *смислен*, *свестен*, *прозорлив*, *схватлив*, *възприемчив*, *интелигентен*, *зрял*, *трезв*, *умна глава*, *сече му пипето*, *съзнателен*, *поумнял*.

Характерна особеност на този речник е и поставянето на устойчиви словосъчетания като заглавки (*вятър и мъгла*, *вътрешно чувство*, *давам кураж*, *вървя по гайдата*), отрицателни конструкции (*не бива*, *не вземам от дума*, *не го бива*, *не върви*, *не ме е еня*). Този речник се характеризира най-вече с максимално широкия поглед върху синонимията, но това е и неговият основен недостатък. В търсенето на изчерпателност много често синонимните редове са твърде разнородни от езикова гледна точка. Няма илюстративна част, която би позволила да се демонстрира разликата в семантиката на синонимите, както и спецификата на контекста, в който се употребяват.

Синонимен речник на съвременния български книжовен език (1980)

Речникът (съкр. СРСБКЕ) има тълковен характер, съдържа само лексикални единици, включва семантични, стилистични и експресивни бележки. Подборът на заглавните синоними се базира на Български тълковен речник (София, 1955) и предишните синонимни речници. Съдържа 1643 заглавки (съответно и толкова синонимни реда), общият брой на включените единици е над 5000. Отсъствието на теоретични изследвания върху синонимите и недостатъчната лексикографска практика към момента създават редица затруднения при изработването на речника. За заглавка се избира т.нар. „доминантен“ синоним“, който се характеризира със стилистична неутралност. Синонимният ред представлява логическо и граматично единство, като разликата се изразява в семантично или стилистично отношение. Формулирането на общо семантично ядро („общо значение“) е най-характерният признак на този речник. За първи път единството на синонимния ред се илюстрира чрез семантична дефиниция, което придава и тълковен характер на речника. Важно значение авторките приписват и на признака „взаимозаменяемост в текста“. Хипонимите са изключени и не се разглеждат като проява на синонимия, не се схващат като синоними и думи с различна стилистична характеристика от типа *кон – кранта, политик – политикан*. Не се приемат в синонимния ред и думи от чужд произход като *генерация – поколение*. Включени са предимно думи от книжовната лексика, които са стилистично неутрални. Отклонение от тази практика са само някои популярни диалектизми и архаична лексика, открита в произведенията на български писатели, творили през XX век, както и чужди думи, които са широко разпространени в съвременната реч. Категорично са изключени фразеологизмите. Въобще подборът е много прецизен, което пък води до отпадане на редица лексеми и съответно бедност на синонимния ред.

Микроструктурата на този речник притежава следните характеристики: доминантният синоним почти винаги е книжовна домашна дума, стилистично неутрална и широко разпространена. Синонимите в реда се подреждат в зависимост от „близост на значението с доминантния синоним“ (СРСБКЕ 1980: 14). Установяването и степенуването на такава близост е доста трудно и най-често се позовава на авторовата лингвистична интуиция. Първо се изброяват стандартните синоними, следват единици със субстандартен характер – поетизми, архаизми, диалектизми. Допуска се синонимна връзка между първично и вторично значение. Въпреки че формулирането на общото зна-

чение е заявено като намерения, то невинаги е формулирано последователно – при някои редове го има, при други – не. Някои синоними са придружени от стилистични бележки. Широко застъпени са препратките. Например: КРЕВАТ. *Вж. Легло // ЛЕГЛО, креват.* В края на речниковата статия има илюстративна част, ексцерпирана от произведения на съвременни български автори.

Поради прецизния подбор и наложените ограничения синонимните редове в този речник са относително кратки. Желанието да се избягват чужди думи, архаични думи, диалектизми, редки думи, книжовна лексика, свежда синонимията до крайно ограничен кръг лексеми.

Преобладаващият тип микроструктура в този речник е следният:

- Доминантен синоним (маркиран с главни букви) и синонимен ред.
- Граматични бележки. Срещат се само при някои глаголи от трето спрежение, които са придружени от техните съответствия в свършен вид. Например: РАЗДИРАМ, *разкъсвам, съдирам. Св. вид: раздера, разкъсам, съдера.*
- Формулиране на общото значение на синонимния ред (невинаги се посочва, например отсъства при синонимния ред ПЛАЧА, *ридая, рева, хлипам, хълцам, цивря, хленча*).
- Всяка лексема от синонимния ред се дефинира с цел открояване на семантичната специфика.
- Всяка лексема от синонимния ред е съпроводена от достатъчно количество примери за употреба в контекст, избран от произведения на български автори от ХХ век.

Например:

КРАСИВ, хубав, красен, гиздав.

Общо значение: *който доставя удоволствие с външния си вид.*

Красив: *който отговаря на естетическия идеал*

Хубав: *който доставя удоволствие, като го гледаш*

Красен: *остаряла дума, която съвпада по значение с „красив“*

Гиздав: *народна дума, подобна на „хубав“, но се свързва предимно с облеклото.*

СПОР, препирня, полемика, диспут

В тази статия не е посочено „общо значение“, а за всеки от синонимите е дадено описание на лексикалното значение с цел да се открият приликите и разликите. Например при „полемика“ и „диспут“ се подчертава публичният характер на спора, обществената значимост

на предмета на спора, докато при „препирня“ се набляга на ожесточеността на спора.

СТАР, дърт

Отново липсва общото значение.

Стар – човек, животно или растение, който е живял, съществувал много години. Признакът се приписва само на лица, животни и растения, но той е присъщ и на неодушевени обекти, например стара кола, стара къща, стар град.

Дърт – от народния език, равнозначна на „стар“

Очевидно е, че понякога е много трудно да се формулират семантичните нюанси, което личи и при формулировката на значенията. Например:

ПОТОМСТВО, поколение

потомство – хората, които следват своите родители, деди и продължават човешкия род

поколение – хора или животни, които идват след своите родители.

Авторките приемат съществуването на абсолютно идентични по значение лексеми. Например: ПИТИЕ, *напитка* (общо значение: течност за пиене) „Напитка не се различава по значение от питие“ (СРСБКЕ 1980: 401).

Основен плюс на този речник е семантичното описание – както формулирането на т.нар. общо значение, така и дефинирането на лексикалните значения на отделните синоними. Въпреки че невинаги това е успешно направено, тълковният елемент е важна особеност на този речник. Ограниченията, които авторките си поставят при подбора на думите, се отразява върху количеството на лексемите. Например прилагателното СТАР у Л. Нанов има 44 синонима, а в този речник има само един: СТАР, дърт.

Български синонимен речник (Л. Нанов, А. Нанова, 2000 г.)

Изданиято (съкр. БСР2) се определя като „допълнено и осъвременено“ в сравнение с речника на Л. Нанов и първото издание от 1987 г. И това е факт. Включени са нови лексеми, преосмислени лексеми, архаизирани лексеми, нови думи и нови значения, но се запазва нетълковният тип. Видимо се е увеличил броят на лексемите в речника, структурирани са 30 000 речникови статии, включени са 4000 фразеологизъма. Препратките са сведени до минимум, но е запазено стилистичното разнообразие – книжовна лексика, архаизми, диалектизми, жаргонна лексика, разговорна лексика, като стилистичните нюанси са

подробно отбелязани към всяка лексема. Прилика с речника на Л. Нанов откриваме във включването на фразеологични единици в синонимния ред, ограничението на препратките, подробните стилистични бележки, включването и на производни думи. Именно наличието на производни думи в синонимния ред (*нещастен – нещастие, упорит – упорствам, упоритост*) е най-голямата слабост и на двата речника, тъй като по този начин се нарушава абсолютното изискване за лексикално-граматична еднородност на синонимите. Въпреки че в предговора синонимите се определят като „думи от една и съща част на речта“ (БСР2 2000: 1), това условие не е спазено в речниковите статии. Подборът на лексемите е направен въз основа на значително количество речници – тълковни, фразеологични, синонимни, речници на чуждите думи, речник на редки и остарели думи. Включени са нови за лексиката думи като *автокрация, адресат, адресант, аспирация, кредитор, рекет, рекетъор, оторизирам, ревандикация (юрид. – иск)*. Синонимните редове са богати в количествено отношение, което се дължи на широкото разбиране на синонимията. Например:

СПОР – препирня, полемика, диспут, пререкание, словоборство, словесен двубой.

КРАСИВ – хубав, красен, гиздав, кипър, лъскав, гюзел, ненагледен, изящен, грациозен, естетичен, живописен, с очи да го изпиеш, като капка, един път

УМЕН – мъдър, зрял, трезвен, философски, разумен, разсъдлив, паметлив, акъллия, интелигентен, буден, схватлив; сече му умът (като бръснач), сече му пипето, с мозък в главата.

Основните показатели, по които ще проведем сравнението между трите речника, са следните: 1. Подбор и брой заглавни синоними, 2. Тълковен/нетълковен тип речник, 3. Специфика на включените в реда изразни средства (книжовни и некнижовни единици, лексеми и словосъчетания, еднородни или разнородни в граматично отношение единици, домашни и чужди лексеми), 4. Лингвистични бележки, 5. Препратки, 6. Наличие на илюстративна част.

Ето какво показва сравнителният анализ:

1. БСР1 (10 – 18 000), СРСБКЕ (1463), БСР2 (30 000);
2. Единствено СРСБКЕ е тълковен тип;
3. БСР1 и БСР2 включват разнородни изразни средства, не само лексеми, но и устойчиви словосъчетания, СРСБКЕ – само лексикални единици;
4. Във всички има стилистични бележки, но особено много са в БСР1;

5. Малко препратки в БСР1 и БСР2, значително повече в СРСБКЕ;
6. Само в СРСБКЕ има илюстративна част.

С навлизането на дигиталните технологии и интернет възникна възможност речниците да се изработват онлайн. Това спестява ограничението, налагано от хартиения носител, авторите да се съобразяват с обема на лексикалните единици и с начина на структуриране на речника. Ще се спрем на синонимния речник, изработен в Секцията по компютърна лингвистика при БАН (<http://dcl.bas.bg/resursi/wordnet/>). Основна причина да изберем точно този речников корпус, е, че той има представителен за българската лексикология характер, изработен е от колектив от специалисти и прилага начини на описание, които са в съзвучие със съвременните технологии и практики. Изработването на този дигитален речник се базира върху методиката на Stanford WordNet. Лексикалният корпус е богат и се основава на връзка между лексикалните значения. Синонимите образуват мрежа от когнитивно сродни единици (synsets), всяка от които обаче се отличава със семантична специфика, илюстрирана чрез кратка дефиниция и примерни употреби. WordNet е специфична комбинация от традиционен речник и тезаурус, тъй като включва не само синоними в тесния смисъл на термина, но и хипоними, мероними, хиперними, т.е. включени са разнородни семантични релации.

Българският WordNet представлява многоезична семантична мрежа, насочена към изграждането на синхронизирани семантични бази от данни от различни езици. Конкретно проектът BulNet (Проект BulNet <https://dcl.bas.bg/bulnet>) представлява лексикално-семантична мрежа на българския език, обхващайки периода от 2005 до 2010 година. Можем да заключим, че обхванатата в проекта лексика е съвременна, съобразена с процесите на неологизация и достатъчно представителна в количествено отношение. Към момента българският WordNet съдържа повече от 85 000 синонимни множества, като лексемите са от различни части на речта и са избирани предимно на честотен принцип. В количествено отношение това е най-богатият синонимен речник на българския език. Количественото богатство е възможно, тъй като са избегнати ограниченията на книжното тяло и се разполага с огромно интернет пространство.

Начинът на представяне на синонимните множества е модерен и прецизен. Всяко синонимно множество (synset, синонимна мрежа) се базира на семантична еквивалентност между няколко лексеми (literals), към които са предявени следните изисквания:

- да изразяват еднакво значение (def);
- да притежават уникално лексикално значение (sense);
- да принадлежат към една и съща част на речта (pos).

Новост в описанието на синонимните множества е установяването на паралел с други езици, например общите множества в балканските езици. Като незадължителна се определя информацията, отнасяща се до употребата, специфични стилистични, морфологични или синтактични признаци, дължащи се на стила на автора.

Основно меню: УМЕН

bg – а: умен:1; схватлив:1; възприемчив:1

bg – а: умен:2; находчив:2; хитър:2

bg – а: проникателен:6; съобразителен:1; умел:4; вещ:6

bg – а: разумен:3; интелигентен:1

bg – а: благоразумен:1; предпазлив:2; разсъдлив:2

bg – а: мислещ:1; разсъдлив:1; разсъдителен:1

bg – а: разумен:5; благоразумен:3; здрав:3; трезв:3; здравословен:2; интелигентен:2

bg – а: изобретателен:2; находчив:6

bg – а: предпазлив:10; предвидлив:6

bg – а: буден:6; умен:10

bg – а: интелигентен:7; умен:11

bg – а: интелигентен:8; умен:12

Подменю: включва семантични дефиниции, принадлежност към дадена част на речта и примери: дефиниция: *който има бърз и продуктивен ум* литерал: умен:1, литерал: схватлив:1, литерал: възприемчив:1, пример: *схватлив ученик*

Основно меню: КРАСИВ

bg – а: красив:1; прекрасен:2

bg – а: миловиден:1; хубавичък:1

bg – а: хубав:8

bg – а: строен:2; добре сложен:1; добре оформен:1

bg – а: прелестен:5

bg – а: красив:6; приятен:8; хубав:17; добре изглеждащ:1; привлекателен:17; атрактивен:4

bg – а: великолепен:8; пищен:16; разкошен:6

bg – а: нежен:19

bg – а: красив:9; физически красив:1

Основно меню: СПОР

bg – n: спор:1; диспут:1; дебат:1

bg – n: разногласие:4; различие:1; спорене:1; спор:2; конфликт:2

bg – n: прение:1; дискусия:1

bg – n: полемика:1

bg – n: караница:2; кавга:1; препирня:1; свада:1; разпра:1; разп-
равия:1; скандал:3; каране:1; разправяне:1; препиране:1

Всяко минимножество е придружено от семантична дефиниция, като се отчитат и семантичните нюанси. Например:

УМЕН умен:2; находчив:2; хитър:2 (*който е знак за буден ум, пресметливост и изобретателност*), изобретателен:2; находчив:6 (*който притежава творчески подход и умее оригинално и умно да разреши даден проблем или трудност*)

СПОР спор:1; диспут:1; дебат:1 (*разгорещено обсъждане, словесна борба в защита на различни, обикновено противоположни възгледи, мнения по даден въпрос*) полемика (*публичен спор, дискусия, обсъждане на обществено важни въпроси или проблеми*) караница:2; кавга:1; препирня:1; свада:1; разпра:1; разправия:1; скандал:3; каране:1; разправяне:1; препиране:1 (*шумен и разгорещен спор относно нещо*)

Характерно за този речник, което го доближава до речници от типа на тезаурусите, е това, че освен класическите синоними се посочват и други семантични релации – хипоними, хиперними, антоними, деривативи. Паралелно се дават и английските им съответствия. За момента този синонимен речник е най-модерният като методика и начин на организация на лексикалния материал. Освен това неговата структура дава възможност за периодично осъвременяване чрез включване на нови лексикални единици.

ЛИТЕРАТУРА

Благоева 2013: Благоева, Д. Структура на речника. [Blagoeva, D. Struktura na rechnika.] // <http://dcl.bas.bg/sites/default/files/Structura_na_rechnika.pdf> (5.11.2021).

Бояджиев 2002: Бояджиев, Т. *Българска лексикология*. [Boyadzhiev, T. Balgarska leksikologiya.] София: Наука изкуство, 2002.

Геров 1978: Геров, Н. *Речник на българския език*. [Gerov, N. Rechnik na balgarskiya ezik.] София: Български писател, 1978.

Димитрова, Спасова 1980: Димитрова, М., Спасова, А. *Синонимен речник на съвременния български книжовен език*. [Dimitrova, M., Spasova, A. Sinonimen rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik.] София: БАН, 1980.

Нанов 1963: Нанов, Л. *Български синонимен речник*. [Nanov, L. Balgarski sinonimen rechnik.] София: Наука и изкуство, 1963.

Нанов, Нанова 2000: Нанов, Л., Нанова, А. *Български синонимен речник*. [Nanov, L., Nanova, A. *Balgarski sinonimen rechnik*.] София: Хейзъл, 2000.

Проект BulNet <<https://dcl.bas.bg> > bulnet> (1.11.2021)

Чолакова 1985: Чолакова, Кр. Четиридесет години българска лексикология и лексикография. [Cholakova, Kr. *Chetirideset godini balgarska leksikologiya i leksikografiya*.] // *Български език*, 1985, № 1, 21–25.

Чоролеева 2016: Чоролеева, М. Българската лексикография и класификация на речниците. [Choroleeva, M. *Balgarskata leksikografiya i klasifikatsiya na rechnitsite*.] // <<https://ispan.waw.pl/ireteslav/bitstream/handle/20.500.12528/70>

3/Lexikografia-2016-49-54.pdf> (5.11.2021)

<<http://dcl.bas.bg/resursi/wordnet/>> (1.11.2021)

**ЗА „МАЛКИЯ И СРЕДЕН БИЗНЕС“
В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК**

Здравко Минчев

Основно училище „Христо Смирненски“, Пазарджик

**ON ‘THE SMALL AND MEDIUM SIZE ENTERPRISE’
IN MODERN BULGARIAN**

Zdravko Minchev

Hristo Smirnenski Primary School of Pazardzhik

The present report treats the question of specific noun phrases with two or more adjectives obtaining the definite article in modern Bulgarian and analyses a common mistake usually made by native speakers in this respect. One such phrase is *малкият и среден бизнес* (‘the small and medium size enterprise’) which is a good illustration of the problem.

Key words: definite article, category of definiteness, conceptualization, small, medium, business, enterprise

Настоящият доклад засяга зачестяващата напоследък неправилна употреба на определителен член в именни съчетания с две и повече определения от типа „малкият и среден бизнес“. По този въпрос лаконично пише Е. Търпоманова (вж. Търпоманова 2009), а К. Попов отделя внимание на книжовната норма, като по отношение на всекидневната употреба споменава само за вероятното влияние на руския език в конкретни, изолирани случаи, без да анализира възможните причини за грешно членуване (Попов 1979: 169 – 171).

Тук се интересуваме именно от причините, но преди да разгледаме по-задълбочено това явление и да посочим повече примери от живия език, ще припомним накратко същността на морфологичната категория актуален статус на имената (определеност – неопределе-

ност) и ще приведем някои предварителни разсъждения, за да създадем база за анализ на поставения проблем.

Както вече сме изтъквали в предишни свои разработки¹, в съвременния български език категорията актуален статус на имената *се основава на отношението на говорещото лице към назоваването на предмета в речта* (Минчев 2016: 16). Чрез тази по същността си прагматична категория, намираща морфологичен израз, адресантът осъществява референцията, актуализира отношението си, назовава предмета като конкретен, определен, отделен, познат нему и на адресата член на групата предмети от същия клас с помощта на членуваните форми, а с помощта на нечленуваните форми го назовава обобщено, не като конкретен, даден предмет, а като „кой да е“ предмет от този клас². Например в изречението 1. *Мъжът се затича надолу по склона* имплицитното значение на членуваната форма е „мъжът, когото и говорещият, и слушащият вече познават от по-рано“, т.е. това не е „кой да е мъж“ от групата на обектите мъже, а именно един конкретен, за когото е ставало дума и по-рано в общуването. И обратно, ако вземем примера с нечленувано съществително име 2. *На вратата се появи млад мъж*, то поражда значението „някакъв, кой да е, непознат за говорещия и/или за слушащия мъж“, а не определен, вече споменаван по-рано мъж.

За българския език е валидно правилото, че всяко именно словосъчетание следва да бъде определено/неопределено, членувано самостоятелно. Например в 3. *Мъжът и кучето се затичаха надолу по склона*, двете съществителни имена са членувани поотделно, тъй като всяко съществително име назовава отделно понятие (‘мъж’ и ‘куче’) и следователно отделен обект. Двата обекта поотделно са назовани като познати, определени от гледна точка на говорещия (и слушащия). Правилото остава валидно и ако към съществителните имена се появят определения³: 4. *Бедният мъж и неговото куче се затичаха надолу по склона*. Появата на определенията *бедният* и *неговото* не променя факта, че мъжът и кучето са отделни същества, отделени и понятийно в езиковата памет на общуващите, а членната форма ги ак-

¹ Вж. Минчев 2012, Минчев 2016.

² Още по въпроса вж. у Зидарова 1984, Зидарова 1987, Буров 1999, Минчев 2012, Минчев 2016.

³ По думите на Й. Пенчев „признаците на категорията Det са признаци на цялото NP“ (Пенчев 1999, 516: 517) и „членът трябва да се съедини с първото прилагателно“ (пак там).

туализира в изречението като конкретни спрямо съответния им клас. Това остава в сила дори в случай че става дума за два отделни обекта, които са назовани с едни и същи съществителни, но имат различни признаци: 5. Бедният мъж и богатият мъж се затичаха надолу по склона. За да се избегне повторението на думата „мъж“, се препоръчва тя да бъде употребена само веднъж: 6. Бедният и богатият мъж се затичаха надолу по склона. Все още обаче става дума за двама отделни мъже и това личи от членуването на всяко от прилагателните имена поотделно, както и от формата за множествено число на глагола сказуемо. Нелогично от смислова и от граматична гледна точка би било изречението *6. Бедният и богатØ мъж се затичаха надолу по склона (защото единственият определителен член предполага единствен обект, за който се говори, докато формата на глагола е в множествено число), както и *7. Бедният и богатØ мъж се затича надолу по склона (тъй като единственият мъж, за когото явно се говори, не може да бъде едновременно беден и богат). Логично от смислова и от граматична гледна точка би било изречението 8. Бедният и уплашенØ мъж се затича надолу по склона (тъй като единственият определителен член показва, че става дума за единствен обект, а определенията *беден* и *уплашен* не си противоречат – мъжът може да бъде хем беден, хем уплашен). Ако членуваме и двете прилагателни имена, следва, че става дума за двама отделни мъже: 9. Бедният (мъж) и уплашеният мъж се затичаха надолу по склона (това е очевидно и от формата за множествено число на глагола в сказуемото). Не е възможно да членуваме двете прилагателни, а глаголят да остане в единствено число: *10. Бедният и уплашеният мъж се затичаØ надолу по склона., т.е. не е възможно да са едновременно правилни изреченията 9. и 10.

Изводите, които можем да направим дотук⁴, са следните:

1. **Когато в изречение има повече от едно съществително име (т.е. повече от един обект, за който се говори),** всяко от съществителните имена се членува поотделно според прагматичния избор на говорещия (изр. 3).

2. **Ако съществителните са определени чрез съгласувани определения,** последните също се членуват според избора на говорещия като назоваващи отделни обекти (изр. 4, 5, 9), а съществителните остават нечленувани.

3. **Ако два обекта се изразяват с едно съществително име (за да се избегне повторение) и се различават само по даден признак,** то

⁴ Вж. също Попов 1979.

прилагателните имена, отразяващи тези признаци, се членуват поотделно, за да се запази ясна референцията към два отделни обекта, а глаголят сказуемо е в множествено число (изр. 6 и 9).

4. Ако един обект е определен чрез два (или повече) признака, се членува само едно от прилагателните имена, изразяващи тези признаци, а глаголят сказуемо е в единствено число, с което се показва, че обектът е само един (изр. 8).

На базата на посочените примери и направените изводи вече можем да анализираме проблемните съчетания, на които се натъкваме преди всичко в медийни текстове и във форуми в интернет.

Първият пример за такова съчетание е *11. *Малкият и среден* бизнес е ключът към успеха в България. Веднага прави впечатление членуването само на първото определение (*малкият*), докато второто – неоснователно – е оставено нечленувано. В този случай вариантите за тълкуване на смисъла на изречението са два: малкият и среден бизнес е един и същ, единствен обект или малкият и средният бизнес са два отделни обекта. От ежедневието, а и от съответния закон знаем, че става дума за два отделни вида бизнес, класифицирани според различни, най-вече икономически критерии. Следва да се членуват и двете прилагателни имена и да се добави глагол в множествено число, така че да се изясни тъкмо това. Правилно би звучало така: 12. *Малкият и средният бизнес са ключът към успеха в България.*

Подобен е примерът с *13. *Основният е Закон за малките и средни* предприятия, чийто последно изменение е през 2009 година (www.hermesbg.org, правописът на оригинала е запазен – б.м., З.М.). Очевидно е, че тъкмо според споменатия закон малките и средните предприятия (синоними на малък и среден бизнес) са два отделни типа предприятия, две отделни множества и би трябвало изречението да има вида: 14. *Основният е Законът за малките и средните предприятия, чието последно изменение е през 2009 година* (тук сме коригирали правописа на цялото изречение – б.м., З.М.).

Когато се опитаме да анализираме причините за тази проява на непознаване на правилата от страна на пишещите, трябва да проследим повече и по-разнообразни отклонения, за да си създадем реалистично впечатление. Такъв случай ни предоставя следната употреба: *15. *Само когато има силно развит малък* и *среден* бизнес, тогава може да има разцвет на икономиката (<https://ubclubs.eu>). Не може да не забележим, че двете определения към думата *бизнес* са нечленувани, но това е комбинирано и с мъжки род, единствено число на съчетанието *силно развит*, което се отнася до цялата фраза *малък и среден*

бизнес. Очевидно е, че пишещият осъзнава двата вида бизнес (двата обекта от действителността) като едно цяло, като един обект (който трябва да бъде *силно развит*). Доказателство е и изречението *16. *Може ли да се прави малъкØ и среденØ бизнес?* (www.hermesbg.org), където единственото число на глагола, съгласуван със съществителното, говори за осъзнаване на двете понятия като едно. Осъзнаването на два и повече обекти (множества) като един личи и в изречение *13., където авторът членува само първото от определенията (*малките и средниØ предприятия* – подразбира се, че това са едни и същи предприятия, едно множество, макар че реално не е така; дори смислово няма как предприятията да са едновременно малки и средни).

*Срв. още: *Малкият и среден бизнес за приоритетите на правителството: *71% са на мнение, че правителството не прави почти нищо за малките и средни предприятия* (<https://alpharesearch.bg/post/659-malkiat-i-sreden-biznes-za-prioritetite-na-pravitelstvoto.html>); **Контролираният, корпоративен и купен вот се превръща в устойчив порок на българската изборна практика* (<https://news.bg/politics/kontroliraniyat-korporativen-i-kupen-vot-osnoven-porok-na-evroizborite.html>)⁵.

Изобщо от направената ексцерпция се налага заключението, че понятията „малък и среден бизнес“, „малки и средни предприятия“, „микро-, малки и средни предприятия“, „купен и корпоративен вот“, „контролиран, купен и корпоративен вот“ се схващат и се актуализират в речта като единични обекти, а не като два или три отделни обекта. Допускаме, че това е породено от факта, че обикновено в диалог, а и в съответните административни текстове (закони, наредби и пр.) те биват поставяни „под общ знаменател“, попадат в едни и същи раздели и параграфи, като така за комуникантите техните отличителни черти се размиват. За сметка на това добиват по-голяма важност общите им признаци, възникващи в съответната комуникативно-прагматична ситуация (например икономическите предизвикателства, които трите вида бизнес – микро-, малък и среден, срещат в страната, стават за говорещия база за неволното им обединяване като един обект; купеният, корпоративният и контролираният вот водят до едни и същи неуредици, „изкривявания“ в изборните резултати и вероятно затова се

⁵ Във всички ексцерпирани примери са запазени правописът и пунктуацията на източника.

тълкуват от говорещите като едно и също явление или най-малкото като три прояви на един и същи проблем).

Във връзка с това се налага да отбележим, че в своята „Морфология“ от 2007 година И. Куцаров, цитирайки Д. Горский, пише: *Във философската литература често се отбелязва, че думата означава понятие, а понятието „се определя като мисъл, в която се отбелязват общите и съществените свойства и отношения на предметите* (почерн. мое – З. М.) *от действителността*“ (Куцаров 2007: 57). Тъкмо на базата на общи и съществени свойства на предметите се реализира коментиранията в настоящия текст грешка, но общи и съществени свойства на различни понятия и съответно предмети. Иначе казано, чрез нея се „конструират“ нови, „оперативни“ за конкретния контекст понятия.

Допускането на грешки при членуването в тези словосъчетания се улеснява и от действието на закона за икономията, тъй като говорещият си „спестява“ единия от определителните членове и/или множественото число на глагола (сиреч възползва се от една „мнима“ морфологична неутрализация). Не на последно място „пестеливата“ употреба на определителен член създава у говорещия (пишещия) усещане, че речта му звучи авторитетно, „научно“. Погрешното впечатление за такова звучене идва заради струпването на определения (които изглеждат еднородни) в рамките на именната фраза, т.е. заради изтъкването на няколко характеристики на един и същи (по мнението на адресанта) обект. Например в съчетание от типа *контролираният, корпоративен и купен вот* определенията сякаш се отнасят до един и същи обект от действителността, което създава невярна (но желана от адресанта) представа за детайлно познаване на предмета на разговора.

Възможно е причината за възникването и употребата на съчетанието, представено в заглавието на доклада, да се потърси и във влиянието, което международната комуникация оказва върху българския език. В англоезичните медии се срещат няколко разновидности на израза: в единствено число: *small and mid-sized enterprise*Ø, *small and medium enterprise*Ø, *small-to-medium-size enterprise*Ø, *small and midsize business*Ø; но също и в множествено: *small and medium-sized enterprises*, *small and medium enterprises* и значително по-рядко *small and medium-sized businesses*⁶.

⁶ Наблюденията ни нямат статистическа стойност, тъй като докладът има по-скоро предварителен характер.

Вижда се, че в посочените примери разколебаването в определеността на именното словосъчетание също се наблюдава често, преди всичко при оразличаване на формите за единствено и множествено число. Макар че в английски език категорията се различава значително в някои свои аспекти и пълният анализ на ексцерпиранията случаи изисква значително по-обемно съчинение от настоящото, „с просто око“ се вижда, че най-„категорично“ в осъзнаването на двата обекта като един очевидно е словосъчетанието *small-to-medium-size enterprise*^Ø, където фактически двете определения (*small* и *medium-size*) са слети в една (макар и сложна от морфологична гледна точка) лексикална единица.

Струва си да се отбележи обаче, че разглежданото отклонение не се ограничава само до споменатите няколко словосъчетания в българския език. Вероятно поради зачестилата им употреба (а и поради някои от причините, изброени по-горе – главно осъзнаването и актуализирането на няколко обекта като един) по аналогия с тях много пъти срещаме и други примери от същия синтактичен тип (вж. ексцерпцията по-долу). Това сочи, че явлението се задълбочава и добива очертания на тенденция както в устната, така и в писмената речева практика. Не е без значение доколко тази тенденция би могла да прерасне в своеобразен узус най-вече заради своята „икономичност“. От ексцерпиранията примери е видно, че текстовете в медийната сфера изобилстват от подобни употреби в разнообразен контекст. Те също, изглежда, са резултат от това, че говорещият (пишещият) осмисля два или повече обекта като един на базата на контекста, в който ги назовава, сиреч заради комуникативно-прагматичните цели на изказването си. Например в изречението *17. *По ключовите теми на вътрешната и външна^Ø политика нямаме никакви разминавания* (<https://www.facebook.com/VeselinDremdjiev>) очевидно авторът negliжира факта, че назовава два обекта за сметка на общото между тях – за него е по-важно това, че са политики, отколкото че са различни по вид, а също и че с такава употреба си спестява известна граматическа (липса на граматичен маркер за членуване), но и логико-семантична (липса на осмисляне на повече обекти) натовареност при изказването. Бихме могли да приемем това и като един вид имплицитно обобщаване на назованите обекти (или на понятията за тях).

Срв. още: **Промяна на вътрешната и външна политика на България* (<https://istoria.bg/booktext/promyana-na-vatreshnata-i-vanshna-politika>); **Правосъдният министър проф. Янаки Стоилов предложи закриването на спецпрокуратурата и спецсъда, както и предложи къде да бъдат пренасочени сегашните и бъдещи дела* (<https://www.youtube.com/watch?v=Yhw7w3C-Xgg>); **Сред общите*

приоритети на БСП и ИТН е промяна на системата на финансиране на **средното и висше образование** (<https://bnt.bg/news/panorama-06082021-297532news.html>); *Разработена за тези условия методология няма, но с няколко конкретни действия училищата бих могли да спомогнат за по-смисленото и здравословно протичане на **присъствените и дистанционни занятия** (<https://www.facebook.com/105758050796225/posts/589528195752539/>); *В анализите за развитието на институцията точно и обективно показвам **положителните и отрицателни моменти**, посочвам пътища за преодоляване на дефицитите и поставям разумни срокове за изпълнение на конкретни задачи (<https://portfolio.shkolo.bg/p/9273>).

Последното обаче не е непременно задължително, както свидетелства друг пример: *18. *Хаосът става пълен, циркът уникален, а парламентарната и политическа криза се задълбочават бързо до конституционна* (<https://www.facebook.com/PravosadieZaVseki>). Тук, макар на пръв поглед да се вижда същият тип синтактични отношения, глаголят фиксира числото на обектите и показва, че пропускането на определителния член е преди всичко само за удобство, а не и заради обобщено осъзнаване на двата вида кризи. Възможно е и друго тълкуване: съществува една криза, която е едновременно парламентарна и политическа (тогава изборът на членуване е коректен), но следва неправилна употреба на глаголното число.

Нека подчертаем и че въпросното **логико-семантично** обобщаване, обединяване на два и повече предмета като един в изказването чрез пропускане на определителен член при назоваването на единия от тях е различно от обобщеното **граматично** представяне на предмета като „неконкретен“ в рамките на категорията актуален статус на имената, което също се постига с нулев маркер за определеност. Да сравним две изречения с цел изясняване на споменатата разлика: 19. **В Османската империя **политическата и икономическа** криза се задълбочават* и 20. *Всички войни в Османската империя са последвани от **икономическа** криза*. В изречение 19 има неправилно семантично обединяване, обобщаване и представяне на два обекта от действителността – политическата и икономическата криза – като един благодарение на пропуснатия определителен член (**икономическата**), но граматично те са обозначени като конкретни, познати заради наличието на определителен член при първото определение (**политическата**) – очевидно вече е споменавано за тях по-рано. В изречение 20, напротив, става дума за граматична обобщеност (неопределеност) като основно значение на немаркирания член в опозицията конкретност – неконк-

ретност – говори се за икономическа криза „по принцип“, не за някоя, вече споменавана, конкретна, определена икономическа криза.

<p>Логико-семантична обобщеност – обединяване на различни понятия на базата на общ признак</p>	<p>Ненормативна липса на определителен член в именна фраза с повече от едно определение</p>	<p><i>*В Османската империя политическата и икономическа криза се задълбочават.</i></p>
<p>Граматична обобщеност – липса на данни за определеност</p>	<p>Нормативна липса на определителен член в именна фраза с едно определение</p>	<p><i>Всички войни в Османската империя са последвани от икономическа криза</i></p>

Заслужава отделно внимание и фактът, че грешка при членуване и съответно обединяване, обобщаване на назоваваните обекти като един не се наблюдава в случаи, когато признаците са по-малко абстрактни или когато тълкуването им като признаци на отделни обекти не може да породи никакво колебание. Такива са например случаите на прилагателни за национална принадлежност: 21. *В своите завоевателни войни в Африка и Азия европейските сили допускат не по-малко фрапантни грешки от тези, направени от руското и османското командване* (Аврамов 2018: 485). Определенията са членувани правилно. Несъмнено тук е невъзможно тълкуване на руското командване и османското командване като един-единствен обект, съответно в подобен тип изречения не се наблюдават грешки (не се среща например: **...руското и османско командване*). Следователно можем да заключим, че запознатостта на адресанта с темата на общуване е друг фактор, влияещ върху възникването на колебание и допускането на грешка. Бихме предположили и че понякога колебанието може да се породи не толкова от непознаване на предмета на разговор, колкото от стремежа към по-бързо протичане на комуникацията, което пречи на внимателното осмисляне на казаното – нека не забравяме, че примерите са основно от медийната сфера, т.е. от сфера, в която бързината на създаване на текстовете е целенасочена и значително по-голяма, отколкото другаде.

И така, същността на изследваното езиково явление се свежда до логическо осъзнаване, преосмисляне, обобщаване, актуализиране на два или повече обекта от действителността като един, а възможните причини, които изложихме дотук, са следните: 1. Недостатъчно познаване на предмета на общуване, което води до пренебрегване и изтласкване на важни признаци на обектите към периферията на съзнанието⁷; 2. Стремение към бърза комуникация, който пречи на осмислянето на предмета, на внимателното планиране на изказването и на избора на изразни средства; 3. Законът за езикова икономия подпомага, катализира явлението (пропуска се членна морфема и/или маркер за число); 4. Влияние на чуждоезикови модели; 5. Стремение към „научност“ на изказването. Би било целесъобразно по предложените пет точки да се изготви и анкета, която да помогне за експерименталната верификация на всяка от хипотезите.

Независимо от възможните синтактико-семантични интерпретации и възможните причини за допускането на разглежданите грешки при членуването няма никакво съмнение, че в езика се е породило колебание, което следва да бъде обсъдено не само с аналитична, но и с чисто педагогическа цел. Безспорно днес тъкмо медийната сфера упражнява най-голямо влияние върху езиковата култура и речевите навици на учениците, а и на останалите носители на езика, но в същото време тя е и сферата на общуване, в която езикът е „подложен“ на най-интензивни и разнообразни по своята същност и произход влияния. Това я прави източник на любопитни открития, но и катализатор на различни тенденции. Ето защо е необходимо научната общност да проявява висока чувствителност към езиковите грешки и да работи енергично за изясняване на причините за разнообразните отклонения и да припомня и популяризира съответната езикова норма.

Редно е да посочим, че повдигането на въпроса за неправилното членуване би могло да допринесе допълнително и за изясняване на проблеми в сферата на квантифицираща функция на определителния член, на прагматичната роля на членуването в актуалната реч и на влиянието на синтактичните модели на английския език върху моделите в българския. Едно по-задълбочено изследване може да хвърли допълнителна светлина и върху процеса на концептуализация на обектите от действителността в мисълта и върху динамиката на връзката език – реалност.

⁷ Вж. още у Стаменов 2016.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамов 2018:** Аврамов, Д. *Новата държава*. [Avramov, D. *Novata darzhava*.] София: Ентусиаст, 2018.
- Буров 1999:** Буров, С. За инвариантното значение на категорията определеност/неопределеност в съвременния български език [Burov, S. *Za invariantното znachenie na kategoriyata opredelenost/neopredelenost v savremenniya balgarski ezik*.] К. Цанков, А. Петкова (съст.). *Българистични проучвания. 5. Актуални проблеми на българистиката и славистиката*. Велико Търново: Св. св. Кирил и Методий, 1999.
- Зидарова 1984:** Зидарова, В. За някои особености в плана на изразяване на категорията определеност – неопределеност (към лингвистичната типология на определителния член). [Zidarova, V. *Za nyakoi osobenosti v plana na izrazyavane na kategoriyata opredelenost – neopredelenost (kam lingvistichnata tipologiya na opredelitelniya chlen)*.] // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ – Филология*. Т. 22, кн. 1. Пловдив: ПУ „Паисий Хилендарски“, Печатна база, 1984.
- Зидарова 1987:** Зидарова, В. Към въпроса за семантичното съдържание на определеността и неопределеността в българския език. [Zidarova, V. *Kam vaprosa za semantichното sadarzhание na opredelenostta i neopredelenostta v balgarskiya ezik*.] // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ – Филология*. Т. 25, кн. 1. Пловдив: ПУ „Паисий Хилендарски“, Печатна база, 1987.
- Куцаров 2007:** Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. [Kutsarov, I. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Минчев 2000:** Минчев, З. Още веднъж за зависимостта между „определеност“ и „аспектуалност“ в структурата на българското изречение (с оглед на кванторната теория). [Minchev, Z. *Oshte vednazh za zavisimostta mezhdu „opredelenost“ i „apsektualnost“ v strukturata na balgarskoto izrechenie (s ogled na kvantornata teoriya)*.] // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*, т. 38. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2000. <<http://georgesg.info/belb/studenti/minchev/Zdravko011.htm>> (10.06.2021).
- Минчев 2012:** Минчев, З. Нови щрихи към въпроса за инвариантното значение на категорията „определеност – неопределеност“ („положение“). [Minchev, Z. *Novi shtrihi kam vaprosa za*

invariantното значение на категорията „определеност – неопределеност“ („polozhenie“).] // *Български език и литература*, т. 54, кн. 3. София: LiterNet, 2012.

Минчев 2016: Минчев, З. Към въпроса за категорията „актуален статус на имената“ („определеност – неопределеност“) и нейния семантичен инвариант“ [Minchev, Z. Kam voprosa za kategoriyata „aktualen status na imenata“ („opredelenost – neopredelenost“) i neuniya semantichen invariant.] // „Слово и памет“, XVIII национална научна конференция за студенти и докторанти. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2016.

Попов 1979: Попов, К. *Съвременен български език. Синтаксис*. [Popov, K. Savremenен balgarski ezik. Sintaksis.] София: Наука и изкуство, 1979.

Пенчев 1999: Пенчев, Й. Синтаксис. [Penchev, Y. Sintaksis.] // *Съвременен български език*, ред. Тодор Бояджиев. София: Петър Берон, 1999.

Стаменов 2016: Стаменов, М. *Език, когнитивни структури и структура на съзнанието*. Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен „доктор на филологическите науки“. [Stamenov, M. Ezik, kognitivni strukturi i struktura na saznaniето. Avtoreferat na disertatsiya za prisazhdane na nauchnata stepen „doktor na filologicheskите nauki“.] София: Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, 2016.

Търпоманова 2009: Търпоманова, Е. *За „малкия и среден бизнес“*. [Tarpomanova, E. Za „malkiya i sreden biznes“.] // *Български език*, 2009, бр. 3, 148 – 149. София: LiterNet, 2009.

МОРФОСТРУКТУРА НА ГЛАГОЛИТЕ ОТ ТРЕТО СПРЕЖЕНИЕ

Десислава Димитрова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

MORPHOLOGICAL STRUCTURE OF THIRD CONJUGATION VERBS

Desislava Dimitrova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

This study aims to present and substantiate morpheme segmentation models of third conjugation verbs. In order to implement this task, the morphemes indicating the grammatical meanings of the verbs belonging to the studied formal class should be described. This brings to the fore the question of the coincidence of the aorist and the imperfect morphemes. It's no accident that some linguists note that this coincidence is an obstacle to “distinguishing the two grammatical meanings”, which “suggests that we must think of a new morphology for these verbs” (Kutsarov 2011: 145).

On the other hand, the verb bases for the third conjugation are formed with the help of different morphemes (compare: *gled-a*, *pat-uva*, *kaz-va*). In view of this, an attempt has been made to classify the bases.

Key words: morpheme segmentation, morphemes, third conjugation verbs, aorist, imperfect

Целта на настоящата разработка е да представи и обоснове модели за морфемна сегментация на глаголите от трето спрежение. За изпълнението на поставената задача следва да се опишат флексите, които индикират граматичните значения на глаголите от разглеждания формален клас. В тази връзка **на преден план излиза въпросът за съвпадението на аористната и имперфектната морфема**. Неслучайно някои лингвисти забелязват, че това съвпадение се явява пречка за „разграничаването на двете граматични значения“, което „навежда на

мисълта, че трябва да се мисли за нова морфология при тези глаголи“ (Куцаров 2011: 145). Нееднотипно, от друга страна, се формират глаголните основи за трето спрежение (срв.: *глед-а, път-ува, каз-ва*). С оглед на това е направен опит за класификация на основите. Ексерпирани и анализирани са 284 глагола¹ с буква „п“, които са от трето спрежение. От тях 34 са глаголите от свършен вид (по-нататък СВ), 30 са глаголите от несвършен вид (по-нататък НСВ), 40 са глаголите, завършващи на *-ира/-изира-*, и 180 са итеративните глаголи (т.нар. вторични несвършени глаголи). Тук е мястото да отбележим, че при анализа на видовите основи стъпваме на постановката за тричленна лексикално-граматична категория *вид на глагола* от типа *чакам – изчакам – изчаквам* (вж. Маровска 2005; Чакърлова 2003). В настоящото изследване за назоваването на глаголите, образувани от изходни свършени глаголи посредством морфемата *-ва-* (*-ава-, -ява-, -ува-, -ива-, -а-, -я-*; срв.: *изчакам – изчаквам*), ще си служим с термина итератив. С него Кр. Чакърлова именува третия компонент на „видовата триада“ (вж. Чакърлова 2003). Традиционно в българските граматики като двувидови се посочват една голяма група глаголи (над 500), които „са от чужд произход и са образувани със суфиксите *-ир-а-* и *-изир-а-*“ (Ницолова 2008: 250). Несъмнено на контекстово равнище те се проявяват като биаспективи, така че в семантично отношение са двувидови. От формална гледна точка обаче са глаголи от НСВ (вж. Куцаров 2012: 19). Поради тази причина четиридесетте ексерпирани глагола, съдържащи суфикса *-ира/-изира-*, сме включили към групата на глаголите от НСВ.

Глаголите от НСВ от трето спрежение се образуват от основи със суфикси *-а-, -ва-, -ова-, -ува-, -ства-* (*питам, пробвам, опаковам, пирувам, предводителствам*), които съдържат или изцяло съвпадат с темафикса на трето спрежение. В. Въртов съвсем основателно посочва, че функцията на темафиксите в част от случаите „е чисто формална (разб. класифицираща – Д. Д.) – отнасят глагола към едно или друго спрежение или разред, без да влияят върху семантиката му“ (Въртов 1992: 142), напр. *глед-а-м*. От друга страна, темафиксите имат и словообразователна функция в случаите, в които са сегмент от производни глаголи, образувани от неглаголни основи в примери от типа *бърз-а-м* (функциониращи като единствено словообразователно средство), „или са съпътстващо словообразователно средство – едновременно със суфикс“ (пак там), напр. „*пиян-стув-а-м*“. Морфемата *-ства-*, исторически погледнато, произлиза от *-ствува-* като разширение на

¹ Глаголите са ексерпирани от „Нов правописен речник на българския език“ (2002).

-ува- „(-ств- + -ува-), например: *учителство – учителствувам*“ (вж. Стоянов 1964: 304). Съвременният вариант на морфемата е „-ств-а“ и се открива в глаголи, образувани от имена“ (вж. Ницолова 2008: 249).

Глаголи със суфикс -а- (= темафикс) и -ва- : *пàпам, пìпам, пìтам, пlàвам, плувам, плямпам, прòбвам, проповядвам, поддържам*.

Глаголи със суфикси -ова-, -ува-, -ства-: *пазарувам, пиратствам, пирувам, плагиатствам, пладнувам, плажувам, повествувам, подлизурствам, политиканствам, поръчителствам, празнувам, практикувам, предателствам, предводителствам, председателствам, прекомандировам, привилегировам, пророкувам, пророчествам, пътешествам, пътувам*.

Морфемната сегментация на глаголите от НСВ може да се представи по следния начин:

пìт-а-м – корен + темафикс на трето спрежение + флексия за 1. л.

път-ува-м – корен + суфикс за образуване на глаголи (съдържащ темафикса на спрежението -ува) + флексия за 1. л.

пред-вод-и-тел-ства-м – префикс + корен + темафикс на стара инфинитивна основа + суфикс за образуване на съществителни имена дейтели + суфикс за образуване на глаголи (съдържащ темафикса на спрежението -ства) + флексия за 1. л.

про-по-вяд-ва-м – префикс + префикс + корен + суфикс за образуване на глаголи (съдържащ темафикса на спрежението -ва) + флексия за 1. л.

Безспорен факт е, че във формално отношение имперфектната и аористната основа на глаголите от трето спрежение съвпадат (*пита-х, пътува-х, предводителства-х, проповядва-х* и т.н.). Извън контекста аористните и имперфектните форми се различават единствено по свидетелската морфема във второ и трето лице, единствено число на имперфекта (*пита-ше, пътува-ше, предводителства-ше, проповядва-ше*). Тук следва да направим кратко отклонение, за да аргументираме позицията си във връзка със семантиката на морфемата -х-/-ш-, която е градивен елемент в структурата на аористните и имперфектните форми. Според П. Пашов морфемата -х-/-ш- „показва отнесеност към минал момент“ (Пашов, Ницолова, ред. 1976: 54). Аористните форми обаче изразяват *предходност* спрямо момента на изказването, докато имперфектните форми са отнесени към допълнителен минал момент. От това следва, че морфемата -х-/-ш- изразява друго значение, което е релевантно и за двете синтетични глаголни форми. Приемаме, че морфемата -х-/-ш- е флексия, индикираща значението свидетелственост. Грамемата свидетелственост е маркирана и формално, и семантично. „В съ-

държателен аспект тя сигнализира пряка осведоменост на говорещото лице, то представя събитието като негов непосредствен наблюдател, очевидец“ (Куцаров 2019: 312). Важно е да вземем отношение и по въпроса за броя на основите в съвременния български език. Част от изследователите приемат наличието на две основи – сегашна и аористна. Ние се придържаме към постановката за три основи – сегашна, аористна и имперфектна (вж. Куцаров 2007: 18 – 19). Достатъчно е да отбележим факта, че сегашното деятелно причастие се образува „от имперфектната основа на глаголи от НСВ“ (Куцаров 2007: 115). Срв.: *чета* – *четЕ* (сегашна основа) – *четя* (имперфектна основа) – *четящ*; *говоря* – *говорИ* (сегашна основа) – *говорЕ* (имперфектна основа) – *говорящ*. Разбира се, при глаголните основи от трето спрежение формална разлика не е налице. По наше мнение това обстоятелство е предпоставка за преосмислянето на морфемната интерпретация на глаголи и причастия, формирани от основите на новобългарското трето спрежение. Срв.: „*питам*“ – *пит-а* (-*а*- е темафикс на трето спрежение), *пит-а-х*, *пит-а* (-*а*- е темафикс на трето спрежение, интерпретиран традиционно като аористна морфема във формите на аорист), *пит-а-х*, *пит-а-ше* (-*а*- е темафикс на трето спрежение, интерпретиран като имперфектна морфема във формите на имперфект), *пит-а-щ* (-*а*- е темафикс на трето спрежение, интерпретиран като имперфектна морфема, поради факта, че сегашните деятелни причастия се образуват от имперфектни основи), *пит-а-л* (-*а*- е темафикс на трето спрежение, интерпретиран като аористна/имперфектна морфема с оглед на контекста). Очевидно е, че основата на глаголите от трето спрежение не се променя при образуването на аористни/имперфектни форми и при формирането на причастията. Поради тази причина смятаме, че е непрецизно да се обобщава, че всички аористни форми (както и т.нар. минали свършени деятелни причастия) се образуват от глаголи от аористни основи. Некоректни са и твърденията, според които всички имперфектни форми се образуват от имперфектната основа на глаголите.

При представяне на формообразуването на минало свършено деятелно причастие на места се изтъква, че аористната основа съвпада със сегашната основа при глаголните основи на трето спрежение (вж. Ницолова 2008: 433), но в други граматика този факт се пропуска (вж. Куцаров 2007: 117). По-нататък И. Куцаров обръща внимание на съпадението на аористната и имперфектната основа на глаголите от трето спрежение (вж. пак там: 118) Без да е изрично подчертана, липсата на аористна и имперфектна основа при глаголите от трето спрежение все пак се споменава в граматиките. Р. Ницолова например посочва,

че имперфектът и аористът се образуват от единствената основа за глаголите от трето спрежение – сегашната (вж. Ницолова 2008: 281, 286). Спецификата при образуването на аористни форми от глаголни-те основи на третия формален клас се регистрира и в изследвания от началото на двадесети век. Именно на тези ранни разработки стъпва П. Пашов при класифицирането на българските глаголи според основите им (Пашов, Ницолова, ред. 1976). Първото изследване, което е обстойно представено от П. Пашов, е статията „Подразделение на новобългарските глаголи според основата на минало несвършено време“ (1901) на М. Иванов. В нея се уточнява, че трето спрежение „не се дели на разреди или по-точно – всички глаголи спадат към един разред, тъй като при тях основата на минало свършено време е еднаква със сегашната основа“ (Пашов, Ницолова, ред. 1976: 32). В „Основна българска граматика“ (1944) също се подчертава, че в трето спрежение не се отделят разреди, тъй като сегашната и миналата основа съвпадат, но по-късно в колективен учебник за гимназиите (1947) Л. Андрейчин обособява два разреда „(гледам – гледах и стрелям – стрелях)“ (Пашов, Ницолова, ред. 1976: 35). По-нататък П. Пашов представя класификация на руския българист Ю. С. Маслов. В нея трето спрежение „не се дели на класове и разреди“ (пак там: 36). В третата класификация на А. Теодоров-Балан (1958) разредите са два: *-ах* разред (*виках*) и *-ях* разред (*валях*) (вж. Пашов, Ницолова, ред. 1976: 39). В съвременните граматика разредите на трето спрежение се запазват, като представянето им не е съвсем еднотипно. И. Куцаров отбелязва, че **аористната основа** съвпада със сегашната и представя разредите като съвкупност от тематична гласна на аористна основа *-а-*, предхождана от твърда съгласна (*сънувах*)/мека съгласна (*стрелях*) (вж. Куцаров 2007: 112), докато Р. Ницолова посочва, че двата разреда се образуват от **сегашна основа** на *-а-*. При първи разред темафиксът е след твърда съгласна, а при втори разред – след *j* (вж. Ницолова 2008: 289).

Глаголи от НСВ със суфикси *-ира*, *-изира*: *пакетирам*, *панирам*, *парадирам*, *парализирам*, *парафразирам*, *парирам*, *паркирам*, *пародирам*, *партнирам*, *парфюмирам*, *парцелирам*, *пасирам*, *пастьоризирам*, *патрулирам*, *пенсионирам*, *персонифицирам*, *перфорирам*, *пигментирам*, *пилотирам*, *планирам*, *пласирам*, *пломбирам*, *полирам*, *популяризирам*, *преквалифицирам* (*се*), *преномерирам*, *преориентирам* (*се*), *препарирам*, *пререгистрирам*, *преструктурирам*, *претендирам*, *префасонирам*, *прецизирам*, *приватизирам*, *принтирам*, *провокирам*, *прожектирам*, *прусинирам*, *пулсирам*, *пунктирам*.

Морфемната сегментация на глаголите от НСВ със суфикс *-ира-/-изира-* може да се представи по следния начин:

пан-йра-м – корен + суфикс за образуване на глаголи (съдържащ темафикса на спрежението *-ирА*) + флексия за 1. л.

Глаголите от СВ от трето спрежение се образуват както с префикси (от НСВ *бъркам – побъркам* или *гледам – вгледам се – повгледам се* и др. под.), така и със суфиксите от гръцки произход *-аса-, -яса-, -еса-, -иса-, -оса-* и суфикс *-диса-*, който е съчетание от турската морфема за минало свършено време *-di-* + гръцката аористна морфема *-са-*. Срв.: *паникьòсам, парясам, плевелясам, плесенясам, плячкòсам, побàрам, поблъ̀скам (се), побу̀там, побър̀зам, побър̀кам (се), побя̀гам, повай̀кам се, повглед̀ам се, повика̀м, повря̀кам, повря̀скам, погра̀кам, погу̀кам, погъ̀делѝчкам, подзид̀ам, подѝшам, подкорòсам, подмѝлкам се, подка̀рам (се), подопѝтам, подпеч̀атам, подпѝтам, подра̀скам, подру̀сам, подру̀скам, подръ̀нкам, подслу̀шам, подух̀ам.*

Морфемната сегментация на глаголите от СВ може да се представи по следния начин:

пар-яса-м – корен + суфикс за образуване на глаголи от СВ (съдържащ темафикса на спрежението *-ясА*) + флексия за 1. л.

по-бърк-а-м (се) – префикс + корен + темафикс на трето спрежение + флексия за 1. л. (+ рефикс)

Итеративите се образуват от изходни глаголи от СВ посредством итеративната морфема *-ва-* (и нейните аломорфи *-ава-, -ява-, -ува-, -ива-, -а-, -я-*) (вж. Чакърлова 2019). Във функционален план итеративната морфема има граматична функция, тъй като от изходни свършени глаголи, представящи действието като цялост, ограничена и изчерпана във времето, превръща глаголите в повторителни, означаващи неограничена повторителност на завършени едно спрямо друго действия. Срв.: *купя < куп-ува-м*. Итеративната морфема (в случая *-ува-*) маркира значението *итеративност*, т.е. функционира като граматична морфема (флексия). Паралелно с това обаче морфемата има и класификационен характер, защото съдържа (*куп-увА-м*) или напълно съвпада с темафикса за третото глаголно спрежение (*дояжд-А-м*), от което следва, че не може да се определи нито като суфикс, нито като флексия (окончание). Поради изложените обстоятелства К. Чакърлова предлага понятието суфиксоид за назоваване на итеративната морфема (вж. Чакърлова 2019). Глаголите от тази група са най-много, тъй като всички итеративи в съвременния български език са от трето спрежение (ексцерпирани тук са 180): *пàлвам, паникьòсвам, пàрвам, паря̀свам, пàсвам, пèквам, пèрвам, пий̀вам, пий̀вам, пис̀вам, плевеля̀свам,*

пленявам, плесенясвам, плисвам, плувам, плъзвам (се), плъпвам, плъдосвам (се), плясвам, плячкосвам, побарвам, побеждавам, побелявам, побеснявам, побивам, побирам (се), поблагодарявам, поблазням, побледнявам, поблизвам, поблъсквам (се), поболявам (се), поборвам се, побоявам се, побратимявам се, побрулвам, побутвам, побъбрям, побългарявам, побърборвам, побързвам, побърквам (се), побягвам, повайквам се, поваям, поварявам, повглещавам се, повдигам, повещавам, повеявам, поверявам, повеселявам (се), повехвам, повивам, повиквам, повилнявам, повисвам, повишявам, повличам, повлиявам, повозвам, поврещавам, поврещявам, повръквам, повръсквам, повъздържам (се), повървявам, повъртявам, повявам, повяхвам, погаврям се, погаждам (се), погазвам, погасявам, погвам, погладжавам, погледвам, поглещавам, погльщам, погнусявам (се), поговорявам, погодявам, погонвам, погражданявам (се), пограквам, погрещавам (се), погрижвам се, погризвам, погрожнявам, погубвам, погуквам, погулявам, погъделичкавам, погълчавам, погърчвам, подавам (се), подарявам, подбивам, подбирам, подбращавам, подбуждавам, подбутвам, подвещавам, подвивам, подвиквам, подвоумявам се, подвързвам, подгонвам, подготвям (се), подгрявам, подгъвам, поддавам се, поделям, подемам, подзичавам, подивявам, подигам, подигравам (се), подирам, подирям, подишвам, подканвам, подкарвам, подкастрирам, подкачам, подкачвам, подквасвам (се), подкиселявам, подкладжавам, подковавам, подккоросвам, подкопавам, подкосявам, подкрадвам се, подкрещавам, подкрещявам, подкупвам, подкърпвам, подкърпям, подкършивам, подлагам, подлещавам, подлещявам, подливям, подлоствам, подлудявам, подлъгвам, подлютявам, подмазвам (се), подмамвам, подменям, подмивам (се), подмигвам, подмилкавам се, подминавам, подмигам, подмладявам (се), подмокрям (се), подмъквам, подмятам, поднасям, подновявам, подносвам, подобрявам (се), подозирам, подкарвам (се), подопитвам, подосещавам се, подострям, подхождавам, подочувам, подпалвам (се), подпасавам, подпетявам, подпечатавам, подпирам (се), подписвам (се), подпитвам, подплатявам.

Морфемната сегментация на итеративите може да се представи по следния начин:

па̀с-ва-м – корен + суфиксоид (съдържащ темафикса) + флексия за 1. л.

по-бежд-а̀ва-м – префикс + корен + суфиксоид (съдържащ темафикса) + флексия за 1. л.

по-бел-я̀ва-м – префикс + корен + суфиксоид (съдържащ темафикса) + флексия за 1. л.

по-бър-а-м (се) – префикс + корен + суфиксоид (съвпадащ с темафикса) + флексия за 1. л. + (рефикс)

под-д-стр-я-м – префикс + корен + суфиксоид (съвпадащ с темафикса) + флексия за 1. л.

В обобщение ще представим няколко начина за формиране на глаголи от трето спрежение.

Глаголите от НСВ от трето спрежение се образуват от основи със суфикси *-а-*, *-ва-*, *-ова-*, *-ува-*, *-ства-* (*питам*, *пробвам*, *опаковам*, *пътувам*, *предводителствам*). Образуват се и посредством още четири суфикса: *-ука-* (*блещукам*), *-ушка-* (*клатушкам*), *-ичка-* (*боричкам се*) (вж. Стоянов 1964: 306) и *-ка-*. В ексцерпираните глаголи с буква „п“ се срещат някои от суфиксите (срв.: *погукам*, *погъделичкам*, образувани от *гукам* и *гъделичкам*), но тъй като и двете лексеми съдържат префикс *по-*, с който се перфективират, те са изброени в групата на свършените глаголи по-горе. На същия принцип се формират *поблещукам* < *блещ-ука-м* и *поклатушкам* < *клат-ушка-м*.

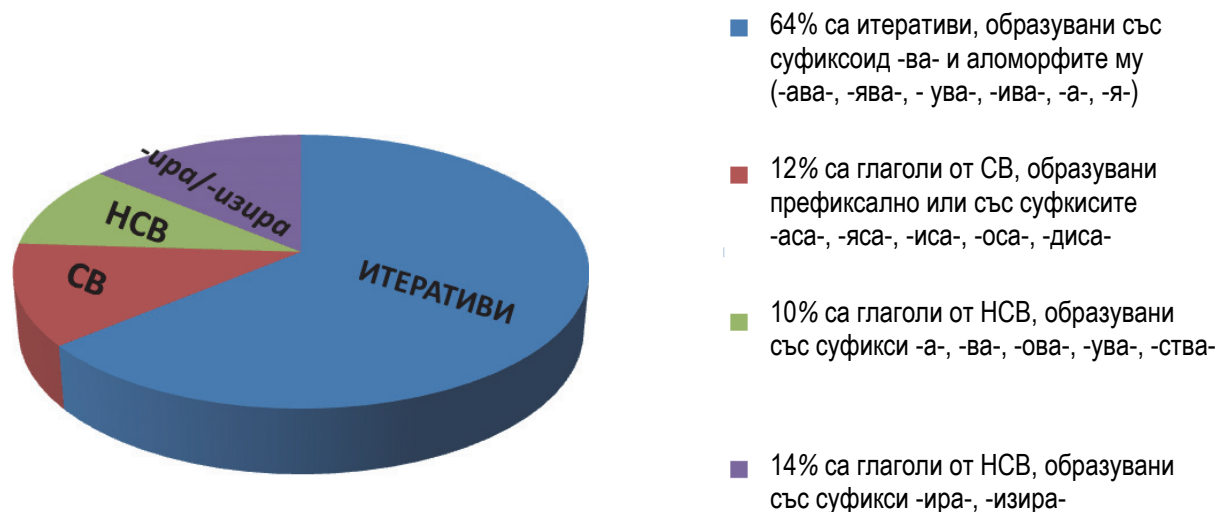
Към групата на несвършените глаголи от трето спрежение причисляваме и образуванията със суфиксите *-ира-*, *-изира-* глаголи: *пилотирам*, *шаблонизирам*.

Глаголите от СВ се образуват с префикси (от НСВ, срв.: *слушам* – *послушам*) и със суфиксите *-аса-*, *-яса-*, *-еса-*, *-иса-*, *-оса-* (*-ьоса-*), *-диса-*: *слънчасам*, *плесеняса(м)*, *калесам*, *здрависам*, *паникьосам*, *пребоядисам*.

Итеративите (глаголите от 2НСВ) се образуват от изходни глаголи от СВ посредством суфиксоида *-ва* (и аломорфите му *-ава-*, *-ява-*, *-ува-*, *-ива-*, *-а-*, *-я-*) (вж. Чакърва 2019). Необходимо е да се прави разлика между понятията суфиксоид и суфикс за образуване на глаголи, защото суфиксоидът сигнализира граматичната семантика *итеративност* за разлика от суфикса. Традиционно морфемите се разделят на деривационни (словообразователни – префикси, корени, **суфикси**), релационни (граматични – **флексии**) и класифициращи (интерфикси, **темафикси**). Суфиксоидът е едновременно морфема, изразяваща граматична семантика като флексията, и класифицираща морфема като темафиксите. Суфиксът, от друга страна, е морфема със словообразователен статут. Срв.: *куп-ува-м* (*-ува-* е суфиксоид, с който се образува повторителен глагол от изходен глагол от СВ – *купя* – *купувам*) и *глад-ува-м* (*-ува-* е суфикс, с който се образува глагол от друга част на речта – *глад* – *гладувам*); *отлеп-я-м* (*-я-* е суфиксоид, с който се образува повторителен глагол от изходен глагол от СВ – *отлепя* – *отлепям*; суфиксоидът напълно съвпада с темафикса на спрежението) и

стрел-я-м (-я- е суфикс за образуване на глаголи, съвпадащ с тема-фикса на спрежението).

Количествена класификация на видовете основи на глаголите от трето спрежение, базирана на 284 ексцерпирани глагола от трето спрежение с буква „п“

ЛИТЕРАТУРА

Александрова, ред. 2002: Александрова, Т., Викторова, К., Георгиев, Б., Димитрова, М., Жерев, Ст., Захаријева, Й., Костадинова, П., Лакова, М., Мурдаров, Вл., Станков, В., Станчева, Р., Цойнска, Р., Чаралозова, К. *Нов правописен речник на българския език.* [Aleksandrova, T., Viktorova, K., Georgiev, B., Dimitrova, M., Zherev, St., Zaharieva, Y., Kostadinova, P., Lakova, M., Murdarov, Vl., Stankov, V., Stancheva, R., Tsoynska, R., Charalozova, K. *Nov pravopisen rechnik na balgarskiya ezik.*] София: „Хейзъл“, 2002.

Вътов 1992: Вътов, В. *Основен курс по съвременен български език. Част 1: Фонетика, графика и правопис, морфемика, словообразуване.* [Vatov, V. *Osnoven kurs po savremenен balgarski ezik. Chast 1: Fonetika, grafika i pravopis, morfemika, slovoobrazuvane.*] Велико Търново: Аста, 1992.

Куцаров 2007: Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език. Морфология.* [Kutsarov, I. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya.*] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.

Куцаров 2011: Куцаров, И. *Българският перфектовиден комплекс.* [Kutsarov, I. *Balgarskiyat perfektoviden kompleks.*] // *Актуална морфология.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2011, 144 – 155.

- Куцаров 2012:** Куцаров, К. *Българското причастие*. [Kutsarov, K. Balgarskoto prichastie.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012.
- Куцаров 2019:** Куцаров, К. *Българските лексемни класове и учението за частите на речта*. Дисертационен труд за придобиване на научната степен „доктор на науките“. [Kutsarov, K. Balgarskite leksemni klasove i uchenieto za chastite na rechta.] Пловдив, 2019.
- Маровска 2005:** Маровска, В. *Новобългарският перфект*. [Marovska, V. Novobalgarskiyat perfekt.] София: Ромина, 2005.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. [Nitsolova, R. Balgarska gramatika. Morfologiya.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Пашов, Ницолова, ред. 1976:** Пашов, П., Ницолова, Р. *Помагало по българска морфология. Глагол*. [Pashov, P., Nitsolova, R. Pomagalo po balgarska morfologiya. Glagol.] София: Наука и изкуство, 1976.
- Стоянов 1964:** Стоянов, С. *Граматика на българския книжовен език*. [Stoyanov, S. Gramatika na balgarskiya knizhoven ezik.] София: Наука и изкуство, 1964.
- Чакърва 2003:** Чакърва, Кр. *Аспектуалност и количество*. [Chakarova, Kr. Aspektualnost i kolichestvo.] В. Търново: Фабер, 2003.
- Чакърва 2019:** Чакърва, Кр. За един специфичен казус в съвременното българско словообразуване. [Chakarova, Kr. Za edin spetsifichen kazus v savremennoto balgarsko slovoobrazuvane.] // *Научни трудове на Съюза на учените в България, Пловдив. Серия А. Обществени науки, изкуство и култура*, 5, 41 – 44.

**НЯКОЛКО ТИПОЛОГИЧЕСКИ ИНДЕКСА
НА ЕВИДЕНЦИАЛНИТЕ ПАРАДИГМИ
В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК¹**

Красимира Алексова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**TYPOLOGICAL INDICES OF EVIDENTIAL PARADIGMS
IN MODERN BULGARIAN**

Krasimira Aleksova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

The research article compares typological indices for estimating the degree of analyticity and syntheticity as well as the degree of composition and markedness of fourteen evidential micro paradigms in modern Bulgarian. The theoretical basis is rooted in G. Gerdzhikov's views on typological indices and laws (Gerdzhikov 1983, 1990, 1997, 2013). The research provides arguments that evidentiality as a grammatical category is not yet entirely grammaticalized. The close investigation of indices also confirms the hypothesis that in the presence of competing variants and a high degree of composition, a tendency for condensation of forms is being observed in some variants: reducing the degree of composition while achieving a relatively higher degree of synthesis.

Key words: typological indices, evidentiality, indicative, conclusive, renarrative, dubitative, syntheticity, analyticity, composition, markedness of a paradigm member

¹ Настоящата публикация е реализация на научни задачи по проекта „Балканските езици като еманация на етнокултурната общност на Балканите (типология на глагола)“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към МОН, договор № ДН 20/9/11.12.2017 г. Изказвам благодарност за финансовата подкрепа.

1. Въведение

В типологията са известни само няколко опита да се въведат индекси, които да характеризират значими типологически особености на езиците и да дадат възможност чрез количествени методи да се съпоставят дори различни по своя морфологичен тип езици. Едно от най-влиятелните предложения за типологически индекси е това на Дж. Гринберг (Greenberg 1960). Той представя индекси, които се изчисляват върху текст от 100 думи, като за настоящата работа значим е индексът за синтетизъм, представляващ според Гринберг отношението между броя на морфемите към броя на думите (Greenberg 1960). Индексите на Гринберг са текстово зависими и могат да бъдат повлияни от спецификата на текста, темата, стила, регистъра и мн. др. Според нас те са приложими най-вече когато се съпоставят индекси, изчислени върху един и същи текст на различни езици.

Посочените зависимости на индексите на Гринберг ни насочиха към предложените от Г. Герджиков типологически индекси и закони, тъй като те са базирани на данни от парадигмата на дадена част на речта (Герджиков 1983, 1990, 1997, 2013), което означава, че са текстово независими, а оттам – и по-надеждно средство за съпоставка не само на отделни езици, но и на парадигми в един език, вкл. в неговия исторически развой.

Обект на изследване в настоящата работа са микропарадигмите на четирите евиденциала в съвременния български език. Конкретният предмет са типологическите индекси за аналитизъм, синтетизъм, композираност и степен на маркираност на член от парадигмата (по Герджиков) на тези евиденциали. Поради наличието на 3 варианта на отрицателната парадигма на следходните времена в конклузив, ренаратив и дубитатив се съпоставят четирите типологически индекса на общо 14 евиденциални микропарадигми. Основната цел е да се извлекат зависимости, които произтичат от изчислените типологически индекси, и да се провери хипотезата, че в случаи, в които се наблюдава вариантност в микропарадигмата и висока степен на композираност, при някой от вариантите може да се появи тенденция към кондензация на формите, т.е. към стремеж за намаляване на степента на композираност и постигане на относително по-висока степен на синтетизъм.

2. Четири типологически индекса на Г. Герджиков

Сравнението между предложените от Дж. Гринберг и от Г. Герджиков индекси говори не само че при Дж. Гринберг индексиранието се базира върху показатели от текст със 100 думи, а при Г. Герджиков – върху данни от парадигмите на една част на речта, но и че двамата учени имат значителни различия в разбирането за синтетизма, заложено в основата на индекса за неговото изчисляване. Г. Герджиков основателно посочва, че всъщност индексът, който Гринберг смята за показател за степента на синтетизъм, е индекс за степента на полиморфемност на думата, защото се формира от отношението между броя на морфемите и броя на думите. Несъстоятелността на твърдението на Гринберг, че синтетизмът се изчислява като отношение между броя на морфемите и броя на думите, проличава при съпоставките както на този индекс, така и на реципрочния му индекс – за аналитизъм (брой думи към брой морфемии), изчислени по Гринберговия метод от У. Коугил (Cowgill 1966) и Г. Герджиков (Герджиков 1983) за старобългарски текстове и от Линдстет – за съвременния български език върху четири текста. От сравнението излиза, че старобългарският има по-висока степен на аналитизъм от съвременния български език, което Герджиков квалифицира като изненадващо и учудващо (Герджиков 1983), защото не отговаря на действителното положение.

В настоящата работа приемаме виждането на Г. Герджиков, че *степенна на аналитизъм* (a) представлява отношение между броя на микрословоформите (μ) в рамките на членовете на една парадигма към броя на положителните семантични товари (p), носени от тези микрословоформи². Герджиков дава следния математически израз на този индекс – $a = \frac{\mu}{p}$ (Герджиков 1990: 152, 2013: 287). Според учения разволят към аналитизъм представлява „тенденция към прогресивно намаляване на средното количество граматическа информация, из-

² Под *микрословоформи* се разбират елементарните единици, от които се състои една словоформа, напр. *пиша* има една микрословоформа, *ще пиша* – две микрословоформи, *щях да пиша* – 3 микрословоформи, и т.н. Под *член на парадигмата* се има предвид граматически оформената синтетична или аналитична глаголна словоформа, изразяваща облигаторните граматични значения в даден език, напр. сег. вр. на индикатива в българския език има 6 члена, а перфектът в индикатив има 12 члена. Положителните семантични товари са изразяваните диференциални признаци от даден член на парадигмата на една част на речта, а това е показателно за степента на маркираност на всеки член.

разявано чрез флективна афиксация, което се пада на микрословоформа“ (Герджиков 1990: 151).

Индексът на синтетизъм (s) се изчислява чрез реципрочното отношение – между броя на позитивните диференциатори към броя на микрословоформите, т.е. $s = \frac{p}{\mu}$ (Герджиков 1990: 152, 2013: 287). Високите стойности на този индекс сочат висока степен на изразяване на граматическите значения в рамките на микрословоформата чрез флективна афиксация, а не чрез аглутинация, суплетивизъм или вътрешна флексия.

Един от важните индекси, които са свързани с развоя от синтетизъм към аналитизъм, е индексът за *степен на композираност (c)*. Герджиков го представя числово като отношение между броя на микрословоформите към броя на членовете на парадигмата (U), т.е. $c = \frac{\mu}{U}$. Индексът дава информация за това „от колко микрословоформи средно се състои една макрословоформа, т.е. означаващото на един член“ (Герджиков 1990: 153).

Герджиков въвежда и индекс, който е показател за богатството на парадигмата, тъй като представя *средната степен на маркираност на член на парадигмата (m)*, т.е. показва средно колко положителни семантични диференциатора носят членовете на една парадигма – $m = \frac{U}{p}$. Реципрочният индекс $\bar{m} = \frac{p}{U}$ е показател за бедност на парадигмата, изразяваща се или в аморфологичност, или в деморфологизация (Герджиков 1990: 153, 2013: 288 – 289).

Зависимостите между тези и някои други индекси (напр. d – степен на дискретизация на граматическата информация на формално равнище като отношение между броя на реалните граматически морфеми и броя на позитивните диференциатори, π – индекс за граматическа полиморфемност като отношение между броя на граматическите морфеми към броя на микрословоформите) са основата за извеждане на панхронични типологически закони на индоевропейските езици (напр. за отношението между степените на синтетизъм/аналитизъм, маркираност/немаркираност и композираност/некомпозираност, закон за отношението между степените на дискретизация/недискретизация, синтетизъм/аналитизъм и полиморфемност/мономорфемност, както и някои производни зависимости (Герджиков 1997, 2013), чието представяне обаче не е обект на настоящата работа.

Едно от важните заключения, които могат да се извлекат от работите на Г. Герджиков, посветени на развоя на индоевропейските езици от синтетизъм към аналитизъм и формулираните закони, е това, че развоят към аналитизъм е тенденция към повишаване на степента на дискретизация на граматическата информация, което се реализира или чрез повишаване на композираността (както при българския глагол), или/и чрез деморфологизация (загуба на граматични значения, напр. загубата на падежа в нашия език), или/и чрез развитие на аглутинативни черти (напр. определителния член в българския), като при това се запазва една от основните характеристики на флективния тип – полисемантичност на граматическите афикси.

3. Съпоставка между четири типологически индекса на българските евиденциали

Преди да бъдат съпоставени наблюдаваните четири типологически индекса на четирите български евиденциала, е необходимо да се уточни защо се сравняват 14 евиденциални микропарадигми, а не 8 (по една положителна и една отрицателна за всеки евиденциал). Микропарадигмите са 14, тъй като отрицателните следходни форми за конклузива, ренаратива и дубитатива се отличават с наличието на 3 варианта (вж. Алексова 2021а, 2021б). Съществуващата вариантност отчасти е представена и в изследванията на други учени (Куцаров 2007, Ницолова 2008), а за целите на настоящата и на предходни работи (напр. Алексова 2021а, 2021б) тя е проверена в електронни корпуси и най-вече в интернет поради непрекъснато обновяващото се там богатство от употреби.

А) При **конклузива** може да се допусне наличието на три варианта на отрицателните форми на следходните времена:

- доминиращ вариант с безличния формант³ **нямало е**, който е наличен във всички лица в ед.ч. и мн.ч. (напр. *нямало е да чета, нямало е да съм/бъда чел, -а, -о, нямало е да съм/бъда мит, -а, -о* и т.н.);
- вариант с форманта **нямало съм**, в който глаголят *съм* се спряга по лице и число (*нямало съм да чета, нямало съм да съм/бъда чел, -а, -о, нямало съм да съм/бъда мит, -а, -о* и т.н.). Проблемът е, че конклузивни употреби на този вариант не бяха

³ Под формант тук разбираме елемент от плана на израза, който може да съдържа повече от една граматическа морфема.

открити в корпуси и интернет, макар че се посочват от някои автори (Ницолова 2008: 359 – 369, Куцаров 2007: 388 – 405);

- вариант, образуван с частицата **не**, поставена пред положителните конклузивни форми (*не съм щял, -а, -о да чета, не съм щял, -а, -о да съм/бъда чел, -а, -о, не съм щял да съм/бъда мит, -а, -о* и т.н.). Този вариант се открива в интернет, макар и рядко, защото глаголт *ща* може да пази следите от изразяването на желание. Освен това в извлечените примери в 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч. (а това са лицата, при които се наблюдава съвпадение на преизказните и конклузивните форми) семантиката е преизказна, а не конклузивна (вж. Алексова 2021а).

Б) Вариантност се наблюдава и в микропарадигмата на следходните отрицателни форми в **ренаратив**. Вариантите също са три:

- вариант с форманта **нямало** с изпускане на спомагателния глагол *съм* във всички лица и числа (напр. *нямало да чета, нямало да съм/бъда чел, -а, -о, нямало да съм/бъда мит, -а, -о* и т.н.);
- вариант с форманта **нямало съм**, в който глаголт *съм* се спряга по лице и число (*нямало съм да чета, нямало съм да съм/бъда чел, -а, -о, нямало съм да съм/бъда мит, -а, -о* и т.н.). Този вариант в 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч. е засвидетелстван само с преизказна семантика, като се има предвид, че в тези лица ренаративът и конклузивът би трябвало да съвпадат;
- вариант, образуван с частицата **не**, поставена пред положителните ренаративни форми (*не съм щял, -а, -о да чета, не съм щял, -а, -о да съм/бъда чел, -а, -о, не съм щял, -а да съм/бъда мит, -а, -о* и т.н.).

В) Вариантите на отрицателната парадигма на следходните времена за **дубитатив** в 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч. са също три:

- вариант, съдържащ форманта **нямало съм бил** със спрягащ се спомагателен глагол *съм* (напр. *нямало съм бил, -а, -о да чета, нямало съм бил, -а, -о да съм/бъда чел, -а, -о, нямало съм бил, -а да съм/бъда мит, -а, -о* и т.н.);
- вариант, съдържащ безличния формант **нямало било** (с изпускане на спомагателния глагол *съм*, напр. *нямало било да чета, нямало било да съм/бъда чел, -а, -о, нямало било да съм/бъда мит, -а, -о*);
- вариант, образуващ се с отрицателната частица **не**, добавена към положителните форми (*не съм бил, -а, -о щял, -а, -о да*

чета, не съм бил, -а, -о щял, -а, -о да съм/бъда чел, -а, -о), като при страдателния залог тези форми не бяха засвидетелствани в корпуси и интернет.

Дубитативните отрицателни форми за бъдещите времена в 3 л., ед.ч. и мн.ч. в деятелен и страдателен залог показват наличието също на три варианта:

- първи вариант с формант **нямало бил, -а, -о** в 3 л. ед.ч. и **нямало били** в 3 л. мн.ч., който се отличава с това, че *бил* се съгласува по род и число (напр. *нямало бил, -а, -о да чете, нямало бил, -а, -о да е/бъде чел, -а, -о, нямало бил, -а, -о да е/бъде мит, -а, -о; нямало били да четат, нямало били да са/бъдат чели, нямало били да са/бъдат мити*);
- втори вариант с безличия формант **нямало било**, който се запазва във всички лица, вкл. в 3 л., ед.ч. и мн.ч. (напр. *нямало било да чете, нямало било да е/бъде чел, -а, -о, нямало било да е/бъде мит, -а, -о, нямало било да четат, нямало било да са/бъдат чели, нямало било да са/бъдат мити*);
- трети вариант, образуван с отрицателната частица **не**, добавена към положителните форми, като в страдателни форми не бяха открити в корпуси, в интернет и у други автори (*не бил, -а, -о щял, -а, -о да чете, не бил, -а, -о щял, -а, -о да е/бъде чел, -а, -о*).

За да бъдат изчислени индексите за аналитизъм, синтетизъм, композираност и маркираност на член на парадигмата, първо бе изготвен матричен модел на българския глагол. В него се съдържат всички възможни членове на вербалната парадигма, като за всеки член е отбелязано по кои признаци на облигаторните граматически категории на глагола в съвременния български език е немаркиран (–) или маркиран (+). С (х) се означава, че формата не изразява съответното значение. Таблица 1 дава представа за този матричен модел.

Таблица 1. Образец от матричния модел на българския глагол

4	Комуникатор	Товорещ	Плуралност	Феминатност	Неутралност	Центростре- мителност	Лавинност	Комплекси	Преходност	Индиректност	Специалност	Перфектност	Преизказност	Субективност	Негативност	Волитивност	Евентуалност	Потенциалност	Презумптивност	
5	време	Форма																		
6	Изявители	Сеташно	1. пнша		х															
7	Изявители	Сеташно	2. пнпеш		х															
8	Изявители	Сеташно	3. пнше		х															
9	Изявители	Сеташно	1. пншем	+	х															
10	Изявители	Сеташно	2. пнпете	+	х															
11	Изявители	Сеташно	3. пншат	+	х															
12	Изявители	Лорист	1. пнсах		х															
13	Изявители	Лорист	2. пнсахте		х															
14	Изявители	Лорист	3. пнсах		х															
15	Изявители	Лорист	1. пнсахме	+	х															
16	Изявители	Лорист	2. пнсахте	+	х															
17	Изявители	Лорист	3. пнсах		х															
18	Изявители	Бъдеце	вр. 1. ше пнша	+	х															
19	Изявители	Бъдеце	вр. 2. ще пнпеш	+	х															
20	Изявители	Бъдеце	вр. 3. ще пнше		х															
21	Изявители	Бъдеце	вр. 1. ще пншем	+	х															
22	Изявители	Бъдеце	вр. 2. ще пнпеште	+	х															
23	Изявители	Бъдеце	вр. 3. ще пншат		х															
24	Изявители	Перфект	1. пнсад съм	+	х															
Ренаратив положителни																				
Пълна парадигма положит.																				
Конклузив положителни																				
Конклузив отрицат-1																				
Конк ...																				

Преди да бъдат изчислени и анализирани 4-те интересувачи ни типологически индекса, е необходимо да се съпоставят 14-те евиденциални микропарадигми по броя на членовете (Граф. 1) и по броя на микрословоформите (Граф. 2), защото данните за тях участват в изчисляването на някои от типологическите индекси и обясняват стойностите им.

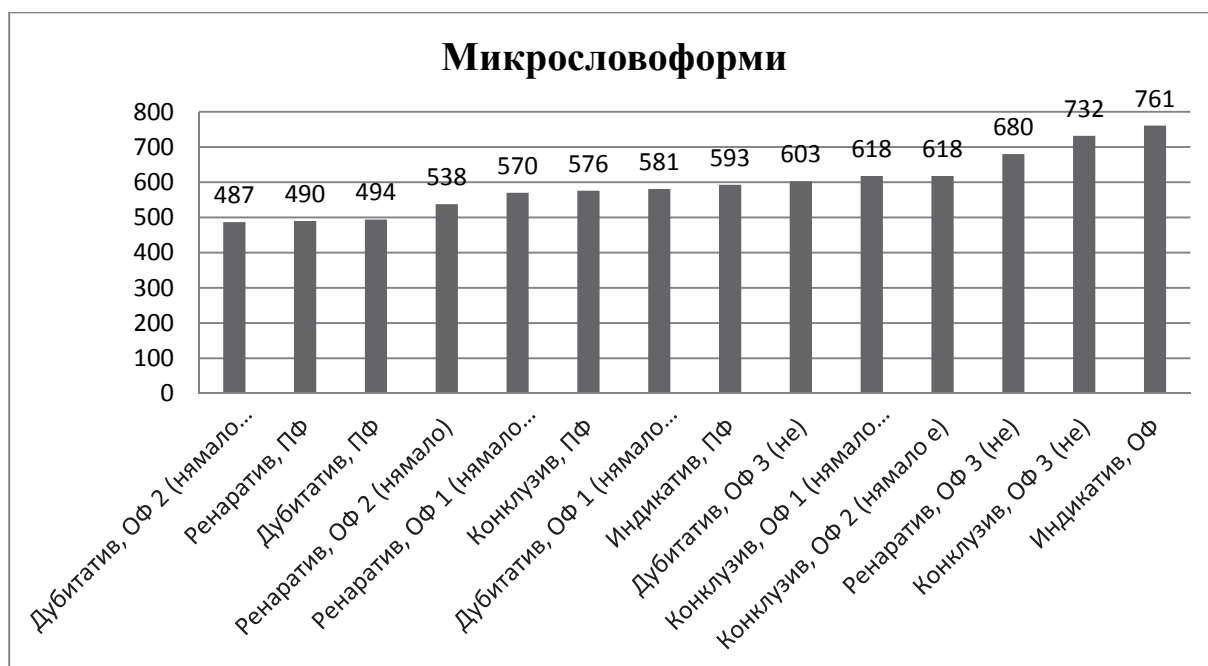
Графика 1. Брой на членовете на 14-те евиденциални микропарадигми

Легенда: ПФ – положителни форми, ОФ – отрицателни форми

От Граф. 1 се вижда, че най-много членове (по 216) имат положителната и отрицателната микропарадигма на индикатива. Втора група на Граф. 1 оформят положителните конклузивни форми, микропарадигмата с отрицателните конклузивни форми с частицата *не*, вкл. и в следходните времена, и ренаративните форми с частица *не* и за следходните времена (156 члена). Обяснимо е, че тези косвени евиденциали имат по-малко членове, тъй като в деятелния и възвратния залог се сменя противопоставянето между индиректните и директните времена, а в страдателен залог – и противопоставянето между резултативни и нерезултативни времена. Третата група включва ренаративни и конклузивни микропарадигми с 144 члена, като по-малкият брой в сравнение с втората група е резултат в повечето случаи от липсата на съгласуване по род в ед.ч. Положителната дубитативна мик-

ропарадигма и два варианта на отрицателните дубитативни форми са с по 108 члена, тъй като в деятелен и възвратен залог липсват дубитативни форми за перфект и плусквамперфект, а в страдателен залог – и форми за дубитативните наследходни времена. Най-бедната откъм членове е микропарадигмата на отрицателните дубитативни форми, включващи форми на следходните времена с безличния формант *нямало било*, при който членовете намаляват и поради липсата на съгласуване по род и число в рамките на този формант.

На Граф. 2 е онагледена йерархията на 14-те евиденциални микропарадигми според броя на микрословоформите. От графиката се вижда, че най-много микрословоформи има в индикатива (761), което е повлияно от по-големия брой членове. Личи също така, че отрицателните парадигми на косвените евиденциали с частицата *не* имат сравнително повече микрословоформи. Дубитативните микропарадигми въпреки факта, че формите им съдържат повече микроелементи, са сред частните парадигми с най-малко микрословоформи поради това, че имат по-малко членове.

Графика 2. Брой на микрословоформите на 14-те евиденциални микропарадигми

Легенда: ПФ – положителни форми, ОФ – отрицателни форми

Въз основа на отношението между броя на микрословоформите и броя на позитивните диференциатори, носени от членовете, се из-

числява индексът за аналитизъм $\left(a = \frac{\mu}{p}\right)$ на 14-те евиденциални микропарадигми. На Граф. 3 е представена йерархията на тези микропарадигми по степен на аналитизъм.

Графика 3. Йерархия на 14-те евиденциални микропарадигми според индекса за степен на аналитизъм

Легенда: ПФ – положителни форми, ОФ – отрицателни форми

Ренаративната отрицателна парадигма със следходни форми, съдържащи безличното *нямало* без спомагателен глагол *съм* (0,68), има заедно с индикативната положителна микропарадигма (0,68) най-ниска степен на аналитизъм. Наличието на безличен формант не само при ренаратива (*нямало*), но и при един от трите варианта на отрицателната дубитативна парадигма на дубитатива (с *нямало било* за следходните форми), е причина за относително ниската степен на аналитизъм (0,73) при дубитатива. Тези форми са на пето място по най-ниска стойност на индекса за аналитизъм. При вариантите на отрицателните микропарадигми на конклузива и на ренаратива, които съдържат формант със съгласуващ се глагол *съм* (т.е. *нямало съм*), се увеличава относително индексът за аналитизъм: за ренаратива – 0,72, а за конклузива – 0,78. Най-значително обаче този индекс се увеличава при евиденциални микропарадигми, съдържащи при следходните

времена отрицателната частица *не*, напр. при отрицателната конклузивна и отрицателната дубитативна микропарадигма ($a = 0,85$ и $0,87$). Най-висок е индексът за анализъм на положителната дубитативна микропарадигма, което е резултат от наличието и на повече членове.

Стойностите на индекса за синтетизъм, представляващ отношението между броя на микрословоформите към броя на положителните семантични товари $\left(s = \frac{p}{\mu}\right)$, подрежда 14-те евиденциални микропарадигми по начин, виден на Граф. 4.

Графика 4. Йерархия на 14-те евиденциални микропарадигми според индекса за степен на синтетизъм

Легенда: ПФ – положителни форми, ОФ – отрицателни форми

От Граф. 4 се вижда, че най-висока степен на синтетизъм имат ренаративните отрицателни форми с безличния формант *нямало* (без спомагателен глагол *съм*) (1,48), след това – индикативните положителни (1,47) и отрицателни форми (1,43), след тях са отрицателните ренаративни форми с формант *нямало съм/си/Ø/сме/сте/Ø* (1,39). Интересен е фактът, че вариантът на отрицателна дубитативна парадигма с безличния формант *нямало било* за следходните времена е на пето място по степен на синтетизъм. Това е обусловено от факта, че липсва съгласуване по род и число в рамките на този формант, което

намалява броя и на членовете, и на микрословоформите. Ясно е, че наличието на безличен формант (*нямало* при ренаратива и *нямало било* при дубитатива) е случай на кондензация на формите, която повишава стойностите на индекса за синтетизъм. Обратно на това – наличието на форманти със съгласуване на спомагателния глагол *съм* (*нямало съм* при конклузива, *нямало съм бил* при дубитатива) води до понижаване на стойността на индекса за синтетизъм. Най-ниски стойности има този индекс при вариантите на отрицателната дубитативна парадигма със следходни форми, образувани с частицата *не*, и при положителната дубитативна микропарадигма (1,15 и 1,14). Средно претеглено, индикативните форми имат най-високи стойности на индекса за синтетизъм, следвани от различните микропарадигми на ренаратива, след това – на конклузива, а накрая – на дубитатива.

По стойностите на индекса за степен на композираност, която се увеличава при българския глагол в процеса на развой към аналитизъм, 14-те евиденциални микропарадигми също образуват йерархия, видна на Граф. 5.

Графика 5. Йерархия на 14-те евиденциални микропарадигми според индекса за степен на композираност

Легенда: ПФ – положителни форми, ОФ – отрицателни форми

Най-ниска степен на композираност имат индикативните положителни форми (2,75), следвани с немалка разлика от ренаративните по-

ложителни форми (3,40), отрицателните индикативни форми (3,52) и конклузивните положителни форми (3,69). Прави впечатление, че ренаративните микропарадигми без тази, съдържаща отрицателни следходни форми с частицата *не*, са с по-ниски степени на композираност от конклузивните, отново без микропарадигмата, съдържаща отрицателни следходни форми с частицата *не*. Несъмнено това се дължи на задържането на спомагателния глагол *съм* в 3 л., ед.ч. и мн.ч. при конклузива. Дубитативните микропарадигми се отличават с най-висока степен на композираност сред 14-те микропарадигми, макар че включват най-малко членове. Друго наблюдение сочи, че микропарадигмите с отрицателна частица *не* (конклузивна, ренаративна и дубитативна) имат по-висока степен на композираност, отколкото другите два варианта на същите отрицателни конклузивни, ренаративни и дубитативни микропарадигми. Това е и една от причините за по-рядката употреба на тези микропарадигми с отрицателна частица *не* при следходните времена.

Степента на маркираност е индекс, показващ средното разпределение на положителните семантични товари върху членовете на една парадигма $\left(\mu = \frac{U}{p}\right)$. Подобно отношение е показателно за богатството на парадигмата, а то подрежда наблюдаваните 14 евиденциални микропарадигми по следния начин на Граф. 6.

Графика 6. Йерархия на 14-те евиденциални микропарадигми според индекса за степен на маркираност на член от парадигмата

Легенда: ПФ – положителни форми, ОФ – отрицателни форми

Най-висок е индексът за степен на маркираност на индикативната положителна микропарадигма (0,25), която е и най-богата от гледна точка на броя на членовете. Следват положителните парадигми на ренаратива и конклузива (0,23 и 0,22), а след тях – и отрицателната индикативна микропарадигма (0,20), последвана от положителните дубитативни форми (0,19). На Граф. 6 се оформя група от 6 конклузивни и ренаративни микропарадигми с еднакви стойности на индекса за маркираност на член (0,18). Трите варианта на отрицателната дубитативна парадигма са с най-ниски стойности на коментирания индекс (0,16). Това отговаря на факта, че техните микропарадигми са най-бедни откъм членове, върху които се разпределят положителните семантични товари.

4. Заключение

В настоящата работа се съдържат аргументи, че процесът на граматикализация на евиденциалната категория в съвременния български език не е завършен. Доказателство за това твърдение е фактът, че отрицателните следходни форми на конклузива, ренаратива и дубитатива в трите залога се отличават с формална вариантност на член от парадигмата.

Най-богата на членове е индикативната положителна парадигма, което я прави и микропарадигмата с най-висока стойност на индекса за маркираност на член. Тя се отличава и с най-висока степен на синтетизъм сред 14-те наблюдавани евиденциални микропарадигми и съответно с най-ниска степен на аналитизъм.

Четири дубитативни микропарадигми са най-бедни на членове, което пък обуславя факта, че трите отрицателни дубитативни варианта са най-бедните според стойността на индекса за маркираност на член на парадигмата.

Според индекса за степен на синтетизъм различните микропарадигми на ренаратива следват индикативните като най-синтетични, след тях на трето място са тези на конклузива, а на четвърто – на дубитатива.

При съпоставката на стойностите на индексите за аналитизъм, синтетизъм и композираност се очертава тенденцията наличието на безличен формант (*нямало* при ренаратива и *нямало било* при дубитатива) във варианти на отрицателните парадигми да ги отличава с по-ниска степен на аналитизъм в сравнение в другите конкурентни отрицателни микропарадигми. Това са случаи на кондензация на парадигмата (*намаляване на степента на композираност*), което е и една от причините за

по-честата употреба на тези отрицателни форми в съпоставка с останалите два отрицателни варианта при ренаратива и дубитатива.

Става ясно, че когато в процеса на граматикализация в нашия език са налични конкуриращи се варианти на членове на частни парадигми с висока степен на композираност (каквито са напр. ренаративните с форманта *нямало съм* и с отрицателна частица *не* и дубитативните отрицателни форми със следходни времена, образувани с частица *не* или с форманта *нямало съм бил*), се наблюдават варианти на микропарадигми, показващи по-ниска степен на композираност и аналитизъм (с форманта *нямало* при ренаратива и *нямало било* при дубитатива), което е стремеж за относително увеличаване на синтетичността. Това е налично и при отрицателните ренаративни форми, и при отрицателните дубитативни форми. При конклузива тази тенденция има по-различен характер – при конкуренция на три варианта на отрицателната парадигма на следходните времена един от тези варианти показва унификация на формите при налагане на безличен формант *нямало е* във всички лица на ед.ч. и мн.ч., като в него се съдържа най-отличителният елемент на конклузива – задържането на третоличната форма на спомагателния глагол *съм*.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексова 2021а:** Алексова, Кр. Вариантността в парадигма на следходните времена в конклузив и ренаратив и синтагматичните параметри на граматикализацията. [Aleksova, Kr. Variantnostta v paradigma na sledhodnite vremena v konkluziv i renarativ i sintagmatichnite parametri na gramatikalizatsiyata.] // *Славова, Т., Г. Ганева, М. Тотоманова-Панева, Д. Атанасова, (съст.). ШЕСТОУЪЖ НЫНЪ ПО СЛЪДОУ ОУЧИТЕЛЮ. Сборник в чест на проф. д.ф.н. Анна-Мария Тотоманова.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2021, 563 – 581.
- Алексова 2021б:** Алексова, Кр. Вариантността в негативната парадигма на дубитатива в съвременния български език. [Aleksova, Kr. Variantnostta v negativnata paradigma na dubitativa v savremenniya bulgarski ezik.] // *Коева, Св., М. Стаменов, (съст.). Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“ (София, 2021 година). I том.* София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2021, 39 – 47.
- Герджиков 1983:** Герджиков, Г. Тенденцията към аналитизъм – определение, метод за измерване, причини, следствия. [Gerdzhikov, G. Tendentsiyata kam analitizam – opredelenie, metod za izmervane,

- prichini, sledstviya.] // *Съпоставително езикознание*, 1983, № 5, 46 – 55.
- Герджиков 1984:** Герджиков, Г. *Преизказването на глаголното действие в българския език*. [Gerdzhikov, G. Preizkazvaneto na glagolното deystvie v balgarskia ezik.] София: Наука и изкуство, 1984.
- Герджиков 1987:** Герджиков, Г. Неравномерният ход на развоя към аналитизъм и неговите причини. [Gerdzhikov, G. Neravnomerniyat hod na razvoya kam analitizam i negovite prichini.] // *Втори международен конгрес по българистика. Доклади. История на българския език*. София: Българска академия на науките, 1987, 32 – 41.
- Герджиков 1990:** Герджиков, Г. Развоят на индоевропейските езици към аналитизъм и някои всеобщи типологически зависимости. [Gerdzhikov, G. Razvoyat na indoeuropeyskite ezitsi kam analitizam i nyakoi vseobshti tipologicheski zavisimosti.] // *Съпоставително езикознание*, 1990, № 4 – 5, 151 – 157.
- Герджиков 1997:** Герджиков, Г. Die Gesetze der gramatischen Paradigmata und die morphologische Typologie der Sprachen. // *Съпоставително езикознание*, 1997, № 2, 30 – 41.
- Герджиков 2013:** Герджиков, Г. Законите на граматическите парадигми и морфологическата типология на езиците. [Gerdzhikov, G. Zakonite na gramaticheskite paradigmi i morfologicheskata tipologiya na ezitsite.] // *Алексова, Кр. (съст.). Георги Герджиков. Избрани студии и статии по езикознание*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013, 286 – 302 (статията е българският вариант на Герджиков 1997).
- Куцаров 2007:** Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. [Kutsarov, Iv. Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik.] Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. [Nitsolova, R. Balgarska gramatika. Morfologiya.] София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Cowgill 1966:** Cowgill, W. A search for universals in Indo-European diachronic morphology. // Greenberg, J. *Universals of language*. Second ed. Massachusetts/London: The M.I.T. Press, 114 – 141.
- Greenberg 1960:** Greenberg, J. A Quantitative approach to the morphological typology of language. // *International Journal of American Linguistics*, Vol. 26, 1960, №. 3, 178 – 194.

СЕМАНТИКА НА ИНТРАНЗИТИВНИТЕ ГЛАГОЛИ, ИЗРАЗЯВАЩИ ПАСИВНОСТ

Милена Видралска
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

THE SEMANTICS OF INTRANSITIVE VERBS EXPRESSING PASSIVITY

Milena Vidralska
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The interaction between passivity and transitivity has long been a point of interest among linguists. The traditional view of the relationship between the two is based on the idea that participial passive forms are most commonly formed by transitive verbs. Nevertheless, spoken language demonstrates a different linguistic phenomenon. In recent years there has been a tendency for verbs to shift from the class of intransitive verbs to the class of transitive, leading to a reconsideration of the ability of the newly-coined verb forms to form the passive voice. This paper studies passive forms that are comprised of non-reflexive intransitive verbs with the verb “to be”.

Key words: voice, transitivity, intransitivity, passivity, participles

Връзката между пасивността и транзитивността е въпрос, предизвикващ дългогодишен интерес у езиковедите.

През последните десетилетия част от българските лингвисти обръщат внимание на процесите на интранзитивация на транзитивните глаголи, на образуваните от тези глаголи с нова семантика страдателни форми, като наред с това ревизират част от теоретичните постановки, свързани с опозицията преходност ~ непреходност и релацията ѝ с диатезността (вж. Пенчев 1972; Баракова 1980; Станчев 2001; Коева 2004; Александрова 2009; Алексова, Петрова 2017; Буров 2019).

Традиционната постановка за връзката между двете явления се опира на твърдението, че същинските пасивни форми (причастният пасив) се образуват предимно от транзитивните глаголи (вж. ГСБКЕ 1983)¹. Речевата практика обаче показва различна лингвистична ситуация.

В руските граматични трудове откриваме сходни търсения за релацията между транзитивността и залоговостта с тези в българските граматики. Бондарко формулира отношенията между двете явления така: „Съотношението между залога и преходността извежда на преден план два основни проблема: 1. Разлика между залога и преходността. 2. Връзка между залога и преходността“ (Бондарко, Буланин 1967: 157). Езиковецът окачествява залога като „нещо различно от преходността, но тясно свързано с нея“ (Бондарко, Буланин 1967: 158). Тази уклончивост при дефинирането на релацията не само в българското, а и в руското езикознание е причината да се подложат на съмнение и нов прочит традиционните до момента трактовки.

Обект на настоящата работа ще бъдат пасивните причастни форми, образувани от личните невъзвратни непреходни глаголи, от типа на *ходено е*, *пътувано е*, *влизано е* и др. Част от родните езиковеди ги определят като маргинални за опозицията актив ~ пасив (вж. Андрейчин 2010), а други – като оформящи собствена грамема в категорията (безличен пасив, квазипасив) (вж. Ницолова 2008; Минчев 2014). Повечето лингвисти само споменават въпросните форми, обръщайки по-голямо внимание предимно на безличните варианти, включващи частиците *се* и *си*. Според нас мястото на страдателно-причастните форми от непреходни глаголи в корелацията актив ~ пасив е категорично при пасива, доказателство за което е наличието на граматичните маркери, сигнализиращи пасивност – морфемите *-н*, *-т* в страдателните причастия, както и възможността при по-голяма част от тях да бъде запълнена позицията на глаголният субект. Формите също така могат да бъдат преобразувани в конструкции от *пълнозначен глагол + се* (алтернативния вариант за изразяване на пасивност), без да се измени семантиката им.

Въпросите, които стоят пред нас, са от кои интранзитивни невъзвратни глаголи се образуват най-често пасивни конструкции и каква е семантиката на тези глаголи.

¹ Разбира се, има и случаи, при които лични преходни невъзвратни глаголи не образуват същински пасивни форми, а само такива за т.нар. безличен пасив (вж. Алексова, Петрова 2017).

Основните източници на ексцерпиран материал ще бъдат Българският национален корпус и интернет, единият – като представител на кодифицираните употреби на формите, а примерите в интернет – като свидетелство за наличието им в разговорната реч.

В академичната граматика за въпросните форми (безличен пасив от невъзвратни глаголи) е уточнено, че те „представят действието като извършвано „изобщо“, без да дават идея за вършителя или за получателя му“, и „в рамките на страдателния залог представят периферно, изолирано явление“ (ГСБКЕ 1983: 255). Предложени са и малко примери, които обаче са с преходни и непреходни глаголи.

Р. Ницолова формулира дефективността в залоговата парадигма, опирайки се на това, че: „Лексикалното значение на глагола е важен фактор, който ще определи дали даден глагол ще има пълна или дефективна залогова парадигма“ (Ницолова 2008: 231), като уточнява, че: „Непреходността не е пречка за образуване на безличните форми със *се* и със страдателно причастие“ (пак там: 245).

В. Маровска актуализира дефиницията си за преходността в по-ново време, уточнявайки, че лексикално-граматичните разреди се основават на „семантични своеобразия, които се родят с граматическите признаци, но за разлика от тях не се експлицират морфологично“, и че: „Експлицирането на преходността е опосредствано, индиректно; то се проявява в невъзможността на **непритежавашите този семантичен признак лексеми** (подч. мое – М. В.) да изразяват морфологично пасивност, а в синтактичен план да имат преки допълнения“ (Маровска 2019: 207).

Според Мария Данчева „насоката на действието е също основен елемент в концепцията за залога“, тъй като при залога „от комуникатора се взема под внимание насоката на действието спрямо избрания от него предмет на съобщението му“ (Данчева 1999: 234).

Подробен сравнителен анализ между пасивните форми от непреходни глаголи между български и руски език правят Кр. Алексова и К. Петрова. Полезни са изводите за фреквентността на употребата на интересуващите ни форми, които авторките правят, а именно, че в българския език те се срещат в устната реч, в публицистиката и в литературоведските текстове, докато в руския език остават по-скоро маргинални за книжовната употреба (Алексова, Петрова 2016: 61).

Кратък коментар на формите прави и Т. Александрова, уточнявайки, че пасивните причастни форми от непреходни невъзвратни глаголи „имат ограничена употреба – само в предикативен сказуемен израз, и то само с формата за среден род в комбинация с 3. лице ед.ч.

на спомагателния глагол *съм* – форми, които са минимално маркирани граматично“ (Александрова 2009: 222). Тя също така маркира, че: „Възможността от едни глаголни основи да се образуват минали страдателни причастия, а от други – не, се обяснява с това, че някои типове глаголни основи, съставени от определени семантики, могат да означават понятието засегнатост, а при други това е невъзможно или ако е теоретично възможно, на практика влизат в сила ред ограничения“ (пак там: 228).

Според нас възможността интранзитивните невъзвратни глаголи да образуват пасив, е зависима най-вече от семантиката им, от насочеността на действието и от възможността да имат потенциален обект и субект² и да изразяват действие, което да се извършва или да се е извършило. Ще се опрема на предложената от Ив. Куцаров класификация по отношение на преходните и непреходните глаголи, която ще бъде отправна точка за нашите разсъждения. Авторът разделя непреходните глаголи в зависимост от тяхната семантика на две основни групи: отнасящи се до движение или положение в пространството, като *вървя, ходя, плувам, пътувам, седя, лежа, вися, влизам, бродя, бягам* и др.; и отнасящи се до физическо или душевно състояние, като *мълча, спя, боледувам, страдам, треперя, вехна*³ и др. (Куцаров 2007: 107)⁴. От посочените групи лексеми страдателнопричастни форми образуват предимно глаголите, означаващи движение или положение в пространството. Макар пасивните форми, които се формират от тези глаголи, да имат безличен характер, понеже в повечето случаи не е посочен вършителят на действието, по наше мнение такъв може да бъде добавен почти винаги. Основанието ни е, че това обикновено са лични глаголи, които, макар да не експлицират глаголното лице в конкретния пример, със сигурност притежават вършител на действието, тъй като действието не се самоиницира. Андрейчин уточнява, че в тези случаи, ако „трябва да се изрази вършителят, ще се употреби направо деятелният залог“ (Андрейчин 2010: 146), но това негово твърдение не изключва автоматично възможността вършител на действието да съществува, даже напротив.

При проучването на фреквентността на употребата на страдателнопричастните форми от двата семантични типа глаголи е видим

² Не е с облигаторен характер за формите.

³ Не даваме примери за интранзитивни възвратни глаголи, тъй като на този етап те не представляват интерес за изследването ни.

⁴ За сравнение в ГСБКЕ непреходните глаголи са разпределени в три семантични групи (вж. ГСБКЕ 1983).

превесът на тези, образувани от глаголите, означаващи движение или положение в пространството. Поради третоличния им характер често са допълвани от обстоятелствата около извършването на действието, отколкото от евентуалния вършител на действието. Солидаризирайки се с твърдението на М. Данчева, че „наличието или отсъствието на пряко допълнение не играе решаваща роля при определяне на залогово значение на глагола“ (Данчева 1999: 235), смятаме, че техният пасивен характер е неоспорим, макар в по-голямата част от примерите да не е въведено допълнение (в конкретните случаи – непрякото допълнение).

Примерите в интернет пространството са ориентирани към няколко форми:

*Вещото лице не се ангажира при преценка на картата да посочи, че точно гората е изключена, че **е вървяно** по границата на имота (http://www.admincourt-pz.bg/dela/20150101/0061d814_87551315.htm); Бързо трябва да се тръгне по обратния път, по който **е вървяно** досега (https://www.dnevnik.bg/temi/formulata_na_ktb_pari-medii-vlast/2013/06/17/); Но това е кулминацията, към която **е вървяно** години (<https://e-vestnik.bg/18372/nagradata-pulitsar-se-dava-i-za-sotsialni-romani/>); **Седяно** е в него само за няколко разходки из гората (<https://www.olx.bg>); Този списък показва всички последни влизания в пощата – с дата, час и IP адрес на устройството, от което **е влизано** (<https://questona.com/kak-da-razbera-dali-niakoi-vlizal-abv/>); Така че, ако говорим за реформи, които не са се състояли и чрез които целенасочено **е тръгвано** към закриване, сливане, обедняване, разрушаване – стига! (<https://duma.bg/teatarat-e-misiya-n134965>); Пробването на обувки се случва, без да **бъде излизано** с тях навън (<https://www.allstarsofia.com/delivery-and-returns>); По думите ѝ имунитетът на обществото е отслабен, а пред риск са човешки права, за които **е воювано** десетилетия наред (<https://duma.bg>).*

Забелязва се, че повечето форми се характеризират със запълнена позиция на обстоятелственото пояснение, по-рядко се срещат такива, при които имаме въведено и непряко допълнение в ролята на вършител на действието. Причината е, че при употребата на този род форми е важна информацията за действието, а не толкова за причинителя му.

Подобна е ситуацията и с примерите, които откриваме в БНК⁵: *В къщата **бе влизано** многократно, въпреки полицейската лента на пътната врата (БНК); След като отворят сейфа, ще знаем дали **е***

⁵ Български национален корпус.

ходено в банката (БНК); Следите водят в двете посоки, но за последен път **е пътувано** нагоре по потока (БНК); Дама Грейгел се канеше да се погрижи не само за доброволно потърсилите помощ, но и за тези, които не искат да им **бъде помагано** (БНК); Промени настъпиха и в други страни като Франция, Германия, Япония, Швеция и Обединеното кралство, където увеличиха или възрастта за пенсиониране или броя на годините, през които **е помагано** на общественото осигуряване, или пък чрез предлагане на по-неблагоприятни условия за пенсиониране (БНК); Ти засягаш друг важен въпрос, по който много **е спорено** — възкликна докторът... (БНК); Плетеното килимче на дървения под изглеждаше ново или поне рядко **бе стъпвано** върху него (БНК).

Видимо е, че няма форми, експлициращи вършителя на действието, а отново във фокуса е темата (т.е. действието) и обстоятелствата около нейното реализиране. От примерите се забелязва, че висока фреквентност имат и пасивните форми от интранзитивни глаголи, които не са нито за движение, нито за състояние, а по-скоро със семантика, изразяваща човешка дейност (форми от типа на *помагано е, спорено е*). Ясно е, че класификацията, предложена от И. Куцаров, на която ние се опираме, не може да обхване всички възможни семантични експликации на глаголните форми, затова и с посочените от нас предложения не претендираме за изчерпателно изясняване на проблематиката, а само за опит за рамкиране на семантиката на интранзитивните глаголи, от които най-често възникват пасивни конструкции.

От втората група лексеми, отнасящи се до физическо или душевно състояние, се срещат спорадични форми, и то предимно в устната реч, които все още имат маргинална употреба за книжовния език. Забелязват се форми от типа на *мълчано, спано*, но те се реализират или атрибутивно (*мълчано⁶ хоро, мълчана вода; Разберете кои са най-завижданите⁷ зодии от всички и кои изобщо не са – <https://bg.pour-femme.org/8888660-these-zodiac-signs-are-the-most-envied-of-all>), или в пасивната си експликация са редки и присъстващи единствено в разговорната реч (*Леглото е чисто ново! Спано⁸ е на него 2 пъти – <https://www.olx.bg/d/ad/dvuetazhni-legla-180-lv-CID262-ID8E8UG.html>*).*

Малък брой примери с глаголите за физическо и душевно състояние, както и такива, които не се вписват в посочената от И. Куцаров

⁶ В ОПРБЕ е посочена причастната форма.

⁷ В ОПРБЕ не е посочена причастната форма.

⁸ В ОПРБЕ не е посочена причастната форма.

класификация, открихме и в БНК: *Леглото е оправено, не е спано в него (БНК); В неустови, жестоки бездни твореното през векове и страдано изкуство чезне за някакви си часове (БНК); Най-после това мечтано време настъпи (БНК); В Градския комитет вече е разговаряно с Радой Ралин и с Борис Димовски (БНК)*. При две от формите е видима пасивна употреба (*е спано, е разговаряно*), а в останалите примери се реализира атрибутивната им функция.

Краткият обзор на интересуващия ни въпрос ясно показва, че пасивни форми от непреходни невъзвратни глаголи има и че честотата им започва да се увеличава. На този етап на изследването ни изводът е базиран на фреквентността на откритите от нас примери, а не на статистически данни. Въпреки че семантиката на лексемите рядко е определяна като надежден критерий за изразяването на определено граматично значение, по наше мнение именно заложеният в значението на глагола потенциал да реализира пасивност, е водещият фактор при реализиране на формите на т.нар. безличен пасив. Оставайки встрани от фокуса на лингвистите заради по-често употребимите форми на безличния пасив с частицата *се*, страдателнопричастните конструкции от непреходни невъзвратни глаголи не са толкова широко коментирани, макар че все повече набират популярност в речта ни. Дали емоционалната нагласа на говорещия да фокусира вниманието си върху действието, а не върху неговия вършител, или пък силното желание да покаже по-високата степен на пасивизация, използвайки страдателнопричастни, а не възвратнопасивни форми, е причината за по-високата им фреквентност – въпросът е обект по-скоро от сферата на психолингвистиката, отколкото на морфологията. Факт е, че формите съществуват и че се толерират при употребата им от говорещите в устната реч, макар че не отговарят на установените граматични характеристики.

ЛИТЕРАТУРА

Александрова 2009: Александрова, Т. Семантика на минали страдателни причастия от непреходни глаголи в българския език. [Aleksandrova, T. Semantika na minali stradatelni prichastiya ot neprerhodni glagoli v balgarskiya ezik.] // *Проблеми на граматичната система на българския език – глагол*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2009, 219 – 277.

- Алексова, Петрова 2017:** Алексова, Кр., Петрова, Кр. Страдателные причастия от непереходных глаголов в болгарском языке и их перевод на русский язык. [Aleksova, Kr., Petrova, Kr. Stradatel'nye prichastiya ot neperehodnyh glagolov v bolgarskom yazyke i ih perevod na russkij yazyk.] // *Русистика сегодня: традиции и перспективы. Юбилейная международная научная конференция. София, 23 – 25 ноября 2016 г.* София: ТИП-ТОП ПРЕС, 2017, 52 – 63.
- Андрейчин 2010:** Андрейчин, Л. Залогът в българската глаголна система. [Andreychin, L. Zalogat v balgarskata glagolna sistema.] // *Глаголната система в съвременния български език.* София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2010, 138 – 152.
- Баракова 1980:** Баракова, П. Семантика и дистрибуция на пасивните конструкции в съвременния български книжовен език. [Barakova, P. Semantika i distributsiya na pasivnite konstruksii v savremenniya balgarski knizhoven ezik.] // *Въпроси на съвременния български език и неговата история.* София: Известия на института за български език, кн. XXIV, 1980, 137 – 202.
- Бондарко, Буланин 1967:** Бондарко, А. В., Буланин, Л. Л. *Русский глагол. Пособие для студентов и учителей.* [Bondarko, A. V., Bulanin, L. L. Russkij glagol. Posobie dlya studentov i uchiteley.] Ленинград: Издательство „Просвещение“, 1967.
- Буров 2019:** Буров, Ст. Глаголът се променя (конверсивна каузативация на значенията). [Burov, St. Glagolat se promenya (konversivna kauzativatsiya na znacheniyata).] // *Българистични езиковедски четения: Материали от международната конференция по случай 130-годишнината на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, 19 – 20 ноември 2018 г.,* 135 – 145. // <http://digilib.nalis.bg/xmlui/handle/nls/32045>.
- ГСБКЕ 1983:** *Грамматика на съвременния български книжовен език. Морфология.* [Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Morfologiya.] София: Издателство на Българска академия на науките, 1983.
- Данчева 1999:** Данчева, М. *Залогът като граматична категория в древните индоевропейски езици.* [Dancheva, M. Zalogat kato gramatichna kategoriya v drevnite indoevropeyski ezitsi.] София: Издателство „Елба“, 1999.
- Коева 2004:** Коева, Св. Синтактично и семантично описание на диатезите в българския език. [Koeva, Sv. Sintaktichno i semantichno opisanie na diatezite v balgarskiya ezik.] // *Когнитивна граматика на*

- българския и френския език – описание и формализация*. София: АИ „Марин Дринов“, 2004, 182 – 231.
- Куцаров 2007:** Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. [Kutsarov, Iv. Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Маровска 2019:** Маровска, В. Граматично значение и видове граматикализация. [Marovska, V. Gramatichno znachenie i vidove gramatikalizatsiya.] // *Известия на института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*. БАН, том XXXII. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2019, 200 – 216.
- Минчев 2014:** Минчев, З. Към въпроса за корелацията лице – безличност – залог. [Minchev, Z. Kam vaprosa za korelatsiyata litse – bezlichnost – zalog.] // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*. Т. 52, кн. 1, сб. А, 2014. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2014, 259 – 268.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. [Nitsolova, R. Balgarska gramatika. Morfologiya.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- ОПРБЕ 2016:** *Официален правописен речник на българския език. Глаголи*. [Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik. Glagoli.] София: Просвета, 2016.
- Пенчев 1972:** Пенчев, Й. Рефлексивните, медиалните и пасивните изречения в българския език [Penchev, Y. Refleksivnite, medialnite i pasivnite izrecheniya v balgarskiya ezik.] // *Известия на института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*. БАН, кн. XXI. София: АИ „Марин Дринов“, 1972, 245 – 277.
- Станчев 2001:** Станчев, Св. *Аспекти на (ин)транзитивността в българския и английския език*. [Stanchev, Sv. Aspekti na (in)tranzitivnostta v balgarskiya i angliyskiya ezik.] Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2001.

ЗА СИНТАКСИСА НА ЕМОЦИИТЕ¹

Йовка Тишева

Софийски университет „Свети Климент Охридски“

ON THE SYNTAX OF EMOTIONS

Yovka Tisheva

St. Kliment Ohridski University of Sofia

The main goal of this article is to present observations on the syntactic structure of two of the verbs expressing positive feelings/emotional states: *obicham* (to love) and *obozhavam* (to adore). The valence frame of these verbs (also known as psychological verbs) comprises two arguments representing Experiencer and Theme (Object) of emotion. The possibilities for overt representation of thematic roles with two types of complements: noun phrases and subordinate clauses are analyzed. *Obicham* (to love) and *obozhavam* (to adore) belong to the subclass of stative predicates that allow for a stative reading only. In their argument structures that are analogous, the external argument represents Experiencer of emotion.

Key words: psychological verbs, subject-experiencer verbs, stative predicates

1. Въведение

Емоциите са част от възприятието и реакцията на конкретни стимули, произтичащи от контекста или средата, в която живеем. От 60-те години на XX в. с бурното развитие на когнитивните науки се развиват и интердисциплинарни научни проекти (т. нар. Affective sciences), изследващи биологичните, психологическите и социалните

¹ Настоящият текст е резултат от изпълнението на проекта „Онтология на ситуацията за състояние – лингвистично моделиране. Съпоставително изследване за български и руски“, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“ (Договор № КП 06 РУСИЯ/23) по Програма за двустранно сътрудничество България – Русия, 2020 г. Изказвам благодарност за подкрепата.

параметри на емоциите. Макар познанието за тях да се задълбочава, не може да се посочи еднозначна изчерпателна дефиниция за понятието, означавано с термина *емоция* (вж. напр. обзора в Станфордската енциклопедия по философия²). Американският психолог Каръл Изард – един от най-големите теоретици в тази област, провежда интервюта с водещи изследователи на емоциите и предлага следното обобщение на мненията: „Емоцията се състои от невронни вериги (които са поне частично насочени), системи за реагиране и състояния/процеси, свързани с чувства или усещания, които мотивират и организират познанието и действието“ (Изард 2010: 367). Сред редицата коментари ще отбележим само този на А. Вежбицка, провокиран от пропускането на компонента „мислене“ в дефиницията. Тя предлага определение на думата *emotion*, включващо три елемента: мислене, чувство и телесна реакция (*thinking, feeling, bodily happening*), и обобщава: „емоцията се отнася не само до чувствата, а и до мислите (както и до тялото): това е комбинацията от „усещане“ и „мислене“, което разграничава емоцията от усещанията“ (Вежбицка 2010: 380).

В настоящата работа приемаме най-популярното разбиране – че емоциите са психологически процеси, отразяващи преживяванията, възприятията и оценките във връзка с конкретен стимул. Тези процеси имат външни невербални прояви (физиологични, мимически, език на тялото) и вербални прояви. Разграничаването на менталните репрезентации (понятията), специализираните лексикални единици за означаването им (термините) и елементите от речника, които назовават емоционални състояния, отношения или оценки, ограничава предмета на проучването. Емоционално-експресивната или емоционално-оценъчната лексика наред с емотивните фонетични, прозодични или граматични средства са основни средства за директна езикова репрезентация на емоциите. В експерименталните изследвания в психологията се разчита на връзката между емоционалното състояние и репрезентацията го езиков израз, но се коментират най-вече номинации чрез съществителни или прилагателни с основен компонент „емоция“ в лексикалното значение.

Проблематиката на настоящата статия е свързана само с коментар на глаголи за емоционални състояния. Те традиционно се определят като *глаголи за емоционална дейност* (Генадиева-Мутафчиева 1988: 329). Според примерите в същия източник лексемите *обичам* и *мразя* оформят ядрото на тази група. Основната цел на анализите тук

² <https://plato.stanford.edu/entries/emotion/#DefiEmotWhatDesi>

е представяне на базовата синтактична структура на изреченията с основните предикати за положителни чувства. Предметът на проучването е свързан с особеностите при изразяване на аргументите към тези предикати. Наблюденията са направени върху корпус, съдържащ изречения с глаголите *обичам* и *обожавам* в позицията на сказуемото (без оглед на това дали то е в просто изречение, или в изречение в състава на сложно). Емпиричните данни са от Българския национален корпус³, както и от текстове от неформална (неинституционална) онлайн комуникация.

Анализите са насочени към представяне на средствата за изразяване на външните и на вътрешните аргументи към разглежданите предикати и сравнение на начините за синтактичната реализация на аргументи, маркирани с една и съща семантична роля. Тъй като задачите на настоящия текст не се свързват с проверка на хипотези за връзка между реализацията на аргументите и морфологичните значения на глагола (време, вид, залог и наклонение), ще се коментират само примери с форми в изявително наклонение, деятелен залог.

Статията има следната структура. В началото е зададена общо-теоретичната рамка на анализите, свързана със семантичните и синтактичните особености на предикатите за емоционални състояния, и е направен кратък обзор на някои мнения за особеностите на разглежданите глаголи. В емпиричната част от работата е анализирана аргументната структура на глаголите *обичам* и *обожавам*. Специално внимание е отделено на възможността аргументите да се изразяват чрез комплементни изречения. Резултатите от анализите са обобщени в последната част.

2. Теоретична рамка на проучването

Емоциите се определят като първични реакции, в голяма степен инстинктивни, присъщи на всички хора⁴. Радостта, тъгата, страхът, гневът, отвращението, изненадата и срамът се определят като основни или базови емоции, но има и по-разгърнати класификации, включващи по-голям брой елементи. Основната разлика между емоции и чувства е свързана с продължителността (а оттам и устойчивостта) на психичното състояние. Чувствата са устойчиви емоционални състояния, мотивирани от отношението към конкретен обект. Посочените

³ <https://dcl.bas.bg/bulnc>; вж. и Коева 2014.

⁴ Въпросът дали животните (а според някои популярни теории – и растенията) изпитват емоции, не е свързан със задачите на настоящия текст.

различия се проектират в типа на темпоралните модификатори към глаголите, означаващи чувство или емоция, срв.:

- (1) *Вчера много обичах шоколад. ≠ Като дете / Когато бях малък, много обичах шоколад.
- (2) И ние вчера се радвахме на светулките на село; Като дете / Когато бях малък, се радвах на самолетите, прелитащи в небето.

Тази особеност е посочена от Св. Коева при представяне на тестове за разграничаване на ситуационните типове предикати (вж. Коева 2021б: 143 – 144). Тъй като става дума за избор на модификатори, въпросът няма да бъде коментиран по-подробно в рамките на настоящия текст. Той може да бъде обект на следващи проучвания.

Чувствата се определят като комплексни състояния, включващи широк спектър от емоции, чрез които се прави положителна или отрицателна оценка, отразяваща значимостта, важността на оценявания обект за индивида. Концептуализирането на устойчивите емоционални състояния става чрез типизирани ситуации (сценарии; фреймове). Тази особеност е в основата на модела, предложен от Л. Йорданская (Йорданская 1970, цит. по Петрова 2007) за представяне на лексикалното значение на думите за емоции чрез обобщен сценарий на емоционалния прототип. Сценарият включва:

- причина: интелектуалната или емоционалната оценка на субекта за събитие или обект, а не реакцията му на факт от действителността;
- поява на същинската емоция: отразява се в лексикографската дефиниция на думата;
- следствие: менталните процеси, на които се основава емоцията, може да доведат до активиране на определени физиологични реакции.

Съществени при езиковата репрезентация на типизираната ситуация, свързана с емоционално състояние или оценка, са причината и обектът на емоцията. Причината съществува независимо от следствието; понякога тя дори може да е неясна за субекта на емоцията, затова може да остане неизразена в структурата на изречението. Обектът на оценката обаче задължително трябва да бъде представен чрез аргумент към предиката (вж. и Зализняк 1992: 31).

Традиционното разбиране, че *обичам*, *мразя* са глаголи за емоционална дейност, се нуждае от ревизиране, тъй като тези лексеми всъщност представят състояния с различна продължителност, хомогенност и устойчивост. Първоначални наблюдения и насоки за бъдещ

щи проучвания по тази тема вече са представени чрез част от примерите, анализирани от Св. Коева (вж. Коева 2021б), както и в някои от семантичните класификации на предикатите и предикативите за състояние в българския език (вж. напр. Стаменов 2021). Р. Ницолова предлага деление на предикатите на две групи: ментални и каузативни. Глаголите за емоционално състояние, напр.: *обичам, харесвам, радвам се, страхувам се, мразя, ненавиждам, учудвам се* и др., са определени като ментални предикати за емоционално отношение⁵ (Ницолова 2008: 265). Св. Коева включва глаголите и конструкциите, с които се означава емоционално състояние, в класа на предикатите за емоционална реакция или оценка (Коева 2019: 62). Авторката не дава примери с *обичам* и *обожавам*, но поради наблюдавани сходства в синтактичното им поведение с това на *харесвам* може да се приеме, че и глаголите за означаване на положителни чувства са част от групата на предикатите за емоционална оценка. Една от разликите между чувства и емоции е именно наличието или липсата на оценъчен елемент, свързан с обекта на емоционалния процес, така че има основание глаголите за означаване на положителни чувства да се разглеждат като глаголи за емоционална оценка.

Друг принцип за класификация на тази група глаголи е представен в англоезичните изследвания. Глаголите и прилагателните за ментални процеси, когнитивни дейности или емоционални състояния съставят класа на психологическите предикати (psychological/psych verb) (вж. Левин 1993). Освен с общия елемент в лексикалната семантика, който ги отнася към групата на статичните предикати, те се отличават и с това, че приписват сходни семантични роли на аргументите си. Тъй като един от аргументите получава задължително ролята на експериментер, психологическите глаголи се определят и като глаголи с експериментер (Experienter verbs). Този подход за представяне на глаголите и конструкциите за емоции и чувства в българския език е приложен от А. Динева (Динева 1996; 1999/2000). Според отношението между аргументна структура и тематични роли (броя на аргументите и вида на приписваните семантични роли) авторката обособява четири подгрупи глаголи с експериментер. *Обичам* и *обожавам* са двуаргументни глаголи, задаващи две семантични роли. Подлогът представя експериментера, а прякото допълнение – обекта на емоцията.

⁵ Сходно представяне на лексикалното значение на глагола *любить* прави Ю. Д. Апресян, определяйки го като главен предикат в класа на предикатите за чувства отношения (Апресян 2009: 246).

В анализите на емпиричните данни, представящи реализацията на глаголите *обичам* и *обожавам*, ще следваме тази постановка за отношението между семантика и синтаксис. Прегледът на особеностите на *любимъ* и *обожатъ*, направен от Ю. Д. Апресян (Апресян 2009: 247 – 257), е ориентиран към лексикографското представяне на тези глаголи, а не към синтактичната им реализация. Методите за представянето на двата глагола в руския език не могат да бъдат пренесени върху данните от българския. Коментарите на примерите, които са включени в следващата част, целят да покажат спецификите при изразяване на подлога експериенцер чрез именно словосъчетание и на прякото допълнение, представящо обекта на положителната оценка, чрез именно словосъчетание или комплементно изречение.

3. Реализация на аргументите към глаголите *обичам* и *обожавам*

Семантиката на предиката определя типовете задължителни пояснения, които той изисква и може да присъединява, а в аргументната структура е маркиран броят им. Базисната структура на изречението е проекция на аргументната структура на главния глагол и се определя от нея.

Прегледът на тематичната структура и на лексикалните значения на *обичам* показва най-общите конфигурации, в които споменатият глагол се реализира. Те включват одушевен субект на емоцията/експериенцер и тема – одушевен или неодушевен, конкретен или абстрактен единичен или множествен обект. Тъй като синтактичната реализация на този глагол вече е била обект на проучване (вж. Тишева 2021), тук ще представим само някои от обобщенията за аргументите му. Подлогът, представящ експериенцера, може да се изрази с именна фраза с конкретно референтно или с обобщено генерично значение. Субектът е одушевен:

- (3) *Той обичаше жената до себе си; Бащата обича детето си, майката обича детето си, детето обича бащата и майката; Котките обичат валериан; Пъстървите обичат да се крият до брега.*
- (4) *Човек обича да си има малки тайни; Един радиоводец трябва да обича слушателите си; Някои момичета обичат да питат.*

Реализират се и „нетипични“ подлози с референти неодушевени обекти. Това е възможно при метонимичен пренос или при употреба на *обичам* със значение „нещо е добро, полезно за (неодушевения

обект/подлога)“⁶, при това не само за растения, както е посочено в речниковата дефиниция на глагола⁶:

(5) *Холивуд обича самотниците; Църквата обича човека повече, отколкото го обича Христос.*

(6) *Ръцете обичат билки; Сърцето обича ягоди; Природата обича хармонията.*

Изразяването на подлог с подчинено релативно изречение (подчинено подложно изречение) не е типично. В корпуса с емпирични данни има единични примери по този модел:

(7) *Който обича животните, Ø обича човешкото същество.*

В простото изречение аргументът със семантичната роля тема (обект на емоцията) се реализира чрез именни фрази с конкретно референтно или с генерично значение. В някои случаи определеността на името не влияе върху структурата:

(8) *Аз много обичам състезания с мотоциклети – Аз много обичам състезанията с мотоциклети – Много обичам това състезание.*

В други случаи, за да заеме обектната позиция, името трябва да е определено:

(9) *Родена съм в гр. Банско и от дете обичам планината; Обичам кафето много сладко; Обичам яденето си по-сурово.*

В комплементната позиция към *обичам* се реализират само да-изречения, които обикновено имат инфинитивна интерпретация:

(10) *Обичам да се разхождам тук; Обичам да пътувам, да усещам времето, енергията и душата на нови места. Обичам да ми дават съвети; Обичам да ми е чисто.*

В примери като *Обичам, когато ме критикуват; Много обичам, когато се хвалите с ремонти, които не са готови* позицията на обекта към главния предикат всъщност не е заета. Подчиненото изречение е от тези със свободни релативи, а не е комплементно. То се отнася към антецедент именна фраза, която не е изразена (празна позиция на обекта в главното изречение), срв.: *Обичам, когато ме критикуват – Обичам моментите/периодите, когато ме критикуват.*

В двойката *обичам – обожавам* първият глагол е семантично и прагматично неутрален, докато в значението на втория присъстват допълнителни елементи, свързани с по-голямата интензивност на чувството и превеса на емоционалната над рационалната оценка на

⁶ <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/обичам/>

обекта. Градацията в емоционалната оценка се предава чрез модела *обичам – отрицание – обожавам*:

- (11) *Обичам есента. Не, обожавам я. Вероятно защото съм есенно момиче; Обичам да готвя. Не! Обожавам да готвя; Обичам, не, обожавам, когато вали дъжд.*

Подложната позиция към *обожавам*, маркирана със семантичната роля експериенцер, се заема от именна фраза с конкретно референтно или с генерично значение:

- (12) *Войниците я обожаваша; Пациентите му го обожавали — той буквално правел чудеса.*
 (13) *Тези зодиакални знаци обожават да клюкарят (хората от тези знаци).*
 (14) *Жените обожават подобни новости; Магьосниците обожават неразкритите тайни.*

Името или именната група в позицията на подлога с конкретно или с генерично значение са определени. Единични примери от типа *Човек може да я обожаваша и да се страхува от нея* може да се свържат с генеричната употреба на съществителното *човек* в изречения, представящи общовалидни твърдения, срв.: *Този човек обожаваша работата си ≠ Човек (трябва да/не може да не) обожаваша работата си (когато му носи радост).*

Подложната позиция при *обожавам* се заема по-рядко от съществителни, означаващи нелица, в сравнение с *обичам*:

- (15) *Котките обожават топлината и слънчевата светлина; Това куче обожаваша бирата; Розите обожават слънцето.*

И при *обожавам* обектът на чувството е представен чрез конституента в позицията на прякото допълнение. Той може да има конкретно референтно значение или обобщено да представя обекта на емоционалното отношение:

- (16) *Обожаваша шумния, разпрострял се във всички посоки град; Очевидно хората обожаваша владетеля.*
 (17) *Обожаваша слънцето и неописуемата жега; Тя обожаваша лавандулата; Обожаваша шоколад и всичко, което е направено от него; Обожаваша приказки за рицарска доблест.*

Допълнението може да бъде както с определителен, така и с нулев член:

- (18) *Ерих обожаваша миризмата на бор/миризма на бор; Тя обожаваша знаменитостите/знаменитости.*

В други случаи обаче обектът може да е само определен:

- (19) *Обожавам точността/*точност, времето е прекалено ценно, за да го пилеем; Винаги е било невероятно, обожавам българските/*български фенове, обожавам българския/*български език.*

Примери с *един* като модификатор на името в обектната позиция, напр. *Обожавам един костюм на „Шанел“; Обожавам една малинова торта; Обожавам едни картофи на Ван Гог*, трябва да се проучат по-подробно. На този етап ще отбележим, че *един* не може да се замени с *някакъв*, нито означава количество. Вероятно употребите на *един* може да се свържат с означаване на специфична неопределена референтност.

При тема, изразена чрез комплементно изречение, няма конкуренция между комплементизатори. *Обожавам*, подобно на *обичам*, се свързва само с *да*-изречения:

- (20) *Като запален кулинар обожавам да разучавам нови магазини, да опитвам различни продукти и да експериментирам; Хората обожават да се наслаждават на голупавите от тях.*

Релативните изречения с *когато* към *обожавам* не са комплементни. Те не заемат обектната позиция, не се отнасят към главния предикат, а към неизразен в структурата на главното изречение antecedent. Празната позиция за обекта на главния предикат може да се заеме от именна фраза с темпорално значение:

- (21) *Обожавам Ø, когато откривам нови неща; Обожавам Ø, когато домът ми ухае на печена канела.*

В корпуса се срещат и примери с подчинени изречения с въпросителните наречия *как* и *колко*:

- (22) *Обожавам как комбинирате дрехите с прекрасните ви аксесоари; Обожавам как пише, как мисли, как строи сюжети, колко свършен драматургичен нюх има.*

Тези подчинени изречения също не могат да се интерпретират като комплементни. Въвеждащите ги въпросителни думи не са десемантизирани; не е възможна алтернативна употреба на неутрален комплементизатор (подчинителен съюз) (вж. и Коева 2021a: 19): *Обожавам как пише – *Обожавам да пише ≠ Обожавам да ми пише.*

4. Заключение

Направените наблюдения за изразяването на аргументите, представящи субекта на емоцията (експериенцера) и обекта на емоционалната оценка и отношение (аргумента със семантична роля тема),

потвърждават наличието на общ синтактичен модел за двата разглеждани глагола. *Обичам* и *обожавам* приписват семантичната роля експериенцер на подлога, който може да се изрази с име или именна група с конкретно референтно или с генерично значение. Не е задължително подлогът да е лице или одушевен обект. Подлози, изразени чрез имена за неодушевени конкретни обекти или с абстрактно значение, се срещат по-често при *обичам*.

В семантичната структура на разглежданите предикати задължително присъства обектът на емоционалната оценка. В синтактичната структура с тази роля се реализира прякото допълнение. В примерите с *обичам* има изречения без експлицитно изразено допълнение. Глаголът означава обобщено (по принцип) способността на субекта да обича, а не насочеността на чувството към конкретен обект. При *обожавам* няма такива примери. Макар в някои анализи на лексикалната семантика на този глагол да се твърди, че във фокуса е чувството, защото е интензивно, а не обектът, към когото или който то е насочено (вж. Апресян 2009: 253), данните за българския език показват, че обектният аргумент се изразява синтактично; не само интензивното чувство, но и обектът му са съществени за представяната пропозиция. Обектната позиция и при двата разглеждани глагола не е многоместна; не е възможна едновременна употреба на пряко допълнение и комплементно изречение. В позицията на вътрешния аргумент се употребяват само комплементни *да*-изречения. Именното словосъчетание в тази позиция може да има конкретно или генерично значение. Дали категорията определеност влияе върху синтактичната реализация на аргумента, представящ обекта на емоцията, може да бъде предмет на бъдещи проучвания.

ЛИТЕРАТУРА

- Апресян 2009:** Апресян, Ю. Д. *Исследования по семантике и лексикографии. Том 1. Парадигматика.* [Apresyan, Yu. D. *Issledovaniya po semantike i leksikografii. Tom 1. Paradigmatika.*] Москва: Языки славянских культур, 2009.
- Вежбицка 2010:** Wierzbicka, A. On Emotions and on Definitions: A Response to Izard. // *Emotion Review*, 2010, Vol. 2, № 4, 379 – 380.
- Генадиева-Мутафчиева 1988:** Генадиева-Мутафчиева, З. Сложно съставно с подчинено допълнително изречение. [Genadieva-Mutafchieva, Z. *Slozhno sastavno s podchineno dopolnitelno izrechenie.*] // *Граматика на съвременния български език.* Том 3.

- Синтаксис. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 1988, 328 – 347.
- Динева 1996:** Dineva, A. On Expressing Emotions in Bulgarian. // *Papers from First Conference on Formal approaches to South Slavic Languages*. University of Trondheim Working Papers in Linguistics, 1996, №28, 75 – 96.
- Динева 1999/2000:** Динева, А. Валентности и семантични роли при изразяването на емоции. [Dineva, A. Valentnosti i semantichni roli pri izrazuvaneto na emotsii.] // *Български език*, 1999/2000, №2, 1 – 25.
- Изард 2010:** Izard, C. E. The many meanings/aspects of emotion: Definitions, functions, activation, and regulation. // *Emotion Review*, 2010, Vol. 2, № 4, 363 – 370.
- Зализняк 1992:** Зализняк, А. А. *Исследования по семантике предикатов внутреннего состояния*. [Zaliznyak, A. A. Issledovaniya po semantike predikatov vnutrennego sostoyaniya.] München: Verlag Otto Sagner, 1992.
- Коева 2014:** Коева, Св. Българският национален корпус в контекста на световната теория и практика. [Koeva, Sv. Balgarskiyat natsionalen korpus v konteksta na svetovната teoriya i praktika.] // *Езикови ресурси и технологии за български*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2014, 29 – 52.
- Коева 2019:** Коева, Св. Комплементите в български. [Koeva, Sv. Komplementite v balgarski.] // *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2019, 57 – 68.
- Коева 2021а:** Коева, Св. Към типологичен анализ на комплементността в български. [Koeva, Sv. Kam tipologichen analiz na komplementnostta v balgarski.] // *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“*. II том. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2021, 13 – 27.
- Коева 2021б:** Коева, Св. Предикати за състояние: свойства и лингвистични тестове. [Koeva, Sv. Predikati za sastoyanie: svoystva i lingvistichni testove.] // *Cyrillo-Methodian Papers / Zeszyty Cyrylo-Methodiańskie*, 2021, № 10, 137 – 157.
- < <https://journals.umcs.pl/zcm/article/view/13152/9326> > (15.12.2021)
- Левин 1993:** Levin, B. *English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1993.

- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. Проблематика на сложните изречения с компленти в българския език [Nitsolova, R. Problematika na slozhnite izrecheniya s komplementi v balgarskiya ezik.] // *Јужнословенски филолог*, 2008, № 64, 261 – 272.
- Петрова 2007:** Петрова, А. Концептите в полето ‘радост’ – сходства и различия в балканския лингвокултурен ареал. [Petrova, A. Kontseptite v poletoto ‘radost’ – shodstva i razlichiya v balkanskiya lingvokulturen areal.] Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2007.
- Стаменов 2021:** Стаменов, М. Групи глаголи за вътрешни психически преживявания. Опит за класификация. [Stamenov, M. Grupi glagoli za vatreshni psihicheski prezhivuyavaniya. Opit za klasifikatsiya.] // *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“*. II том. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2021, 69 – 75.
- Тишева 2021:** Тишева, Й. Наблюдения върху синтактичната реализация на предикати за емоционални състояния. [Tisheva, Y. Nablyudeniya varhu sintaktichnata realizatsiya na predikati za emotsionalni sastoyaniya.] // *Cyrillo-Methodian Papers / Zeszyty Cyrylo-Methodiańskie*, 2021, № 10, 114 – 136. <<https://journals.umcs.pl/zcm/article/view/13149/9324>> (7.01.2022).

**ЕЗИКОВА РЕАЛИЗАЦИЯ
НА ПРЕДИКАТИВНИ КОНСТРУКЦИИ ЗА СЪСТОЯНИЕ –
КОРПУСНО ИЗСЛЕДВАНЕ**

Цветана Димитрова, Мария Тодорова, Валентина Стефанова
Институт за български език
Българска академия на науките

**LANGUAGE USE OF STATE PREDICATIVE
CONSTRUCTIONS – CORPUS STUDY**

Tsvetana Dimitrova, Maria Todorova, Valentina Stefanova
Institute of Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences

The article presents a stage of the creation of a database with language material for the state predicative constructions in Bulgarian and Russian. The selection of the language material is based on a typology of the formal component structure made in a previous stage of the research. The presented observations on the frequency, distribution and correspondences of status predicates in Bulgarian and Russian are preliminary and were made on the basis of language material from related Bulgarian-Russian and Russian-Bulgarian texts within the Russian National Corpus.

Key words: predicatives, state, Russian language, Bulgarian language, corpora

1. Въведение

Статията представя работата по създаването на база от данни с ексцерпиран езиков материал за предикативните конструкции за състояние в български и в руски език. Множеството на предикативите, обединени от специфична семантика, изразяваща състояние, е нехомогенно и включва представители с разнороден компонентен състав и обхват в български и в руски. Предикативните конструкции за състо-

яние в български и в руски език, разглеждани в текста, са определени въз основа на предходни изследвания (Тодорова и др. 2021; Иванова 2018; Цимерлинг 2010, 2018; Иванова, Митковска 2019).

На предишен етап от изследването въз основа на данни от Българския национален корпус¹ (Коева и др. 2012) бяха определени класове предикативи за състояние и типови синтактични структури. Беше ексцерпиран езиков материал, основан на формалната компонентна структура: копулативен глагол, име/именна група/наречие, задължителна или факултативна местоименна клитика (вж. по-подробно Тодорова и др. 2021). Въз основа на направената типология на структурите с предикативи в настоящата статия представяме наблюдения, извършени върху езиков материал от съотнесени българско-руски и руско-български текстове (според Успоредния корпус на руски и български текстове – Гочев 2011). Представеното изследване на езиковата реализация на предикативите за състояние в двата езика е на първоначален етап и изхожда от структурите в български. Направен е анализ и обобщение върху честотата, дистрибуцията и съответствията на предикативи за състояние в български и в руски.

2. Обект на изследване

Характеристиките на изследваното езиково явление граничат с лексикалното и синтактичното равнище в български (Тодорова и др. 2021).

От синтактична гледна точка това е конструкцията – комплекс от елементи, включващ копулативен глагол, име (именна група), дума на -о/-е или предлог (предложна фраза) и задължителна или факултативна местоименна клитика (напр. *весел е, весело е, весело ми е*). Основният компонент на част от тези форми също има неясен характер и трудно може да се причисли към една или друга част на речта – наречие или прилагателно име (напр. *добре ми е, зле ми е*). В изследванията се отбелязва по сходен начин – „безлично-предикативна дума“ (Попов 1963/1974), безличен предикатив от (втори) тип (Маслов 1981), безлично предикативно наречие (Георгиев 1991), безлично-предикативна дума на -о/-е (Бъркалова 1997), предикативно наречие (Куцаров 2007), безлична предикативна дума наречие (Лакова 2016). Ст. Георгиев обръща внимание на факта, че наречието е преходен етап между прилагателното име и предикатива (Георгиев 1991). Конс-

¹ Българският национален корпус е достъпен на: <http://search.dcl.bas.bg/>

трукцията изпълнява сказуемна синтактична функция и функционира като съставно именно (адективно, адвербиално) сказуемо.

От лексикална гледна точка разглежданото множество от предикативни конструкции е обединено от специфична семантика, която включва изразяване на вътрешно състояние или някакъв вид оценка (Рожновская 1959, Георгиев 1990, Петрова 2018). А. Цимерлинг дефинира общото семантично поле, към което принадлежат предикативите чрез „присъствие на обекта в някакво непроменено състояние, което не е резултат от пряко влияние на някого, за определен период от време“ (Цимерлинг 2010: 549). Спецификата на конструкцията да изразява общо лексикално значение, я доближава до множеството на несвободните фрази² – „лексикални единици, съставени от две или повече графични думи, които изразяват неделимо понятие“ (Стоянова, Тодорова 2014: 185; Мелчук 1998).

С оглед на тяхната структура предикативните конструкции се характеризират спрямо глаголния и приглаголният компонент. Към първите се обособяват две групи: предикативни конструкции, включващи форма на глагола „съм“ като самостоятелен или копулативен (Бъркалова 1997); и предикативни конструкции с глаголи, „отслабили лексикалното си значение“ (ГСБКЕ 1983: 135), като *явявам се, изглеждам, оказвам се* и др. Характеризирането на приглаголният компонент в предикативните конструкции поражда редица въпроси – дали това е „неглаголен предикатив“ с участието на съществителни като *грехота е, яд ме е, жал ми е* (Маслов 1981: 290 – 293); изречения, със „съм“ и безлично предикативно наречие, означаващо състояние (Русинов/ГСБКЕ II: 394); или „безлични именни сказуеми“ (Бъркалова 1997: 128).

Морфосинтактичните специфики на разглежданите предикативни конструкции се изразяват чрез граматичните категории лице и време при отсъствието на синтетични спрегаеми форми (Маслов 1981). С оглед на тези характеристики са групирани и данните, извлечени от паралелните корпуси. Наблюдават се лични и безлични предикативни конструкции. Посочената от Ю. С. Маслов (Маслов 1981) категория наклонение остава извън обхвата на настоящото описание.

3. Методология

В предходен етап от изследването беше очертана типология на предикативните конструкции в резултат на анализ, обобщение и типологизиране на езиковите им прояви с оглед на нуждите на лингвис-

² Съответства на англоезичния термин *multiword expressions* (MWEs).

тичното моделиране на онтология на ситуациите за състояние (Тодорова и др. 2021). Изхождайки от хипотезата на Граматиката на конструкциите (Стаменов 2006, Голдберг 2013), че синтактичната структура е свързана със семантична интерпретация, приложихме различни тестове за различаване на разновидности на типови конструкции. Примерите бяха ограничени въз основа на дефинирани варианти на компонентния състав (напр. задължителност или факултативност на местоименната клитика); възможни ограничения на формите на компонентите (напр. членуване на именния компонент); възможни словоредни и структурни варианти (вж. Коева 2006, Тодорова 2010) и възможни синонимни конструкции и трансформации.

Предикативните конструкции могат да бъдат разграничени според вида на глаголният компонент: (i) глагола „съм“, който е носител на граматическото значение, или (ii) глагол с отслабена семантика, като напр. *броя се, виждам се, викам се, зова се, излизам, изглеждам, явявам се* и др. (ГСБКЕ III 1983: 135), и според вида на компонента в прикопулна позиция, т.е. предикативния компонент. В подбора на езиковия материал, разглеждан в статията, вниманието ни беше насочено към първата група, където конструкциите се подразделят на:

А. Предикативни конструкции с номинативни елементи в прикопулна позиция, които на свой ред могат да бъдат:

а. лични (пр. *Лятото е толкова приятно*);

б. безлични, които от своя страна се подразделят на:

(i) номинативни предикативни конструкции с постоянна компонентна структура: с ограничено множество от съществителни: *срамота, грехота, щастие, радост, грях, чудо*; пр. *Беше си чудо, че изобщо е оцеляла*; не присъединяват дателна или винителна клитика;

(ii) предикативни конструкции за неутрална или субективна оценка на ситуация от действителността (с абстрактни съществителни, като *време, мъка*; съществителни за време, като *пролет, понеделник* и др.); с факултативна дателна клитика;

(iii) безлични номинативни предикативни конструкции, изразяващи субективност на оценката: (iii.а) свързана с експериенцер (*яд ме е, жал ми е*), със задължителна клитика; и (iii.б) свързана със субективна гледна точка (*приятен ми е = според мен/за мен е приятен*), с факултативна клитика.

Б. Предикативни конструкции с безлично-предикативни думи, завършващи на -о/-е, които се подразделят на:

- (i) предикативни конструкции от прилагателно име и копулативен глагол, с полуфиксирана структура (с вариант с членувана дума на -о); с факултативна дателна клитика; *важно(то) е*;
- (ii) предикативни конструкции с полуфиксирана структура от дума, завършваща на -о/-е, и копулативен глагол (*рано (ми) е*); с факултативна дателна клитика;
- (iii) предикативни конструкции от дума, завършваща на -о/-е, и копулативен глагол, с полуфиксирана структура (*мъчно ми е, зле ми е, скучно ми е*); със задължителна дателна клитика;
- (iv) предикативни конструкции от прилагателно или дума, завършваща на -о/-е, с предполагаема елипса на копулата, но със запазване на предикативността, носена от предикативното прилагателно или наречие, със задължителен съюз *че* (*ясно че, добре че, жалко че, странно че, вярно че, интересно че, срамно че...*).

В. Предложни предикативни конструкции:

- (i) с форма на глагола *съм* и предложна фраза, при които глаголт се изменя по лице, число, време и наклонение, а предикативният елемент е предлог, следван от именна фраза (*Джейкъб да е в стаята?*);
- (ii) с форма на глагола *съм*, предложна фраза и факултативна дателна клитика (*Беше му за пръв път*).

Въз основа на тази типологизация чрез поредица от заявки за низове от последователности бяха извлечени примери за употреба на предикативи за състояние в прикопулна позиция от паралелните Българо-руски и Руско-български подкорпус в състава на Националния корпус на руския език³. Двата подкорпуса са първоначално създадени в рамките на Успоредния корпус на руски и български текстове (Гочев 2011), който включва текстове от художествена литература (на български и на руски език) в превод: Руско-българският подкорпус включва текстове от руски автори, в оригинал на руски, с българския им превод, а Българо-руският подкорпус – текстове от български автори, на български език, с превода им на руски. Руско-българският подкорпус съдържа два пъти повече текстове и с 30% повече словеформи в двете части от Българо-руския. Чрез заявки в системата на

³ Националният корпус на руския език е достъпен на: <https://ruscorpora.ru/>; Българо-руският и Руско-българският подкорпус са достъпни на: <https://ruscorpora.ru/new/search-para.html?lang=bul>

Националният корпус на руския език бяха извлечени над 9000 примера за предикативни конструкции за състояние, като наблюденията върху част от тях – или 927 примера – представяме накратко тук.

4. Българо-руски паралелни конструкции

Примерите са извлечени чрез заявки от текстовете на български, независимо дали са оригинални, или преводни, като копулативният глагол е само в сегашно време. Данните от Руско-българския корпус са повече от тези от Българо-руския корпус, което се обяснява с количественото преимущество на текстовете.

4.1. Личните предикативни конструкции с номинативни елементи в прикопулна позиция са най-много (над 5000 от всички извлечени примери), като предикативният компонент може да е съществително име, прилагателно име, числително име, местоимение, причастие (което може да бъде аотирано като прилагателно) (напр. *Лятото е толкова приятно; Мария отново е първа; Забранени са скоковете*). Копулативният (или спомагателният) глагол в сегашно време в българския текст липсва в руския текст.

- (1) а. – А альбом хорошенький! (А. П. Чехов)⁴ // – А албумът е хубавичък!
 б. – О да! Мне оказана великая честь... (В. С. Пикуль) // – О, да! Оказана ми е велика чест...

Тези конструкции за тъждество с прикопулен компонент име в предикативна употреба и възможни изменения на формите по род и число са с нефиксирана структура и в свободна употреба. Това до голяма степен обяснява честотата на срещанията им спрямо останалите конструктивни варианти.

4.2. Предикативните конструкции с безлично-предикативни думи са следващи по честота в примерите.

4.2.1. Втори по честота са предикативните конструкции с безлично-предикативни думи, завършващи на -о/-е, със задължителна дателна местоименна клитика (*мъчно ми е, болно ми е, зле ми е, добре ми е, тежко ми е, скучно ми е*). В 132-та примера като еквивалентна конструкция в руски се среща най-често дума, завършваща на -о (или преди-

⁴ Примерите са представени в следния формат: *оригинал* (автор) // *превод*. Поради ограниченията в обема на статията не е посочена информация за произведението, от което е примерът, както и за превода и преводача. Информацията е достъпна в рамките на Националният корпус на руския език.

катив), със или без местоимение в руски, като в (2а) – 108 примера. Има преводни съответствия и с глагол в руски като в (2б) – 17 примера, или прилагателно като в (2в) – 7 примера.

(2) а. *Мне с ним хорошо*, как дома. (И. С. Тургенев) // *С него ми е добре*, като у дома.

б. *Я все-таки удивляюсь*: три года вы под моим руководством (...) (М. Е. Кольцов) // *Чудно ми е* все пак: три години сте вече под мое ръководство (...)

в. *Ты удивлен?* (Л. В. Соловьев) // *Чудно ти е*, нали?

4.2.2. Предикативните конструкции с безлично предикативни думи, завършващи на -о/-е, и факултативна дателна местоименна клитика (*късно (ми) е*, *рано (ми) е*, *далече (ми) е*) са общо 65 примера. Отново най-чест еквивалент в руски е конструкция с дума, завършваща на -о (предикатив), със или без местоимение в руски, като в (3а) – 53 примера, но и с глагол като в (3б) – 10 примера, и само един пример с прилагателно.

(3) а. – *Приятно ми е* да го чуя от вас... (П. Вежинов) // – *Приятно* слышать, тем более от вас...

б. *Я понимаю*, вас наняла моя жена. (Б. Акунин) // *Ясно ми е*, че жена ми ви е наела.

Различията в морфологичния строеж на двата езика и сравнително свободното структуриране на подтиповете, включващи местоименна клитика, както по отношение на предикативната дума, така и по отношение на словоредните варианти в български вероятно са причина за разнообразните небуквални – перифрастични и синонимни, варианти при руските преводни еквиваленти.

4.2.3. Като отделен тип се описват предикативните конструкции с безлично-предикативни думи, завършващи на -о/-е, при които може да се предполага елипса на копулата (*ясно че*, *добре че*, *жалко че*). В някои български граматика тези конструкции се анализират като фразеологизирани (и дори граматикализирани като предложни изрази), затова и сме ги отделили. За по-специфичния им статус подсказва и наблюдението, че като еквивалент в руски не се срещат глаголи (за разлика от останалите безлично-предикативни конструкции). Примерите са 149 (*добре че* – 94; *жалко че* – 52), като еквивалент в руски са предимно думи, завършващи на -о – (8а), но има и други изрази – (8б, в, г).

(4) а. *Хорошо*, вошел медбрат, Коля Степаненко. (Б. Акунин) // *Добре че* влязъл Коля Степаненко от помощния персонал.

б. *на счастье* нахлих у меня (Н. А. Островский) // *добре, че* имах един под ръка

в. *Жаль* только, ненадолго... (Ч. Айтматов) // Но *жалко*, че никога не е задълго...

г. *Спасибо*, что не двухэтажный автобус. (Б. Акунин) // *Пак добре*, че не прати двуетажен автобус.

4.3. Безличните номинативни конструкции са трети по честота, като компонентният им състав и структура са фиксирани в определена степен.

4.3.1. Трети по честота сред извлечените примери са безличните номинативни конструкции, изразяващи субективност на оценката, със съществително име и задължителна винителна клитика (*страх ме е*, *яд ме е*) – общо 130 примера. Най-честият еквивалент в руски е глагол като в (4а) – 76 примера. Втори по честота еквивалент е дума, завършваща на -о (предикатив), като в конструкцията може да има или да няма местоимение (в 13 примера липсва местоимен експериментер) като в (4б, в) – 36 примера.

(4) а. – Я тоже *боюсь*... – сказал вдруг Сашка. (А. И. Приставкин) // – И мене *ме е страх*... – каза внезапно Сашка.

б. ...потому что одной очень *страшно* (Т. Полякова) // (...) защото *ме е страх* да стоя сама през нощта

в. – ...защото просто *яд ме е*, като гледам каква апатия ни е вдървила... (Ал. Константинов) // – ...что *мне прямо противно* смотреть на апатию, в которую мы погружены...

4.3.2. В безличните номинативни конструкции, изразяващи субективност на оценката, със съществително име и задължителна дателна клитика преобладават примерите с *жал* (*жал ми е*): от извлечените 30 примера в руски с *жаль*, като в (5а) са 26, а с дума, завършваща на -о, като в (5б), са 9 примера.

(5) а. (...) *Жаль* бедную Ларису Дмитриевну! *Жаль*. (А. Н. Островский) // (...) *Жал ми е* за клетата Лариса Дмитриевна! *Жал ми е!*

б. Готлиб был славный старикашка, и *мне жалко* его. (А. Р. Беляев) // Готлиб беше славно старче и *ми е жал* за него.

4.3.3. Безличните номинативни предикативни конструкции, изразяващи неутрална оценка на ситуация от действителността (със съществителни като *срамота*, *грехота*, *чудо*, *грях*), без дателна/винителна клитика се срещат в 24 примера, като еквивалентът в руски най-често е съществително, като в (6а) – в 11 примера, или предикатив, като в (6б) – в 9 примера.

(6) а. – *Чудо*, – согласился товарищ в сверкающих сапогах. (В. Суворов) // – *Чудо е* – съгласи се другарят с излъсканите ботуши. //

б. Он вызывал уважение, он благородный человек, и *стыдно его* огорчать. (А. Н. Рыбаков) // Будеше уважение, беше благороден човек, *срамота бе* да го огорчава.

4.3.4. Безличните номинативни предикативни конструкции, изразяващи неутрална оценка на ситуация от действителността, с факултативна дателна/винителна клитика и съществителни като *време*, *мъка* се срещат в 13 примера (12 са с *време* и 1 – с *мъка*). Еквивалентът в руски най-често е предикатив – като в (7).

(7) а. *Време е* да ставаш, Алек... (П. Вежинов) // *Пора* вставать, Алек...

б. Ну, *мне пора*... – и я поцеловал О (...) (Е. И. Замятин) // – *Време ми е*... – целунах О (...)

Както беше посочено и по-горе, преводът на безличната семантика и местоимения компонент дават възможност подтиповете, описани в 4.3.1. и 4.3.2., да се появяват в различни относително свободни перифрастични варианти в руски, които не включват задължително предикатив. Относително по-стабилни в едновременната употреба на предикатив и в изходния език, и в преводното съответствие са конструкциите, представени в 4.3.3. и 4.3.4., при които може да се предполага фиксираност и/или фразеологизираност. Това ни навежда на извода, че предикативната употреба при тях има по-скоро лексикален характер.

4.4. Предложните предикативни конструкции, извлечени от корпуса, са предимно такива с (дателна) местоименна клитика (тоест вторият подтип от формулираните в (2), първият подтип е в свободна употреба). Броят им не е голям – общо 16 примера, като съответствията в руски са предложна фраза, като в (9а) – 9 примера, както и прилагателно – като в (9б), съществително – като в (9в), наречие – като в (9г).

(9) а. На мен *не ми е до смях* – каза генералът. (А. Гуляшки) // Но *мне не до шутки*, – сказал генерал.

б. Да, – говорит, – знаю. Он у нас тут *не первый*. (А. Литвиненко) // Да – казва, – знам го. *Не ми е за пръв път* да съдя такъв.

в. – Ничего, до свадьбы *заживет*, – сказал он. – *Это мне наука*. (А. Р. Беляев) // – Нищо, ще ми мине – рече той. – *Това ми е за урок*.

г. Но это всё равно, *мне не впервой*. (И. С. Тургенев) // Но все едно, това *не ми е за първи път*.

Видно от примерите, което обяснява и редките им срещания, е, че предложните предикативни конструкции с местоименни клитики имат фразеологизиран характер. Това се вижда и от преводните им съответствия, които запазват идиоматичната семантика.

5. Заключение

Представените първоначални наблюденията върху формалните и семантичните съответствия при разгледаните успоредни данни за предикативи в български и руски показват, че при превод се използват както типови съответствия, така и перифрастични варианти и езиковоспецифични функционални съответствия. Най-често срещаната група и най-често формално съответствие на двата езика наблюдаваме при предикативите на -о/-е, и при предикативите с дателни и винителни местоимения. Предикативите със съществителни в български се превеждат непоследователно с предикативни съответствия в руски.

За примерите, при които се наблюдава едновременна употреба на предикатив и в изходния език, и в преводното съответствие, може да се предположи, че са обединени от определена фиксираност или фразеологизираност. Това ни навежда на извода, че изборът на предикативна конструкция (в български) или предикатив (в руски) при тях има по-скоро лексикален характер.

Бъдещата работа, свързана с изследване на езиковото явление, включва както увеличаване на паралелните данни, така и проучване на материала от гледна точка на данните в руски език.

Благодарности

Изследването е извършено по проект „Онтология на ситуациите за състояние – лингвистично моделиране. Съпоставително изследване за български и руски“, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“ в рамките на конкурса „Проекти по програма за двустранно сътрудничество – България – Русия 2019 – 2020 г.“, Договор № КП-06-РУСИЯ-78 от 2020 г.

ЛИТЕРАТУРА

- Бъркалова 1997:** Бъркалова, П. *Българският синтаксис – познат и непознат*. [Barkalova, P. *Balgarskiyat sintaksis – poznat i nepoznat*.] Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 1997.
- Георгиев 1990:** Георгиев, И. *Безличные предложения в русском и болгарском языках*. [Georgiev, I. *Bezlichnye predlozheniya v rusском i bolgarskom yazykakh*.] София: Народна просвета, 1990.
- Георгиев 1991:** Георгиев, Ст. *Българска морфология*. [Georgiev, St. *Balgarska morfologiya*.] Велико Търново: Абагар, 1991.
- Голдберг 2013:** Goldberg, A. E. Argument structure constructions vs. lexical rules or derivational verb templates. // *Mind and Language*, 28 (2013), № 4, 435 – 450.
- ГСБКЕ III 1983:** *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 3. Синтаксис*. [Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 3. Sintaksis.] София: Издателство на БАН, 1983.
- Гочев 2011:** Гочев, Г. Н. Проект „Корпус параллельных русских и болгарских текстов“. [Gochev, G, N. Proekt „Korpus parallel'nyh russkih i bolgarskih tekstov“.] // *Президиум МАПРЯЛ 2007 – 2010. Сборник научных трудов*. Санкт-Петербург, 2011, 38 – 48.
- Джонова 2003:** Джонова, М. *Изречения със семантичната роля експериенцер в съвременния български език*. [Dzhonova, M. *Izrecheniya sas semantichnata rolya eksperimentser v savremenniya balgarski ezik*.] Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2003.
- Иванова 2018:** Иванова, Е. Дативно-предикативные структуры в болгарском языке: статистика эксперимента. [Ivanova, E. *Dativno-predikativnye struktury v bolgarskom yazyke: statistika eksperimenta*.] // *Русский язык за рубежом*. 2018, № 5, 11 – 17.
- Иванова, Митковска 2019:** Иванова, Е., Л. Митковска. Градење дативно-предикативни структури во македонскиот јазик во споредба со рускиот и бугарскиот. [Ivanova, E., L. Mitkovska. *Gradenje dativno-predikativni strukturi vo makedonskiot yazik vo sporedba so ruskiot i bugarskiot*.] // *XLVI меѓународна научна конференција на LII летна школа на Меѓународниот семинар за македонски јазик, литература и култура, Охрид, 23 – 24. 8. 2019 година*. Скопје: Универзитет „Св. св. Кирил и Методиј“. 2019, 127 – 143.
- Коева 2006:** Коева, S. Inflection morphology of Bulgarian multiword expressions. // *Computer applications in Slavic studies. Proceedings of*

- Azbuki@net, International Conference and Workshop*. Sofia: Boyan Penev Publishing House, 2006, 201 – 216.
- Коева и др. 2012:** Коева, S., Stoyanova, I., Leseva, S., Dimitrova, T., Dekova, R. and Tarpomanova, E. The Bulgarian National Corpus: Theory and practice in corpus design. // *Journal of Language Modelling*, 0, 2012, № 1, 65 – 110.
- Лакова 2016:** Лакова, М. По някои проблеми на синтаксиса на съвременния български език. [Lakova, M. Po nyakoi problemi na sintaksisa na savremenniya bulgarski ezik.] // *За словото – нови търсения и подходи. Юбилеен сборник в чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Емилия Пернишка*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2016, 272 – 283.
- Маслов 1981:** Маслов, Ю. С. *Грамматика болгарского языка*. [Maslov, Yu. S. *Grammatika bolgarskogo yazyka*.] Москва: Высшая школа, 1981.
- Мелчук 1998:** Mel'čuk, I. Collocations and lexical functions. // *Phraseology. Theory, Analysis, and Applications*. Ed. by A. P. Cowie. Oxford: Clarendon, 1998, 23 – 53.
- Петрова 2018:** Петрова, Г. Именные предикативы, присоединяющие дательный экспериенцер в болгарском языке: семантика и синтаксис. [Petrova, G. Imennye predikativy, prisoedinyayushhie datel'nyj ehksperientser v bolgarskom yazyke: semantika i sintaksis.] // *Русский язык за рубежом*, № 5, 24 – 29.
- Попов 1963/1974:** Попов, К. *Съвременен български език. Синтаксис*. [Popov, K. *Savremenen bulgarski ezik. Sintaksis*.] София: Наука и изкуство, 1974.
- Попов 1998:** Попов, К. *Синтаксис на съвременния български книжовен език*. [Popov, K. *Sintaksis na savremenniya bulgarski knizhoven ezik*.] Велико Търново: Абагар, 1998.
- Рожновская 1959:** Рожновская, М. Г. Безличные предложения в современном болгарском литературном языке. [Rozhnovskaya, M. G. Bezlichnye predlozheniya v sovremenном bulgarskom literaturnom yazyke.] // *Вопросы грамматики болгарского литературного языка*. Москва: Академии наук СССР, 1959, 379 – 432.
- Стаменов 2006:** Стаменов, М. Граматиката на конструкциите като алтернатива за описание на отношенията между синтаксис и семантика в граматиката и в лексикона. Част I: Основни идеи. [Stamenov, M. Gramatikata na konstruktsiite kato alternativa za opisanie na otnosheniyata mezhdur sintaksis i semantika v gramatikata i v leksikona. Chast I: Osnovni idei.] // *Български език*. Т. 53, 2006, № 4, 81 – 93.

- Стоянова, Тодорова 2014:** Стоянова, И., М. Тодорова. Разработване на речници от съставни единици за български. [Stoyanova, I., M. Todorova. Razrabotvane na rechnitsi ot sastavni ediniti za balgarski.] // *Езикови ресурси и технологии за български език*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2014, 185 – 201.
- Тодорова 2010:** Тодорова, М. А. Организация на лингвистичната информация в компютърен морфологичен речник на български глаголни фразеологизми. [Todorova, M. A. Organizatsiya na lingvistichnata informatsiya v kompyutaren morfologichen rechnik na balgarski glagolni frazeologizmi.] // *Лексикографията в европейското културно пространство: Материали от Петата национална конференция с международно участие по лексикография и лексикология, София, 19 – 20 октомври 2009 г.* Велико Търново: Знак’94, 2010, 308 – 321.
- Тодорова и др. 2021:** Тодорова, М., Ц. Димитрова, В. Стефанова. Предикативи за състояние в български – разновидности и граници [Todorova, M., Ts. Dimitrova, V. Stefanova. Predikativi za sastoyanie v balgarski – raznovidnosti i granitsi.] // *Съпоставително езикознание*. Т. XLVI, 2021, № 4, 21 – 46.
- Цимерлинг 2010:** Цимерлинг, А. В. Именные предикативы и дативные предложения в европейских языках. [Zimmerling, A. V. Imennye predikativy i dativnye predlozheniya v evropejskih yazykakh.] // *Компютърна лингвистика и интелектуални технологии: По материалите на ежегодната Международна конференция «Диалог» (Бекасово, 26 – 30 май 2010 г.)*. Вып. 9 (16). Москва: Изд-во РГГУ, 2010, 549 – 558.
- Цимерлинг 2018:** Цимерлинг, А. Предикативы и предикаты состояния в русском языке. [Zimmerling, A. Predikativy i predikaty sostoyaniya v russkom yazyke.] // *Slavistična revija*, т. 66, 2018, № 1, 45 – 64.

СИНТАКТИЧНО ОПИСАНИЕ НА ПРЕДИКАТИВИТЕ ЗА ФИЗИОЛОГИЧНО СЪСТОЯНИЕ³

Марина Джонова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

SYNTACTIC DESCRIPTION OF PHYSIOLOGICAL STATE CONSTRUCTIONS

Marina Dzhonova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

The paper examines the argument structure of constructions containing physiological-state predicative words in the contemporary Bulgarian language. The source material was extracted from the Bulgarian National Corpus and informal web communication. A comparison with corresponding stative verbs is made. The research reveals that the constructions under consideration include predicative adverbs (*toplo, priyatno*), predicative nouns (*zhega*) or predicative adjectives (*gladen*). Sentences containing explicit or implicit experiencer arguments are discussed along with the possibilities for expressing the stimulus and the locative argument as well as the constraints over complement sentences. The analysis of the empirical data leads to conclusions about the common argument structure of constructions with a predicative word denoting a physiological state.

Key words: predicates, stative constructions, argument structure, Bulgarian language

¹ Настоящият текст е резултат от изпълнението на научната програма на проекта *Онтология на ситуациите за състояние – лингвистично моделиране. Съпоставително изследване за български и руски*, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“ в рамките на конкурса *Проекти по програма за двустранно сътрудничество – България – Русия 2019 – 2020 г.* (Договор № КП 06 РУСИЯ/23 от 2020 г.). Изказвам благодарност за подкрепата.

В статията се прави синтактично описание на конструкциите с предикатив за физиологично състояние в българския език. Акцентът е поставен върху конструкциите с предикативно наречие от типа на *топло, добре*, които означават временно състояние, свързано с външен стимул. Съпоставят се случаите с експлицитно изразен експериенцер (*топло ми е, добре ми е, приятно ми е*) и случаите с генеричен експериенцер (*топло е*). Представят се приликите и разликите при синтактичното описание на предикативите за физиологично състояние и част от предикативите за сетивно възприятие, като се прави съпоставка с аргументната структура на съответните глаголи за физиологично състояние. Разглеждат се възможностите за изразяване на аргументите със семантичната роля локатив и стимул. Обръща се внимание и на ограниченията, които предикативът налага върху броя или семантиката на аргументите.

Конструкциите с предикатив за физиологично състояние са изследвани от редица автори. А. Вежбицка (1988) посочва, че физиологичното усещане се дължи на общото състояние на външната среда. М. Коритковска (1990) прави класификация на предикативите за състояние в българския и в полския език според типа стимул и типа анализатор на възприятието. Подробно съпоставително изследване на предикативните конструкции в българския и руския език прави А. А. Градинарова (Градинарова 2010, 2017). Авторката описва различните формални типове предикативни конструкции, като отбелязва, че конструкциите с експериенцер подлог от типа *гладен съм* не включват в своята семантика компонента „непосредствено възприемане от външен наблюдател“: *Он голоден, но не показва това* (Градинарова 2010: 36).

Настоящото изследване се основава на примери от Българския национален корпус (Коева и др. 2012), Речника на българския език (РБЕ 1977 – 2015), както и от неофициална интернет комуникация².

Предикатите за физиологично състояние могат да бъдат глаголи или конструкции с предикативна дума. На първо място тук се представя аргументната структура на глаголите за физиологично състояние, за да се очертаят приликите и разликите с аргументната структура на съответните конструкции с предикатив за физиологично състояние. Глаголите за физиологично състояние приписват семантичната роля експериенцер на централния си аргумент. Той може да бъде подлог – при *боледам, мръзна, студувам*, пряко допълнение – при *боли ме, сърби ме*,

² В примерите в текста е запазен правописът от оригиналния източник.

мъчи ме, или непряко допълнение – при студене ми, люти ми, горчи ми, пари ми, киселее ми.

Вторият аргумент при разглежданите предикати е локатив и означава частта на тялото, свързана с даденото физиологично състояние – *боли ме главата, пари ми на краката* (вж. Джонова 2003). При част от предикатите (*боли, сърби, смъди, убива, стиска*) тази семантична роля се приписва на подлога в изречението. При друга част от предикатите (*пари, люти, горчи, студене*) семантичната роля локатив се приписва на обстоятелственото пояснение, което е аргумент на предиката.

Бях изпушил почти едно пакетче цигари, в устата ми горчеше, сърбяха ме очите.

Още два кемера ще препаше... Той даже знаеше мястото, където те щяха да легнат – отгоре, над първия кемер, където сега нещо му хладнее.

Сестра ѝ бе настинала, тя също чувстваше, че носът я смъди. Обаче лицето силно го смъдеше.

Предикатите за физиологично състояние може да имат и триаргументна структура – с аргумент експериенцер, локатив и стимул. Когато локативът е семантичната роля на подлога, стимулът е изразен с предложна фраза или комплементно да-изречение:

Болят ме очите от компютъра/да чета на компютъра.

Гърбът я болеше от неудобното свито положение, коленете ѝ се бяха охлузили, очите ѝ смъдяха от финия невидим прах, който се стелеше над разкопките.

Издрасканите ръце ни смъдяха от солената вода.

При друга част от предикатите стимулът може да бъде или ролята на подлога, или на предложна от-фраза:

От това (стимул) им горчи в устата.

Уж се опитвах да задрема върху одъра си, след като духнах борината, но нищо не излезе – дъските (стимул) ми убиваха нетърпимо.

Искам да кажа – и с този портфейл в задния джоб, който не ми убива кой знае колко.

Значи сутрин да си мия очите и да ми люти от сапуна.

Пушекът вече не му люти, вятърът е обърнал посоката.

От много сладко на човек започва да му горчи.

Когато аргументът със семантичната роля експериенцер е имплицитен, неговото съдържание може да се уточнява от експлицитно изразения локатив поради задължителната кореферентна връзка между двата аргумента:

Нова глътка пареше в гърлото ми, срв.: Нова глътка ми пареше в гърлото.

Възможно е имплицитният експериенцер да представлява множество, в което се включва и самият говорещ:

*Грабнах отново ръката му, свих пръстите ѝ, помъчих се да заглавя перото между тях. И се сепнах: страшно **пареше** тая ръка!*

*Знаеш ли как **боли** от зъбите на акулата?*

Съдържанието на имплицитния експериенцер може да се разбира от контекста:

*Дебелият слой горещ прах влизаше като вода в леките ми сандали и **пареше** до болка.*

*Онова лекарство, дето ми го даде, **горчи**.*

Може да се обобщи, че при глаголите за физиологично състояние основните аргументи са експериенцер, стимул и локатив, като се наблюдават разлики при синтактичното представяне на тези аргументи, както и по отношение на комплементните изречения, които могат да имат разглежданите глаголи.

Предикативни конструкции за физиологично състояние

Конструкциите с предикатив за физиологично състояние имат идентична семантична структура с глаголите, означаващи физиологично състояние и сетивно възприятие. Семантичните роли на аргументите са експериенцер, стимул и локатив. Тук се представят приликите и разликите по отношение на аргументната структура на конструкциите с предикатив и глаголите за физиологично състояние.

От формална гледна точка конструкциите с предикатив са три типа: конструкции с експериенцер подлог и предикативно прилагателно или наречие (*гладен съм, жаден съм, болен съм, здрав съм, добре съм, зле съм*); конструкции с експериенцер допълнение и предикативно съществително или наречие (*гъдел ме е, жега ми е; топло ми е, студено ми е, добре ми е, солено ми е, удобно ми е*); конструкции с имплицитен експериенцер и предикативно съществително или наречие (*жега е, хладно е, студено е*) (вж. Александрова 2019: 88 – 89, Стаменов 2021). А. А. Градинарова включва и конструкциите с предикативни причастия като *уморено ми е, отпаднало ми е* (Градинарова 2010: 41, вж. също Александрова 2019: 89). В позицията на предикатив може да стои и въпросителното местоимение *какво*, като се среща и синонимната конструкция с *има*. И двете конструкции се отнасят до състоянието, положението, качеството на някого или нещо

(РБЕ), като това състояние може да бъде както физиологично, така и емоционално.

Аз съм здрав, какво ми е?

Еди, какво ти е? Да не си болен?

Какво ви е? – попита загрижено жената [...] – Нищо ми няма. Много бях жаден.

Какво ти има, болен ли си, мило?

Важно е да се посочи, че при конструкциите с експериенцер допълнение е налице възможността този аргумент да не се изразява експлицитно (*топло, студено, хладно, жега; удобно; солено, кисело (ми) е*), но семантиката на предикативната конструкция се запазва само когато съответното състояние се поражда от външен стимул, напр. състоянието на околната среда или вкусовите качества на храната. При липсата на външен стимул конструкцията означава физиологично състояние само ако експериенцерът е изразен експлицитно (срв. *добре ми е, зле ми е – добре е, зле е*).

Прави впечатление, че само част от конструкциите имат съответен предикат за физиологично състояние: *студенее ми – студено ми е, киселее ми – кисело ми е, лютти ми – люто ми е, горчи ми – горчиво ми е*. Подобни съответствия не са налице при конструкции като *жега ми е, добре ми е, зле ми е, удобно ми е, топло ми е, горещо ми е*.

Тук се прави подробно синтактично описание на конструкциите с експериенцер допълнение, тъй като при тях са възможни различни синтактични реализации на аргументите в сравнение с конструкциите с експериенцер подлог, които имат едноаргументна структура (напр. *здрав съм, добре съм*).

Голямата част от разглежданите предикативи за физиологично състояние приписват семантичната роля експериенцер на дателното допълнение (*жега ми е; топло ми е, студено ми е, хладно ми е, добре ми е, зле ми е, лошо ми е; солено ми е, кисело ми е; удобно ми е*).

*А на мен все **ми** е студено.*

*Веднъж, пак бяхме цяла компания, 53 зима беше, студ, но **на нас ни** е горещо, нали разбираш.*

*Аз те пазя от слънцето да не **ти** е жега и да не почернееш, а ти си седнала да ми се подиграваш!*

Подобно на глаголите за физиологично състояние при конструкциите с предикатив (*студено/топло ми е*) стимулът е пропозиция и може да се изрази с комплементно изречение (вж. Коева 2019). При предикативите е налице ограничение по отношение на комплементизатора – комплементното изречение се въвежда само със съюза *да*.

Важна особеност при предикативите, които означават състояние, причинено от външен стимул, е наличието на кореферентна връзка между дателния експериенцер и подлога в комплементното изречение:

Студено ми е да излизам.

...Сега ще чакам лятото, студено ми е да бърникам сега (по автомобила).

Когато експериенцерът е имплицитен, той представлява множество от епистемични субекти (вж. Ницолова 2001: 175), като в това множество задължително се включва референтът на подлога в комплементното изречение:

Твърде студено бе да чакаме отвън и седнахме на кожените седалки вътре.

Възможно е множеството от епистемични субекти да се уточнява и от глагола в главното изречение, ако той изразява субективна преценка, както е в следния пример:

На Вълкодав му се стори, че в пещерата е топло.

Конструкцията с експлицитен и генеричен експериенцер могат да представят противопоставянето между субективното усещане и обективното състояние на околната среда, както е в следния пример:

Как така ще им е студено, като е топло.

Стимулът може да се изрази и с номинализация – предложна за-фраза:

Студено ми е за разходка (= да се разхождам).

Когато експериенцерът в конструкцията е имплицитен, глаголет в комплементното изречение може да бъде безличен, като в тези случаи експериенцерът е с генерично значение.

Студено беше да се седи тук вън и те се запътиха към близкото кафене.

Стимулът може да бъде номинализация (предложна за-фраза) и при липсата на експлицитен експериенцер:

Адски студено е за лов (= да ходя/ходим/ходите/се ходи на лов).

Студено е за море, дъждовете и градушките ще продължат.

Все още е сравнително топло или по-скоро приятно хладно е за среднощни разходки по улиците на Силистра.

Много е топло за чай.

При сравнение с аргументната структура на други семантични класове предикативи се забелязва, че при част от тях (напр. при предикативите за знание) е налице противопоставяне по признака фактивност/нефактивност при изразяване на стимула с комплементно че-

или да-изречение (*Защото те познавам и ми е известно, че отговаряш тъй, когато нещо не ти е ясно; Друг такъв пример не ми е известно да има у нас*, вж. Ницолова 2001: 190). При конструкциите с предикатив за физиологично състояние е налице подобно противопоставяне при изразяването на стимула с предложна фраза. Докато предложната за-фраза е свързана с пресупозицията за нефактивност на стимула и съответства на комплементно да-изречение, предложната от-фраза е свързана с пресупозицията за фактивност на стимула.

Топло ми е от силното слънце.

При съпоставка с инхоативните конструкции за физиологично състояние се забелязва, че при тях стимулът се изразява единствено с предложна от-фраза.

Момичетата пък, завиждаха ли, или им стана студено от утринния хлад, току подвикнаха от колата...

Лин придърпа шала още по-плътно около себе си, защото ѝ стана студено от мразовитата есенна утрин.

Водата беше топла, но от дрехите му стана хладно.

Третият аргумент при предикативите за физиологично състояние е предложна фраза със семантичната роля локатив – частта на тялото, свързана със съответното състояние. Най-често локативът се въвежда с предлога *на*, но се срещат и други локативни предлози, като *в* и *зад*.

Старшината потропа с ботуши, сякаш му беше студено на краката.

Студено ми е на врата.

Студено ми е на зурлата – продумала свинята. – Май че зимата наближава.

Само като говоря за това, ми става приятно на цялото тяло.

Възможно е едновременното изразяване на аргумента стимул и аргумента локатив с предложни фрази съответно с предлога *от* и *на*, както е в следните примери с инхоативни конструкции:

Тази сутрин даже ми стана студено на ръцете от сутрешния хладен и леко влажен въздух.

Настрадин пресекливо въздъхнал, усетил, че му става топло не само на лицето, но и в корема.

Наблюдават се някои различия между синтактичната реализация на предикатива и съответния глагол за физиологично състояние. Глаголите *студенее*, *хладнее* не могат да имат комплементно изречение. При тях в подложна позиция е възможен аргумент със семантичната роля стимул: *термосът студенееше под мишницата му; оковите*

студенееха по снагата ми. В това отношение тези предикати показват сходно поведение с предикатите за сетивно възприятие – *соленее, киселее, люти, пари*, които могат да имат аргумент в подложна позиция, но не могат да имат комплементно изречение.

По отношение на обстоятелствените пояснения за време трябва да се отбележи, че в българския език те трябва да се разглеждат като адюнкти, макар до голяма степен представянето на временно състояние на околната среда да е свързано с посочването на конкретно време и/или място. Тяхната употреба не е задължителна дори при конструкциите с имплицитен експериенцер:

Тук не е ли твърде студено? — Само е влажно.

В мазето беше влажно и хладно.

Ала вътре в малката колиба на всички им бе топло и уютно.

Цяла седмица беше необичайно топло.

Такава жега е тия дни.

Въз основа на анализа на емпиричните данни може да се обобщи, че при предикатите и предикативите за физиологично състояние се очертават няколко групи, което е свързано с типа физиологично състояние и типа стимул. Налице е ясна връзка между семантиката на предикатива и неговите аргументи. Изследваната група предикативи за физиологично състояние приписват на своите аргументи семантичната роля експериенцер, локатив и стимул. Подобно на другите семантични групи предикативи (напр. за ментално, за емоционално състояние) аргументът експериенцер може да не е изразен експлицитно. Аргументът със семантичната роля локатив се изразява с предложна фраза, като е налице кореферентна връзка между този аргумент и експериенцера в изречението. Стимулът е пропозиция, затова при някои предикативи той се изразява с комплементно *да*-изречение. Прави впечатление, че съществуват разлики в значението и синтактичната реализация на предикатите и предикативите за физиологично състояние.

ЛИТЕРАТУРА

Александрова 2019: Александрова, Т. Някои акомодационни характеристики на простите синтактични групи от структурния тип безличен глагол → да-конструкция с личен глагол: V_1 (безличен) → да V_2 (личен). [Aleksandrova, T. Nyakoi akomodatsionni harakteristiki na prostite sintaktichni grupi ot strukturniya tip bezlichen glagol → da-konstruktsiya s lichen glagol: V_1 (bezlichen) → da V_2 (lichen).] // *Български език*, 2019, № 4, 80 – 103.

- Вежбицка 1988:** Wierzbicka, A. *The Semantics of Grammar*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1988 (SLCS, Vol. 18).
- Градинарова 2010:** Градинарова, А. А. Безличные конструкции с дательным субъекта и предикативом на -о в русском и болгарском языках. [Gradinarova, A. A. Bezlichnye konstruksii s datel'nyum sub''ekta i predikativom na -o v russkom i bolgarskom yazykah.] // *Българска русистика*, 2010, № 3 – 4, 34 – 55.
- Градинарова 2017:** Градинарова, А. А. *Очерки по сопоставително-му синтаксису болгарского и русского языков*. [Gradinarova, A. A. Ocherki po sopostavitel'nomu sintaksisu bolgarskogo i russkogo yazykov.] София: Изток – Запад, 2017.
- Джонова 2003:** Джонова, М. Изразяване на подлога в изреченията от типа *боли ме глава*. [Dzhonova, M. Izrazyavane na podloga v izrecheniyata ot tipa *boli me glava*.] // *Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*. Научни трудове, т. 41, кн. 1, Филология. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2003, 117 – 123.
- Коева 2019:** Коева, Св. Комплементите в български. [Koeva, Sv. Komplementite v balgarski.] // *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2019, 57 – 68.
- Коева и др. 2012:** Koeva, S., I. Stoyanova, S. Leseva, T. Dimitrova, R. Dekova, E. Tarpomanova. The Bulgarian National Corpus: Theory and Practice in Corpus Design. // *Journal of Language Modelling*, 2012, Vol. 0, No. 1, 65 – 110.
- Коритковска 1990:** Коритковска, М. Аргументи от типа Experiencer и проблеми на съпоставителния синтактичен анализ на българския и полския език. [Koritkovska, M. Argumenti ot tipa Experiencer i problemi na sapostavitelniya sintaktichen analiz na balgarskiya i polskiya ezik.] // *Съпоставително езикознание*, 1990, № 3, 5 – 13.
- Ницолова 2001:** Ницолова, Р. Значение и граматични особености на сложните изречения с предикати за знание в българския език. [Nitsolova, R. Znachenie i gramatichni osobenosti na slozhnite izrecheniya s predikati za znanie v balgarskiya ezik.] // *Съвременни лингвистични теории. Помагало по синтаксис*. Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 2001, 174 – 192.

РБЕ 1977 – 2015: *Речник на българския език.* [Rechnik na balgarskiya ezik.] София: Институт за български език, 1977 – 2015. <<http://ibl.bas.bg/rbe/>> (10.01.2022).

Стаменов 2021: Стаменов, М. Конструкциите с предикативи за психически състояния в българския език – номенклатура и диференциални характеристики. [Stamenov, M. Konstruktsiite s predikativi za psihicheski sastoyaniya v balgarskiya ezik – nomenklatura i diferentsialni harakteristiki.] // *Zeszyty Cyrylo-Methodiańskie*, 2021, № 10, 76 – 113.

УЧЕБНИЦИТЕ ПО БЪЛГАРСКА СТИЛИСТИКА НА ГРАНИЦАТА XIX/XX ВЕК

Бистра Дикова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

TEXTBOOKS IN BULGARIAN STYLISTICS AT THE TURN OF THE 20th CENTURY

Bistra Dikova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The article is dedicated to three textbooks in stylistics, published at the turn of the twentieth century, which marks the beginning of modern Bulgarian stylistics. The book of R. Puhlev contains a short theoretical part. The books of B. Angelov and V. Yordanov are impressively modern with regard to the included problems, as well as the used terms and their definitions. The two texts are juxtaposed and some of the theoretical accomplishments of the authors are highlighted. Both books have been written for didactic purposes, yet they are fundamental for the development of stylistics in Bulgaria.

Key words: history of Bulgarian stylistics, style, style features, text, tropes, stylistic figures

В периода края на XIX – началото на XX век българската стилистика започва своя самостоятелен път. По това време са издадени първите учебници по стилистика, които, макар и да са в голямата си част компилативни, поставят началото на науката. Целта на работата е да се разгледа проблематиката, включена в тези първи издания, да се потърси общото и различното между тях и съвременните изследвания по стилистика.

В самия край на XIX век излиза *Свойства на стила* на Р. Пухлев. Книгата съдържа съвсем кратка теоретична част. Сам авторът пише в предговора, че целта му не е да създаде самостоятелно изследва-

не, а помагало „при изучаване теорията на слога“. В увода Р. Пухлев заключава, че „стилистиката има за цел да разгледа различните страни на изящното, изтънченото в словесното творчество“ (Пухлев 1899: 5). Тя включва три дяла: фигури на речта, свойства на стила и учение за съединение на изреченията в логическо цяло. Авторът си е поставил за задача да разгледа само свойствата на стила, които се отнасят основно до поетическите и ораторските съчинения.

През 1907 г. е отпечатана *Стилистиката* на Б. Ангелов. Тя е доста по-обемна и включва няколко теоретични части. В този учебник е много по-явно обособяването на науката и откъсването ѝ от реторическата традиция. Б. Ангелов определя стилистиката като „онзи дял от словесността, който изучава началата на езиковия стил (стил в израза чрез думи). Стилистиката изучава свойствата на общите средства за израз, дадени в един език (думите и изреченията), а главно особните начини, по които от тези общи средства се обработват индивидуалните стилистични средства“ (Ангелов 1907: 22). За автора „стил е индивидуалният начин, по който един писател схваща нещата и изразява мислите или чувствата си за тях“ (Ангелов 1907: 21). Според Б. Ангелов стилът отразява „индивидуалитета“ на писателя. Концепция, която е близка до генетическата стилистика на К. Фослер и Л. Шпицер.

Българска стилистика на В. Йорданов излиза през 1911 г. Тя е доста сходна със *Стилистиката* на Б. Ангелов, но има и различия. В краткия предговор В. Йорданов подчертава, че е ползвал като основа съчинението на Р. Майер „Немска стилистика“, както и „Поетика, реторика и стилистика“ на В. Вакернагел. Книгата на Р. Майер излиза през 1906 г. – период, в който немската стилистика вече скъсва с реториката под влияние на бурното развитие на езикознанието и психологията на езика. Права е В. Попова, че нашите книжовници не са имали историческия шанс да създават свои теоретични концепции, но за сметка на това са познавали и творчески са използвали достиженията на европейската научна мисъл (Попова 1994: 23).

Отнасяйки термина до всички изкуства, В. Йорданов дефинира стила като „начин на изработка“, „начин на постройка“. Във връзка с художествената реч стилът се определя като „начина, по който един писател се изразява – писмено или устно – чрез езика“ (Йорданов 1922: 25). Стилът има обективна страна, която зависи от темата, и субективна – тя се определя от индивидуалността на автора. Новото е, че стилът вече не се приравнява с индивидуалността на писателя.

Учебниците по стилистика на Б. Ангелов и В. Йорданов са структурирани донякъде по една и съща схема. Започват с уводна

част, в която се изясняват психологически понятия като ум, памет, душа и душевна дейност, въображение, воля. Естествено, опитите да се обясни същността им, са доста наивни от гледна точка на съвременната психология, но по същество са верни. Забележително точно е описан процесът на образуване на думите.

Втората част и при двамата автори е озаглавена *Съчинение*, днес бихме я озаглавили *Текст*. Имат се предвид както устните, така и писмените текстове, както художествените, така и научните и това вече е сериозен принос в обособяването на стилистиката като самостоятелна наука.

Според Б. Ангелов „Съчинение е писмено или устно изложение на мисли, които са представени в известен ред и разкриват една основна мисъл“ (Ангелов 1907: 9). Във всяко съчинение се различава тема, съдържание, план, форма на изложение, израз. Темата, съдържанието и планът съставят вътрешната страна на съчинението; формата на изложение и изразът – неговата външна страна или форма. Авторът приема, че науката, която изучава текстовете, се нарича словесност. Стилистиката е само част от нея, другите две части са теория на прозата и теория на поезията.

Насоките за създаване на съчинения са тясно обвързани с реторическото наследство. Присъстват термините инвенция и диспозиция и макар да липсва *elocutio*, третият етап е именно изборът на формата на изложение и обработката на израза.

По същността си подобно е и изложението за съставяне на съчинение у В. Йорданов. Като цяло обаче звучи доста по-съременно. Авторът отбелязва задължителни характеристики на текста, които са актуални и днес: повърхнинна свързаност и граматическа правилност; тематично единство; цялостност и завършеност на темата. Впечатляващо актуално е наблюдението, че „заглавието трябва да се отличава със звучност, изразителност, късота и да изтъква в най-общ обем съдържанието на съчинението“ (Йорданов 1922: 14).

Говорейки за вътрешна и външна страна на съчинението, В. Йорданов поставя следната задача: „Да се прочете стихотворението „Жив е той, жив е“ (от Хр. Ботев) и да се обърне внимание на мислите и чувствата, изразени в това стихотворение, от една страна, и на езика, чрез който са предадени тия мисли и чувства, от друга“ (Йорданов 1922: 17). В тези думи може да се открият първите зрънца на идеята за лингвостилистичен анализ. „Между съдържание и форма, между вътрешна и външна страна трябва да има пълна хармония, както между двете лица на един и същ предмет. Хубавият език усилва съдържанието, а ло-

шия го накърнява“ (Йорданов 1922: 18). В тази част са включени и разсъждения за правописа и правоговора (дадена е и доста информация по фонетика), както и за ролята на препинателните знаци.

Третата част и в двете разглеждани стилистики е посветена на стила. За Б. Ангелов стилът има три страни: логическа, пластическа (когато отвличените понятия се представят чрез конкретни образи, а думите са употребени преносно), емоционална. Важен момент от емоционалната страна на стила е звуковата, или музикална, страна. „Пластическата и емоционално-музикална страна на стила съставят заедно художествената страна на стила“ (Ангелов 1907: 25).

Стилът може да се разглежда и откъм синтактическа страна. Всяко съчинение представлява ред от прости и сложни изречения и периоди. На периода е отделено повече внимание. Класификацията на периодите твърде много напомня класификацията на сложните изречения и е чисто синтактичен проблем.

Б. Ангелов разграничава литературен (книжовен) език от просто-народен, като под този термин има предвид диалектите. За чуждите думи е предложен терминът варваризми, а за диалектните – провинциализми. Съвсем кратка е стилистичната забележка, че писателите могат да използват провинциализмите за речева характеристика на героите.

За В. Йорданов стилът има пет страни: логична, пластична (картинна), емоционална, музикална и синтактична. Според автора пластичният, емоционалният и музикалният елемент „съставят туй, което обикновено се нарича художествена страна на стила“ (Йорданов 1922: 29). Съвсем очевидно тук той повтаря концепцията на Б. Ангелов.

Свойствата на стила, идващи по традиция от реториката, са разглеждани и от тримата автори. Някои от тези свойства са еднакви, други – различни.

Р. Пухлев съвсем основателно изтъква, че стилът може да бъде определен по много начини – фигурален, цветист, изразителен, образен, стегнат, естествен, плавен; или обратно – безцветен, сух, беден, разтегнат, забъркан и т.н. Авторът е избрал да опише следните свойства:

1. Простота – „прост се нарича такъв език, който леко се разбира; това свойство се противопоставя не толкова на сложност, колкото на забърканост“ (Пухлев 1899: 7).

2. Ясност – „една мисъл е ясна, ако под нея не може да се подразбира някоя друга“ (Пухлев 1899: 9). Ясноста се противопоставя на тъмнотата, неопределеността, двусмислеността.

3. Сила – „такова качество на слога, което възбужда у нас приятно чувство на бодрост; висша степен на силата се нарича възвише-

ност“ (Пухлев 1899: 10). В този параграф авторът не е много ясен. Започва с това, че силата на стила зависи от предмета на мисълта. След това обаче дава конкретни съвети за езика, основно за поетическия.

4. Чувство (патос) – такъв е стилът, ако в текста преобладават нежни чувства и трогателни впечатления. Формата трябва да съответства на темата – да е „мека“, а не „рязка“.

5. Насмешка, хумор, остроумие – тук са отнесени осмиването, пародията, карикатурата.

6. Мелодичност – според Р. Пухлев езикът може да бъде сам по себе си мелодичен. Направена е класификация на съгласните по трудност на произнасяне, отбелязано е, че натрупването на съгласни затруднява изговора, препоръчва се да се избягва съседството на две или повече гласни, повторението на еднакви звукове. В тази част обаче е обяснен терминът алитерация – като повтаряне на еднакви звукове или срички в ред думи. Прави впечатление, че към всеки параграф Р. Пухлев посочва имена на автори, чиито произведения притежават съответното качество на стила. Съчинението на Р. Пухлев е изцяло в духа на реторическата традиция.

За Б. Ангелов стилът има два вида свойства: логически и художествени.

1. Логически свойства на стила:

- Яснота на мисълта: „Ние искаме, щото всякоя мисъл да бъде представена под такова стилистично облекло, под каквото тя най-лесно се схваща“ (Ангелов 1907: 37). Тук е разгледан въпросът за прекалената употреба на отглаголни съществителни, за правилното използване на възвратните местоимения и др.
- Точността е резултат от правилната употреба на думите и внимателното използване на синонимите, които невинаги са взаимозаменяеми.
- Късотата на стила се състои в това всяка дума или всяко изречение да са „оправдани“ (Ангелов 1907: 45), и зависи от доброто познаване както на предмета, така и на езика. Късият стил се нарича лаконически, обратното на „разплут“. Късотата на стила се нарушава от грешките тавтология, плеоназъм и паралелизъм (под този термин се разбира изказването на една и съща мисъл по различен начин).
- Чистота – „Чистият стил не употребя думи, които не са познати в книжовния език, или си служи с такива думи само до толкова, доколкото необходимостта го налага“ (Ангелов

1907: 47). Чистотата на стила се нарушава от злоупотребата с варваризми, провинциализми, неологизми и архаизми.

2. Художествени свойства на стила

Разгледан е стилистичният потенциал на различните части на речта. За съществителните имена авторът приема, че „особена сила“ (Ангелов 1907: 52) имат конкретните съществителни, а абстрактните и особено отглаголните въздействат предимно на разума. Стилистично значими са умалителните и увеличителните имена, архаизмите, провинциализмите и неологизмите. Въздействащи могат да бъдат прилагателните имена, когато изразяват „един признак, който е паразит чувствата или въображението на писателя или говорителя“ (Ангелов 1907: 54), същото важи и за наречията. Междуметията пряко предават чувствата. Изразителността на глаголите зависи от тяхната семантика, но най-въздействащи са тези, образувани от съществителни имена, както и ономатопеичните.

Художествените свойства на стила са: естественост, простота, богатство, благородство, духовитост, елегантност, колоритност, живот. Специално внимание е отделено на музикалната страна на стила. Благозвучието е разделено на благозвучие в думите (евфонизъм) и благозвучие в изразите (евритмизъм).

И В. Йорданов описва познатите свойства на стила: ясност, правилност, чистота, точност, краткост (късота), благозвучие, естественост. Зад част от това описание, както и при Б. Ангелов, се крие изследване на стилистичния потенциал на лексикалното езиково равнище. Освен познатите видове думи, като синоними, омоними, архаизми, неологизми, присъстват и групи, които не се срещат в съвременните стилистики. Такава група например са „долни (вулгарни, банални) думи“. Изложението е примесено с множество указания как да се избягват грешки при употребата на думите, за да може стилът да отговаря на определените изисквания.

Очевидно е, че пишейки за свойствата на стила, и тримата автори включват разнообразна проблематика, свързана основно с лексикалното езиково равнище, но също със синтаксиса, със стилистичните грешки и др. Също така очевидно е, че голяма част от определенията, наречени свойства на стила, се използват и днес, но някак по интуиция, без да са специално дефинирани. Стилът на един текст трябва да бъде ясен, точен, естествен, чист и т.н.

Изложението на Б. Ангелов продължава с темата *Средства за художествен израз*. Като „пластическо-емоционални средства“ авто-

рът приема епитетите, художествените наречия и фигурите. Допълващо средство е благозвучието на думите. Отбелязани са постоянните епитети, характерни за народното творчество.

За стилистична фигура авторът дава следното определение: „особен израз, който се отклонява от обикнатия вид или ред на простата реч с цел да произведе по-живо и силно впечатление“ (Ангелов 1907: 59). Различават се два вида фигури: „фигури в думи или тропи“ и „фигури в мисли“ (Ангелов 1907: 59).

„Троп е фигура, която употребя думите в преносно значение“ (Ангелов 1907: 60). Тропите са четири вида:

- метафора – „фигура, която пренася признаци от един предмет върху други въз основа на сходството, което въображението открива между тези предмети“ (Ангелов 1907: 60). Пренасят се признаци от одушевен върху неодушевен предмет, от неодушевен върху одушевен предмет, от конкретен върху отвлечен предмет или върху друг конкретен;
- алегория – „сложна, разпространена върху цял израз метафора“ (Ангелов 1907: 63). И алегорията, и метафората са резултат от „живото въображение“ на писателя;
- метонимия – „троп, който замества името на един предмет с онова на други въз основа на известно близко отношение, в което тези предмети се намират“ (Ангелов 1907: 64). Изброе-ни са различни видове метонимия: символ или емблема вместо звание, титла, положение, име, следствие вместо причина, съдържащо вместо съдържимо, веществото вместо предмета, оръдието на действието вместо самото действие, чувството или идеята вместо носителя, притежателят вместо притежанието, авторът вместо съчинението, мястото вместо събитието;
- антономазия – „троп, който заменя собствено име с нарицателно и обратно“ (Ангелов 1907: 67);
- синекдоха – „троп, който разширява или стеснява значението на една дума, та употребя една дума с по-широко значение вместо друга с по-тясно и обратно“ (Ангелов 1907: 68).

Прави впечатление точността на дефиницията за метонимия; за метафора дефиницията, че представлява прехвърляне на признаци, се среща и днес, макар че и при метафората всъщност се прехвърля названието на един предмет върху друг. Синекдохата, макар да е вид метонимия, и до днес често се описва като отделен троп.

„Фигурите в мисли са особени обрати на речта, които се обработват под влияние на някой особен порив на чувствата, или пък на някое особено съдържание на въображението“ (Ангелов 1907: 69). Те биват:

- сравнение. Отбелязано е т. нар. отрицателно сравнение, характерно за народните песни. Разширеното сравнение е наречено обяснително. Доколко сравнението ще е въздействащо, зависи от следните фактори: естественост, новота или оригиналност, изразителна сила;
- антитеза – според автора антитезата е по-експресивна от сравнението. Особен вид антитеза е т. нар. парадокс (в съвременната терминология – оксиморон);
- хипербола – „фигура, която преувеличава или намалява действителния размер или сила на нещата с цел да поразии въображението и чувството“ (Ангелов 1907: 75);
- градация (степенословие или климакс);
- перифраза – „фигура в мисъл, която описва един предмет или едно действие, вместо да го назове пряко с името му“ (Ангелов 1907: 77). Когато замества названия на „груби или срамни неща“, се нарича евфемизъм;
- олицетворение – на природни явления, отвлечени понятия или неодушевени предмети се приписват човешки качества;
- ирония – „фигура в мисъл, която изказва насмешка или подигравка под една форма, под която се мисли противно на онова, що се казва“ (Ангелов 1907: 80). Ирония, основана върху двусмислица в резултат на употребата на омоними или въобще на двусмислица, се определя като каламбур. Иронията бива два вида: хумор и сарказъм;
- обръщение;
- възклицание и питане – от примерите става ясно, че под питане авторът разбира реторичните въпроси.

Б. Ангелов отделя още една група фигури, които нарича строитни. „Строитни или граматически фигури са изрази, които употребят думите в пряк смисъл, но в един особен ред и сглоб, що се отклонява от реда на обикновенната реч“ (Ангелов 1907: 85).

- етимологическа фигура – „изказва един образ под два различни вида – глагол и съществително, прилагателно и съществително, глагол и наречие“ (Ангелов 1907: 85);
- повторение. Повторението в началото или в края и в началото на последователни стихове е наречено полилогия;

- плеоназъм – една и съща мисъл се изразява по няколко начина под различна форма;
- апозиция – терминът не е обяснен ясно, от примерите изглежда, че става дума за обособени части;
- елипса – изпускане на думи, които лесно се подразбират. По този начин се придава късота и сила на израза;
- инверсия;
- конверсия – „фигура, съставена от два наспоредни израза, у които едни и същи думи различно се съединяват, та по този начин изразяват различни отсенки на една мисъл“ (Ангелов 1907: 90), напр.: *Тежко на плещи без глава – Горко на глава без плещи.*

При В. Йорданов също присъства част за тропи и фигури. Според автора тропите са три вида – метонимия, синекдоха и метафора. Дефинициите са доста неясни и като цяло съвпадат с определянето на самата дума троп. „Трите споменати тропи представят трите степени на изменяващото именуване“ (Йорданов 1922: 72) и според автора най-въздействаща е метафората, най-слабо въздействаща – метонимията. Въпреки крайно неясните дефиниции примерите, с които са илюстрирани тропите, са по същество верни. Към метонимията е включена и антономазията. И тъй като авторът правилно констатира, че метафората се основава на сравнение и сходство, веднага след нея в частта за тропите е включено сравнението. Разликата се състои в наличието на „съюза“ *като*. Отбелязано е и логическото сравнение, наречено научно, което няма художествена функция. Следващият троп е одухотворение (олицетворение, персонификация, прозопопея). Разбирането е традиционно, макар олицетворението и персонификацията да се приравняват, както и при Б. Ангелов. Още един синтактико-стилистичен похват е включен неподходящо сред тропите. Наречен е успоредност (паралелизъм) и се изразява в еднородни части на изречението или в синтактичен паралелизъм. Следва изложението за алегория, дефинирана като „сложна, разпространена метафора“ (Йорданов 1922: 83). Според автора сравнението се развива в метафора, а метафората – в алегория – трите тропа са едносъщностни и взаимно свързани. Символът е определен като „образ, в който, въз основа на сходство, се влага известно значение, мисъл или идея“ (Йорданов 1922: 85) и е много сходен с одухотворението и алегорията. Следващият описан троп е перифразата. Наречена е още описателен израз и е определена като форма на метонимия. В раздела за тропи са включени също хипербола, ирония, антитеза и климакс.

Както е видно, изложението за тропи и фигури при Б. Ангелов е доста по-подробно и по-добре систематизирано.

В стилистиката на В. Йорданов най-много място е отделено на синтактичното равнище. Вероятно под влияние на Р. Майер, според когото по думите на самия В. Йорданов трябва „да се базира стилистиката върху синтаксиса“ (Йорданов 1922: 3).

Специална част е посветена на свързването на думите. Освен познатите вече поучения за необходимостта от логическа връзка между думите тук е включено и изложението за повторение. Авторът говори за повторенията със стилистична цел, с цел „да се изтъкне по-нагледно мисълта или да се даде на израза по-голяма задушевност“ (Йорданов 1922: 49). Повторенията биват следните видове: анафора, палилогия (дн. мезофора), етимологична фигура, флективни. Повтарянето на определено съдържание с други думи е наречено натрупване и е отбелязана връзката му със синонимите. Тази част завършва с темата за епитет, като за епитети се приемат само художествените определения. Отбелязани са и постоянните епитети в народното творчество.

В. Йорданов продължава изложението със „Стилистика на изречението“. И тук има една впечатляваща със съвременното си звучене мисъл: „Стилистиката пък учи за изкусните моменти в изречението, т.е. отклоненията от нормалния ред, изкусното съчетание на думите и пр.“ (Йорданов 1922: 55). В. Йорданов твърди, че изреченията в прозата също трябва да имат подходящ ритъм, мелодия и темпо, за да бъде стилът благозвучен, но разсъжденията му не са много ясни. Друго изискване към изречението е неговото единство откъм съдържание. Със стилистична цел това единство може да се нарушава от т. нар. вмъкване (парантеза, т.е. вметнати думи и изрази) само когато авторът се позовава на чужди думи или речта като че ли преминава в диалог. Доста проницателна е забележката, че епитетът също може да се разглежда като парантеза. Единството на изречението често се нарушава и от необичайния му строеж, но тук на помощ могат да дойдат препинателните знаци. Според автора тирето и двоеточието също могат да изпълняват стилистични функции. Повече място е отделено на многоточието, знак за така наречения размисъл. То показва, че най-важното е оставено недоизказано и така се дава „храна, простор и занятие на фантазията“ (Йорданов 1922: 62) на читателя. На размисъла е противопоставена елипсата, чиято стилистична функция се изразява само в това, че придава краткост на стила и спомага да се избягват повторенията.

Видовете изречения са разгледани в стилистичен аспект. Според В. Йорданов възклицателните изречения образуват стилистичната фигура възклицание, въпросителните – питане (и В. Йорданов под питане разбира реторичните въпроси). Сродна на тези две фигури е обръщението. Изявителните изречения са най-широко използвани и не са стилистично маркирани. Отбелязан е още един вид изречения, наречени символични, изразени само с частица или междуметие. При сложните изречения се обръща внимание на две стилистични възможности – безсъюзие и многосъюзие. Естествено, отделено е и съществено място на периода. Между частите му трябва да има равномерност и целият период да се отличава с благозвучие.

По този начин В. Йорданов, макар и доста неорганизирано, разглежда почти цялата проблематика, свързана със стилистичните възможности на синтактичното равнище.

Направеният преглед показва, че стилистиките на Б. Ангелов и В. Йорданов, въпреки че са замислени като учебници, съдържат сериозни теоретични части. Макар и несистематизирано, в тях е включена по-голямата част от проблематиката, характерна и за съвременните стилистики: стилистични възможности на отделните езикови равнища, особености на текста, стилистични грешки, тропи и фигури. Може да се заключи, че тези два учебника са достойно начало на младата българска стилистика и сериозна основа, върху която да градят следващите поколения стилисти.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1907: Ангелов, Б. *Стилистика. Учебник за IV клас на мъжките и девически гимназии.* [Angelov, B. Stilistika. Uchebnik za IV klas na mazhkite i devicheski gimnazii.] Пловдив: Издание и печат на Хр. Г. Данов, 1907.

Йорданов 1922: Йорданов, В. *Българска стилистика. Учебник за IV клас на реалните училища.* [Yordanov, V. Uchebnik za IV klas na realnite uchilishta.] Пловдив: Книгоиздателство Хр. Г. Данов, 1922, 3. издание.

Попова 1994: Попова, В. *Българската стилистика до 50-те години на XX век.* [Popova, V. Balgarskata stilistika do 50-te godini na XX vek.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994.

Пухлев 1899: Пухлев, Р. *Свойства на стила. Помагало при изучаване теорията на стила в горните класове на мъжките и девически гимназии.* [Puhlev, R. Pomagalo pri izuchavane teoriyata na stila v

gornite klasove na mazhkite i devicheski gimnazii.] Габрово: Печатница на Г. Кежаев, 1899.

Русев 2013: Русев, Р. Учебникът по стилистика на Б. Ангелов. [Rusev, R. Uchebnikat po stilistika na B. Angelov.] <<http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp13/6.3/6.3-6.pdf>> (18.09.2021).

**ЧУЖДОЕЗИКОВА
СЛАВИСТИКА**

**СОЮЗЫ ЧТОБЫ И ДАБЫ:
РУССКАЯ СИНТАКСИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТЬ
В ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКОЙ НОРМЕ**

Таня Нейчева

Пловдивский университет им. Паисия Хилендарского

**CONJUNCTIONS ‘CHTOBY’ AND ‘DABY’:
A RUSSIAN SYNTACTICAL FEATURE
IN THE CHURCH-SLAVONIC LANGUAGE**

Tanya Neycheva

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The Conjunctions *chtoby* ‘so that, in order to’ and *daby* ‘so that, in order to’ arose almost simultaneously in Russian (the first, most likely, in Church Slavonic texts), moreover, in the period from the 15th to the 17th centuries there was no strict distinction between them, although there had already been a tendency for more frequent use of *chtoby* in administrative and everyday texts, and of *daby* in Church Slavonic texts. On the other hand, the data of modern languages (19th – 21st centuries), both Russian and Church Slavonic, indicate that at some point *chtoby* was finally ousted from the “synodal” Church Slavonic, and *daby* in Russian already was already perceived as a “bookish” and archaic conjunction. The author puts forward the thesis that the roots of the named functional and stylistic differentiation should be sought in the 18th century, the period when separate Church Slavonic and Russian literary languages were born.

Key words: conjunctives, subjunctive mood, conjunctive mood, *da-* constructions, Church-Slavonic, Russian, 18th century

В современном русском литературном языке существует два синонимичных целевых союза – *чтобы* и *дабы*, – между которыми с

синхронной точки зрения нет семантической¹ разницы, но намечаются функционально-стилистические отличия: в то время как первый из них выступает в качестве нейтрального варианта, второй обычно характеризуется пометами «устаревший» (Ожегов, Шведова 1992; Евгеньева, ред. 1999; Ефремова 2000; Кузнецов, ред. 2014) и «книжный» (Ушаков, ред. 2013; Прохоров, ред. 2009). Основательность определения «устаревший» подтверждается более низкой общей частотностью² *дабы* в языке XX и XXI веков по сравнению с XVIII и XIX веками. С другой стороны, квалификация «книжный» (ср. «союз *дабы* и в древнейших памятниках являлся книжным союзом, употреблялся в памятниках с книжным языком» – Борковский 1963: 501) предполагает ограниченную сферу³ употребления рассматриваемого союза и, по нашему мнению, нуждается в некотором уточнении. Кроме того, наличие в науке по меньшей мере двух противоречащих друг другу взглядов на происхождение *дабы*, о которых пойдет речь в дальнейшем, ставят нас перед необходимостью осуществить более пространный обзор существующих точек зрения и проверить их основательность на материале источников, чтобы прийти к однозначному

¹ Что касается семантики, оба союза действительно вводят чаще всего придаточные цели, но они совпадают и во втором своем значении, вводя дополнительные придаточные (Евгеньева, ред. 1999). Нужно признать, однако, что в более ранние периоды союз *дабы* употреблялся также в предложениях причинно-следственного и условно-временного характера, о чем свидетельствуют Словарь русского языка XI – XVII вв. (Бархударов, ред. 1977: 164) и Словарь древнерусского языка XI – XIV вв. (Аванесов, ред. 1988 – в словарной статье частицы и союза *да*). К сожалению, сопоставить со значением *чтобы* в более ранние периоды не представляется возможным, так как указанные исторические словари изданы в настоящее время не полностью, и в них отсутствует соответствующая информация. Показательно также то, что в Полном церковнославянском словаре Г. Дьяченко, отражающем нормы современного варианта церковнославянского языка, союз *дабы* переводится как *чтобы* без дополнительных уточнений (Дьяченко 2015: 957).

² По данным НКРЯ (<https://ruscorpora.ru/>), в XX в. *дабы* действительно встречается редко по сравнению с *чтобы* (в соотношении примерно 1: 69), в XIX в. соотношение было иным (приблизительно 1: 24), а в XVIII в. частота *дабы* была почти равна частоте *чтобы* (соотношение 1: 1,2).

³ Отметим, однако, что конкретизированный поиск по НКРЯ не показал статистически значимых отличий употребления в зависимости от функциональной сферы и жанра, хотя все же складывается впечатление, что в текстах на религиозную тематику (как художественных, так и нехудожественных) *дабы* употреблялся немногим чаще, чем в бытовых текстах.

определению времени, места и предпосылок появления не только *дабы*, но и его синонима *чтобы*.

Приведенное выше определение «книжный» в русской традиции прочно ассоциируется с «церковнославянский», в связи с чем несколько десятилетий назад безоговорочно бытовало мнение⁴, что «союз *дабы* церковнославянский, а союз *чтобы* – исконно русский», сложившийся «на почве живого русского языка» (Бунина 1957: 213 – цит. по Иванова 2004: 176; см. также Булаховский 1953: 336; Спринчак 1964: 86). Против этой точки зрения, однако, выступил А. М. Молдован, который утверждал, что «версия о заимствовании *да бы* из старославянского в качестве книжного подчинительного союзного сочетания, помимо ее фактической неосновательности, не объясняет параллельного употребления в древнерусском синонимичных *да бы* союзных сочетаний *а бы*, *аж(е) бы*, *ать бы*, *дать бы*, позднее *что бы*» (Молдован 1996: 265). Обязательно следует отметить, однако, терминологическое расхождение в работах двух указанных авторов: в то время как М. С. Бунина говорит о церковнославянском происхождении союза *дабы*, А. М. Молдован отрицает старославянского его происхождение. Таким образом, противоречие очевидно спровоцировано не фактологией, а характерным для многих историков русского языка неразличением старославянского и церковнославянского языка.

Приходится безусловно принять точку зрения А. М. Молдована, что *дабы* не старославянский по происхождению союз, но может быть, он церковнославянский? По мнению Т. А. Ивановой, здесь речь идет о *славяно-русизме*, возникшем в результате «„акклиматизации“ в древнерусском литературном языке старославянской по происхождению гипотактической конструкции *да* + сослагательное наклонение», что произошло «в эпоху (XIII – XIV вв.), когда аорист перестает быть живой грамматической категорией русского языка, в связи с чем форма 2 – 3 л. ед. ч. *бы* превращается в неизменяемую модальную частицу русского языка, семантически и функционально близкую старославянскому по происхождению союзу *да*» (Иванова 2004: 182). Основательно, однако, и другое возражение А. М. Молдована, что конструкция *да* + *конъюнктив* была⁵ «маргинальной по отношению к

⁴ Это мнение бытует и по сей день, судя по сведениям популярных интернет-источников: «Заимствовано из ц.-сл., где возникло в результате слияния союза *да* ‘чтобы’ и частицы *бы*. С конца XVIII в. уходит в область архаизмов» (<https://ru.wiktionary.org/>).

⁵ В современном болгарском языке *да* + *конъюнктив* употребляется в не очень часто встречающихся условных конструкциях типа: *Да би мирно седяло, не би чудо*

норме старославянских памятников, в которых абсолютно преобладала модель *да + индикатив*», и напротив, в древнерусских косвенно-побудительных и целевых конструкциях «конъюнктив является, в сущности, правилом, тогда как презенсный индикатив представляет скорее исключение» (Молдован 1996: 263 – курсив автора). С этим тоже можно согласиться и выдвинуть гипотезу, что здесь действительно имела место «акклиматизация», только в обратном направлении – древнерусская гипотактическая конструкция *союз (содержащий частицу бы) + неличная форма глагола* прижилась в церковнославянском языке, чему, несомненно, способствовало и наличие в нем конструкции *да + конъюнктив*, хотя и довольно редко встречающейся. Возникший в результате союз *дабы* можно признать книжным аналогом некнижных русских *абы, ать бы, дать бы* и т. п.

По словам М. С. Буниной, «до XVI века союз *дабы* употреблялся главным образом в памятниках с определенной книжной традицией: в церковной литературе, в произведениях, авторами которых были духовные лица, союз *чтобы* был распространен в светской литературе, в памятниках, связанных с традицией устного народного творчества, в грамотах» (Бунина 1957: 213 – цит. по Иванова 2004: 176). Мы проверили основательность представленного выше наблюдения по данным древнерусского и старорусского корпусов НКРЯ. Параметры поиска там, где это было возможно, конкретизировались в соответствии с метатекстовой разметкой, осуществленной составителями корпуса (по типу языка). Результаты исследования представлены в таблицах 1 – 3.

видяло (поговорка, ‘Если бы ты сидел смиренно, не увидел бы чудо’), а также со значением желательности: *Да бих могла докрай под вашето крило / Да нея като птичка притаена* (Д. Габе, ‘О, если б я могла всегда петь как птичка, приютившись под вашим крылом’), на фоне регулярного употребления конструкции *да + индикатив* (в самых разнообразных значениях). Из конструкции с конъюнктивом развился союз *да не би (да)* в отрицательно-целевом значении: *Вече не смееше да се озърне, да не би да види някого зад гърба си* (Български национален корпус – <http://search.dcl.bas.bg/>, ‘Уже не смел оглядеться, чтобы не увидеть ненароком кого-то у себя за спиной’). Указанный союз не надо путать с наречием *да не би да*, выражающим предположение в рамках простого предложения: *Да не би да си намислил нещо?* (<http://search.dcl.bas.bg/>, ‘Неужели ты задумал что-то?’).

С другой стороны, в современном сербском языке *да + конъюнктив* – вполне живая и довольно частотная конструкция, преимущественно с условным или причинно-следственным значением ср.: *Da bi voda nosila moralna je da postoji reka koja teče* (Корпус savremenog srpskog jezika – <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/>, ‘Чтобы вода могла носить, должна быть река, которая течет’).

Таблица 1. Частота употребления конструкции *да + конъюнктив*, сочетания *да бы* и союзов *дабы* и *чтобы* по данным Древнерусского корпуса НКРЯ (27 документов, 573 252 слова)

<i>да + конъюнктив</i>	<i>да + бы + причастие на -л</i>	<i>дабы + инфинитив</i>	<i>чтобы</i>
302	1	15 ⁶	0

В древнерусский период конъюнктив с изменяемым вспомогательным глаголом был еще живой формой, поэтому именно он и преобладает во всех исследуемых текстах. Сюда, разумеется, относятся и случаи правильного употребления формы 3 л. ед. ч. *бы* вспомогательного глагола в составе конъюнктива. Застывшая форма *бы* в значении 3 л. мн. ч. встречается только один раз, притом в списке XVI века.

Стоит, однако, отметить наличие в результатах поиска и другого сочетания, отличного от *да + конъюнктив* и *да + бы + причастие*, а именно конструкции *да + бы + инфинитив*. Н. Р. Добрушина, занимаясь семантикой сослагательного наклонения в русском языке, описала очень подробно типологию *бы + инфинитив*, но единственно только в синхронной перспективе (Добрушина 2012; Добрушина 2016: 77 – 110). Происхождение и история данного сочетания, по всей видимости, пока не привлекали специального внимания исследователей. Ввиду ограниченного объема настоящей работы мы не будем заниматься этой проблемой и отметим только, что с диахронной точки зрения конструкция *да + бы + инфинитив* не только употреблялась наряду с сочетанием *да + бы + причастие на -л* еще в XIV – XV вв., но даже представляется более ранним вариантом. При этом выбор причастия или инфинитива еще с самого начала зависел, как и в современном русском языке, от того, совпадает ли субъект действия в придаточном предложении с субъектом главного или нет.

Таблица 2. Частота употребления *дабы* и *чтобы* по данным корпуса Берестяные грамоты НКРЯ (885 документов, 19 231 слово)

<i>да</i> + <i>конъюнктив</i>	<i>да бы / дабы</i> + <i>неличная форма</i>	<i>чтоб(ы)</i> + <i>неличная форма</i>	<i>соотношение</i> <i>дабы : чтоб(ы)</i>
На церковнославянском языке:			
0	0	0	-
На древнерусском языке:			
0	1	19 ⁷	1:19

⁶ 10 из них – в Житии Андрея Юродивого, на основании которого А. М. Молдован делал свои выводы.

Данные, извлеченные из корпуса берестяных грамот НКРЯ, в целом подтверждают наблюдение, что время зарождения союзов *дабы* и *чтобы* следует искать не ранее XIV века, а также свидетельствуют о том, что «исконно русский» *чтобы* (Бунина, цит. соч.) не намного старше, а может, и ничуть не старше возникшего в результате «акклиматизации» *дабы* (Иванова, цит. соч.).

Привлекает внимание также другая особенность, а именно: в грамотах, отмеченных как написанные на церковнославянском языке, не встречается ни *дабы*, ни *чтобы*, что подтверждает предположение о русском (восточнославянском) происхождении рассматриваемой гипотактической конструкции.

Таблица 3. Частота употребления союзов *дабы* и *чтобы* по данным Старорусского корпуса НКРЯ (6214 документов, 8 136 258 слов)

<i>да</i> + <i>конъюнктив</i>	<i>дабы</i> / <i>да бы</i> + <i>неличная форма</i>	<i>чтоб(ы)</i> + <i>неличная форма</i>	<i>соотношение</i> <i>дабы : чтоб(ы)</i>
В текстах на церковнославянском языке:			
26	93	63	1:0,7
В текстах на гибридном языке:			
140	1285	2090	1:1,6
В текстах на деловом языке:			
1	42	4567	1:108,7
В текстах на бытовом языке:			
0	6	799	1:133,2

Старорусский корпус представляет значительно более пеструю картину.

В деловых и бытовых документах, по определению наиболее далеких от церковнославянского языка, категорически преобладает союз *чтобы* / *чтоб*, хотя *дабы* – тоже возможный вариант (конечно, в соотношении менее чем 1:100). Частотность *дабы* / *да бы*, с другой стороны, заметно возрастает в гибридных текстах⁸, а в церковнославянских даже значительно превышает число употреблений *чтобы*. Старая конструкция *да* + *конъюнктив* сохраняется в церковнославянском языке (представленном церковнославянскими и гибридными

⁷ Только в грамотах, датированных XIV и более поздними веками.

⁸ Более детализованный поиск по отдельным периодам в рамках старорусского корпуса, вероятнее всего, покажет постоянный рост, притом в употреблении и *дабы*, и *чтобы*, иными словами, рассматриваемой гипотактической конструкции в целом.

текстами), но употребляется она редко на фоне распространившейся даже в богослужебных текстах инновации *дабы*.

Таким образом, русская (А. М. Молдован), или же «славяно-русская» (Т. А. Иванова), гипотактическая конструкция *дабы* + *неличная*⁹ *форма глагола* прочно утвердилась в церковнославянской норме и вытеснила в активном употреблении исконное сочетание *да* + *конъюнктив*. Что характерно, как бы совершенно русское сочетание *чтоб(ы)* + *неличная форма глагола* тоже находило место в церковнославянских текстах (а тем более – в гибридных), причем совсем не в виде исключения.

Итак, союзы *дабы* и *чтобы* возникли почти одновременно на русской языковой территории (первый, вероятнее всего, в текстах на *русском церковнославянском*), причем **в период с XV по XVII вв.** уже наметилась тенденция более частого употребления *чтобы* в деловых и бытовых текстах и *дабы* в церковнославянских текстах, однако **строгих ограничений не было**.

С другой стороны, данные из современных (XIX – XXI вв.) языков – русского и церковнославянского – свидетельствуют о том, что в какой-то момент ***чтобы* был окончательно вытеснен** из «синодальной» церковнославянской нормы, а ***дабы* в русском языке стал восприниматься как «книжное»** и архаическое языковое средство, и если употребляется, то обычно в стилистических целях (архаизировать звучание текста, сделать его более «книжным» или «официальным», или же чисто практически – если нужно избежать повтор *чтобы* в одном сложном предложении). Корни названной функционально-стилистической дифференциации, как нам представляется, следует искать в XVIII веке – в период, когда официально родились отдельные церковнославянский и русский литературный язык.

Рассмотрим более подробно этот период, обособляя в нем три хронологических отрезка: а) первые 30 лет XVIII в., Петровская эпоха – рождение русского литературного и церковнославянского языков; б) середина XVIII в., эпоха Ломоносова – симбиоз и взаимопроникновение русского и церковнославянского; в) последние десятилетия XVIII в. – утверждение норм отдельных русского литературного и «синодального» церковнославянского языка.

⁹ В период XVI – XVII вв. есть также примеры употребления личной формы (перфекта) во 2 л. ед. ч. вместо неличной: *И такоже подобает ти, дабы былъ еси слова чистаго и тихаго; Чтобы еси много кун прислал и меду много же прислал* (<https://ruscorpora.ru/>).

Обобщенные сведения (таблица 4) извлекаются из НКРЯ при следующей конкретизации поиска: а) *год создания 1700 – 1730 (точное вхождение)* – 109 документов, 452 740 слов; б) *год создания 1731 – 1760 (точное вхождение)* – 520 документов, 1 067 263 слова; в) *год создания 1761 – 1799 (точное вхождение)* – 1569 документов, 4 905 517 слов.

Таблица 4. Частота употребления союзов *дабы* и *чтобы* в XVIII в. по данным Основного корпуса НКРЯ

	<i>дабы / да бы</i>	<i>чтоб(ы)</i>	<i>соотношение</i>
церковно-богословская сфера			
1700 – 1730	97 ¹⁰	59	1:0,6
1731 – 1760	3	362	1:120,6¹¹
1761 – 1790	356	2260	1:6,3
учебно-научная сфера			
1700 – 1730	410	81	1:0,2
1731 – 1760	388	1790	1:4,6
1761 – 1799	699	2347	1:3,4
официально-деловая сфера			
1700 – 1730	328	632	1:1,9
1731 – 1760	178	807	1:4,5
1761 – 1799	584	1622	1:2,7
обиходно-бытовая сфера			
1700 – 1730	–	–	–
1731 – 1760	1	16	1:16,0¹²
1761 – 1799	68	513	1:7,5
публицистика			
1700 – 1730	246	527	1:2,1
1731 – 1760	222	574	1:2,6
1761 – 1799	914	4264	1:4,7

¹⁰ Следует отметить, что при исследовании были извлечены также 13 примеров наиболее «архаического» варианта *да + конъюнктив*. Все без исключения – в произведениях митрополита Стефана Яворского. В действительности это тексты, созданные на *церковнославянском* языке, притом в «строгой» его разновидности. Включение их в основной корпус НКРЯ, а не в церковнославянский корпус, представляется нам неадекватным.

¹¹ Все примеры извлечены из произведений Платона (Левшина) в составе одного и того же сборника. Резкое отклонение от средней частоты, вероятнее всего, можно объяснить личными предпочтениями (идиолектом) автора.

¹² Соотношение вычислено на основании недостаточных данных. В выборку включены только два источника, один из которых небольшого объема (письмо).

В результате рассмотрения представленных таким образом данных можно прийти к нескольким основным выводам:

1. В *церковно-богословской* и *учебно-научной сфере* наблюдается постепенный рост частотности *чтобы* по сравнению с *дабы*. Следует отметить, что эти функциональные сферы в предыдущие эпохи ассоциировались с церковнославянским языком (см. Кутина 1978), соответственно со «славяно-русизмами». В Петровскую эпоху произошло «перераспределение сфер», которое может объяснить и более частое использование *чтобы* в текстах на религиозную и научную тематику.
2. В *официально-деловой* и *обиходно-бытовой* сфере, наоборот, чувствительно, даже резко возрастает частотность *дабы*, которая была очень низкой в предыдущие периоды (см. таблицу 3).
3. В течение XVIII в. постепенно сглаживаются прежние различия в функционировании *дабы* и *чтобы*, и оба союза начинают употребляться во всех сферах в приблизительно одинаковом соотношении – в диапазоне примерно 1:2 ~ 1:7 (и никак не 1:100 и выше).
4. *Сфера публицистики*, новая для XVIII в., подтверждает наблюдение о выравнивании *дабы* и *чтобы* в функционально-стилистическом отношении.
5. К концу XVIII в. рассматриваемые союзы стали в русском литературном языке полными синонимами.

Что же касается церковнославянского языка, судьба *дабы* и *чтобы* в рассматриваемый период в нем вероятнее всего была иной. НКРЯ дает возможность вести поиск и по Церковнославянскому корпусу текстов (XVIII – XX вв.), но к сожалению, без возможности хронологического поиска¹³. Большинство источников датированы XIX и XX веками, есть только один текст с середины XVIII в. (1764 г.), на основании которого некорректно было бы делать выводы.

Современную норму употребления *дабы* и *чтобы* в церковнославянском языке (XIX – XX вв.) мы исследовали по жанрам: а) библейский текст, утвержденный в Елизаветинской Библии (1754) и с тех пор издающийся без изменений или с минимальными правками; б) богослужебные тексты – акафисты, ирмологии, минеи, требники и т. д.; в) другие тексты – научные, богословские, святоотеческие (результаты представлены в таблице 5).

¹³ Опция «датировка» предлагает три возможности: «гибридный», «20 век», «стандарт».

Таблица 5. Частота употребления конструкции *да + конъюнктив* и союзов *дабы* и *чтобы* по данным Церковнославянского корпуса НКРЯ (1160 документов, 4 469 687 слов)

<i>да</i> + <i>конъюнктив</i>	<i>дабы</i> + <i>неличная форма</i>	<i>чтоб(ы)</i> + <i>неличная форма</i>
В библейском тексте:		
18	48	0
В богослужебных текстах:		
39	63	9 ¹⁴
В других текстах:		
2	69	10 ¹⁵

Извлеченные нами данные свидетельствуют о том, что союз *дабы* прочно утвердился в целевых придаточных, активно вытесняя исконную конструкцию *да + конъюнктив*, не только в более «низких» жанрах, но даже и в библейском и богослужебных текстах. Союз *чтобы*, со своей стороны, недопустим в «высоких» жанрах и имеет ограниченное распространение в «низких». Таким образом, нейтральным для современного церковнославянского языка следует признать именно союз *дабы*. Интересно отметить, что в текстах, созданных в XX веке, нет ни одного примера *чтобы*, то есть его уже надо считать полностью вытесненным из церковнославянской нормы. Последнее наблюдение подтверждается также данными церковнославянских словарей и грамматик, в которых *чтобы* никогда не находит место, в отличие от *дабы* (см., напр.: Дьяченко 2015: 164; Алипий 1991: 234 – 235).

В результате всех описанных изменений на современном этапе развития русского и церковнославянского языков устоялось довольно строгое разграничение между двумя возникшими на южнославянской языковой территории синонимическими союзами: с одной стороны, *дабы* стал нейтральным в церковнославянской норме и любое употребление *чтобы* уже расценивается как ошибка; с другой стороны

¹⁴ Все примеры из одного источника, в котором содержатся указания чисто практического характера насчет совершения службы. Обычно такие пассажи в тексте ассоциируются не с церковнославянским, а с русским языком, напр.: *вкругь цркви чтобъ было чисто* („Требник“, 1906),

¹⁵ Большинство случаев (8 из 10) извлечено из одного источника („Добротолубие“, 1902), который включен в церковнославянский корпус НКРЯ с пометой „гибридный“.

чтобы стал нейтральным в русской норме, а употребление *дабы* все чаще и чаще несет дополнительные стилистические коннотации.

ЛИТЕРАТУРА

- Аванесов, ред. 1988:** *Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.)*. [Slovar' drevnerusskogo yazyka (XI – XIV vv.).] Москва: Русский язык. 1988.
- Бархударов, ред. 1977:** *Словарь русского языка XI – XVII вв.* [Slovar' russkogo yazyka XI – XVII vv.] Выпуск 4. Гл. ред. С. Г. Бархударов. Москва: Наука, 1977.
- Булаховский 1953:** Булаховский, Л. А. *Курс русского литературного языка*. [Bulahovskij, L. A. Kurs russkogo literaturnogo yazyka.] Том II. Киев: Радянська школа, 1953.
- Добрушина 2012:** Добрушина, Н. Р. Инфинитивные конструкции с частицей *бы*. [Dobrushina, N. R. Infinitivnye konstruktsii s chastitsej by.] // *Русский язык в научном освещении*. № 2 (24). 2012, 42 – 64.
- Добрушина 2012:** Добрушина, Н. Р. Сентенциальные дополнения с союзом «чтобы». [Dobrushina, N. R. Sententsial'nye dopolneniya s soyuзом «чтобы».] // *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: По материалам ежегодной Международной конференции «Диалог»* (Бекасово, 30 мая – 3 июня 2012 г.). Москва: РГГУ, 2012, 150 – 151.
- Добрушина 2016:** Добрушина, Н. Р. *Сослагательное наклонение в русском языке: опыт исследования грамматической семантики*. [Dobrushina, N. R. Soslagatel'noe naklonenie v russkom yazyke: opyt issledovaniya grammaticheskoy semantiki.] Прага: Animedia Company, 2016.
- Дьяченко 2015:** Дьяченко, Г. *Полный церковно-славянский словарь*. [D'yachenko, G. Polnyj tserkovno-slavyanskij slovar'.] Москва: Отчий дом, 2015.
- Евгеньева, ред. 1999:** *Словарь русского языка: В 4-х т.* [Slovar' russkogo yazyka: V 4-h t.] Под ред. А. П. Евгеньевой. Москва: Русский язык, 1999.
- Ефремова 2000:** *Толковый онлайн-словарь Ефремовой Т. Ф.* [Tolkovuj online-slovar' Efremovoj T. F.] (Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. — Москва: Русский язык, 2000). <<https://lexicography.online/explanatory/efremova/%D0%B4/>> (22.10.2021).

- Кузнецов, ред. 2014:** *Большой толковый словарь русского языка.* [Bol'shoj tolkovuj slovar' russkogo yazyka.] Гл. ред. С. А. Кузнецов. Санкт-Петербург: Норинт, 1998.
- Кустова 2014:** Кустова, Г. И. Конструкции с союзом *чтобы*: ресурсы и соответствия. [Kustova, G. I. Konstruktsii s soyuzom *chtoby*: resursy i sootvetstviya.] // *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии. Труды международной конференции «Диалог-2014».* Москва: РГГУ, 2014, 298 – 307.
- Кутина 1978:** Кутина, Л. Л. Последний период славяно-русского двуязычия в России. [Kutina, L. L. Poslednij period slavyano-russkogo dvuyazychiya v Rossii.] // *Славянское языкознание. VIII Международный съезд славистов. Доклады советской делегации.* Москва: Наука, 1978, 241 – 264.
- Молдован 1996:** Молдован, А. М. Из синтаксиса древнерусского перевода Жития Андрея Юродивого. [Moldovan, A. M. Iz sintaksisa drevnerusskogo perevoda Zhitiya Andreyu Yurodivogo.] // *Русистика. Славистика. Индоевропеистика. Сборник к 60-летию А. А. Зализняка.* Москва: Индрик, 1996, 256 – 275.
- Ожегов, Шведова 1992:** *Толковый словарь русского языка.* [Tolkovuj slovar' russkogo yazyka.] Москва: Азъ, 1992.
- Пекелис 2014:** Пекелис, О. Е. Инфинитив vs. придаточное с союзом *ЧТОБЫ*: к вопросу о выборе способа оформления сентенциального актанта в русском языке. [Pekelis, O. E. Infinitiv vs. pridatochnoe s soyuzom *CHTOBY*: k voprosu o vybore sposoba oformleniya sententsial'nogo aktanta v russkom yazyke.] // *Вопросы языкознания*, 2014, № 4, 13 – 45.
- Прохоров, ред. 2009:** *Большой Российский энциклопедический словарь.* [Bol'shoj Rossijskij ehntsiklopedicheskij slovar'.] Москва: Большая Российская энциклопедия, 2009.
- Спринчак 1964:** Спринчак, Я. А. *Очерк русского исторического синтаксиса: Сложное предложение.* [Sprinchak, Ya. A. Ocherk russkogo istoricheskogo sintaksisa: Slozhnoe predlozhenie.] Киев: Радянська школа, 1964.
- Ушаков, ред. 2013:** *Толковый словарь русского языка.* [Tolkovuj slovar' russkogo yazyka.] Под редакцией Д. Н. Ушакова. Москва: Аделант, 2013.

ТАКСОНОМИЯ НА ДУМИТЕ В ТРИ РУСКИ ГРАМАТИКИ ОТ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК

Константин Куцаров
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

TAXONOMY OF WORDS IN THREE RUSSIAN GRAMMARS FROM THE FIRST HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

Konstantin Kutsarov
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The aim of the scientific research is to present and analyze the findings of three Russian linguists from the first half of the 19th century on a fundamental problem, related to the parts of speech. In the course of the study it was found that during this period in Russian philological science there was a purposeful research effort to update and modernize the „sacred“ hitherto eight-member division model of Aristarchus. The most valuable thing is that the three authors of grammars choose different taxonomic criteria, leading to different classifications according to the number and composition of the parts of speech.

Key words: parts of speech, classification criteria, morphological criterion, Al. Hr. Vostokov, V. Gr. Belinski, G. P. Pavski

Целта на научното съобщение е да представи и да анализира търсенията на трима руски книжовници в светлината на фундаменталния проблем за частите на речта. Ал. Востоков, В. Белински и Г. Павски живеят и творят през първата половина на XIX век, когато специалистите по езика правят опити да разчупят и да актуализират сакралната до онова време осемчленна подялба на Аристарх, властваща като матрица в продължение на близо двадесет века.¹ Подборът ни

¹ Припомняме, че през II в. пр. н. е. гениалният книжовник от Александрийската граматическа школа, опирайки се на строги и ясни морфологични критерии, обособява следните осем класа думи: име, глагол, причастие, член, местоимение, предлог, наречие, съюз.

на автори на граматика е обусловен освен от хронологическата близост на разработките, но също и от факта, че те представят три коренно различни подхода към членението на думите.

Първата руска граматика от разглеждания период принадлежи на **Александър Христофорович Востоков (1781 – 1864)** – филолог и поет от балто-немски произход, роден в Аренсбург (днешна Естония), чието истинско име е Александър-Волдемар Остенек. Същият е известен в историята на лингвистичната наука като основоположник на сравнителното славянско езикознание в Русия.

В неговата „Русская грамматика“ (Востоков 1831) „разредите думи“ (т.е. частите на речта – К. К.) отново са осем:

I. Съществително име	V. Наречие
II. Прилагателно име	VI. Предлог
III. Местоимение	VII. Съюз
IV. Глагол	VIII. Междуметие

(вж. Востоков 1831: 4).

„Разредите думи се различават едни от други по свойствените за тях окончания“ (пак там: 6).² В пълно съзвучие с тезата Востоков допълва, че „окончания се наричат тези последни букви, посредством които думата принадлежи към някой разред“ (пак там: 5). Следва да отбележим, че за първи път срещаме толкова категорично деклариран приоритет на морфологичния критерий при диференцирането на частите на речта, след като се знае формообразуващата функция на флективната морфема и изразяването от нея на граматично значение. Заключение на Востоков е изключително проницателно, макар до него той да достига по-скоро умозрително, а не професионално, като се имат предвид неточните му разбирания на редица места в граматиката за видовете морфемии, включително и за окончанията.

В таксономията откриваме иновативни решения. Автономен е вече статутът на прилагателното име като част на речта (всъщност в руското езикознание това е така още при Греч (вж. Греч 1827), като към прилагателните са включени още числителните „количествени“ (бройни – К. К.) и „поредни“ (редни – К. К.) (вж. Востоков 1831: 70 – 72). Най-съществената новост е отсъствието на причастието, без да е налице аргументация. Предложената дефиниция, че „причастието е име прилагателно, от глагол произведено, означаващо *времето* на действието или състоянието, сегашно или минало“ (Востоков 1831: 107), на практика не казва нищо ново дори и за онова време. Остава

² Преводите от руски език в това научно съчинение са мои – К. К.

загадка и обстоятелството, че тези думи се разглеждат в главата за глагола. Единствено курсивът на граматическия термин „време“ в определението като че ли акцентира върху по-силната вербалност на причастните форми. Да не забравяме обаче, че за Востоков детерминиращи частите на речта са техните окончания, а окончанията на причастията са в релация по-скоро с прилагателните имена. По подобен начин стои неизяснен и статутът на местоимението като част на речта. В лаконичната дефиниция за него като единствен инвариантен признак за шестте вида местоимения е изтъкната заместващата им именна функция (вж. Востоков 1831: 89). Най-екзотично може би е определението за междуметието. То представя „разред думи, употребявани вместо глагола (подч. мое – К. К.), за неволно изразяване на чувства и за звукоподражание“ (Востоков 1831: 219).

Най-значим принос в „Русская грамматика“ на Востоков има разделът за синтаксиса („о словосочиненіи“). С удивителна простота и краткост са описани основните понятия. Така например „реч е съединение от думи, изразяващи *мисли въобще*. Но когато речта се ограничава за изразяване на *една мисъл*, тогава тя се нарича *изречение*“ (Востоков 1831: 222). Всяко изречение е съставено от две части, подлог и сказуемо, представени от съществително име и глагол, като между тях трябва да има връзка. Към подлога и сказуемото се присъединяват съответно „определителни и допълнителни думи“ (вж. пак там: 222 – 224). По-нататък следва подробно описание на релацията и субординацията между познатите ни части на речта в рамките на изречението. Така изложението на Востоков прави голяма крачка напред не само по отношение на теорията за членението на изречението. За нас по-важното е, че типовете лексеми вече са характеризирани и в синтагматичен аспект. На практика, без да е търсено целенасочено, в разглежданата граматика класовете думи са представени и в морфологичната, и в синтактичната си функционалност, с което уникалността на граматическия им профил е много по-изчистена.

Вероятно на немного хора е известно, че в наследството на великия руски литературен критик и мислител **Висарион Григориевич Белински (1811 – 1848)** преобладават трудовете с лингвистична тематика. В тяхното число включваме и забележителна системна граматика. Филологът е познавал езиковедската продукция на съвременниците си и неведнъж е вземал отношение по проблемите. Интересно е например да се отбележи, че Белински цени Фатер, Востоков, особено Павски, а Греч счита за обикновен (макар и нелощ) компилатор. Сравнявайки граматиките на Греч и Востоков, литературният критик

заклучава, че принципно те са напълно противоположни (за подробности вж. Лоя 1936: 25).

Споменахме, че Белински е автор и на системна граматика. Пълното ѝ название е „Основания русской грамматики для первоначального обучения“ (Белински 1837). Заглавието подсказва скромни цели на едно школко пособие, но в действителност това е оригинален и зрял лингвистичен труд. Може би неслучайно граматиката не е срещнала одобрението на просветните началници и не е била въведена като официален учебник в образованието, тъй като в същността си това е задълбочен научен анализ, написан на популярен език.

Подходът на Белински в изследването е логико-философски, очевидно повлиян от теорията за всеобщата граматика. Той говори за езика като неразривна част от мисленето на човека, а науката, изучаваща думите и езика, нарича граматика. Философска е и гледната точка на автора при класифицирането на лексемите. Най-общо той ги разделя на *части на речта* и на *частици* според „свойствата“ на изразяваните от тях понятия и според „назначението“ си.

За Белински „част на речта е отдел или разред от цял род думи, изразяващи известен кръг еднородни понятия“. Той дава пример с лексемите *човек, дърво, перо, ръка*, които обозначават различни понятия, но общото (инвариантното) при тях е „назоваването“ на „предмети“, съществуващи в природата, затова са от една част на речта. Така е и при *добър, голям, червен, силен*, обединени от способността да изразяват „качества“, присъщи на предметите, затова са друга част на речта. Съответно *чета, говоря, ходя* не са нито названия, нито качества, а „действия“, затова формират трети разред думи, различен от предишните. Частици при Белински пък са „такива отдели или разреди думи, които не изразяват самостоятелно никакви понятия, а служат само за изразяване на различни отношения между думите, изразяващи понятия“ (Белински 1837: гл. III, т. 11).

След това е изведена иновативната за времето констатация, че „броят на частите на речта и на частиците не е еднакъв във всички езици“, макар да се прави уговорката, че „някои части на речта са задължително условие за всеки език“, което също е вярно. Последните авторът квалифицира като *основни* или *елементарни* (вж. пак там: т. 12). За да ги посочи, Белински, придържайки се към философския си подход при анализа на езика, разглежда основните сегменти на човешката мисъл (съждение), а те са три: *предмет, качество* на предмета и *връзката* между тях. Именно те формират и *логическото изречение*. Логическото изречение от своя страна също се състои от три час-

ти – *подлог*, *сказуемо* и *връзка*, като според Белински отгук следва и главните части на речта да са три. Подлогът в речта се представя от *име*, назоваващо предмета. Сказуемото е дума за качество, „определяща предметите от видимия и умствения свят“, квалифицирана от автора като *определителна* дума или *прилагателно* (вж. Белински 1837: гл. III, т. 20). Връзката пък се представя от спомагателния глагол *быть*, „изразяващ без помощта на други части на речта понятие за съществуване или битност на предметите във времето“ (пак там: т. 21). Макар тези три типа лексеми да са достатъчни да изразят всички възможни съждения на човешкия ум, Белински отбелязва, че във всички езици частите на речта са повече, тъй като подлогът и сказуемото могат да бъдат представени от повече от една дума.

Така например в руския език подлогът може да се замести от „особена част на речта“ – *местоимение*. Сказуемото пък може да се изрази още от „съвкупен глагол“ (пак там: т. 24). Той е характеризан от Белински по този начин, тъй като съдържа в себе си както „определителност“ (т.е. атрибутивен признак – К. К.), така и способност за връзка (т.е. предикативност – К. К.). Ясно е, че от съвременна гледна точка под „съвкупен глагол“ авторът е имал предвид пълнозначен личен (финитен) глагол. Даден е примерът *Птицата лети = Птицата е летяща*. Белински посочва още, че определителната част на речта служи „за определяне на предметите (имената) по техните *качества, свойства, количества, принадлежност и действия*“, като в приведените примери откриваме прилагателни имена (*добър човек*), числителни имена (*трети ден*) и причастия (*бягащи деца*) (Белински 1837: гл. III, т. 25). Тук като „особено подразделение“ в рамките на думите признаци е добавено и *наречието*, „определящо не предмети (*имена*), а действия (*глаголи*)“ или „служещо понякога и за усиление на определението, например *много силен...*“ (пак там: т. 25).

За Белински „частици на речта“ са *предлогът* и *съюзът*, отличаващи се с неспособност да сигнализират понятия и „служещи за изразяване на различни отношения между частите на речта, съставлящи съждението (изречението)...“ (пак там: т. 26). В заключение видният филолог извежда шест класа думи в руския език, от които четири са части на речта и две са частици на речта:

- 1) Име;
- 2) Местоимение;
- 3) Глагол;
- 4) Определителна дума;

- 5) Предлог;
- 6) Съюз

(вж. Белински 1837: гл. III, т. 27).

Прави впечатление отделянето на глагола като автономна част на речта, въпреки че Белински правилно го третира като определителна дума, т.е. дума признак. Очевидно тук влияние оказва способността на глагола за директна връзка с името, чрез която те изразяват съждение (изречение).

В цялата тази глава, посветена на практика на класификацията на думите, не се споменава нищо за числителни имена и причастия. За тях се говори чак в четвъртата глава на граматиката, занимаваща се със „значенията и частните свойства на частите на речта“. Белински обособява числителните и причастията в подкласове в рамките на определителните думи заедно с прилагателните имена, наречието и де-епричастията. Едва в следващата пета глава, озаглавена „За изменението на частите на речта“, вече детайлно са описани парадигматичните свойства на думите. Граматичният им облик обаче за това изследване се оказва с маргинална стойност при класифицирането на лексемите в руския език.

Обемна граматика през този период пише и представител на руското духовенство – **Герасим Петрович Павски (1787 – 1863)**. В историята на руската филологическа наука авторът е известен повече с преводите си на Библията и с учебника си по еврейски език (бил е професор по иврит и по богословие в Петербургския университет), но в никакъв случай не трябва да бъдат подценявани „Филологическите наблюдения над составом русского языка“ в три тома (вж. Павски 1842).

Павски е поредният руски книжовник с особен подход към принципите за членението на думите. Въпреки началната теза, че разделението на лексемите на осем типа при старогръцките и латинските граматични е традиционно и против него „нищо основателно не може да се каже“, духовникът отбелязва, че „не е лошо да се покаже на какво то се основава, както и да се намери порядъкът на частите на речта, съобразен най-вече с хода на човешката мисъл“ (Павски 1842: 5 – 6). Оттук разбираме, че и тази класификация ще изхожда от логико-философска гледна точка, нещо повече – ще се опира на генеалогията на явлението език.

Според Павски първите думи, изречени от човека, са „под влиянието на природата и се управляват от сляпата чувственост“, като обикновено са еднакви или са сходни в повечето езици (вж. Павски 1842: 6). Това са инстинктивни (*ах, ох, ой*), звукоподражателни (*бе,*

му, шу) или неволни звуци, съставени най-често от устнени, устненозъбни и „езични“ съгласни плюс гласен звук (*ба, ва, па, ма, дя, тя*). Тази група лексеми в езикознанието се категоризира с наименованието *междуметия*.

Следващата категория думи в стълбицата на човешкото мислене, а съответно и в йерархията на езика са *имената*, „изобразяващи понятия“. Сред тях фундаментално значение имат лексемите *аз, ти* и *той*. „Първото име е *аз*, с което мислещото същество назовава себе си в отличие от всичко обкръжаващо го в природата; второто след него е *ти*, т.е. най-близкото *не -аз*; третото е *той*, т.е. по-отдалеченото *не -аз*“ (Павски 1842: 7). Именно на тези три разреда имена (т.е. на трите лица на граматичната категория лице – К. К.) според Павски се подчинява цялата именна система. Логично е назоваването им в граматиките като *местоимения* за автора да не е съвсем точно (пак там: 8). Най-обстоятелствен е третият разред, „тъй като включва в себе си всички възможни лица и вещи освен *аз* и *ти* и даже техните качества“ (пак там: 7), и той също се разделя на три според родова диференциация (*той, тя, то*). В рамките на третия разред влизат типовете лексеми: *съществително име*, което „постоянно и определено именува *същности*“; *прилагателно име*, „което може да се прилага към същности от всички лица и от всичките три рода“; *числително име* (вж. пак там: 8). Трябва да отбележим обособяването на числителното име в системата – обстоятелство, което никак не се вписва в лингвистичните порядки на времето. За съжаление обаче, аргументи в подкрепа на стореното по-скоро липсват. Павски представя числителното име като „изобразяващо (преводът е дословен – К. К.) *числото* и *количеството* на вещите“, като по някои свои качества то е близко с местоименията, а по други е в родство със съществителните и с прилагателните имена (вж. Павски 1842: 8).

Третата група думи е свързана с „изобразяването на мислите“. В нея са включени четири типа лексеми, обединени от глаголната си основа. Според Павски *глаголът* заема главно място в човешкия език, тъй като чрез него се „изразява присъдата на ума дали принадлежи, или не принадлежи дадено качество на определено лице или вещь“ (Павски 1842: 10). В съпоставка с групата на имената са отличени свойствата му да изразява едновременно и действието, и действащото лице, да изразява времето и пространството на действието, както и невъзможността да изразява категорията род. С тези свои признаци глаголът е в „пълния си вид“. Когато загуби личните си форми обаче, по своята функционалност той се доближава до съществителните имена (дадени са за пример форми на отглаголно съществително и на

неопределително наклонение – инфинитив), до прилагателните имена (при формите на причастията) и до наречията (при деепричастието). За съжаление, в тази субкласификация освен отсъствието на категорията лице не се отчитат като аргументи експлицитните диференциращи характеристики на инфинитива, отглаголното съществително, причастие и деепричастието (вж. пак там: 11).

Четвърта група думи Павски обособява въз основа на тяхната несклоняемост, неспрегаемост и службата им за съкращаване на речта. Подобно на други свои съвременници той ги квалифицира като *частици на речта*. Те са три типа: *наречие*, *предлог* и *съюз*. Веднага се забелязва присъствието на наречието сред непълнозначните думи, което несъмнено е отстъпление в учението за частите на речта, но този факт още веднъж показва, че в класификацията на Павски определящ е естественият йерархически порядък при възникването на думите. При тези обстоятелства системата придобива следния вид:

- I. Названия на чувствените впечатления и усещания – междуметия.
- II. Названия на понятията:
 - а) местоимение или главно име;
 - б) съществително име;
 - в) прилагателно име;
 - г) числително име.
- III. Названия на мислите:
 - а) глагол в „пълния“ си вид;
 - б) глагол във вид на съществително име (т.е. отглаголно съществително – К. К.) – неопределително наклонение;
 - в) глагол във вид на прилагателно име – причастие;
 - г) глагол във вид на наречие – деепричастие.
- IV. Частици, произлизащи от имена и глаголи и служещи за съкращаване на речта:
 - а) наречие;
 - б) предлог;
 - в) съюз.

(вж. Павски 1842: 12 – 13)

Можем да обобщим, че през първата половина на XIX век руската филологическа наука показва целеносочен изследователски стремеж за обновяване на лексемната таксономия. Основополагащите тези за постигане на целите са различни, съвсем естествено – различ-

ни са и класификационните резултати като брой и състав на частите на речта. За нас най-полезен е евристичният подход на авторите. Изследователските разработки през следващите два века няма да отхвърлят нито един от прилаганите от тримата руски лингвисти класификационни критерии – семантичен (логико-философски), морфологичен и синтактичен. Да, изследваните автори използват приоритетно само един от тях, а днес общоприета теза е, че трите фактора трябва да действат в синхрон. Практиката обаче потвърди и друго – че за да бъде реално работеща една класификационна „процедура“, тя трябва да отвори като примарен само един от посочените три критерия, както се случва на практика в разработките на Востоков, Белински и Павски.

ЛИТЕРАТУРА

- Белински 1837:** Белински, В. Г. *Основания русской грамматики для первоначального обучения, составленные Виссарионом Белинским. Часть первая. Грамматика аналитическая (этимология).* [Belinsky, V. G. *Osnovaniya russkoj grammatiki dlya pervonachal'nogo obucheniya, sostavlennye Vissarionom Belinskim. Chast' pervaya. Grammatika analiticheskaya (etimologiya).*] Москва: В типографии Николая Степанова, 1837.
- Востоков 1831:** Востоков, Ал. Хр. *Русская грамматика.* [Vostokov, Al. Hr. *Russkaya grammatika.*] Санкт-Петербург: в Типографии И. Глазунова, 1831.
- Греч 1827:** Греч, Н. Ив. *Практическая русская грамматика.* [Greech, N. Iv. *Prakticheskaya russkaya grammatika.*] Санкт-Петербург: в Типографии Императорского Санктпетербургского Воспитательного Дома, 1827.
- Лоя 1936:** Лоя, Я. В. Лингвистические взгляды В. Г. Белинского. [Loya, Ya. V. *Lingvisticheskie vzglyady V. G. Belinskogo.*] // *Русский язык в школе*, 1936, № 5, с. 25 – 29. <<https://crecleco.seriot.ch/textes/Loja36.html>> (7.02.2022).
- Павски 1842:** Павский, Г. П. *Филологические наблюдения над составом русского языка. Второе разсуждение.* [Pavskij, G. P. *Filologicheskie nablyudeniya nad sostavom russkogo jazyka. Vtoroe razsuzhdenie.*] Санкт-Петербург: В Типографии Императорской Академии Наукъ, 1842.

**ЭМОЦИИ VS. ИНТЕРПРЕТАЦИИ:
О ДВУХ ТИПАХ ИНФИНИТИВНЫХ КОНСТРУКЦИЙ
С ПРЕДИКАТИВАМИ**

Галина Кустова
Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН,
Московский педагогический
государственный университет

**EMOTIONS VS. INTERPRETATIONS: TWO TYPES OF
INFINITIVE CONSTRUCTIONS WITH PREDICATIVES**

Galina Kustova
Vinogradov Russian Language Institute
of the Russian Academy of Sciences,
Moscow Pedagogical State University

The paper considers constructions «predicative + infinitive». Interpretive infinitive constructions as opposed to emotional reactions. For emotional reactions, the predicative and the infinitive refer to the same subject, the infinitives of the perception, mental, speech verbs are typical for them: *It hurts / It's sad to see you suffer* ('X sees, X is sad'). For interpretive constructions, the subject of the predicative and the subject of the infinitive does not coincide: *It's tactless to ask this question* – 'X asks the question, Y evaluates such an act as tactless'. The infinitives of perceptual and mental verbs in such a construction are either not used, or they denote a kind of action: *It is tactless to listen to private conversations*.

Key words: predicative, infinitive construction, interpretation predicates

1. Семантика и грамматика предикатива

Предикатив (в русской грамматической традиции – категория состояния), ср. Щерба 2004, многими исследователями считается особой частью речи. Предикатив соотносится с кратким прилагательным

среднего рода: *Мне странно слышать такое заявление vs. Ваше поведение странно*, а также наречием: *Детям весело vs. Дети весело смеются*. При этом предикатив имеет целый ряд особых грамматических признаков (например, дативный субъект предикатива обладает подлежащими свойствами), ср. Летучий 2018; Сигурдссон 2002. В составе предикативов выделяются несколько семантических классов (см. Летучий 2018; Циммерлинг 2017, 2018) – физические и физиологические состояния и реакции (*холодно, больно*), восприятие (*видно, слышно*), ментальные состояния (*известно, понятно*), эмоциональные реакции (*грустно, обидно, приятно*), оценки (*хорошо, плохо*), модальные состояния (*нужно, необходимо*) и др. Состав и семантические роли аргументов (актантов) предикатива зависят от его семантики. У некоторых предикативов, например физических и физиологических состояний, есть только субъект – лицо (*Мне жарко*) или пространство, помещение (*В комнате жарко*). У других предикативов есть пропозициональный (сентенциальный) актант, который выражается подчиненной клаузой, ср.: *Грустно, что мы уезжаем; Хорошо, что никто не заболел*, или инфинитивом, ср.: *Трудно переплыть эту реку; Нужно собираться в школу* (о связи поверхностных свойств языковой единицы с ее семантической структурой см., например, Вежбицка 1985, 1988).

Наша работа посвящена двум типам оценок, выражаемых двумя семантическими классами предикативов, – эмоциями и интерпретациями. Но прежде чем перейти к анализу материала (весь материал извлечен из Национального корпуса русского языка (НКРЯ), <https://ruscorpora.ru>), необходимо сделать следующее замечание.

Хотя и эмоциональные реакции, и интерпретации мы называем оценками (эмоции – внутренними оценками, интерпретации – внешними оценками), надо иметь в виду, что оценочный компонент занимает разное место в семантической структуре интерпретаций и эмоций. Интерпретации (интерпретационные оценки, ср. *неприлично, неэтично, нечестно*) – это разновидность оценок, которые входят в один класс с другими видами оценок – универсальными (*хорошо / плохо* и их синонимы *прекрасно, ужасно* и под.), эстетическими (*красиво*), утилитарными (*удобно*). В семантической структуре оценочных слов оценка является главным компонентом. У эмоциональных реакций (*грустно, досадно, обидно, приятно, радостно, страшно, стыдно* и под.) оценка тоже входит в семантическую структуру, но главным компонентом эмоции является переживание. Тем не менее предикативы эмоций иногда называют эмоциональными оценками,

ср. Сердобольская, Толдова 2014. Это связано с тем, что эмоциональные предикативы часто используются в обобщенном смысле – для выражения позитивного (*Приятно, что ученики о нем помнят* – ‘хорошо’) или негативного (*Грустно, что ученики о нем забыли* – ‘плохо’) отношения к ситуации Р. А эмоциональный компонент (переживание) отходит на задний план. Это и позволяет сравнивать эмоциональные и интерпретационные предикативы как два типа оценок.

2. Эмоции: внутренние оценки

Считается, что эмоциональная реакция является результатом следующей цепочки событий: произошла ситуация Р → субъект узнал о ней → оценил ситуацию Р как положительную или отрицательную → испытывает эмоцию по поводу Р. Если ситуация Р не оценивается, если она безразлична субъекту, т.е. он не считает ее ни хорошей, ни плохой, то эмоции не возникает, и процесс останавливается на этапе знания: X знает, что Р. Поэтому оценка обязательно входит в структуру эмоции. Соответственно, и сами эмоции делятся на положительные (*приятно, радостно*) и отрицательные (*страшно, стыдно, обидно*). Состав эмоциональной лексики пополняется за счет тех предикативов, у которых значение эмоции является производным: например, *горько* и *больно* в исходном значении обозначают физиологические реакции, в производном – эмоции: *Больно / Горько, что приходится расставаться с друзьями*.

Итак, в семантическую структуру эмоциональных реакций принято включать следующие компоненты, ср. Апресян 1995; Падучева 2004:

- (a) ситуация Р, вызвавшая эмоцию (она имеет сдвоенный статус: это и причина (каузатор) эмоции, и содержание переживания);
- (b) оценка (положительная или отрицательная);
- (c) переживание.

Благодаря наличию ситуации Р эмоциональная лексика, в том числе предикативы эмоции, имеют пропозициональную (сентенциальную) валентность. Она может выражаться зависимой клаузой, при этом субъект эмоции (предикатива) может быть некорреферентен субъекту ситуации Р (*Обидно, что они не смогли приехать*), а может быть корреферентен ему (*Обидно, что я опоздал на поезд*). Кроме того, если субъекты эмоции и ситуации Р корреферентны, Р может выражаться инфинитивом: *Обидно пропускать чемпионат мира* (‘X-у обидно, что X пропустит’). Однако в инфинитивной конструкции возможны и другие инфинитивы, не только выражающие ситуацию Р (см. об этом ниже).

Поскольку мы хотим сравнить эмоции и интерпретации, а интерпретации присоединяют только инфинитивы (но не клаузы), дальше предикативы эмоций будут рассматриваться только в инфинитивных конструкциях.

2.1. Инфинитив, обозначающий ситуацию Р

В НКРЯ есть некоторое количество примеров инфинитивных конструкций с предикативами (Praed + Inf), где инфинитив обозначает ситуацию Р, т.е. заполняет валентность содержания эмоционального предикатива. Такие конструкции можно перефразировать с помощью клаузы:

(1) *Мы много лет жили в мире и согласии, и мне больно расставаться с вами...* (А. М. Волков. Волшебник Изумрудного города, 1939)

– ‘Мне больно (неприятно), что я расстаюсь с вами’; ‘Расставание (Р) вызывает боль’.

При этом по многим примерам видно, что эмоцию часто вызывает не столько ситуация, выражаемая инфинитивом, сколько то, что с ней связано:

(2) *Поверь, Саша, что мне очень грустно откладывать наше свидание* (В. О. Ковалевский. Письма А. О. Ковалевскому, 1872)

– ‘Мне грустно, что я откладываю наше свидание’ → ‘Мне грустно, что свидание не состоится’.

(3) *Очень обидно столкнуться с таким удивительным неуважением на любимом сайте* (коллективный форум: Книга жалоб и предложений, 2004 – 2006)

– ‘Обидно, что я столкнулся с неуважением’ → ‘Обидно, что меня не уважают’.

(4) *Страшно ходить ночью по лесу*

– страх вызывает не ходьба, а то, что ночью в лесу может произойти что-то плохое.

2.2. Инфинитив информационного глагола V

В большинстве обнаруженных в НКРЯ примеров в позиции инфинитива выступают глаголы V информационной сферы (перцептивные, ментальные, речевые). Они обозначают тот информационный канал, который связывает субъекта эмоции с ситуацией Р, вызывающей эмоцию:

больно вспоминать / думать (об этом) / сознавать (что Р)

горько видеть / слышать / думать / вспоминать / признаться (что Р)

грустно слушать / слышать / смотреть / видеть / воображать / вспоминать / думать / осознавать / признаваться (что Р)

(5) Ему было **больно наблюдать** (V) засорение (Р), уродование (Р) языка в окружающей турбулентной реальности («Вестник США», 2003.10.01)

– ‘больно, что засоряется и уродуется язык’.

(6) Мне было очень **грустно узнать**, что Ольга Арнольдовна заболела в дороге (В. Г. Короленко. Письма 1902 г., 1902)

– грусть вызывает не получение информации о Р (узнал), а сама ситуация Р: ‘грустно, что Ольга Арнольдовна заболела’.

(7) Он спас мне жизнь, и мне **горько признаться**, что я не запомнил его имени (И. Г. Эренбург. Люди, годы, жизнь. 1960 – 1965);

– ‘Горько, что я не запомнил его имени’.

Как видно из приведенных примеров, информационный глагол может обозначать канал поступления информации о Р из внешнего мира (*видеть, слышать*) или информационный процесс, который актуализирует образ ситуации Р в сознании субъекта (*вспоминать, воображать, думать, признаваться*).

Для сравнения с предикативами интерпретации важно отметить следующее.

В конструкции с предикативами эмоций субъект предикатива и инфинитива кореферентны: *больно расставаться* – X расстается, X-у больно. Мы называем это внутренней оценкой: субъект оценивает ситуацию Р, участником которой он является. Даже если субъект не участвует в ситуации Р, ср. *грустно узнать, что Ольга Арнольдовна заболела*, он все равно причастен к этой ситуации, связан с ней за счет информационного канала V.

Вторая важная особенность инфинитивных конструкций с эмоциями состоит в том, что в них нейтрализуются глаголы активного и пассивного восприятия:

(8) Ему сказали: «Но ведь **больно смотреть**, как ты страдаешь незаслуженно!» (М. Л. Гаспаров. Занимательная Греция, 1998)

В таких предложениях можно заменить *смотреть* на *видеть* без изменения смысла: **Больно видеть**, как ты страдаешь незаслуженно.

И наоборот:

(9) **Больно видеть**, как разваливается институт, – говорит энергичный инженер (Дмитрий Каралис. Феномен Крикушина, 1984)

– **Больно смотреть**, как разваливается институт.

3. Интерпретации: внешние оценки

Предикаты интерпретации – это семантический класс, который обозначает некоторый особый вид оценки (с грамматической точки зрения в этот класс входят глаголы, прилагательные, наречия и предикативы, но мы будем говорить только о последних). Интерпретация (интерпретационная оценка) направлена не на любую ситуацию, а только на поступки и поведение человека, за которые он несет ответственность, ср. Апресян 2006; Кустова 2017. Интерпретационная оценка обычно исходит от другого человека, т.е. в интерпретационной конструкции, в отличие от эмоциональной, участвуют два разных субъекта:

(10) *Безнравственно завидовать благополучию ближнего, посягать на его собственность* («Журнал Московской патриархии», 2004.03.29)

Ситуация Р, обозначаемая инфинитивом, является здесь объектом оценки, т.е. заполняет валентность предикатива. При этом инфинитив Р (*завидовать, посягать*) обозначает действие человека X, а оценка (*безнравственно*) принадлежит человеку Y. Этот человек Y как бы со стороны смотрит на X-а и его поступок Р и осуждает его. Поэтому такую оценку мы назвали внешней. Субъект оценки Y выступает здесь от лица всего общества как своего рода судья. В принципе, посмотреть на себя со стороны и оценить свои действия с точки зрения социально-нравственных норм может и сам субъект X, но в таком случае он как бы раздвоится на „судью“ и „подсудимого“, будет выполнять две разные роли, будет смотреть на себя глазами другого человека.

Большинство интерпретационных предикативов обозначают неодобрение: *безответственно, бессердечно, бессовестно, бесстыдно, бестактно, бесчеловечно, бесчестно, глупо, жестоко, неблагородно, невежливо, незаконно, неконструктивно, неосмотрительно, неосторожно, неправильно, непредусмотрительно, неразумно, нескромно, несправедливо, нечестно, нечистоплотно, неэтично, низко, преступно, самонадеянно* и др., при этом даже если субъект оценки Y не осуждает поступок X-а, он все равно выступает с более высокой позиции, а X-а рассматривает как интеллектуально незрелого, недостаточно компетентного и т.д. человека: *Наивно было с твоей стороны поверить в эти сказки; Нерационально / несерьезно так поступать, ты же взрослый человек.*

Значительно меньше интерпретаций со значением одобрения: *благородно, разумно, дальновидно, правильно, предусмотрительно, справедливо, человечно, этично* и др.

Интерпретационные инфинитивные конструкции отличаются от эмоциональных не только семантически, но и по формальным свойствам. В эмоциональных конструкциях субъект предикатива и инфинитива совпадает, и выражается этот субъект обычным для предикатива способом – дативом, ср.:

(11) *Мне очень больно приходиться сюда, потому что я помню совершенно другой театр* («Совершенно секретно», 2003.07.04),

или предложной группой для + Gen., ср.:

(12) *Для вас было обидно потерять желтую майку?* [Труд-7, 2010.01.13]

У интерпретационной конструкции два субъекта – субъект поступка X и субъект оценки Y. И оба эти субъекта выражаются необычным способом. Субъект оценки Y выражается вводными конструкциями: *На мой взгляд / по-моему, неприлично просить об этом постороннего человека*. Субъект X поступка P выражается оборотами типа *со стороны X-а / с его стороны*:

(13) *С вашей стороны было бестактно задавать подобный вопрос...* (Сергей Бабаян. Ротмистр Неженцев, 1995 – 1996)

Еще одно важное отличие интерпретационной конструкции от эмоциональной – поведение глаголов восприятия. В эмоциональных конструкциях глагол восприятия не был валентностью P эмоционального предикатива, а был лишь каналом поступления информации о ситуации P, причем глаголы активного и пассивного восприятия нейтрализовались. В интерпретационной конструкции глаголы восприятия, во-первых, являются валентностью P предикатива, а во-вторых, они переосмысляются и выступают как обозначение поступка, за который человек несет ответственность: *Безнравственно смотреть на эти бесчинства и не пресечь их* ≈ ‘безнравственно мириться, соглашаться с бесчинствами; безнравственно бездействовать’.

Предикативы интерпретации – это группа слов, которая активно пополняется в русском языке начиная со 2-й половины XX века. Эта тенденция объясняется внутренней логикой развития языка. Интерпретационно-оценочная лексика традиционно существовала в форме прилагательных и наречий, которые характеризовали поступки человека, его поведение и – как обобщение поступков – характер: *бессердечный, бессовестный, бесстыдный, бестактный, жестокий, невежливый* и т.д. Если рассматривать эти слова с точки зрения гла-

гольной парадигмы, в которую должна входить финитная форма (сказуемое), адъективная репрезентация (причастие) и адвербиальная репрезентация (деепричастие), то у интерпретационной лексики были только адъективная и адвербиальная репрезентации, но не было аналога глагола, который мог бы быть синтаксической вершиной предложения. Образование предикатива, который является сказуемым и подчиняет инфинитив (валентность Р), восполняет эту грамматическую лауну.

ЛИТЕРАТУРА

- Апресян 1995:** Апресян, Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания [Apresyan, Yu. D. Obraz cheloveka po dannym yazyka: popytka sistemnogo opisaniya.] // Ю. Д. Апресян. *Избранные труды*. Т. 2. Москва, Языки русской культуры, 1995, 348 – 388.
- Апресян 2006:** Апресян, Ю. Д. *Лексикографический тип: глаголы интерпретации. Языковая картина мира и системная лексикография*. [Apresyan, Yu. D. Leksikograficheskiy tip: glagoly interpretatsii. Yazykovaya kartina mira i sistemnaya leksikografiya.] Под ред. Ю. Д. Апресяна. Москва, Школа „Языки славянских культур“, 2006, 145 – 160.
- Вежбицка 1985:** Wierzbicka, A. *Lexicography and conceptual analysis*. Ann Arbor: Karoma, 1985.
- Вежбицка 1988:** Wierzbicka, A. *The semantics of grammar*. Amsterdam: Benjamins, 1988.
- Кустова 2017:** Кустова, Г. И. Прилагательное в тексте как редуцированная предикация. [Kustova, G. I. Prilagatel'noe v tekste kak redutsirovannaya predikatsiya.] *Проблемы функциональной грамматики. Предикативные категории в высказывании и целостном тексте*. Москва, 2017, 224 – 246 (2-е изд. 2018, 224 – 246).
- Летучий 2018:** Летучий, А. Б. Предикативы. [Letuchij, A. B. Predikativy.] *Материалы к корпусной грамматике русского языка. Вып. III. Части речи и лексико-грамматические классы*. Санкт-Петербург, Нестор-История, 2018, 136 – 192.
- Падучева 2004:** Падучева, Е. В. *Динамические модели в семантике лексики*. [Paducheva, E. V. Dinamicheskie modeli v semantike leksiki.] Москва, Языки славянских культур, 2004.
- Сердобольская, Толдова 2014:** Сердобольская, Н. В., Толдова, С. Ю. Конструкции с оценочными предикативами в русском языке: учас-

тники ситуации оценки и семантика оценочного предиката. [Serdobol'skaya, N. V., Toldova, S. Yu. Konstruktsii s otsenochnymi predikativami v russkom yazyke: uchastniki situatsii otsenki i semantika otsenochnogo predikata.] *Acta Linguistica Petropolitana. Труды Института лингвистических исследований*. Т. X. часть 2. Санкт-Петербург, Наука, 2014, 443 – 477.

Сигурдссон 2002: Sigurðsson, H. A. To be an Oblique Subject: Russian vs. Icelandic. *Natural Language and Linguistic Theory*. 20, 2002.

Циммерлинг 2017: Циммерлинг, А. В. Русские предикативы в зеркале эксперимента и корпусной грамматики. [Tsimmerling, A. V. Russkie predikativy v zerkale eksperimanta i korpusnoj grammatiki.] *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии. По материалам ежегодной международной конференции «Диалог»*. Т. 2. Москва, 2017, 466 – 481.

Циммерлинг 2018: Циммерлинг, А. В. Имперсональные конструкции и дативно-предикативные структуры в русском языке. [Tsimmerling, A. V. Impersonal'nye konstruktsii i dativno-predikativnye struktury v russkom yazyke.] // *Вопросы языкознания*. 2018, № 5, 7 – 33.

Щерба 2004: Щерба, Л. В. *Языковая система и речевая деятельность*. [Sherba, L. V. Yazykovaya sistema i rechevaya deyatel'nost']. М., 2004 (1-е изд. – 1974).

ЭПИДЕМИЯ ИНТЕРНЕТ-МЕМОВ: ЯЗЫКОВАЯ ПРИРОДА МЕДИАВИРУСА

Елена Меснянкина
Софийский университет им. Св. Климента Охридского

INTERNET MEMES EPIDEMIC: LINGUISTIC NATURE OF THE MEDIA VIRUS

Elena Mesnyankina
St. Kliment Ohridski University of Sofia

The article describes lexical and stylistic characteristics of memes on The World Wide Web. Some sociocultural and linguacultural features of the phenomenon are discussed as well.

Key words: meme, Internet, communication, lexical and grammar transformations

Невероятно представить, что речь В. М. Бехтерева о скоротечно передающейся «заразе» через слова и жесты, о действующих везде и всюду «микробах», которые, вторгаясь в человеческое сознание, наносят роковые последствия, была произнесена еще в конце позапрошлого века¹ – задолго до появления неограниченного пространством, контролем и временем Интернета. Ведь именно его территория в наши дни предоставляет самую благодатную среду обитания любого рода и содержания информации; почву для стихийного, порой необратимого процесса ее активного распространения, что не без основания можно сравнить с массовым психическим инфицированием всех сфер нашей жизни – от быта и культуры до политики и экономики.

¹ Речь о роли внушения в общественной жизни была произнесена профессором В. М. Бехтеревым на годовичном собрании Императорской военно-медицинской академии 18 декабря 1897 г.

Здесь, в сети, – от человека к человеку – совершенно свободно, наподобие вирусам, размножаются и передаются не что иное, как «*единицы культурной информации*» (Докинз 1976), решительно оказывающие влияние на человеческие мысли и мировоззрение.

Официальное наименование, «существительное, которое отражало бы идею о единице передачи культурного наследия», описываемое явление – репликатор – получило от английского этолога и эволюционного биолога Р. Докинза. «Мне хочется, чтобы слово было односложным, как и „ген“. Я надеюсь, что мои получившие классическое образование друзья простят мне, если я сокращу „мимем“ (от греч. *подобие* – зам. автора) до слова „мем“» (Докинз 1993: 156).

Современное толкование мема в контексте функционирования в Интернете значительно обогащает его исходное понимание, включающее в значение «мелодии, модные словечки и выражения» (Докинз 1993: 157). Теперь к нему добавляют «слоганы, лозунги-заклинания, визуальные изображения, изобретения, моду» (Бретт 1995); идею, образ, объект нематериальной культуры, которые передаются между членами сообщества (Щурина 2012: 163), скрытые политические и рекламные послылы, анекдоты, всякую чепуху и ерунду и т. д., оставляющие след в нашем сознании. Иными словами, все то, что можно свести к понятию «медиавирус»: «идеологический код», который, распространяясь самотеком, «заражает» потребителей, оказывая серьезное влияние на восприятие представленной реальности на подсознательном уровне (Рашкофф 2003).

Завидное количество интерпретаций термина, с одной стороны, можно объяснить его призванием отражать конкретный отрезок реальности, нечто принадлежащее действительности, интригуя аудиторию, которая находит в мемах идеальную возможность оригинальным способом «спонтанно и лавинообразно» распространять информацию «в пространстве сетевого общения» (Ксенофонтова 2009: 287). С другой стороны, наличие множества пониманий феномена свидетельствует о многостороннем интересе к нему со стороны ученых.

Частое «появление» мемов в Интернете не могло не заинтересовать и филологов, которые оценивают явление как особый тип полимодального дискурса. Они обращают внимание на его структуру и способы ее трансформации, но в первую очередь – на языковую форму мема во взаимодействии с остальными составляющими его элементами. Исследователи называют этот феномен „лингвистическим“ и рассматривают его в качестве прообраза «новых понятий, результата нового понимания, своеобразной точки роста и развития общест-

венного самосознания», которая ранит «общественное сознание и затем оставляет на нем шрамы в виде новых слов» (Столетов 2009).

Более того, мем стал неотъемлемой частью глобальной коммуникационной среды и культуры общения, популярной сетевой субкультурой, активно и вмиг «раскручивающей» свои «постулаты» в виде коллажей и видеоклипов. Десятки тысяч постов и цепных перепостов превратили его не просто в техно-информационный и языковой кибер-феномен, а приравнивают мем к современным революционным явлениям, нашедших место в Интернете. Сегодня создание успешного творческого виртуального продукта нацелено не просто на развлечение сетевой аудитории, а на ответную стереотипную потребительскую реакцию, возможно, как часть зашифрованной забавой информационной или рекламной кампании.

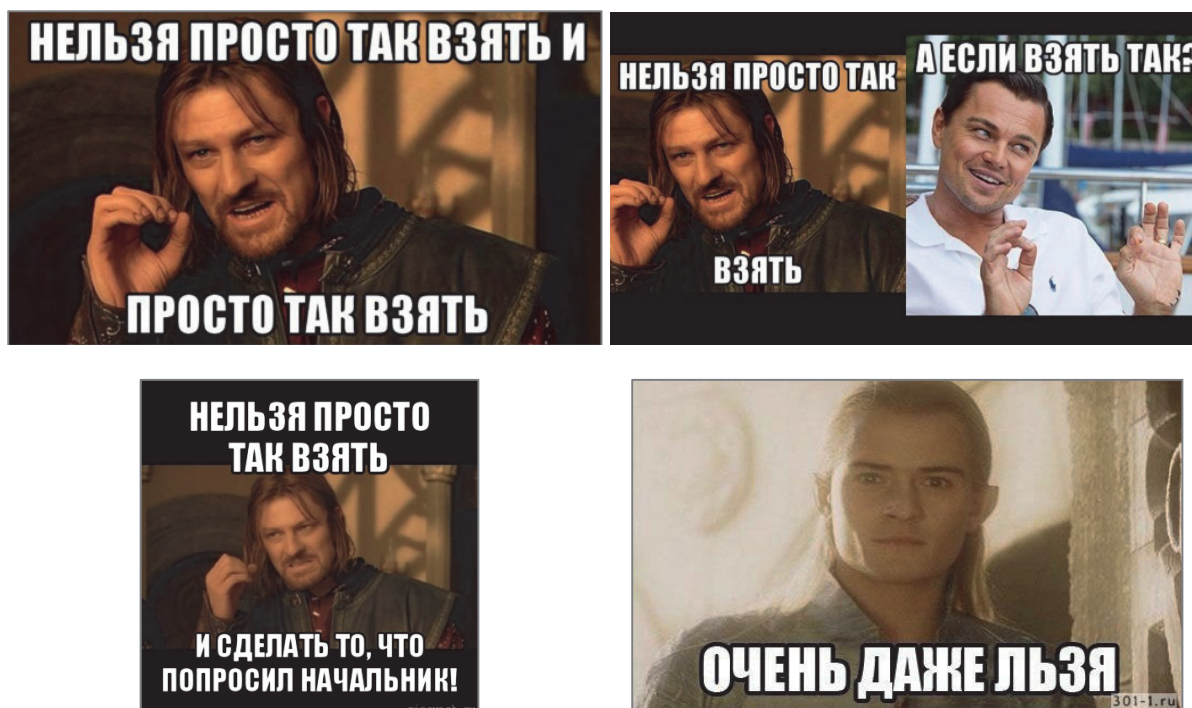
Подобная цель предопределяет форму и содержание любого мема. В виртуальном пространстве он циркулирует как лаконичная, остроумная, ироничная, запоминающаяся фраза, способная привлечь внимание и вызвать эмоции пользователей. Мем маскируется под вид спонтанно или невольно возникшего текста, маркирующего моменты бытия на однотонном или цветном фоне с невербальным элементом на нем.

Нередко в мемах присутствует реальный или вымышленный персонаж. Некоторые герои и фразы становятся исключительно популярными, что создает целую серию посвященных им сюжетов. В таких случаях изображение мультиплицируется и участвует во множестве комбинированных примерах, где переменной является только часть или весь текст к картине.

В качестве языкового приема создания мема авторы часто опираются на т. наз. «эпические формулы», значительно упрощающие процесс обновления текстов. Мы имеем в виду лексически, синтаксически и ритмически обусловленные группы слов, которые регулярно употребляются «в одних и тех же метрических условиях для выражения данной основной мысли» (Путилов 1997: 150).

Популярные в Интернете меметические словосочетания как «Аффтар жжот», «Превед, медвед», «Йа криветко!», «Филологическая дева», «Донки-Хот» и др. можно назвать готовой экономической языковой формулой, пунктом отправления для свободного воспроизводства и развертывания тем, их упрощенного понимания и запоминания потребителями.

Приведем в качестве доказательства киномем, порожденный трилогией «Властелин колец». В нем герой Боромир уверяет Братство, что *«нельзя так просто»* пройти в Мордор».

До сих пор можно услышать вошедшую в узус фразу в качестве повторяющегося речевого оборота в забавных дружеских разговорах, а в случаях виртуального диалога неминуемо создаются и новые мемы к серии: достаточно добавить к прецедентному тексту соответствующую иллюстрацию с актером Ш. Бином. Его запоминающийся сопровождающий цитату жест (обозначающий Всевидящее око) безгранично расширяет возможности импровизаций творцов.

«Нельзя просто так взять и» служит доказательством, что мемом в Интернете может стать абсолютно все в силу основной характеристики рассматриваемого явления:

Мем = Символ/-у,

транслирующему разностороннюю информацию, связанную с жизнью и бытом аудитории. Информация может отражать некое специфическое чувство юмора автора, которое он демонстрирует благодаря неограниченным возможностям языка (например, полисемии: ср. в примерах значения гл. «взять»: 1. брать; 2. в сочетании с союзом *гл. + и* для выражения внезапного или неожиданного действия), а также может затрагивать всевозможные культурные направления. Приведем

следующие примеры из областей (соответственно) литературы (Рис. 1), политики и кино (Рис. 2), музыки (Рис. 3), русской истории и изобразительного искусства (Рис. 4):

Рис. 1

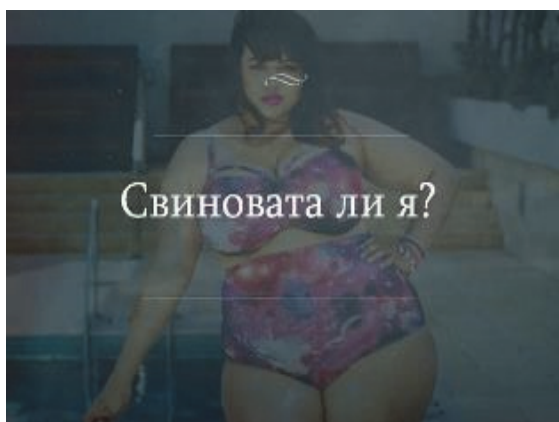
Ср. омонимию между фамилией писателя М. Горького и прил. *горький*

Рис. 2

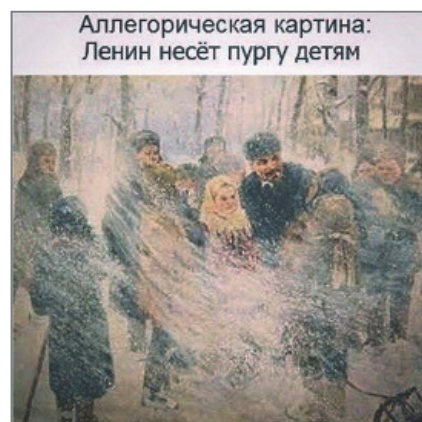
Ср. название мультфильма «Ежик в тумане» и рифму туман – майдан

Рис. 3

Ср. паронимию между прил. виновата и окказ. *свиновата* в трансформации заглавия песни «Виновата ли я?»

Рис. 4

Ср. прямое и перен. значение устойчив. выражения «нести пургу», актуализированных иллюстрацией

Новейшая цитата знаменитости мгновенно может превратиться в мем (уже демотиватор) и обрести гораздо бóльшую популярность благодаря Интернету, нежели, если она оставалась бы там, где была произнесена, как в случае с экс-боксером В. Кличко, ставшим политиком и мэром г. Киев:

Обращаясь к языковым характеристикам всех вышеприведенных примеров, в первую очередь впечатление производит очевидное сходство между мемами, которое обнаруживается в реализации коммуникативной функции, а также функций эстетического и эмоционального воздействия на аудиторию.

Как точно заметил А. Ашкеров в телевизионном интервью «Эволюция медиа-вирусов» (2014): «Мем – это тоже словцо, но словцо, брошенное не в какой-то уютной гостиной аристократической, а словцо, превращающее огромную аудиторию в эту гостиную». Успешность такого превращения как возможность нестандартной трансляции единицы культурной информации языковыми полимодальными конструкциями, способствует очень важному для любого интернет-мема процессу – укреплению «словца» в сети и памяти пользователей.

Экспрессивно окрашенные примеры гораздо легче реализуют коммуникативную функцию, получают большое количество лайков, быстрее распространяются, проще воспринимаются и воспроизводятся, а главное – задерживаются и дольше существуют в пространстве. Для них придуманы специальные конкурсы, подводятся итоги «самых-самых» важных или смешных мемов («мемасов» и «мемчиков») года, десятилетия и т. д.

Мем с употреблением разговорного обращения «Как тебе такое, Илон Маск?» в разнообразных трансформациях не раз занимал почетное место в меметических рейтингах. Его используют для иронического отражения таких «революционных» открытий русского народа, как: входная дверь – рампа для инвалидов; винная пробка в проушине кастрюльной крышки против ожога пальцев и т. д. на фоне образа самого успешного бизнесмена-инноватора последних лет, основателя многомиллионных компаний PayPal и Tesla, активно разрабатывающего возможность заселения Марса:

Во всех остальных случаях, при отсутствии стилистически окрашенных языковых элементов, мем скорее всего останется случайной, скучной, быстро забываемой и бессодержательной находкой. Обычно такие примеры (а их большинство) потребители сравнивают с «пустышкой», произведенной для массового потребления в гомогенной аудитории. Они рассчитаны на стереотипное восприятие действительности и создаются с опорой на среднюю языковую норму (Аблеев, Кузьминская 2003). За свою довольно короткую жизнь такие мемы не могут добиться высокого уровня узнаваемости, оказать влияние на сетевую культуру, тем более претендовать на внесение существенного вклада в современную меметику.

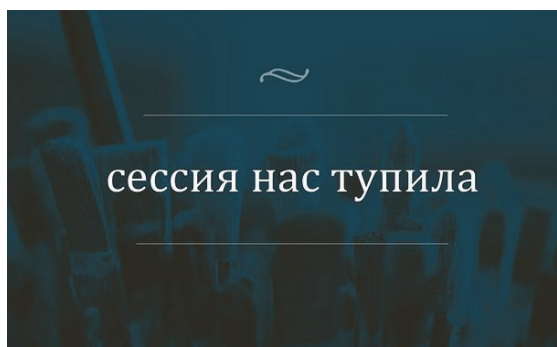
Интернет-мем – это и новое толкование понятия «юмор», а, следовательно, можно говорить о реализации *эвристической* функции. Перед нами вариант свежего анекдота, в котором языковое остроумие смягчает характерную провокативность и порой будоражащий тон снимков и помогает сохранить актуальность мемов-фраз среди потребителей на долгое время, классифицируя их в разряд «канонических» примеров жанра.

Мем, созданный на основе лингвистического юмора, может звучать как сдержано, так и агрессивно, смешно и грустно одновременно, что предопределяется и наметившимся в последние годы курсом на постиронию в жанре. Но, так или иначе, это всегда метко, увлекательно и запоминающееся, как видно из примеров с симпатичным пингвином Толей, любящим покаламбурить.

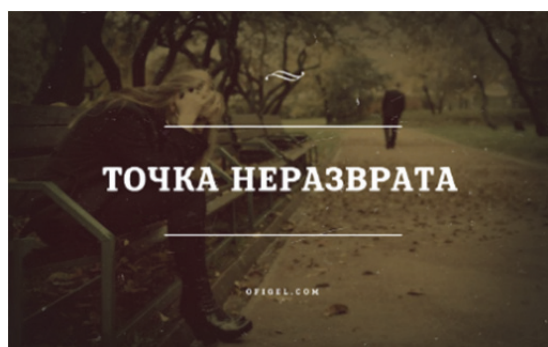
Удачно сложившаяся лингвистическая игра, как стилистический прием в меме, значительно повышает возможности реализации еще одной – *фатической* – функции. Поэтому необходимо обратить серьезное внимание на упаковку «продукта», которая в состоянии «продать» его аудитории в неограниченных количествах. Языковая эквилибристика добавляет примеру дополнительный – социокультурный – колорит, несущий за собой типичные субкультурные (чаще всего молодежные) отпечатки.

Рис. 5

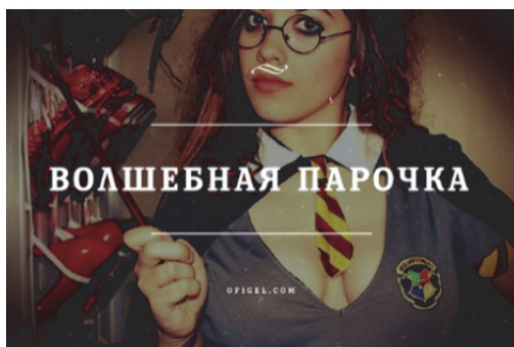
Ср. с сессия *наступила*

Рис. 6

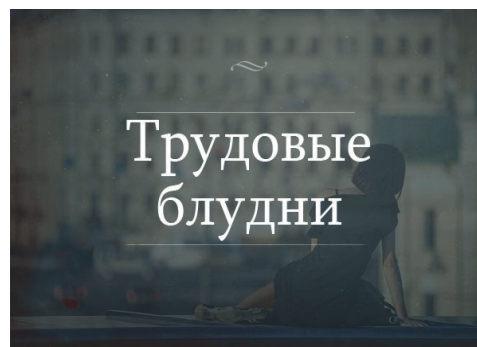
Ср. с выраж. «точка невозврата»

Рис. 7

Ср. со словосоч. волшебная *палочка*

Рис. 8

Ср. с понятием трудовые *будни*

Подобные трансформации грамматического, лексического, фразеологического уровня как зевгма (Рис. 5), паронимия (Рис. 6), паронимия (Рис. 7 и 8) служат для внедрения закодированного двусмы-

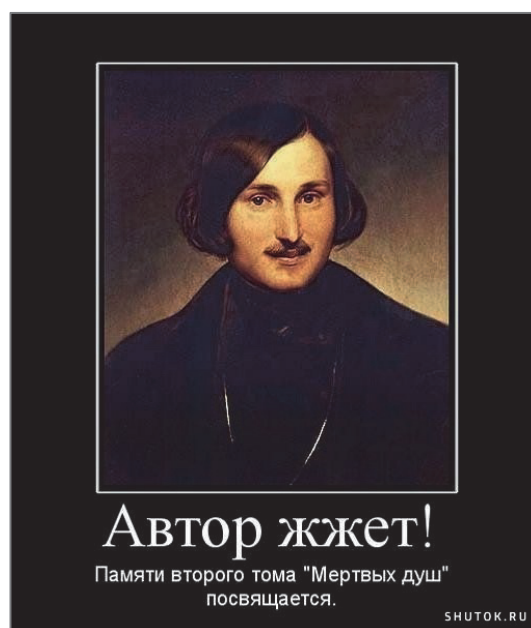
слием отношения к конкретному явлению в обход возможных моральных или технических запретов. Такой коммуникативный подход осуществляет скрытую за комическим эффектом трансляцию сообщений, которые конструируют виртуальную реальность через манипуляцию, не вызывая ярую критику, противоречий и сопротивления. Возможно, что аналогичные примеры могут спровоцировать потребителей на дальнейшие размышления, несмотря на то, что мемы не отличаются высокой степенью информативности. Наоборот, их главное качество заключается в фрагментации и редукции смысла сообщения, однозначности и рационализации процесса его ассимиляции.

Множество мемов, как тактика смысловой организации текста, построены на незнакомых цитатах, неясных афоризмах, простых анекдотах, абсурдных вопросах и диалогах, которые не содержат конкретных фактов или заключений. Интерпретация содержания зависит исключительно от желания и возможностей пользователя найти скрытый в коннотативном компоненте слов намек и принять авторский вызов прийти к определенным умозаключениям, т. е. в данном случае речь идет о реализации сразу двух функций мемов – *оценочной* и *апеллятивной*.

Описываемый процесс строго индивидуален и подразумевает неясный результат со стороны аудитории по отношению к толкованию формального содержания мема и его экспрессивной оценке. «Кто-то поймет мем глубоко, кто-то ограничится поверхностной эмоциональной критикой провокационной информации-ширмы, которую мем непосредственно содержит» (Столетов 2009).

Для большей ясности приведем модифицированный мем «Аффтар жжот», для понимания которого нужно иметь хоть беглую информацию о существовании такой серии. Это исходное положение поможет потребителю включиться в авторскую омофоничную игру следующим образом: 1) интегрируя наличное знание о мем-фразе, 2) сопоставляя его с нетипичной (но графически корректной) для меметического словосочетания орфографией подписи под портретом и 3) восстанавливая правильную форму выражения. Данный пример требует минимального знания и о том, кто изображен на фотографии, а также о его главном произведении. Далее необходим языковой опыт сравнить значения гл. жечь: 1) *истреблять огнем*; 2) перен. *вызывать бурные эмоции*, сопоставляя их с информацией, согласно которой Н. В. Гоголь сжег 2-й том «Мёртвых душ», так как посчитал произведение недостойным. Однако, для понимания мема-демотиватора совсем не требуется знать послед-

ний из перечисленных фактов. Эту информацию получит тот потребитель, который, еще увидев пример, понял о ком и чем идет речь.

Вот почему не совсем верно, что творчество рассматриваемого жанра не несет определенного знания. В социальном и культурном плане мемы могут содержать хотя и ущербную, но информацию по важным вопросам. Чем актуальнее мем оказывается для пользователя, тем больше шансов он имеет получить широкое распространение и не исчезнуть бесследно в сети; чем дольше затронутая тема волнует потребителей, тем чаще мем будет появляться на страницах Интернета. Как раз популярность темы и ее оригинальное представление определяют долголетие мема в конкретном языковом сообществе, тем самым отвечая характеристикам *информативной* функции.

Поэтому во всех приведенных выше примерах зад экспрессивным эффектом, созданным на основе лексическо-грамматических трансформаций, скрывается и нечто надлингвистическое – культурные, социальные и национальные «мини-кирпичики», которые имеют «разную величину и могут соответственно образовывать большие культурные структуры <...> или микроскопические» (Броуди 2007).

В этом состоит лингвокультурная сущность мемов. Они скопляют в простой полимодальный текст разносторонность конкретной проблемы, ситуации или явления, привлекая общеупотребительную лексику, воздействуя на речевые характеристики интернет-потребителей, «открывая потенциальные и невостребованные воз-

возможности языка», в котором «отражается современная языковая картина мира, и с помощью него же она формируется» (Бочарова 2013).

Вместо заключения

«Мемы „действуют“ как ментальный вирус только на человека, который не до конца что-то понимает. Популярный успешный мем – это прототип нового слова, отражающего успешно осознанный обществом новый факт, обозначающего ставшее постепенно общеизвестным новое явление. Если в языке появилось новое слово, то это означает, что люди осознали новый факт, переболели им, приобрели „иммунитет“ и воспринимают его без лишних эмоций, просто это – „вот так“» (Столетов 2009).

ЛИТЕРАТУРА

- Аблеев, Кузьминская 2003:** Аблеев, С. Р., Кузьминская, С. И. *Массовая культура современного общества: теоретический анализ и практические выводы.* [Ableev, S. R., Kuz'minskaya, S. I. *Massovaya kul'tura sovremennogo obshhestva: teoreticheskij analiz i prakticheskie vyvody.*] Электронен ресурс. <http://aipe.roerich.com/russian/mas_kult.htm> (28.10.2021).
- Бочарова 2013:** Бочарова, Т. А. Язык неформального интернет-общения. [Bocharova, T. A. *Yazyk neformal'nogo internet-obshheniya.*] // *Альманах современной науки и образования.* Тамбов: Грамота, 2013, № 9, с. 34 – 35. <<https://www.gramota.net/materials/1/2013/9/8.html>> (25.06.2021).
- Бретт 1995:** Бретт, Т. *Руководство по мемам: путеводитель пользователя по вирусам сознания.* [Brett, T. *Rukovodstvo po memam: putevoditel' pol'zovatelya po virusam soznaniya.*] <<http://asocial.narod.ru/material/memes.htm>> (22.09.2021).
- Броуди 2007:** Броуди Р. *Психические вирусы.* [Brodie, R. *Psichicheskie virusy.*] <<https://www.litmir.me/br/?b=284459&p=1>> (13.10.2021).
- Докинз 1993:** Докинз, Р. Эгоистичный ген. [Dawkins, R. *Egoistichnyj gen.*] М.: Мир, 1993.
- Ксенофонтова 2009:** Ксенофонтова, И. В. Специфика коммуникации в условиях анонимности: меметика, имиджборды, троллинг. [Ksenofontova, I. V. *Spetsifika kommunikatsii v usloviyah anonimnosti: memetika, imidzhbordy, trolling.*] // *Интернет и фольклор.* Сборник статей. М.: ГРЦРФ, 2009, с. 285 – 291.

- Путилов 1997:** Путилов, Б. Н. *Этическое сказительство: Типология и этническая специфика.* [Putilov, B. N. Eritcheskoe skazitel'stvo: Tipologiya i etnicheskaya spetsifika.] (Исследования по фольклору и мифологии Востока), М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1997.
- Рашкофф 2003:** Рашкофф, Д. *Медиавирус. Как поп-культура тайно воздействует на ваше сознание.* [Rashkoff, D. Mediavirus. Как pop-kul'tura tayno vozdeystvuet na vashe soznanie.] <https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Gurn/Rashk/index.php> (29.09.2021).
- Столетов 2009:** Столетов, А. *Мемы – мифы или реальность?* [Stoletov, A. Memy – mify ili real'nost'?] <<https://www.marketing.spb.ru/lib-around/socio/meme.htm>> (10.10.2021).
- Щурина 2012:** Щурина, Ю. В. Интернет-мемы как феномен интернет-коммуникации. [Shhurina, Y u. V. Internet-memy kak fenomen internet-kommunikatsii.] // *Научный диалог*, 2012, № 3, Сер. Филология, с. 160 – 172.

**АДАПТАЦИЯ НА ГЛАГОЛНИ ЗАЕМКИ
ОТ ЧУЖДЕСТРАНЕН ПРОИЗХОД
В СРЪБСКИЯ И ХЪРВАТСКИЯ ЕЗИК**

Вяра Найденова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**ADAPTATION IN SERBIAN AND CROATIAN
OF FOREIGN-ORIGIN VERB BORROWINGS**

Vyara Naydenova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Many borrowings from Latin, Greek, Turkish, German and English, and Romanic languages have been taken from the Serbian (SL) and Croatian (CL) languages. In the process of adaptation of the verb borrowings to the language system, the receiving language (both SL and CL) uses different suffixes: *-ова/ми*, *-уса/ми*, *-упа/ми*, without fixing the combination of the considered word-formation devices as a rule. Thanks to its phonetic background and easy articulation, an increase in the frequency of the suffix *-упа/ми* is established not only in CL, as before, but also in SL, because this word-formation element can stand after all vowels and after all consonants, while *-ова/ми* (the local traditional most frequent suffix) and *-уса/ми* (from Greek) appear in certain phonetic (and semantic) conditions. In verb borrowings, the suffix *-ова/ми* serves to denote the meaning ‘I am engaged in something, I represent what is expressed by the motivating word; I spend some time in a certain place, I stay’, while the suffix *-уса/ми* stands out with its particular presence in verbs, borrowed mostly from Greek and Turkish, meaning professions, crafts, titles and positions.

Key words: adaptation of the verb borrowings from the Serbian and Croatian languages

В сръбския (СЕ) и хърватския (ХЕ) (през ХХ в. – сърбохърватски) език в качеството им на приемащи езици (ПЕ) в рамките на езико-

вите контакти се извършва обогатяване на лексикалния фонд с думи с чужд произход и този процес продължава до днес. Адаптацията на заетите думи съответства на основните езикови категории и норми в ПЕ. Когато става дума за глаголите с чужда етимология, явните признаци, че тези глаголи стават част от системата на езика, са това, че те подлежат на словообразователни промени и функционират в ПЕ в съответствие с характеристиките на морфологичната си категория. При адаптирането си глаголите заемки от чужд произход „инкорпорират“ в себе си формантите *-ова-*, *-иса-*, *-ира-*, които представляват маркери на имперфективността, както и „заключителния“ формант за инфинитив *-ти*. Вече адаптирани, при спрягане получават окончанията за съответното лице, число, глаголно време. Вследствие на всички тези промени въпросните глаголи както формално, така и на ниво морфология и семантика са се включили в системата на ПЕ.

Трябва да се отбележи фактът, че при проникването на такива глаголи адаптацията не е канонизирана с твърди и неизменни правила. В подобни случаи езикът е поставен пред избор на няколко завършека: *-исати*, *-ирати* (не с местен произход), както и на изконни местни форманти, които могат да се добавят към основи с различна етимология. Тези форманти рядко представляват истински наставки, понеже влизат в самата глаголна основа (Стеванович 1968: 608): (*уздисати*, *хвалисати* (*се*), *потписати*, *лудирати се*, *пребирати*, *надирати*, *обамирати*, *препирати се*, *свирати*, *презирати*). Относно суфикса *-ова-* трябва да се изтъкне, че той е предпочитан в местни деноминативни глаголи (*робовати*, *гладовати*, *враговати*, *друговати*, *умовати*, *кумовати*), но може да се пренася и на чуждестранни основи или цели думи. Същественото е, че изброените инфинитивни форманти *-овати*, *-исати*, *-ирати* не зависят от произхода на основата, както изглежда на пръв поглед (Ристич 1970: 131). Така гръцкият по произход формант *-иса-* или западноевропейският, предимно немски – *-ир-*, се прилепват и към глаголи с романски произход, а пък думи, заети от гръцки (и турски) език, не е задължително да притежават единствено и само суфикса *-иса-* (напр. *организовати* редом с *организирати* или *симпатизирати* с вариант *симпатисати*). И аналогично – думи, произхождащи от немски език, адаптирали се като заемки в системите на СЕ и ХЕ, могат да имат и суфикса *-ова-* (славянски) освен доминиращия суфикс *-ира-*, а и *-иса-* (в примери като *кибицирати*, *кибицовати*, *мајсторисати*). Този феномен е забелязан от Т. Маретич и от Ал. Белич, които са посветили внимание в разработките си на нюансите в

употребата на суфиксите *-иса-* и *-ира-* (Маретич 1963: 408; Белич 1949: 270).

Друг факт, установен въз основа на примери като *мајсторисати*, *шпацирати*, е, че някои глаголи се появяват само и единствено с един от посочените суфикси: или само във форма, съдържаща *-ова-*, или единствено с *-иса-*, или само с *-ира-*, докато други глаголи с основи от чужд произход при адаптацията си ползват два от разглежданите суфикси и така възникват дублети: *организовати/организирати*, *симпатисати/симпатизирати*. В някои случаи възприетата основа се адаптира чрез всичките три възможности: *дестиловати/дестилисати/дестилирати*, *неутрализовати/неутралисати/неутрализирати*. Подобна неуреднакност е причинена от различните исторически и културни условия на сръбската и хърватската езикова територия: малко по-честа е употребата на суфикса *-иса-* и *-ова-* на изток, в СЕ, а суфиксът *-ира-* се предпочита в ХЕ, твърди П. Скок (1955 – 1956: 36 – 43). Етимологически и хронологически по-ясна картина, макар и не въз основа на изобилие от примери, предлага С. Стаховски (1961: 67 – 81) в студията си за чуждестранните основи и наставки в т.нар. сърбо-хърватски език през изследвания от него период.

Така че въпреки цитираните задълбочени разработки по темата самото съществуване на форми като *штуцовати*, *бојадисати*, *крунисати*, *метанисати*, *колабирати*, *фантазирати* на цялата бивша сръбско-хърватска територия (СЕ и ХЕ), както и употребата на голям брой глаголи с наставката *-ира-* в източния културен център (Стеванович 1968: 609 – 610) не е намерено обяснение и не е изведено прецизно и категорично правило за това кога и в какви ситуации е възможна или задължителна едната или другата, или третата от разглежданите наставки, характерни за глаголите с чуждестранна етимология. Състоянието в това отношение е пъстро, тъй като дори едни и същи глаголни основи се срещат с два или с всичките три завършека (*-овати*, *-ирати*, *-исати*) като възможни дублетни форми, но с различна фреквентност. Така че „не може да се създаде никакво определено правило кога трябва да се употреби *-овати*, кога *-ирати*, а кога *-исати*“ (Скок 1955 – 1956: 42). Следователно остава открит въпросът дали съществува определена закономерност, систематичност при избора на конкретния суфикс при адаптацията на чужди глаголни основи към системата на приемащия език (независимо дали е СЕ, или ХЕ).

В опит да се даде такъв отговор, О. Ристич (1970: 131 – 161) ексцерпира обратния Речник на Ъ. Матешич (1967) и систематизира максимално количество примери с глаголи, адаптирани чрез *-овати*,

-исати, -ирати. В настоящата разработка се опираме на цитирания корпус. На фона на него се оформя следното фактическо състояние по отношение на това какви комбинации са налични:

- глаголи със само един от суфиксите, характерни за глаголите с чуждестранна етимология;
- глаголи с два от цитираните суфикси;
- най-рядко – с всичките три наставки.

В скоби трябва да се отбележи и това, че от поредицата примери трябва да се имат предвид и форми със суфикса *-ова-* или *-иса-*, напр. *пропаговати, рисковати, камуфлисати, пардонисати*, които са репрезентативни за усилията на някои отделни по-стари писатели да избягват употребата на глаголи на *-ирати* (Стеванович 1964: 610). Независимо че тези форми днес съдържат само суфикса *-ира-*, тяхното присъствие не влияе върху вече установените възможности за избор на някой от разглежданите суфикси. Освен това подобни форми, доста разпространени в разговорната реч, са съвсем оправдани от гледна точка на етимологията, семантиката и фонемната структура на някои други глаголни заемки, адаптирани чрез суфиксите *-ова-* или *-иса-* (освен чрез *-ира-*).

При анализа на глаголната част се очертават някои закономерности.

Срещат се случаи, когато самата основа на места представлява цяла чужда дума, предимно съществително име. Някъде пък общата част от заемката съвпада с корена на чуждата дума: *таборовати*, унг. *tabor*, *туткалисати*, тур. *tutkal*, *гаражирати*, фр. *garage*, *мелиорирати* – *мелиорисати*, лат. *melior*, *бомбардирати* – *бомбардовати*, итал. *bombarda*, фр. *bombarder*, нем. *bombardieren*, *ангажирати* – *ангажовати*, фр. *engager*, *прокламирати* – *прокламовати*, фр. *proclamer*, *калкулирати* – *какулисати*, фр. *calculer*, нем. *kalkulieren*. При това положение е ирелевантно дали става дума за деноминативни или девербативни глаголи. Освен това и корените на съществителни имена от чужд произход, адаптирани в СЕ и ХЕ, с еднаква обща част, както и глаголите, произлезли от тях и адаптирани чрез *-овати, -исати, -ирати*, не са решаващи фактори по отношение на избора на инфинитивния формант: *еманциповати/еманципирати*: *еманципација, конферисати/конферирати*: *конференција, дегенерисати/дегенерирати*: *дегенерација, констатовати/констатиращи*: *констатација, оријентирати/оријентирати*: *оријентација*.

При откриване на произхода на думите се очертават известни закономерности. Романските форми (от латински), както и гръцките,

много рядко съвпадат с днешните. Глаголите, заемки в съвременния СЕ и ХЕ, по звуковия си състав и форманта за инфинитив могат да се сведат най-често до немския език, чрез посредничеството на който са навлезли. А и самият немски е възприел много романизми (най-вече от т.нар. интернационализми). Конкретно немското *-ieren* също има своите корени в романските езици. Така че в някои случаи не е възможно да се определи с точност откъде е навлязъл даден глагол заемка: *пломбирати* < фр. *plomb, plomber*, нем. *plombieren*; *штрапацирати* < итал. *strapazzo*, нем. *strapazieren*; *ликвидирати* < лат. *liquidation*, фр. *liquider*, нем. *liquidieren*; *транскрибовати/транскрибирати* < лат. *transcribere*, фр. *transcrire, transcription*, нем. *transkribieren*; *кандидовати/кандидирати* < лат. *candidatus*, фр. *candidater*, нем. *kandidieren*; *изоловати/изолирати* < итал. *isolare*, фр. *isoler*, нем. *isolieren*; *илустровати/илустрирати* < лат. *illustrare*, фр. *illustrer*, нем. *illustrieren*; *оксидисати/оксидирати* < гр. *oxys*, фр. *oxyder*, нем. *oxidieren*; *нивелисати/нивелирати* < фр. *niveler*, нем. *nivelieren*; *рестаурирати* < лат. *restaurare*, фр. *restaurer*, нем. *restaurieren*; *кристализовати/кристалисати/кристализирати* < гр. *krystallos*, фр. *cristalliser*, нем. *kristallisieren*. Въз основа на днешните интернационални термини не може се установи някакво правило относно избора на инфинитивния формант за адаптиране в приемащия език. Ако се намерят обаче оригиналите на германизмите и турцизмите, които са възприемани непосредствено, се очертава хомогенност при избора на суфикса.

Фонетичните закони в ПЕ също влияят върху избора на един или друг от разглежданите словообразователни елементи. Този въпрос е предмет на задълбочен анализ от О. Ристич (1970: 146 – 149) и тук няма да бъде разгледан подробно. По-детайлно ще се коментират определени закономерности в семантичен план, от които зависи изборът на суфикс в завършващата част на глаголите. Семантичната страна става по-ясна при сравнение с глаголите с форманта *-овати*, чрез който се изразяват различни значения (най-силно това си личи при заемките германизми).

Но ако първо се вземат предвид турцизмите, се натъкваме на важен момент: при глаголите, адаптирани чрез *-овати*, се установяват специфични значения, които ги отделят от глаголите, съдържащи *-исати* или *-ирати*. За определена група глаголни значения и в СЕ, и в ХЕ е релевантно глаголите да са формирани именно чрез суфикса *-овати*: *кирицовати, рабацовати, шегртовати, кулуковати; буљубашовати, хајдуковати, харамбашовати, аговати, беговати, пашовати, субашовати, јатаковати, ортаковати, конаковати, ашико-*

вати, бајрамовати, левентовати. Подобни глаголи означават „да се занимавам с нещо, с определен занаят, работа, да заемам определена ръководна длъжност“, да бъде това, което е смисълът на корена на мотивиращата дума, както и „да пребивавам някъде дълго време“.

В същото семантично поле попадат и думите от други езици, адаптирани отново чрез *-овати*: от гр. – *калуђеровати, митрополитовати*; от лат. – *конзуловати, цесаровати, тоторовати*; от унг. – *пандуровати, таборовати, кунтовати*; от нем. – *вандровати, логоровати*; от англ. – *спаринговати, пикниковати, флертовати*. Въобще въз основа на целокупния материал може да се изведе констатацията, че единствено споменатите значения почти винаги обуславят избора на суфикса *-ова-*, а не на *-иса-* или *-ира-*. (За сравнение, в българския суфиксът *-ова-* се свързва с основи на съгласен звук и също се ползва при адаптацията на „заети думи, които се осъзнават като словообразователно оформени: *бандерова, Маринова, опакова, илифова*“, *номерова, пресова...* „Наставката се свързва с основи на заети съществителни. Глаголите, оформени с нея, най-често имат значения „извършвам действие с помощта на предмета, посочен от мотивиращото име: *бинтова, пресова, стругова, центрова, иприцова*. Дериватите са с ограничена сфера на употреба и са характерни за научно-техническата терминология“ (Радева 1991: 197).

Ако се вземе предвид фонемната комбинаторика, завършеците на основите на глаголи в СЕ и ХЕ на *-л, -м, -р, -т* „предпочитат“ *-овати*: *конзуловати, бајрамовати, калуђеровати, левентовати*, но това не е канон, защото такива основи се появяват и пред *-исати*, и пред *-ирати*: *ђаволисати, калдрмисати, капарисати, бастисати; суфлирати, бламирати, контрирати, политирати* и т.н. Към инфинитиви със сонора *-л* като завършек на корена също се добавя *-исати*: *куртал-исати, туткал-исати: туткал, дембел-исати: дембел*. Основите *ђакон-, доктор-, бункер-, пандур-, адвокат-* със суфикса *-иса-* отново означават занимание с определен вид дейност, занаят, но могат да имат и стилистичен хумористичен нюанс или пък някакво друго значение, което ги различава от споменатите специфични значения на основи с *-овати*. Във връзка с *-овати* не трябва да се пропуска важният факт, че той присъства в глаголите с местен произход в СЕ и ХЕ с горепосочените значения, както и при адаптацията на глаголите от чужд произход: съответно *службовати, начелниковати, столовати, војводовати, друговати, пландовати, вековати, самовати, зимовати, летовати, гостовати* (местни) // (с мотивираща основа от чужд произход): примерите от началото на абзаца, а за *-иса-ти*: *деканиса-*

ти, *ћаконисати, дунћерисати, докторисати, адвокатисати, директорисати, секретарисати* (Стеванович 1964: 609).

Както след съгласните *с, ш, з, ж* е изключена употребата на *-исати*, така и суфиксът *-ова-* никога не се установява в непосредствен контакт с вокалите и сонорите *в, ј, л*. Появява се след корени: *аг-, абфертиг-, апциг-, бег-, вараг-, митинг-, спаринг-, херцег-, шлинг-, шпренг-, јолд-, билд-, бленд-, ашик-, вандрок-, верзифик-, атак-, јашик-, конак-, кулук-, мистифик-, мортифик-, нотифик-, ортак-, пикник-, предик-, страјк-, фришитик-, хајдук-, цинк-, шик-, шпик-, штик-; дрибл-, дрил-, конзул-, краул-, мол-, нафил-, спел-, форшипил-, хандл-, хекл-, херцл-, хобл-, шимл-, шмиргл-, штикл-, бајрам-, рим-, филм-, штим-; брен-, шпан-, шпин-; лумп-, степ-, стрип-, тип-, багер-, калућер-, лифер-, логор-, пандур-, табор-, форфар-, цесар-, чартр-, бокс-, гипс-, кокс-, пас-, аргат-, бант-, брикет-, динст-, аргат-, јот-, камат-, левент-, митрополит-, нит-, рест-, старт-, флерт-, флирт-, шегрт-, шпринт-, лаф-, шлајф-, шлиф-, пох-, штрих-, бајц-, пајц-, пелц-, пуц-, рајц-, сец-, труц-, фалиц-, ферпуц-, филиц-, шверц-, штаниц-, штуц-, линч-, кириц-, рабац-, буљубаш-, паи-, субаш-, харамбаш-* от немски, турски и др.

А пџк етимологическа е обосновката на јарко изразената тенденција при адаптирањето на чужди глаголи само със суфикса *-ова-*, която се констатира при възприемањето на същинските германизми. Изворните немски глаголи, завършващи на *-(e)n*, се пригаждат към езиковата система на приемащите СЕ и ХЕ чрез *-овати*. При по-внимателно вглеждане се открива, че в повечето случаи *-овати* е застъпено само в СЕ, докато в ХЕ фреквентността на *-(ир)ати* е подчертано по-голяма (Ристич 1970: 150 – 151). Не вървят по тази логика само случаите, обосновани семантично: 1) *шибовати* (< *schieben*) не може да образува формата *шибати*, защото тя вече съществува в СЕ и ХЕ с различно значение и би се стигнало до недоразумения. Примери за това са: *пуцати* (*стрелям*)/*пуцовати* (< *rißen*), *штуцати* (*хџлцям*)/*штуцовати* (< *stoken*), *пасовати* (< *passen*), които по същата тази причина не са се адаптирали във формата *пуцати, штуцати, пасати*; 2) *логоровати* е възприела също само суфикса *-овати* поради смисловия си нюанс (пребиваване на определено място), за което вече стана дума.

За разлика от изворните германизми заемките от другите езици главно са се стабилизирани само с *-ова-*, въпреки че някои от тях се появяват и във форма с *-ирати*, напр. *верзифицирати, гипсирати/гипсати/гипсовати* < *gypsos* (гр.), *мистифицирати, нотифицирати, јотовати* < *iota* (гр.), *римовати* < *rheo* (гр.) и *гимер* (фр.), *предиковати*

< praedicatio (лат.), *контузовати* < contundere (лат.) и *contusion* (фр.), *брикетовати* < *briquette* (фр.), *мортификовати* < *mortification* (фр.), *нотификовати* < *notification* (фр.), *шиковати* < *chic*; *лотовати* < *lotto* (итал.), *бантовати* < *bant* (унг.), *вараговати* < *farag* (унг.), както и от английски: *дибловати* < *dibble*, *митинговати* < *meeting*, *спеловати* < *spell*, *стартовати* < *start*, *степеновати* < *step*, *стриповати* < *strip*, *шпринтовати* < *sprint* и др.

Съществуват случаи, където при употребата на даден заключителен формант изборът е само между *-исати* или *-овати*. На фона на това суфиксът *-ира-* се откроява със специфичното си естество и с основите, които в СЕ и ХЕ са обичайни в комбинация само с него:

А) с *-ирати* турцизми няма, с изключение на *пенђетирати* < *pençe* и *узортирати* < *zort*.

Б) изворни германизми има твърде малко на фона на всички останали (*амтирати*, *бухштабирати*, *буширати*, *гебирати*, *грундирати*, *костирати*, *крахирати*, *кучирати*, *луфтирати*, *тапецирати*, *тауширати*, *федерирати*, *хаузирати*, *хофирати*, *шатирати*, *шнирати*, *шпалтирати*, *шпанцирати*, *штафирати*, *штемплирати*, *штурмира-ти*, *шупирати*, *шутирати*). В редки случаи немският инфинитивен завършек *-en*, който е така или иначе твърде рядък в тази група, в ХЕ може да се трансформира и чрез *-ати*: *луфтати*, *шутати*.

Най-голямо е присъствието на заемки от романските езици, като обаче особено в ХЕ почти една трета от тях са достигнали чрез посредничеството на немския език: *бламирати*, *вибрирати*, *гарнирати*, *градулирати*, *дезертирати*, *експлодирати*, *импутирати*, *копирати*, *масирати*, *маскирати*, *негирати*, *парадирати*, *пломбирати*, *салди-рати* (нем. *saldieren* < итал. *saldo*), *скалпирати*, *скандирати*, *скици-рати*, *сортирати* (нем. *sortieren* < итал. *sorta*, фр. *sorte*), *сторнирати*, *шиканирати* (нем. *schikanieren*, фр. *chicaner*) и др.

Суфиксът *-ира-* в посочените случаи най-вероятно не може да се смята същевременно и за сигнал за немския произход на самите заемки, още повече ако тези чужди глаголи са пряко заети. Това се потвърждава не само от романизмите, но и от думите, навлезли в СЕ и ХЕ от английски. И те в по-голямата си част се адаптират чрез същия този суфикс: *блефирати* < *bluff*, *грозирати* < *groggy*, *спикирати* < *speake*, *стопирати* < *stop*, *тестирати* < *test*, *трикирати* < *trick*, *фаулирати* < *foul*). Обаче съществуват глаголни формации, в които са налице фонетични промени в коренната част, като например преминаването на *к > ц*, типично за немския език, а и именно оттам непосредствено са заети глаголи като: *виндицирати* < нем. *vindizieren* – лат.

vindicatio, *дедицирати* < нем. *dedizieren* – лат. *dedicare*, *дислоцирати* < нем. *dislozieren* – фр. *disloquer*, *музицирати* < нем. *musizieren* – гр. *musike* – фр. *musique*, *провоцирати* < нем. *provozieren* – лат. *provocare* – фр. *provoquer*, *реплицирати* < нем. *replizieren* – фр. *repliquer*, *сецирати* < нем. *sezieren* – лат. *secare* – фр. *sectionner* и др.

Суфиксът *-ира-* е изключително продуктивен и в СЕ, особено в по-новите думи: *асистирати*, *волонтирати*, *режирати*, *стажирати* и др. Вероятно причина за тази продуктивност е и ясната семантика – такива глаголи означават понякога професия, занимание, сигнализиращи от това, което се съдържа в корена на думата. Иначе в подобни случаи в местни думи се е утвърдил суфиксът *-ова-*.

Следователно други са факторите за толкова масовото и интензивно разпространение на *-ирати*. Някои учени смятат, че става дума за фонемния състав на този суфикс, който е подходящ дори в случаи, когато другите варианти (*-исати* или *-овати*) не са приложими. Въпросният словообразователен елемент *-ирати* се появява и след вокал (напр. *(ре)кре-ирати*, *граду-ирати*, *дистрибу-ирати*, *инсину-ирати*, *ситу-ирати*, *флукту-ирати*), след сонорите *в*, *ј*, *љ* (*грав-ирати*, *колов-ирати*, *тетов-ирати*; *алиј-ирати*, *интерфолиј-ирати*, *конвој-ирати*, *муј-ирати*; *емал-ирати*, *митрал-ирати*, *торпиљ-ирати*), както и след съгласните *ж*, *з*, *с*, *ш*, *т* (*бесеж-ирати*, *декураж-ирати*, *деранж-ирати*, *реж-ирати*, *стаж-ирати*; *баз-ирати*, *глаз-ирати*, *доз-ирати*, *пауз-ирати*, *фантаз-ирати*; *кас-ирати*, *клас-ирати*, *мас-ирати*, *трас-ирати*, *фикс-ирати*; *брош-ирати*, *клиш-ирати*, *одмарш-ирати*, *шут-ирати*, *фаиш-ирати*). Практически суфиксът *-ира-* обхваща и онези заемки, където инфинитивните форманти *-овати* и *-исати* се изключват взаимно.

Подобни констатации са валидни и по отношение на българския език. За сравнение ще приведем някои изводи на В. Радева (1991: 197) относно наставката *-ира-/-изира-* при глаголи от чужд произход, някои от които заети като готови лексикални единици (*ангажира*, *грундира*, *делегира*, *детайлира*, *коригира*, *ревизира*), а други – адаптирани като мотивирани десубстантивни формации с добавен суфикс (*базира*, *анкетира*, *бронира*, *протестира*, *проектира*, *номерира*). Такива глаголи според авторката се класифицират в няколко семантични подгрупи: за означаване на материал или вещество; оръдия и съоръжения за извършване на дейност; предмет, резултат от действието; поставяне на определено място; обозначаване на състояние или абстрактно действие и т.н. Изводът на българската лингвистка е, че тези

наставки са много продуктивни при попълване на терминологичната лексика (Радева 1991: 198 – 199).

Изводът дотук е, че става дума за съвместното влияние както на етимологията, така и на фонемния състав на думата. Илюстрация на това твърдение са глаголите с алтернация на суфиксите *-ова-/ -иса-* в източните области на глобално погледнатото сърбо-хърватско езиково пространство (на фона на константния формант *-ирати* в западните говори за една и съща основа с едно и също значение). Както бе изтъкнато обаче, суфиксът *-ира-* не е изключен в източната езикова област. Напротив, той се употребява все по-често, независимо от фреквентното присъствие на форми с *-овати* или *-исати*. Така, въпреки че са редовни формите с *-овати* и *-исати*, все по-често, стъпка по стъпка те „сдават позициите си“ пред напора на *-ирати* (*деколтирати, експлицирати, електрифицирати, конвергирати, конюгирати, масакрирати, осцилирати, филтрирати, шифрирати* все по-рядко се срещат със суфикса *-овати*, както все по-масово се срещат *континуирати, рекапитулирати, руинирати, сублимирати, фигурирати, оформени* с помощта на *-ирати* вместо *-исати*).

В крайна сметка трябва да се изтъкне, че продължава да не е възможно да се очертае строга граница – нито териториална, нито фонетична, нито семантическа или етимологическа, макар че и териториални, и исторически, и семантични, и етимологични, и дори фонетични фактори въздействат съвместно за получаване на подобни резултати от езиковите контакти. Приемащият език (СЕ и ХЕ) адаптира възприетите заемки съобразно със собствените си вътрешни закони, без да фиксира с канон комбинаториката на разгледаните словообразователни средства. Благодарение на фонемната му обвивка и лесна артикулация се констатира нарастване на фреквентността на суфикса *-ира-* освен в ХЕ, както досега, но и в СЕ (както и в български), понеже този словообразователен елемент може да стои след всички вокали и след всички консонанти, докато *-ова-* (местният традиционен най-фреквентен суфикс) и *-иса-* (от гръцки) се появяват в определени фонетични (и семантични) условия. Суфиксът *-ова-* в глаголите заемки е специализиран да обозначава смисъла „занимавам се с нещо, представлявам онова, което се изразява с мотивиращата дума; прекарвам на определено място известно време, пребивавам“, докато словообразователното средство *-иса-* се откроява със специализираното си присъствие в глаголи, заети най-вече от гръцки и турски език, означаващи професии, занаяти, звания и постове.

ЛИТЕРАТУРА

- Белич 1949:** Белић, Ал. *Савремени српскохрватски књижевни језик, II део, Наука о грађењу речи.* [Belić, Al. Savremeni srpskohrvatski književni jezik, II deo, Nauka o građenju reči.], Београд, 1949.
- Маретич 1963:** Maretić, T. Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika. Zagreb, 1963.
- Матешич 1967:** Matešić, J. Wörterbuch der Serbokroatischen. Lieferung, 1967.
- Радева 1991:** Радева, В. *Словообразуването в българския книжовен език.* [Radeva, V. Slovoobrazuvaneto v balgarskiya knizhoven ezik.] Софиа: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991.
- Ристич 1970:** Ристић, О. Однос основе и наставака *-овати, -исати, -ирати* глагола страног порекла. [Ristić, O. Odnos osnove i nastavaka *-ovati, -isati, -irati* glagola stranog porekla.], *Наш језик*, књ. XVIII, нова серија, св. 3, Београд, 1970, 131 – 161.
- Скок 1955 – 1956:** Skok, P. О суфиксима *-исати, -ирати* и *-овати.* *Jezik IV* (1955 – 1956), 2, Beograd, 1955 – 1956.
- Стаховски 1961:** Stachowski, St. Przyrostki obcego pochodzenia w języku serbo-chorwackim. Kraków, 1961.
- Стеванович 1964:** Стевановић, М. *Савремени српскохрватски језик.* [Stevanović, M. Savremeni srpskohrvatski jezik.], Београд, 1964.

ЕЛЕКТРОНСКО УЧЕЊЕ И УПОТРЕБА ВЕБ-АЛАТА У НАСТАВИ СРПСКОГ КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА

Дарка Хербез
Пловдивски универзитет „Пајсије Хиландарски“

ELECTRONIC LEARNING AND THE USE OF WEB TOOLS IN TEACHING SERBIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Darka Herbez
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The aim of this study is pointing to the possibility of applying modern technologies and educational web tools in teaching Serbian as a foreign language at the Department of Slavic Studies at the University of Plovdiv. The electronic media is almost an essential learning tool in teaching and the research will show how it can be used for the purposes of improving the teaching process.

Key words: teaching Serbian as a foreign language, web tools

Увод

У овом раду указује се на организацију електронске наставе и употребу веб-алата у настави српског као страног језика на Катедри за славистику Универзитета „Пајсије Хиландарски“ у Пловдиву. С обзиром на ванредно стање узроковано пандемијом, неминовна је употреба технологије у образовне сврхе. Рад показује који веб-алати су се показали најуспјешнијим приликом предавања српског као страног језика, те указује на предности и недостатке електронског учења. Наравно, то не значи да је употреба веб-алата била изостављена и раније. У ери информационих технологија, много прије ситуације узроковане пандемијом, постала је готово незаобилазна употреба различитих платформи и веб-алата у настави. Методика је отворена за иновације када су у питању наставни материјали и наставна технологија. Љиљана

Петровачки истиче да је „методика непрестано трагачка наука која је отворена за прихватање, преиспитивање и примену нових теорија инструкције и учења, нових облика учења, разраду нових садржаја које и сама предлаже и осмишљава на основу најновијих лингвистичких и књижевнонаучних теорија” (Петровачки, ур. 2006: 66). Ипак, треба имати у виду да се веб-алати користе као пропратно средство наставним материјалима, који поспјешују наставни процес и мотивацију студената. Наум Димитријевић истиче да би „приликом одређивања циљева учења/предавања страних језика, требало водити рачуна и о психолошким условима успешног учења. У овом контексту то значи да се језичка грађа бира тако да код ученика изазива и одржава интересовање, пажњу и мотивацију. Ако се ови услови учења обезбеде, активност ученика, њихов допринос настави на часу и код куће биће знатно већи, односно изгледи за остваривање успеха ће порастати” (Димитријевић 1984: 27). Дакле, електронски медији користе се као пратеће дидактичко средство, које наставу чини ефикаснијом, доприноси разноликости материјала и стимулативно дјелује на студенте.

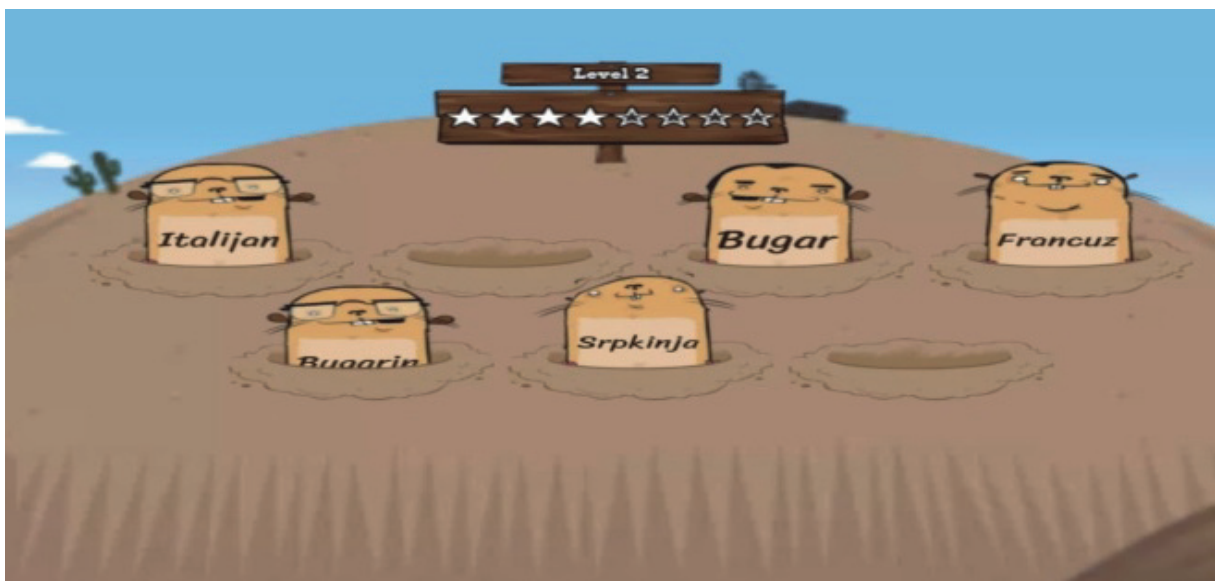
На самом почетку, неопходно је дати неколико уводних напомена о самом појму *електронско учење*. По дефиницији, „електронско учење је методологија којом се наставни садржај или активности у учењу испоручују уз помоћ електронских технологија” (Глушац 2012: 5). Такође, имамо подјелу стилова учења на: визуелни, аудитивни и тактилни (Глушац 2012: 23). Електронско учење омогућава нам прилагођавање наставног садржаја различитим стиловима учења. Употреба веб-алата зависи од задатака и жељеног исхода. Већина алата је лако доступна и једноставна за коришћење, а у наставку рада представимо неке од веб-алата које смо користили у настави српског као страног језика. Неке од наведених примјера илустроваћемо фотографијама.

Веб-алати у наставном процесу

За потребе овог излагања, највише пажње посветићемо веб-алату *Wordwall*, а укратко ћемо се осврнути и на веб-алате *Pixton* и *Prezi*.

Wordwall је занимљив веб-алат за употребу који нам пружа неограничене могућности приликом креирања садржаја за вјежбање и провјеру знања. Као недостатак овог веб-алата могли бисмо навести претплату, али цијена је приступачна и занемарљива у односу на могућности које добијамо приликом употребе овог веб-алата. Користећи *Wordwall*, имамо могућност креирања различитих садржаја у вези са усвајањем граматике, лексике, као и културолошких

садржаја, гдје на занимљив и забаван начин можемо приступити различитим садржајима. Алат нам пружа разноврсне могућности приликом креирања задатака у виду тачних и нетачних одговора, анаграма, уметања ријечи које недостају, вишеструког избора итд. Учење кроз игру добија све већи значај у образовању. „Експлоративни, истраживачки карактер игре подразумева посебан начин организације васпитно-образовног рада са децом, примерен њиховим могућностима и интересовањима. Док се игра оно истражује, има слободу да бира начине долажења до циља, средства којима ће се при томе служити, да путем покушаја и погрешака реши проблем” (Глушац 2012: 30). На примјер, за усвајање лексичког фонда различитих тематских цјелина, користили смо игру на *Удари кртицу*, гдје студенти треба да изаберу правилно написан назив на српском језику, тј. провјеравамо усвајање лексике која је претходно обрађена на часу. Тако се може провјерити усвајање градива, као и правилно писање. Задатак се може дати на крају часа или као вјежба која ће се урадити код куће.

Затим, *Wordwall* пружа могућност креирања игре на бази правилних и неправилних одговора, која се може успјешно искористити за различита вјежбања. С обзиром на то да бугарски студенти на почетном нивоу имају тешкоћа са усвајањем гласовног система српског језика, за фонетска вјежбања послужила нам је игрица на бази тачних и нетачних одговора. Предавач чита одређене ријечи у којима су заступљени проблематични гласови (африкате *ч*, *ћ*, *џ* и *њ*) и студенти на основу слушања бирају тачну ријеч.

**Саслушајте
и пронађите
тачан одговор.**

А ђак

В џак

**Саслушајте
и пронађите
тачан одговор.**

А мачка

В маћка

С мацка

Веома је корисно што нам овај алат пружа могућност и додавања сличице, па студенти истовремено вјежбају изговор и уче нову лексику. Ови веб-алати претежно се користе на нижим нивоима.

Игрица уметања ријечи које недостају послужила нам је за провјеру разумијевања текста, али и понављања граматике. Дакле, могућности су неограничене и вишеструке и зависе само од креативности и иновативности предавача.

У настави српског као страног језика, веома је важан и лингво-културолошки приступ. С обзиром на велики утицај културе на језик, предавачи српског као страног језика требало би да посједују културолошке компетенције. Поред различитих аудио и видео материјала, који нам могу послужити у ове сврхе, још један занимљив начин провјере знања пружа нам и *Wordwall*. На примјер, приликом упознавања студената са српским обичајима и туристичким дестинацијама, читају се текстови о различитим празницима и градовима, те се на основу прочитаног бирају тачни и нетачни одговори. Самим тим студенти се упознају и са културом српског народа на занимљив и иновативан начин. Наравно, ова игрица се може искористити за различите конверзацијске теме и провјеру знања.

**Бањалучка
тврђава
зове се
Кастел.**

ТАЧНО

НЕТАЧНО

**Познати
музички
фестивал
Егзит
одржава се
у Београду.**

ТАЧНО

НЕТАЧНО

Још један занимљив задатак, који се може се креирати употребом овог веб-алата, јесте задатак у виду анаграма. Ми смо анаграм користили на вишим нивоима за учење синонима и проширивање вокабулара студената. Наиме, студентима се даје текст који читају, након тога у задатку добијају анаграм са ријечима из текста, а њихов задатак је да одгонетну која ријеч из текста је у питању. Како бисмо им олакшали тражење изнад ријечи дат је синоним тражене ријечи, те студенти на иновативан начин проширују вокабулар језика који уче.

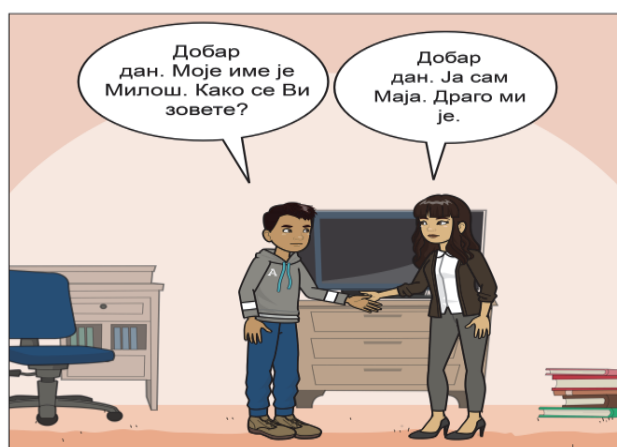
ауторитативан,
важан

школован, учен

у т и ц а ј а н

о б р а з о в а н

Наредни веб-алат који препоручујемо зове се *Pixton*. Овај веб-алат пружа могућност креирања стрипова, гдје предавач може да креира сопствене садржаје. Студенти визуелно уче, а стрипови појачавају смисао садржаја путем ријечи и слика, те се форма стрипа показала као занимљив и маштовит начин изражавања. Алат не захтијева посебне вјештине у процесу креирања, а предност је што можемо и накнадно да уређујемо стрип: бирамо позадину, уређујемо текст итд. Ми смо овај веб-алат користили за коверзацијске теме и усвајање основног лексичког фонда на почетном нивоу. Наравно, могућности које пружа овај алат су широке и даје нам простора за креирање разноврсних садржаја. „Схваћен као визуелно приповедање, односно својеврстан спој наратије и призора, у коме се помоћу врло мало текста и низа цртежа приказује одређени догађај, стрип за ученике може бити вишеструко подстицајан” (Петровачки, Савић 2012: 13). Форма стрипа погодна је за говорне вјежбе и приказивање различитих комуникативних ситуација.

На крају, споменућемо веб-алат који можемо користити за прављење презентација. У питању је веб-алат *Prezi*. Он се користи у информативној фази и служи за представљање чињеничног стања. Већ смо споменули важност увођења елемената културе у наставу страног језика, па смо овај веб-алат користили за прављење презентација о нашим знаменитим личностима, манастирима, обичајима итд. Алат је јако погодан, а као једини недостатак издвојили бисмо претплату.

Закључак

Из свега наведеног можемо закључити да је примјена веб-алата у настави српског као страног језика веома корисна и пожељна. Не би требало бјежати од могућности које нам пружају савремене технологије и требало би стално радити на методолошким иновацијама. Различити веб-алати пружају нам вишеструке могућности за креирање разноврсног наставног материјала. Као недостатак можемо издвојити претплату коју изискују неки од ових веб-алата, али углавном су у питању готово занемарљиви новчани износи. Наравно, треба нагласити да су веб-алати само пропратно дидактичко средство и користе се као допуна наставном садржају. Наше искуство показало је да на овај начин наставни садржај постаје занимљивији и буди веће интересовање. „Једно од средстава за проширење интересовања може да буде представљање наставних садржаја на савремене начине, на оно како деца очекују и како то раде ван школе. У великој мери овде можемо препознати рачунар и уопште дигиталну технологију као потребу инкорпорирања у наставни процес у служби повећања мотивације за учење, односно за наставну материју која презентована на традиционални начин не добија своју димензију, важност и животност” (Глушац 2012: 13). На основу свега наведеног закључујемо да комбиновање класичне наставе са веб-алатима доприноси већој мотивацији студената и занимљивијем наставном процесу, те их препоручујемо као пропратно дидактичко средство.

ЛИТЕРАТУРА

Глушац 2012: Глушац, Д. *Електронско учење*. [Glušac, D. *Elektronsko učenje*.] Зрењанин: Технички факултет „Михајло Пупин”, 2012. <http://www.tfzr.uns.ac.rs/Content/files/0/Knjiga%20Elektronsko%20ucenje.pdf> (14.1.2022.)

- Димитријевић 1984:** Димитријевић, Н. *Заблуде у настави страних језика*. [Dimitrijević, N. *Zablude u nastavi stranih jezika*.] Сарајево: Свјетлост, 1984.
- Петровачки, Радуловић, ур. 2006:** Петровачки, Љ., Радуловић, О. *Методичке иновације у теорији и пракси наставе српског језика и граматике*. [Petrovački, Lj., Radulović, O. *Metodičke inovacije u teoriji i praksi nastave srpskog jezika i gramatike*.] // *Неговање српског језика и књижевности*. Ур. Петровачки, Радуловић. Нови Сад: Филозофски факултет, 2006, 65 – 87.
- Петровачки, Савић 2012:** Петровачки, Љ., Савић, М. *Стрип у настави граматике српског језика*. [Petrovački, Lj., Savić, M. *Strip u nastavi gramatike srpskog jezika*.] // *Методички видици*. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, 2012, бр. 3, 11 – 28.

**ЧУЖДОЕЗИКОВА
ЛИНГВИСТИКА**

**ДЕЕПРИЧАСТИЯТА В ГРЪЦКИЯ ЕЗИК И ТЕХНИТЕ
ФУНКЦИОНАЛНИ ЕКВИВАЛЕНТИ В БЪЛГАРСКИЯ
ЕЗИК (ВЪЗ ОСНОВА НА ПРЕВОДЕН КОРПУС)**

*Десислава Йорданова-Петрова
Югозападен университет „Неофит Рилски“*

**THE ADVERBIAL PARTICIPLES IN GREEK AND THEIR
FUNCTIONAL EQUIVALENTS IN BULGARIAN
(BASED ON A TRANSLATION CORPUS)**

*Desislava Yordanova-Petrova
Neofit Rilski South-West University*

This paper focuses on the adverbial participles in the Greek language and their functional equivalents in Bulgarian translations. At the outset, we should clarify that adverbial participles exist in both languages and perform similar functions – they have adverbial use. However, there is a significant difference in the frequency of use of the participles in the two languages, and in particular – in the Greek language they are used much more widely than in the Bulgarian language. This necessitated a more in-depth study of the issue in order to establish the functional equivalents of the Greek adverbial participles in the Bulgarian language, using a translation corpus for this purpose.

Key words: adverbial participles, Greek, Bulgarian, functional equivalents, translation

Настоящият доклад разглежда деепричастията в гръцкия език и техните функционални еквиваленти в българския език, като изследването се базира на преводен корпус. Още в началото следва да уточним, че деепричастия съществуват и в двата разглеждани езика, като при това изпълняват сходни функции – имат адвербиална употреба, а в изречението се използват като обстоятелствено пояснение. Бихме могли да кажем обаче, че съществува значителна разлика, що се отнася до честотата на употреба на деепричастията в двата езика, и по-

конкретно – в гръцкия език те се използват много по-широко, отколкото в българския език. Тази хипотеза следваше да бъде доказана и на практика, като за целта бе използван преводен корпус, на базата на който бе изолиран доминантният функционален еквивалент на гръцкото деепричастие в българския език и бяха установени останалите преводни еквиваленти. Направените изводи по отношение на честотата на употреба на деепричастията в двата разглеждани езика могат да бъдат използвани в практиката за целите на чуждоезиковото обучение, като помогнат за правилното усвояване и уместната употреба на гръцкото деепричастие от страна на българи, изучаващи гръцки език.

I. Деепричастията в гръцкия и в българския език

1. Деепричастията в гръцкия език

A. Образуване

В гръцки език деепричастието се образува от сегашната основа на съответния глагол и наставките: *-οντας* (за глаголите от I спр.) и *-ώντας* (за глаголите от II спр.) (напр. *παίζοντας* – ‘играейки’, от сег. основа на глагола *παίζω* – ‘играя’, *μιλώντας* – ‘говорейки’, от сег. основа на глагола *μιλώ* – ‘говоря’) (Холтън и др. 2000: 234).

Б. Значение и употреба

В гръцкия език деепричастието (наричано още **герундий**) има адвербиална употреба и поради тази причина се нарича още **причастие наречие**. Основната му функция е да обозначава действие, извършвано паралелно с действието на личния глагол в изречението, като го характеризира по отношение на различни обстоятелства (за начин, за време, за причина, за условие и т.н.) (напр. *Ο Γιάννης ήρθε τρέχοντας, όταν άκουσε τα νέα* – ‘Янис дойде, тичайки (тичешком), когато чу новините’) (Холтън и др. 2000: 234; Новогръцка граматика 1987: 373). По правило деепричастия се образуват само от глаголи в деятелен залог, но има случаи, при които деепричастия образуват и някои от т.нар. депонентни глаголи (т.е. такива, които притежават форми само в страдателен залог) (напр. *Περασμένα μεγαλεία και διηγώντας τα να κλαίς* – ‘Минали славни години и разказвайки за тях, да му се приплаче на човек’ – в гръцкия оригинал е използвано деепричастието *διηγώντας*, образувано от депонентния глагол *διηγούμαι* – ‘разказвам’) (Холтън и др. 2000: 235). Субектът на деепричастието почти винаги е същият като подлога на личния глагол в изречението, като в редки случаи може да бъде различен (напр. *Δύοντας ο ήλιος*

ἀρχισε να πέφτει βουρασία – ‘Със залязването/залеза на слънцето (букв. залязвайки слънцето) започна да се спуска влага’ – пак там).

2. Деепричастията в българския език

А. Образуване

В българския език деепричастието се образува от сегашната основа на съответния глагол и наставките: *-ейки* (за глаголите от I и II спр.), *-айки* или *-ййки* (за глаголите от III спр.) (напр. *играейки, гледайки, определяйки*), като се образува само от глаголи от несвършен вид (Стоянов, ред. 1983: 382).

Б. Значение и употреба

В българския език деепричастието означава „второстепенно, допълнително и едновременно действие спрямо глагола (сказуемото) в съответното изречение“ (Стоянов, ред. 1983: 382). Въпреки че произлиза от глагола, то няма глаголна употреба, а се смята за глаголно наречие, като в изречението изпълнява функция на обстоятелствено пояснение (Бояджиев 1998: 350). Тъй като деепричастието изразява предимно действие, протичащо едновременно с това на основния глагол в изречението (макар да може в по-редки случаи да изразява и предходност и следходност), то може да бъде заменено от сегашното деятелно причастие, изпълняващо сходна функция (напр. ...*каза П., обръщайки се към двамата, но гледащ само Тамара*) (Стоянов, ред. 1983: 383). Както се посочва в граматиките, деепричастия се образуват само от глаголи от несвършен вид (Ницолова 2008: 441), а що се отнася до употребата на деепричастието, то е характерно за писмената книжовна реч (Ницолова 2008: 441).

При съпоставка на основното значение и употреба на деепричастието в гръцкия и българския език установяваме, че деепричастието е може би причастието¹ с най-много прилики в двата разглеждани езика, тъй като изпълнява почти едни и същи функции. Въпреки тези сходства обаче, както бе посочено по-горе, съществува осезаема разлика в честотата на употреба на деепричастието в двата езика, която бе установена на базата на преводен корпус.

¹ Редакционният екип категорично се разграничава от тази позиция и смята, че деепричастието НЕ е причастие. – Бел. ред.

II. Преводният корпус

За да бъдат открити функционалните еквиваленти на гръцкото деепричастие в българския език, бе използван преводен корпус, състоящ се от общо 500 форми на разглеждания вид причастие. За целите на изследването бяха използвани пет произведения на гръцки писатели, преведени на български език от различни преводачи, като от всяко произведение бяха ексцерпирани по 100 примера с конкретния вид причастие. Посоченото количество примери бе оценено като представително, тъй като бе проведен контролен експеримент с още 100 примера, който показва почти идентични резултати. Преводът на 5-те книги на български език е дело на опитни професионални преводачи, като стремежът бе те да са различни, за да се избегне евентуалното влияние на субективния избор на преводача върху резултатите от изследването. Тази цел бе постигната почти изцяло – петте произведения на гръцки автори са преведени на български език от четирима преводачи. В таблицата по-долу са посочени функционалните еквиваленти на гръцките деепричастия в българския език.

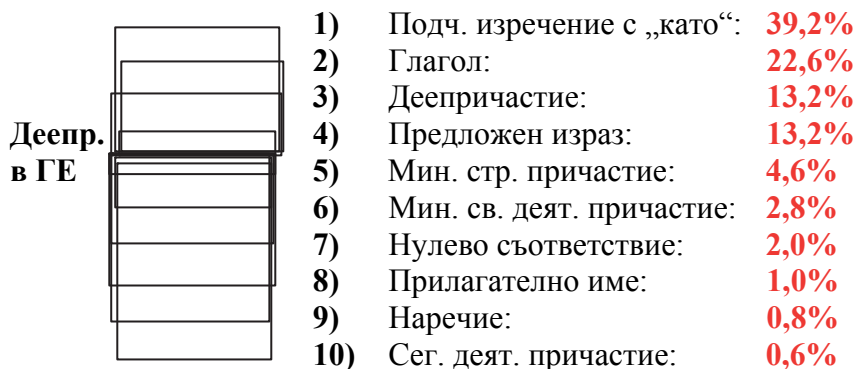
III. Функционални еквиваленти на гръцките деепричастия в българския език

Таблица с преводните еквиваленти на гръцките деепричастия в българския език

Еквивалент Заглавие (по 100 форми от книга)	Преведени с подч. изречение с „като“ (когато, както, докато и др.)		Преведени с глагол		Преведени с деепри- частие		Преведени с предложен израз		Преведени с мин. страд. причастие		Преведени с мин. св. деят. причастие (на -л)		Преведени с о		Преведени с прил- име		Преведени с наречие		Преведени със сег. деятелно причастие	
	Брой	%	Брой	%	Брой	%	Брой	%	Брой	%	Брой	%	Брой	%	Брой	%	Брой	%	Брой	%
1. Христос отново разпнат	75	75%	10	10%	3	3%	4	4%	2	2%	2	2%	-		2	2%	1	1%	1	1%
2. Третото венчило	39	39%	19	19%	12	12%	22	22%	6	6%	1	1%	-		-		-		1	1%
3. Мъртвите чакат	47	47%	28	28%	7	7%	9	9%	4	4%	3	3%	1	1%	-		-		1	1%
4. Богати и бедни	16	16%	35	35%	10	10%	15	15%	7	7%	7	7%	6	6%	3	3%	1	1%	-	
5. Братята ми хората	19	19%	21	21%	34	34%	16	16%	4	4%	1	1%	3	3%	-		2	2%	-	
ОБЩО 500 форми:	196	39,2%	113	22,6%	66	13,2%	66	13,2%	23	4,6%	14	2,8%	10	2%	5	1%	4	0,8%	3	0,6%

Както става ясно от данните в таблицата, доминантният функционален еквивалент в българския език на гръцкото деепричастие е подчиненото изречение, въведено със съюза „като“ (и по-рядко с

„както, докато, когато, понеже“) – общо 39,2% от формите са преведени с това съответствие. Този резултат е може би малко изненадващ, като се има предвид, че и гръцкият, и българският език притежават деепричастия, при това със сходни функции и употреба. А според резултатите от изследването, деепричастието се намира едва на трето място сред функционалните съответствия, при това с не особено висок процент (13,6%). Ако трябва да съпоставим конкретните числови стойности, виждаме, че на 500-те деепричастия в гръцките произведения съответстват едва 66 деепричастия в българските преводи. Останалите гръцки деепричастия са преведени с други съответствия. А с кои именно, става ясно от резултатите от изследването, които за по-голяма прегледност представяме и във вид на ветрило на функционалните еквиваленти, като след това ще преминем към анализ на конкретните съответствия:

1. Подчинено изречение, въведено със съюза „като“

Както вече бе посочено, доминантният функционален еквивалент на гръцките деепричастия е подчиненото изречение, въведено със съюза „като“ (и по-рядко с „когато“, „както“, „щом“, „понеже“, „тъй като“ и др.), като **196** от всички **500** форми (или **39,2%**) са преведени с това съответствие. Напр. *Είπε, σηκώθηκε τρεκλίζοντας, τράβηξε στραβοκαυιάζοντας κατά την πόρτα, έδωκεμά, τηνάνοιξε (49) – Изрече това, стана и се отправи, като залиташе и преплиташе крака, към вратата; отвори я с един ритник (48) (НК). В посочения пример в гръцкия оригинал виждаме две деепричастия *τρεκλίζοντας* (букв. ‘залитайки’) и *στραβοκαυιάζοντας* (букв. ‘преплитайки крака’), които в българския превод са предадени с подчинено изречение, въведени със съюза „като“: *като залиташе и преплиташе крака*. И още един пример, с друг съюз – напр. *Πηγαίνοντας το δρόμο μας μ’ έπιασε αζάφνου από το μπράτσο κ’ είπε απότομα:... (177) – Както вървахме към къщи, той ме хвана изведнъж под ръка и отсече:... (153) (ЯМ). Тук гръцкото**

деепричастие *πηγαίνοντας* (букв. 'отивайки, вървейки') е предадено с подчинено изречение, въведено със съюза „както“ – *както вървахме*. Стремезът за предаване на гръцките деепричастия с подчинено изречение всъщност е един широко използван похват, като в преводаческата практика от близкото минало изрично е било изисквано да се избягва употребата на деепричастия, защото са смятани за характерни за по-книжния стил, а при използването им се е подозирало руско влияние (предвид факта, че в руски език деепричастията също имат много широка употреба, подобно на гръцкия език). Неслучайно в три от петте преведени произведения подчиненото изречение, въведено със съюза „като“ (или друг съюз), се оказва доминантният еквивалент на гръцкото деепричастие, като в едно от произведенията то достига дори 75% срещу едва 3% за деепричастията.

2. Глагол

Според резултатите от изследването, на второ място по честота на употреба се намира глаголът, предпочетен в качеството му на функционално съответствие на гръцките деепричастия в **113** от всичките **500** форми, или в **22,6%** от случаите. Напр. *Με κοίταζε ερωτηματικά ζαρώνοντας τα φρύδια του όπως έκανε πάντα (51)* – *Гледаше ме въпросително и бърчеше вежди, както обикновено (41)* (КТ). В посочения пример гръцкото деепричастие *ζαρώνοντας* (букв. 'бърчейки') е преведено на български език с глаголната форма *бърчеше*, като по този начин отново е избегната употребата на деепричастието в превода.

3. Деепричастие

Както вече бе посочено, в българските преводи деепричастието се намира едва на трето място сред функционалните еквиваленти на гръцкото деепричастие – предпочетено е в едва **66** от общо **500** форми, или в **13,2%** от случаите. При това трябва да отбележим, че то дели третото място със следващия еквивалент, а именно предложния израз, който е представен със същите проценти (13,2%). Напр. *Η Κυρα-Χρυσή συμιάζεε κλαίοντας και κουφώνοντας τα παράθυρα (244)* – *Кира Хрисис, плачейки, ги събираше и отваряше прозорците (222)* (ДС). В посочения пример гръцкото деепричастие *κλαίοντας* е преведено на български език също с деепричастие – *плачейки*. Тук можем да обърнем внимание на още едно явление, характерно за гръцкия език, а именно употребата на няколко деепричастия в рамките на едно изречение, в случая *κλαίοντας και κουφώνοντας* (букв. 'плачейки и затваряйки'), до-

като в превода виждаме, че само едното деепричастие е предадено и на български език с деепричастие, второто е преведено с глаголна форма. Т.е. за българския език употребата на две или дори повече деепричастия в рамките на едно и също изречение не се смята за толкова приемлива, както е в гръцки език, и ако едната форма се превежда с деепричастие, то за втората вече се търси друго съответствие.

4. Предложен израз

Както видяхме по-горе, предложните изрази се явяват функционални съответствия на гръцките деепричастия в **66** примера (от общо **500** причастни форми), или в **13,2%** от случаите. Напр. «*Τὶ διάολο ξαδέρφη σ' ἔχω*», *μού λεγε γελώντας* (290) – „Каква дявол братовчедка съм имал“ – *ми викаше с усмивка* (237) (КТ). В посочения пример гръцкото деепричастие *γελώντας* (букв. ‘смеейки се’) е преведено на български език с предложния израз *с усмивка*. Този похват е широко разпространен в изрази от типа: *със смях, с усилие, на отиване, на връщане, в ядене и пиене* и др., използвани за превод на съответните деепричастия в гръцките оригинали. Така употребата на предложни изрази също допринася за избягването на деепричастията в българските преводи, към което се стремят преводачите по вече посочените причини.

Представените дотук функционални еквиваленти са четирите основни преводни съответствия на гръцките деепричастия в българския език. Останалите им еквиваленти съставляват значително по-малък процент от всички съответствия (между 1% и 4%), затова можем да отдадем избора им на личните предпочитания на преводачите, а не на някакви езикови закономерности.

5. Минало страдателно причастие

Както става ясно от данните в таблицата, миналите страдателни причастия са предпочетени като функционален еквивалент на гръцките деепричастия в значително по-малък брой случаи – бяха окрити **23** такива (от общо **500** причастни форми), или **4,6%**. Напр. *Ἐπεσε ψάρι πολύ, εἶπε βαριανασαίνοντας, φτήνια μεγάλη, εὐλογία Θεοῦ* (122) – *Много риба са наловили – каза той задъхан, – голяма евтиния, божя благодат* (103) (ЯМ). В конкретния пример гръцкото деепричастие *βαριανασαίνοντας* (букв. ‘дишайки тежко’) е преведено на български език с миналото страдателно причастие *задъхан*, с чиято помощ е избегната употребата на деепричастие в българския превод.

6. Минало свършено деятелно причастие

На следващо място в поредицата от функционални еквиваленти се намира още един вид причастие, а именно миналото свършено деятелно причастие, което е предпочетено като съответствие на гръцките деепричастия в още по-малко случаи – 14 примера (от общо 500 причастни форми), или в 2,8%. Напр. *Θα το γράψω, αποκρίθηκε η Δαγατορίνα, κοιτάζοντας το γιο της στα μάτια (80)* – *Ще го напиша – отговори Дагаторина, загледала сина си в очите (87)* (ГКс). В посочения пример гръцкото деепричастие *κοιτάζοντας* (букв. ‘гледайки’) е преведено на български език с миналото свършено деятелно причастие *загледала*, с чиято помощ отново се избягва употребата на деепричастие в българския превод.

7. Нулево съответствие (∅)

Следващото функционално съответствие на гръцките деепричастия също няма системен характер, а е резултат изцяло от личния избор на преводачите, но тъй като все пак бяха регистрирани подобни случаи (по-точно 10 от общо 500 причастни форми, или 2%), ще представим пример и за това съответствие. Напр. *Πάскиζε ο σινιόρ να του εξηγήσει μιλώντας ελληνοϊταλικά και χώνοντας και καμιά γαλλική φράση για εντύπωση (176)* – *Синьорът се мъчеше да му обясни на гръцко-италиански език, като за по-силно впечатление вмъкваше по някоя френска фраза (152)* (ЯМ). В посочения пример преводачът е пропуснал в превода деепричастието *μιλώντας* (букв. ‘говорейки’), което е част от израза *να του εξηγήσε μιλώντας ελληνοϊταλικά* (букв. ‘да му обясни, говорейки на гръцко-италиански език’), защото то действително е излишно, а смисълът става ясен на читателя и без въпросното деепричастие. Разбира се, въпросът дали да бъде пропусната някаква част от оригинала в превода, се решава във всеки конкретен случай от съответния преводач, затова не могат да бъдат формулирани никакви правила.

8. Прилагателно име

Още по-малко са случаите, в които като функционални еквиваленти на гръцките деепричастия са предпочетени прилагателните имена – бяха открити едва 5 такива (от общо 500 причастни форми), или в 1% от примерите. Напр. *Μα δεν υπάρχουν ένα σωρό βιβλία; ρώτησε ο Πώπος χαμογελώντας (158)* – *Че да не би да няма цял куп книги? – попита Попос усмихнат (171)* (ГКс). В посочения пример гръцкото деепричастие *χαμογελώντας* (букв. ‘усмихвайки се’) е преведено

на български език с прилагателното име *усмихнат*, което отново спомага за избягване на употребата на деепричастие в българския превод.

9. Наречие

Почти в края на списъка със съответствия на гръцките деепричастия в българските преводи откриваме наречията, предпочетени от преводачите едва в 4 случая (от общо 500 причастни форми), или в 0,8%. Напр. *Ποιος διάολος της το σφύριξε πρωί πρωί, έκαμε ο Γιαννακός απорώντας* (67) – *Кой ли дявол ѝ го е пошуинал рано-рано? – възкликна учудено Янакос* (65) (НК). В посочения пример гръцкото деепричастие *απορώντας* (букв. ‘*учудвайки се, недоумявайки*’) е преведено на български език с наречието *учудено*, като по този начин отново се избягва употребата на деепричастие в превода.

10. Сегашно деятелно причастие

На последно място сред съответствията на гръцките деепричастия в българските преводи откриваме сегашните деятелни причастия, предпочетени от преводачите едва в 3 случая (от общо 500 причастни форми), или в 0,6%. Напр. *Η μητέρα έκλαιγε και μαζί της κι η Ριρή, ενώ η Νιόβη ζύπνησε και κοίταζε τρέμοντας τη φοβερή σκηνή* (194) – *Мама и Рири плачеха, а Ниови се събуди и гледаше трепереща ужасната сцена* (169) (ДС). В посочения пример гръцкото деепричастие *τρέμοντας* (букв. ‘*треперейки*’) е преведено на български език със сегашното деятелно причастие *трепереща*, което изпълнява същата функция. Да не забравяме и забележката относно значението и функцията на деепричастието в българския език, посочена в граматиката и цитирана по-горе: „Тъй като деепричастието изразява действие, протичащо едновременно с това на основния глагол в изречението, то може да бъде заменено от сегашното деятелно причастие, изпълняващо сходна функция“ (Стоянов, ред. 1983: 383).

IV. Заключение

И така, резултатите от представеното изследване показаха кои са функционалните еквиваленти на гръцките деепричастия в българския език, а именно: доминантният функционален еквивалент е подчиненото изречение, въведено със съюза „като“ (и по-рядко с „когато“, „както“, „щом“, „понеже“, „тъй като“ и др.) (39,2% от случаите), на второ място се нарежда глагольт (с 22,6%), а третото място си делят деепричастието и предложният израз (с 13,2%). Останалите еквива-

ленти (минало страдателно причастие, минало свършено деятелно причастие, прилагателно име, наречие, сегашно деятелно причастие) съставляват значително по-малък процент от всички съответствия (между 1% и 4%), затова можем да отдадем избора им на личните предпочитания на преводачите, а не на някакви езикови закономерности.

Фактът, че в българските преводи деепричастието се нарежда едва на трето място сред функционалните еквиваленти на гръцкото деепричастие, както и чисто количественото съотношение между броя деепричастия в гръцките оригинали и българските преводи (500 форми в гръцки срещу 66 форми в български), доказва формулираната по-горе хипотеза за много по-широката употреба на деепричастието в гръцкия език в сравнение с българския въпреки сходствата в основното значение и функции на деепричастието, установени на ниво система. Проведеното изследване показва за пореден път, че когато разглеждаме в съпоставителен план дадено езиково явление в два (или повече) езика, не бива да се ограничаваме до съпоставката на ниво езикова система, а трябва да разширим изследването на даденото явление на ниво употреба в разглежданите езици, за да получим по-пълна и точна картина за обекта на изследването.

ЛИТЕРАТУРА

- Бояджиев 1998:** Бояджиев, Т., Куцаров, И., Пенчев, Й. *Съвременен български език*. [Boyadzhiev, T., Kutsarov, I., Penchev, Y. *Savremenen balgarski ezik*.] София: ИК „Петър Берон“, 1998.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. [Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Новогръцка граматика 1987:** *Νεο ελληνική Γραμματική*. [Neo elliniki Grammatiki.] Атина: OEDV, 1987.
- Стоянов 1983:** Стоянов, С. (гл. ред.) *Граматика на съвременния български книжовен език. Том II. Морфология*. [Stoyanov, S. (gl. red.) *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Tom II. Morfologiya*.] София: Издателство на Българската академия на науките, 1983.
- Холтън и др. 2000:** Holton, D., Mackridge, P., Φιλιλπάκη-Warburton, E. *Γραμματική της ελληνικής γλώσσας*. [Grammatiki tis ellinikis glossas.] Атина: Pataki, 2000.

ΕΚΣΤΕΡΠΙΡΑΝΙ ΙΖΤΟΧΝΙΤΙ

- HK:** Καζαντζάκης, Νίκος: «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται», Εκδ. Ελένη Καζαντζάκη, Αθήνα, 1964. – Νικος Κазандзакис: „Χριστος отново разпнат“, Издателство на БЗНС, София, 1983.
- ДС:** Σωτηρίου, Διδώ: «Οι νεκροί περιμένουν», Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα, 1988. – Дидо Сотирiu: „Μъртвите чакат“, Издателство „Χристо Γ. Данов“, Πловдив, 1982.
- KT:** Ταχτσής, Κώστας: «Το τρίτο στεφάνι». Εκδόσεις: ΕΡΜΗΣ, Αθήνα, 1985. – Κостас Тахцис: „Третото венчило“, Издателство „Εψιλον“, София, 1999.
- ΓKc:** Ξενόπουλος, Γρηγόριος: «Πλούσιοι και φτωχοί», Εκδόσεις Μπίρης, Αθήνα, 1959. – Григориос Ксенопуλος: „Богати и бедни“, Издателство „Народна култура“, София, 1985.
- ЯM:** Μαγκλής, Γιάννης: «Τ' αδέρφια μου οι άνθρωποι». Εκδόσεις: ALVINREDMAN (HELLAS), Αθήνα, 1966. – Янис Манглис: „Братята ми хората“, Издателство „Γεорги Бакалов“, Варна, 1977.

EPISTEMIC MODALITY OF CLAUSES AND SENTENCES WITH ENGLISH AND BULGARIAN ALTERNATIVE INTERROGATIVE STRUCTURES

Velichka Spasova
Agricultural University – Plovdiv

The article focuses on the qualitative and quantitative findings from a comparative corpus-based research into the epistemic modality of clauses and sentences with English and Bulgarian alternative interrogative structures. The study has shown that in both languages the clauses and sentences are either genuine inquiries expecting the addressee to provide the right answer or self-addressed questions signaling the speaker's lack of knowledge, unhelpful memory, wondering and uncertainty, assumption, or concern and worry.

Key words: alternative interrogative structure, genuine inquiry, self-addressed question, lack of knowledge, unhelpful memory, wondering

I. Corpora used in the research

This article focuses on the qualitative and quantitative findings from a comparative corpus-based research into the epistemic modality of clauses and sentences with English and Bulgarian alternative interrogative structures (E&BAISs)¹. The study has been based on authentic examples of alternative interrogative structures (AISs) excerpted from eight corpora of written and spoken English and Bulgarian.

- English Fiction Corpus (EFC, 90 508 word forms) compiled by V. Spasova for the purposes of her PhD thesis.
- English Corpus of Fiction Monologue (ECFM, 50 370 word forms) compiled by V. Spasova for the purposes of her PhD thesis.

¹ Clauses with English AIS were discussed in a separate article (cf. Spasova 2015). The analysis suggested below, however, is a revision of the one offered previously. Moreover, in this article both English and Bulgarian clauses with AISs are analyzed.

- Charlotte Face-to-Face Corpus of Spoken English (CFCSE, 90 630 word forms). It is part of a larger corpus of spoken English, the Charlotte Narrative and Conversation Collection (CNCC, 198 295 word forms), included in the Open American National Corpus (OANC).
- Switchboard Telephone Corpus of Spoken English (STCSE, 50 476 word forms). It is part of a larger corpus of spoken English, the LDC Switchboard corpus (3 019 477 word forms), included in the Open American National Corpus (OANC).
- Bulgarian Fiction Corpus (BFC, 90 326 word forms) compiled by V. Spasova for the purposes of her PhD thesis.
- Bulgarian Corpus of Fiction Monologue (BCFM, 50 508 word forms) collected by Tzvetomira Venkova (Faculty of Classical and Modern Philology at Sofia University “St. Kliment Ohridski”).
- Corpus of Spoken Bulgarian *Aleksova* (CSB–A, 89 959 word forms) collected by Krasimira Aleksova (Faculty of Slavic Studies at Sofia University “St. Kliment Ohridski”).
- Corpus of Spoken Bulgarian *Nikolova–Venkova* (CSB–NV, 50 000 word forms) collected by Tsvetanka Nikolova and Tzvetomira Venkova.

II. Epistemic modality

In view of the forthcoming discussion, it is necessary to outline the essence of the kind of modality referred to as epistemic in linguistic literature.

In central cases epistemic modality implicates the level of knowledge that the speaker has of the event described in the proposition. In view of the speaker’s knowledge, the event can be factual or non-factual, and generally past or present, while the proposition can be true or false. In other words, “epistemic modality is concerned with the truth status [of a proposition] in the light of what the speaker knows” (Huddleston 1984: 167) and with “the speaker’s attitude to the factuality of past or present time situations” (Huddleston & Pullum 2002: 178).

As “epistemic modality is oriented towards the speaker” (Huddleston 1984: 167), it is defined primarily as “subjective” (*ibid.* 1984: 167) or as “a matter of subjective attitude on the part of the speaker (or others)”, i.e. other “persons referred to in the sentence” (Huddleston & Pullum 2002: 173).

Subjective epistemic modality has two poles, *viz.* one that indicates the speaker’s certainty, confidence and complete knowledge, the other

their uncertainty, doubt and lack of knowledge of the factuality of the event expressed in the proposition (Nitsolova 1984: 162–3).

III. Groups of clauses and sentences with E&BAISs

Corpora observations allow us to establish two groups of clauses and sentences with E&BAISs, *viz.* clauses and sentences used as

- genuine (usually alternative) inquiries
- direct or indirect self-addressed questions

IV. Genuine inquiries

By definition a genuine inquiry is “a question to which the speaker does not know the answer” and wants to obtain it from the addressee (Huddleston & Pullum 2002: 866). In this article “the expression *the answer* is understood to mean ‘the right answer’” and “usually the right answer is the one that is true” (*ibid.* 2002: 866). Hence genuine inquiries stand at the pole of epistemic modality that conveys the speaker’s lack of knowledge as to which answer is the right one, i.e. the one that is true.

The prototypical genuine inquiry carries two implicatures:

- a) *X* does not know something
- b) *X* requests *Y* to supply the missing information,

where *X* is the speaker and *Y* the addressee.

1. Statistics

Data indicate that 137 English alternative interrogative structures (EAISs), i.e. 53.5 % out of the total of 256 AISs found in the four corpora, constitute or make part of clauses and sentences used as genuine inquiries. There are 9 in EFC, 2 in ECFM, 93 in CFCSE, and 33 in STCSE.

The Bulgarian alternative interrogative structures (BAISs) are 60, i.e. 24.8 % out of the total of 242 AISs testified in the four corpora. There are 9 in BFC, 37 in CSB–A, and 14 in CSB–NV.

As statistics show, EAISs are 2.3 times as numerous as BAISs.

Not surprisingly, the majority of the English inquiries and almost all Bulgarian ones are alternative. There are 88 EAISs in alternative inquiries – 4 in EFC, 1 in ECFM, 53 in CFCSE, and 30 in STCSE. The BAISs are 56 – 9 in BFC, 34 in CSB–A, and 13 in CSB–NV.

Corpora data also show that EAISs often occur in clauses and sentences used as genuine polar inquiries. These EAISs are 43 – 5 in EFC,

1 in ECFM, 34 in CFCSE, and 3 in STCSE. BAISs, however, are hardly ever found in polar inquiries – there are only 3 occurrences.

Finally, 6 EAISs (in CFCSE) and 1 BAIS (in CSB–A) make part of clauses and sentences used as genuine open inquiries.

2. Subgroups of genuine inquiries

Corpora evidence suggests that unlike others, some genuine inquiries with AISs carry “affective meaning” (Leech 1981: 15), i.e. they not only request the addressee to supply the right answer but also reflect “the personal feelings of the speaker, including his attitude to the listener, or his attitude to something he is talking about” (*ibid.* 1981: 15). This in mind, we can divide the inquiries into two subgroups:

- Genuine inquiries that are emotionally neutral
- Genuine inquiries that carry affective meaning

In all examples below the constituents of the AIS are in round brackets, while the AIS is in square brackets and is marked with single underlining. The coordination markers are in bold type. The abbreviated name of the corpus from which the example is taken follows the example and is enclosed in round brackets.

2.1. Genuine inquiries that are emotionally neutral

Most inquiries in the English and Bulgarian corpora do not convey any personal feelings or attitudes on the part of the speaker towards the addressee or the topic of conversation. The speaker only asks the addressee to provide the right answer.

In fact, the EAISs in these inquiries are 133, i.e. 97.1 % of all EAISs found in genuine inquiries. There are 7 in EFC, 1 in ECFM, 93 in CFCSE, and 32 in STCSE.

The BAISs are 45, i.e. 75 % of all BAISs found in genuine inquiries. There are 4 in BFC, 31 in CSB–A, and 10 in CSB–NV.

A large number of the English inquiries and all Bulgarian ones are alternative. They carry two implicatures:

- a) X does not know if A or B is true
- b) X requests Y to choose A or B and thus to confirm its truth value, where X is the speaker, Y is the addressee, and A and B are the alternatives (denoted by the constituents of the AIS) that can serve as an answer.

In ex. (1), (2), and (3) the addressee chooses the first alternative as the right answer. In ex. (4) they confirm the truth value of the second alternative.

(1) A: *Right, uh, is yours a, is it a, [(a slab foundation) (or pier and beam)]?*

B: *It's slab. (STCSE)*

(2) A: *[(Was that told to you) (or did you read that)]?*

B: *Um, that was told to me and I saw that genie coming out of the bottle in the picture in the book was not about a kind and loving genie. (CFCSE)*

(3) B: *A [(поставихте ли такива радиатори), (или още не сте ги слагали – сега започвате)]?*

A: *A, сложихме ги радиаторите, сега боядисваме и чистиме. (CSB–A)*

V: *A [(postavihte li takiva radiatori), (ili oshte ne ste gi slagali – sega zapochvate)]?*

A: *A, slozihme gi radiatorite, sega boyadisvame i chistime. (CSB–A)*

B: *'But have you put such radiators on the walls or you haven't put them yet – you are about to?'*²

A: *'Well, we have put the radiators, now we are doing the painting and the cleaning.'*

(4) A: *A бебето станало [(без да го иска) (или нарочно)]?*

B: *He, ne, тя не се е пазила въобще, нарочно. (CSB–NV)*

A: *A bebeto stanalo [(bez da go iska) (ili narochno)]?*

B: *Ne, ne, тя не се е pazila vaobshte, narochno. (CSB–NV)*

A: *'And the baby was conceived against her will or intentionally?'*

B: *'No, no, she didn't take any precautions at all, intentionally.'*

2.2. Genuine inquiries that carry affective meaning

In my corpora only 4 EAISs occur in genuine inquiries that carry affective meaning. This makes only 2.9 % of all EAISs found in genuine inquiries. By contrast, the BAISs are 15, i.e. 25 % of all BAISs found in genuine inquiries. There are 5 in BFC, 6 in CSB–A, and 4 in CSB–NV.

The inquiries usually reveal the speaker's negative attitude (anger, disapproval, reproach, accusation, etc.) towards the addressee's behavior (or the behavior of the person the speaker is talking about). In their turn, the addressee's responses show the intended or unintended "perlocutionary

² Single inverted commas indicate meaningful translation of the Bulgarian examples into English. Translation is mine.

effects”, i.e. “effects on the feelings, attitudes, and subsequent behavior of the hearers” (Searle & Vanderveken 1985: 11) resulting from the utterance of the inquiries.

The inquiry in ex. (5) accuses the addressee of having mocked at the speaker. The intended perlocutionary effect is that the addressee should assume responsibility for a state of affairs that is bad for the speaker. The addressee, however, rejects the accusation, thus refusing to take responsibility.

(5) С: *Кой, а, [(Любо и Дидка) (или ти и татко ти)] ми се смеят?*

Д: *Аз не съм била.* (CSB–A)

S: *Кож, а, [(Lyubo i Didka) (ili ti i tatko ti)] mi se smeyat?*

D: *Az ne sam bila.* (CSB–A)

S: ‘*Who, speak up, are Lyubo and Didka or you and your dad laughing at me?*’

D: ‘*It wasn’t me.*’

V. Self-addressed questions

Some questions with E&BAISs entail “the presupposition that the speaker doubts as to whether their question can receive a true answer at the moment of speaking, for the speaker himself (or herself) is unable to answer the question and presupposes that an addressee cannot provide an adequate answer either”³ (Nitsolova 1984: 168). These are questions that the speaker asks to themselves (*ibid.* 1984: 168) and for this reason they are termed “ratiocinative” or “self-addressed” questions (Quirk *et al.* 1985: 826) in English, and „автовъпроси“ (Nitsolova 1984: 168) in Bulgarian. They often suggest that the speaker is wondering out loud. Hence self-addressed questions stand at the pole of epistemic modality that communicates the speaker’s doubt and uncertainty.

1. Statistics

Corpora data show that 97 EAISs, i.e. 37.9 % out of the total of 256 AISs found in the four corpora, constitute or make part of clauses and sentences used as direct or indirect self-addressed questions. There are 25 in EFC, 10 in ECFM, 30 in CFCSE, and 32 in STCSE.

³ Translation of quotations from books by Bulgarian authors is mine.

The BAISs are 173, i.e. 71.5 % out of the total of 242 AISs testified in the four corpora. There are 48 in BFC, 26 in BCFM, 61 in CSB–A, and 38 in CSB–NV.

This comes to say that BAISs are 1.8 times as numerous as EAISs.

2. Subgroups of self-addressed questions

According to the meaning conveyed, self-addressed questions can be divided into five subgroups, *viz.* self-addressed questions that convey the speaker's

- lack of knowledge
- unhelpful memory
- wondering, uncertainty, doubt and hesitation
- assumption
- concern and worry

2.1. Speaker's lack of knowledge

These questions indicate that at the time of the utterance the speaker lacks knowledge to assess the veracity of the stated alternatives. They carry two implicatures:

a) *X* does not know if *A* or *B* is true

b) *X* does not request information from *Y*, where *X* is the speaker, *Y* is the addressee, and *A* and *B* are the two alternatives expressed by the constituents of the AIS.

Lack of knowledge results from the fact that the speaker has no general information (i.e. information about the usual state of affairs), or personal observation or experience about the event described in the proposition (i.e. the speaker was not a witness to or a participant in the event).

Lack of knowledge is marked by lexical and grammatical (syntactic and/or morphological) means. The AIS often represents a coordination of two closed interrogative subordinate clauses or of one closed and one open interrogative subordinate clause. Bearing in mind that “the interrogative [clause] types are characteristically used to express questions to which the speaker doesn't know the answer” (Huddleston & Pullum 2002: 174), we can regard them as syntactic markers of the pole of epistemic modality that indicates the speaker's uncertainty, doubt and lack of knowledge. In Bulgarian, the speaker's lack of knowledge may also be signaled morphologically by means of the verb paradigm for conclusive mood.

The most common lexical markers are the verbs of mental cognition *know* and *знам* used in their negative forms in the main clause containing the AIS (ex. 6), or in the preceding (ex. 7) or following clause. In the latter two cases the expressions *I don't know* and *не знам* usually have the status of parentheticals.

(6) *Both of the ones I met have been really funny guys. I don't know if that's, uh, [(if that's true about all Puerto Ricans) (or not)]. ...* (STCSE)

(7) *Тоя се върте един час и не мой да заспи. Не знам, [(там на обед спи ли), (кво е ...)]* (CSB–NV)

Toya se varte edin chas i ne moj da zaspi. Ne znam, [(tam na obed spi li), (kvo e ...)] (CSB–NV)

'He turned over in bed for an hour but he couldn't get to sleep. Does he sleep at noon or what is it, I don't know.'

Lack of knowledge is often double-signaled in Bulgarian as there are both lexical and grammatical markers in the same clause or sentence. In ex. (8) the negated verb *знам* is preceded by an AIS whose constituents are a closed and an open interrogative subordinate clause containing the conclusive aorist forms *са били* and *е било*.

(8) *Имало два тролея, [(зад тролея ли са били), (как е било)] не знам, и пострада.* (CSB–A)

Imalo dva troleya, [(zad troleya li sa bili), (kak e bilo)] ne znam, i postrada. (CSB–A)

'There were two trolleybuses, were they behind the trolleybus or how was it, I don't know, but he got injured.'

2.2. Speaker's unhelpful memory

These questions indicate that at the time of the utterance the speaker's memory does not serve them well and for this reason they cannot assess the truth value of the alternatives mentioned. Such questions carry two implicatures:

- a) *X* knows but does not remember if *A* or *B* is true
- b) *X* does not request information from *Y*.

Unhelpful memory means that the speaker does not or cannot remember clearly a fact about a past or present event in general or a fact about an event from their own past in particular which they have personally observed or experienced. For instance, most of the English examples come from stories retold by interviewees who were witnesses to or participants in the events described and therefore had direct evidence of

them. Yet, for some reason, at the time of the interview they do not remember some of the facts related to the events.

The unhelpful memory is marked lexically and/or grammatically.

The most typical lexical indicators are the verbs of mental cognition *remember*, *know* (meaning *remember*) and *знам* (meaning *помня*) always used in their negative forms in the main clause containing the AIS.

(9) *But I do remember that we stood and watched him go by and waved at him. I don't remember [(whether he waved back) (or not)] so I did get to see President Roosevelt himself and in person ...* (CFCSE)

(10) *Ами за рус човек става. Такова небесносиньо. Аз не знам детето му [(тъмно ли беше), (светло ли беше), (черно ли беше)].* (CSB–A)

Ами за рус човек става. Такова небесносиньо. Аз не знам детето ми [(tamno li беше), (svetlo li беше), (cherno li беше)]. (CSB–A)

‘Well, the color is suitable for a blond person. Sky-blue. I don’t know if his child was dark-haired or if he was fair-haired or if he was black-haired.’

In my opinion, in ex. (10) *не знам* (*I don’t know*) is to be understood as *не помня* (*I don’t remember*) since it becomes clear from the context that the speaker knows the child in question but has forgotten the color of his hair. The unhelpful memory is further signaled morphologically by means of the imperfect tense form *беше* (*was*) which is a component of each constituent of the AIS. “This is the so-called imperfect for reminding („имперфект за припомняне“) used only in interrogative utterances to show that the speaker is asking about something they knew in the past but have forgotten at the moment of speaking.” (Nitsolova 2008: 285)

2.3. Speaker’s wondering, uncertainty, doubt and hesitation

These questions show that at the time of the utterance the speaker is wondering which alternative is true. They carry two implicatures:

- a) *X* is wondering / is unsure whether *A* or *B* is true
- b) *X* does not request information from *Y*.

In both English and Bulgarian corpora, wondering and uncertainty are usually signaled by lexical markers. In English, such indicators are the verbs *wonder*, *doubt*, *think* (used as an ideographic synonym for *wonder*), *know* (used in its negative form), the modal expression *I’m not sure*, etc.

(11) *Right, they had to go through wondering for three days [(whether or not) (I was going to live)].* (CFCSE)

(12) *Um, and then when I got in junior high, we started riding city buses to school. I'm not sure [(how that worked) (or how the route worked)], I just remember doing it.* (CFCSE)

Among the lexical markers in Bulgarian are the verb *викам* (*cu*) (used as an ideographic synonym for *чудя се*), the abstract noun *колебание* (*hesitation*), the impersonal construction *не беше ясно* (*it wasn't clear*).

(13) *Вървя и си мисля. Викам сега гримът ми [(разцапан ли е), (или не е разцапан)].* (CSB–NV)

Varvya i si mislya. Vikam sega grimat mi [(raztsapan li e), (ili ne e raztsapan)]. (CSB–NV)

'I'm walking and I'm thinking. I'm thinking now is my make-up smudged or isn't it smudged.'

(14) *Цяла нощ Камела се мятеше в леглото, разкъсана от колебания [(дали да отиде на уречената среща), (или не)].* (BCFM)

Tsyala nosht Kamela se myatashe v legloto, razkasana ot kolebaniya [(dali da otide na urechenata sreshhta), (ili ne)]. (BCFM)

'All night Camela turned over in bed devoured by hesitations whether to keep the appointment or not.'

2.4. Speaker's assumption

These questions indicate that the speaker has limited information so that they can only make an assumption about the factual status of the event and the degree of probability that the proposition will be true (Nitsolova 1984: 164). They carry two implicatures:

- a) *X* does not know but assumes that *A* or *B* is true
- b) *X* does not request information from *Y*.

Assumption is marked lexically in both English and Bulgarian examples. The most typical indicators are the modal adverbs *maybe*, *probably*, *може би* (*maybe*), *сигурно* (meaning *вероятно*). As adverbs like *може би* and *вероятно* “denote probability of around 50 %” that the proposition will be true (Nitsolova 1984: 165), we can conclude that the examples in this subgroup express assumption with a degree of probability of around 50 % that the proposition containing the AIS will be true, hence assumption with the same degree of probability that one of the suggested alternatives will be true.

(15) *But this tree, it's been years, probably about [(six years) (or five years)], so I don't remember the exact width or anything, but this tree was so large ...* (CFCSE)

(16) *Викам боже, свекър ми беше още жив, викам този пък дър-так какво ли се й сетил, защо ми й затиснал, запушил мазето с тоя камъшит. [(Сигурно за да не влизат кучета ли), (какво)]. (CSB–NV)*

Vikam bozhe, svekar mi beshe oshte zhiv, vikam tozi pak dartak kakvo li se e setil, zashto mi e zatisnal, zapushil mazeto s toya kamashit. [(Sigurno za da ne vlizat kucheta li), (kakvo)]. (CSB–NV)

‘I’m thinking, oh dear, my father-in-law was still alive, I’m thinking, what has come into the mind of this old man, why has he covered, blocked the basement with this cane mat. Probably so that dogs can’t go in or what.’

The reason why the speaker makes an assumption about the number of years passed in ex. (15) is that their memory does not serve them well as suggested by the verb *remember* used in its negative form in the clause following that with the AIS.

2.5. Speaker’s concern and worry

These questions show that at the time of the utterance the speaker is concerned with the truth status of the proposition containing the AIS, hence with the truth status of the stated alternatives. They carry two implicatures:

- a) *X* is concerned whether *A* or *B* is true
- b) *X* does not request information from *Y*.

(17) B: *But I’m, I’m disturbed by a country that attempts to be functionally bilingual at the official level.*

A: *Oh, I see.*

B: *Um, I’m, I’m concerned about [(whether or not) (that causes fractiousness)], I guess. (STCSE)*

VI. Conclusions

The comparative qualitative and quantitative corpus-based research into the epistemic modality of clauses and sentences with E&BAISs results in the following conclusions:

1. In both English and Bulgarian corpora, the clauses and sentences are either genuine inquiries expecting the addressee to provide the right answer or direct or indirect self-addressed questions signaling the speaker’s lack of knowledge, unhelpful memory, wondering, uncertainty and hesitation, assumption, or concern and worry.

2. Clauses and sentences with EAISSs used as genuine (most often alternative) inquiries are 1.4 times as many as those used as self-addressed questions.
3. By contrast, clauses and sentences with BAISSs used as self-addressed questions are 2.9 times as many as those used as genuine inquiries.
4. Whereas almost all genuine inquiries with AISs found in the English corpora are emotionally neutral, a quarter of those testified in the Bulgarian corpora carry affective meaning.

REFERENCES

- Aleksova:** Алексова, Кр. *Корпус от разговорен български език.* [Aleksova, Kr. Korpus ot razgovoren balgarski ezik.] <<http://folk.uio.no/kjetilrh/bulg/Aleksova/>> (April, 2012).
- Huddleston 1984:** Huddleston, R. *Introduction to the Grammar of English.* Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Huddleston, Pullum 2002:** Huddleston, R., Pullum, G. K. *The Cambridge Grammar of the English Language.* Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Leech 1981:** Leech, G. *Semantics. The Study of Meaning.* Second edition – revised and updated. Harmondsworth: Penguin Books Ltd, 1981.
- Nikolova, Venkova:** Николова, Цв., Венкова, Цв. *Корпус от разговорен български език.* [Nikolova, Tsv., Venkova, Tzv. Korpus ot razgovoren balgarski ezik.] <<http://folk.uio.no/kjetilrh/bulg/Nikolova/>> (April, 2012).
- Nitsolova 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология.* [Nitsolova, R. Balgarska gramatika. Morfologiya.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Nitsolova 1984:** Ницолова, Р. *Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език.* [Nitsolova, R. Pragmatichen aspekt na izrechenieto v balgarskiya knizhoven ezik.] София: ДИ „Народна просвета“, 1984.
- Open American National Corpus:** <<http://www.anc.org/data/oanc>> (December, 2012).
- Quirk et al. 1985:** Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., Svartvik, J. *A Comprehensive Grammar of the English Language.* Harlow: Longman Group Limited, 1985.
- Searle, Vanderveken 1985:** Searle, J. R., Vanderveken, D. *Foundations of Illocutionary Logic.* Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Spasova 2015: Spasova, V. Some Meanings of English Clauses with Alternative Interrogative Structures. // Научна конференция с международно участие *Хоризонти в развитието на човешките ресурси и знанието*, 12–14 юни 2015 г., Бургас. Габрово: ЕКС-ПРЕС ООД, 2015, Т. II, 110 – 115.

TRANSLATION PROBLEMS IN WEBSITE LOCALIZATION FROM ENGLISH TO BULGARIAN: THE CASE OF FERRYHOPPER.COM

Maria Todorova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

The paper deals with a case study of the Bulgarian localization of the ferry ticket platform Ferryhopper, aiming to shed light on the current processes of localization in terms of technology and on the localization-specific issues translators and reviewers encounter as part of the website localization process from English into Bulgarian. The study covers some of the main technological factors affecting the linguists' work in localization: the translation environment, the role of internationalization, and the navigation between the textual and the digital levels. The study further illustrates the resulting translation problems and the respective solutions adopted.

Key words: website localization, internationalization, translation problems, English-Bulgarian translation, GILT

In industry discourse, translation is commonly described as a mere step in the localization process – its indispensable nature has always been admitted, but only with the aim of showing how much more there is to bringing your product to an international market than linguistic concerns (Jimenez-Crespo 2013: 14) or merely limiting it to “artificial equivalence” (Pym 2004: 3–4). Opening a random recent industry article on localization solidifies these claims: localization professionals Rikkert Engels and Maiju Nurminen discuss the importance of integrating and connecting localization to other business modalities such as UXD (user experience design) and marketing and conclude that “we cannot reduce localization to translation or transcreation” (Engels, Nurminen 2021). While such an expansive approach to localization is absolutely logical from a business perspective, things look a bit more complex from the perspective of translation studies and translator training. The interdisciplinarity of localization is undeniable, this is why it is all the more relevant for everyone in the localization chain to be aware of it

and of the ways it affects their own tasks. When it comes to languages with small online influence and presence such as Bulgarian, the question comes of how well language professionals are prepared for the localization process. A quick overview of academic language programs in Bulgaria shows there are no courses dedicated solely to localization, meaning graduate Bulgarian translators either seek further international training or they “learn the ropes” with real projects they get contracted for, the latter being more likely and inevitable since foreign courses and trainings could only provide the bigger technological picture of localization but would not link it to the local linguistic and cultural contexts.

Jimenez-Crespo finds that the aspects additional to translation which the industry focuses on in its definitions of localization often already belong to other translation modalities, thus, such distinctions could hardly bring localization out of the scope of translation studies. What can definitely be singled out, however, is the “active co-operation between translators-localizers and development engineers, and the need for a comprehensive understanding of technological issues on the part of translators.” (Jimenez-Crespo 2013: 16–17). Furthermore, the bidimensionality of the website genre is reflected in the bidimensionality of the translation process. The same way the website works on two levels both as linear chunks of text and as a medium to navigate (Askehave, Nielsen 2005: 127–128), the translator has to always be aware of the two levels of translation: linguistic and technological. Therefore, the dynamic equivalence of the solutions offered does not only rely on linguistic and cultural considerations, but also on pure technologically functional adequacy. If we only look at the superstructural technological restrictions (i.e. restrictions in the product’s code), however, no ubiquitous solutions can be offered. Instead, the technological factors should be approached through the lens of a contrastive analysis of the language pair at hand combined with a thorough understanding of the product context. The current case study aims to illustrate this correlation between the textual and the digital levels in translation for localization from English into Bulgarian and the respective translation and interdisciplinary solutions that apply to it.

TYPES OF PROBLEMS & INTERNATIONALIZATION

The paper is based on observations made during the review of the Bulgarian translation of the Ferryhopper platform’s user interface. The user interface (UI) of the Ferryhopper website consists of approximately 8,500 words grouped in almost 1,300 keys. In TMS terms, a key is similar to what a segment is in standard CAT tools – an individual translation unit, which in most cases serves one purpose in the UI of the product and cor-

responds to one UI key in the code of the product. This correlation between translation units and the digital superstructure of the product is one of the main factors affecting decisions in the translation process and it will be the focus of the current paper.

The other main group of localization-specific translation problems encountered during the project implementation were genre-specific problems – where the solution depends on the salient communicative purposes and moves/links (Askehave, Nielsen 2005: 132–133) in combination with the technological setting and/or the respective linguistic asymmetries. Such problems included the choice of form of address (formal, informal singular, informal plural); the translation of call-to-action buttons, which in English use the infinitive, but in Bulgarian localization practice the choice is between formal imperative/informal plural imperative, informal singular imperative, and a verbal noun; issues with gender neutrality in addressing the platform users, as well as SEO-related issues which are integral to the website genre. Due to the relevant volume restrictions, these are not discussed in detail in the current paper and remain as an incentive for further research in translation problems in localization from English into Bulgarian.

The rigidity of the superstructural level, which we will be focusing on, is directly dependent on the extent to which the internationalization of a product has been implemented. Anastasiou and Schäler elaborate on LISA's¹ definition of internationalization and highlight its importance within the GILT² paradigm, placing it as a step at the development stage, before localization, that prevents a great many consequent problems and waste of resources in localization (Anastasiou, Schäler 2009: 2).

In practical terms, this process involves all steps from simply building the product with the idea to allow texts to be extracted for translation to predicting any cultural and linguistic asymmetry and making the digital superstructure as flexible as possible as to allow the inclusion of new linguistic paradigms. Some standard internationalization practices involve allowing for a diversity of fonts, date formats and currencies to be used. On the linguistic level, however, internationalization should allow for even greater flexibility as linguistic asymmetries vary between any two pairs of languages, requiring translation shifts in one that will not be needed in the other. Oftentimes, localization translators find themselves with their hands tied due to lack of flexibility in the macrostructure which could have been avoided on a coding level, but has not been predicted by the development team or has not been considered a priority. In such situations, knowledge of the technological re-

¹ Localisation Industry Standards Association

² Globalisation, Internationalisation, Localisation and Translation

restrictions as well as of all linguistic asymmetries and the opportunities they offer is key to finding the most appropriate functional equivalent (and making the least compromise).

We will further see this interplay between text, context and technological blueprint illustrated as well as the respective strategies applied with some examples from the Ferryhopper project. In order to paint a full picture of this interaction, the environment in which the translation and revision of the texts took place is presented first.

TRANSLATION ENVIRONMENT

The tool of choice was Lokalise – a translation management system (TMS) for linking developers, product owners and translators. Currently, there are 36 such TMS platforms on the market (Nimdzi 2021) with Lokalise usually rating among the top ten³. Translation management systems build upon standard CAT tools and their text segmentation, focusing on and enhancing the features salient in localization, while also adding some that are either not common or entirely non-existent in standard CAT tools. Some of the localization-salient features include integrations with different software development platforms, multilingual projects, context features, in-context communication between stakeholders across all teams involved – technical, management, marketing, product etc.

Target text functionality (and purpose) in UI localization is of utmost importance – the translation could be semantically equivalent and culturally appropriate, but if it does not perform its inherent function in the overall digital structure, it cannot be deemed successful nor correct. Given that UI strings are taken out of their context in order to be translated, providing the translators with relevant details about positioning, functionality and restrictions for each string is crucial for the final quality and proper functioning of the localized product. In the case of Lokalise, these are realized through the following features:

- screenshot add-ons – help the linguist see the text they are translating in its most immediate context;
- tagging – allows the text uploader to tag keys, choosing any category they find useful; this can help sorting texts by the feature or page they are a part of;

³ <<https://blog.andovar.com/10-best-translation-management-systems-tms-on-the-market>> (07.11.2021); <<https://www.atltranslate.com/articles/translation-management-systems-review>> (07.11.2021); <<https://rubric.com/en-US/translation-management-system-comparison/>> (09.11.2021)

- key descriptions – allow adding any extra information that was taken into account into the UI creation or should be considered in translation. (Fig. 1)

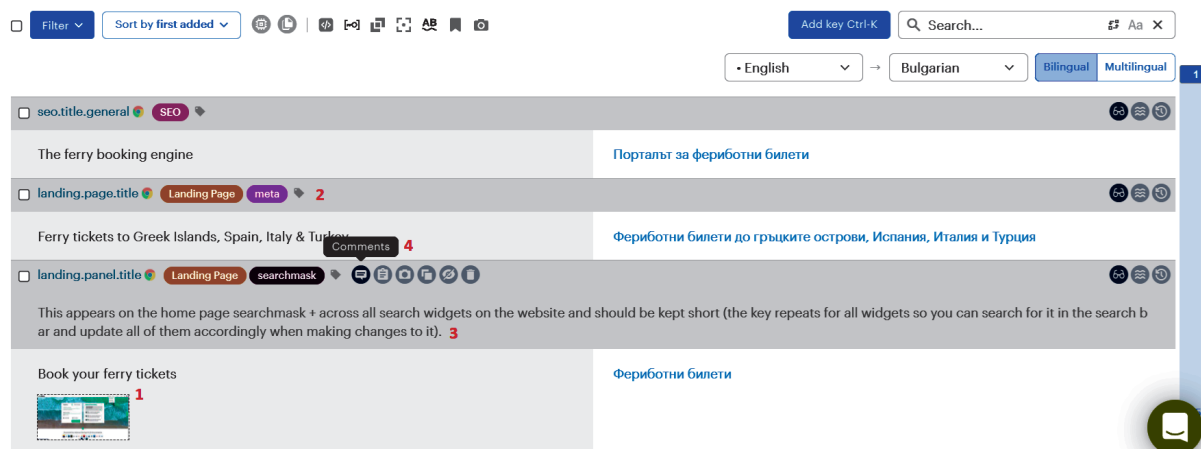

Fig. 1 Translation environment with functionalities: (1) screenshot add-ons; (2) tags; (3) key descriptions & (4) comments.⁴

In the beginning of the Ferryhopper project these functionalities had not been made full use of and after the project was finalized and the website launched, special measures were taken to optimize the process utilizing all TMS features. The alternative – when the context you, as a linguist, are provided with is not sufficient – is to send queries to the client until you are able to render the original in a fully-informed way. To this end, project participants made use of Lokalise’s comments functionality which creates a direct channel between the linguist and all other stakeholders involved. The result is a quicker, streamlined process as the need for additional query channels is eliminated. Integrating this extra step helps the linguist move between the textual and macro product structures within a universal environment – thus, they can keep their focus on the task at hand without sacrificing quality.

Another language-specific problem was that, as a minority language, Bulgarian had not been integrated into the automated spell-check function and an additional out-of-tool step was required for this. This was yet another proof of minority languages’ presumed insignificance from a commercial point of view – a factor which inevitably leads to lesser quality in localization into minority languages.

Ultimately, despite some setbacks due to the occasional rigidity of the tool as well as the need for all parties involved to know it thoroughly in

⁴ User interface of Lokalise’s editor <<https://lokalise.com/>> (04.11.2021)

order to take advantage of the functionalities and automations it offers, the localization of the platform only benefited from the use of a TMS. From the linguists' perspective, not using such a platform would have translated into much more hours of sourcing information on queries and navigation external to the translation environment.

TRANSLATION PROBLEMS

The three types of problems due to limitations on the superstructural level in combination with lack of linguistic symmetry illustrated here include character limitation, hardcoded word order and/or lack of linguistic variation, and issues related to the use of dynamic placeholders for variables.

1. Character limitation

This proved to be the most “prolific” restriction in the localization of the Ferryhopper platform. In many keys, the length of the translation could not exceed a certain number of characters because, design-wise, the text would “break” and fold to a new line, outside of the visually appropriate space for it, or just not show fully. There were also some similar instances where the text represented a meta tag and SEO good practices suggest specific ranges for meta titles and descriptions respectively. This is representative of yet another additional aspect of websites as a digital genre and, respectively, a competence the localization professional needs, but it will not be covered for the purposes of this paper.

An example of such a superstructural restriction is the case with the words *vehicle/vehicles* and the phrase *no vehicle* (Fig. 2). If we apply what Pym calls “artificial equivalence”, the translation would be *(без) превозно средство/превозни средства*. However, the Bulgarian equivalent is more than double the size of the English source and the design does not allow for such a long phrase to be used. A standard strategy which can often be seen applied in mobile phone UI is the truncation of words and phrases, but this approach still proved futile (Fig. 3). After a consultation with the product team to determine what is covered by the term (cars, campers and motorcycles), the abbreviation *МИЦ* was chosen. To this end, the abbreviated word *бп.* was also added to cover the plural forms (Fig. 4) instead of using the visually heavy *МИЦ-ма*. At the testing stage, it was discovered that the addition of *бп.* was impossible in the singular because the same key (*vehicle*) had been used in two different places in the code

with different context (Fig. 5). It was also further decided to solve this on the superstructural level at a later redesign stage.

In addition, this restriction proved double-fold in tests because size and design depend on the device of access. With almost half of users accessing the platform from a mobile device, bugs in it could not be overlooked. Some of the translation shifts which worked for the website were still not enough of a solution for its mobile version. Since Bulgarian target equivalents generally prove longer than English source text, these extreme cases required the omission of whole words or phrases (Fig. 6). In these translation shifts, most crucial to the decision process was the functionality of the product (i.e. will the remaining text provide enough information to the user navigating the platform) which required thorough knowledge of its digital nature as well as close collaboration with the product and development teams.

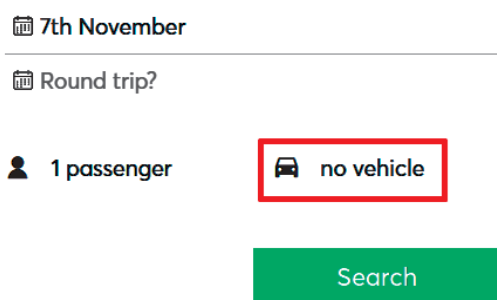

Fig. 2

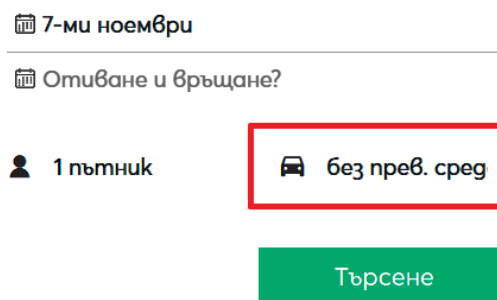

Fig. 3

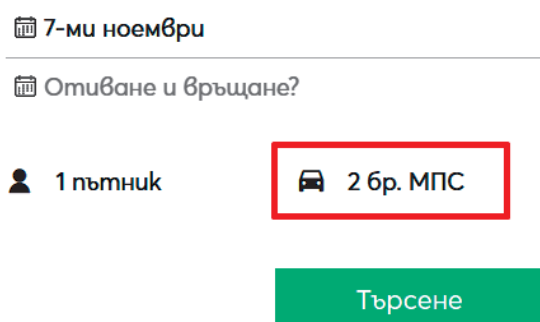

Fig. 4

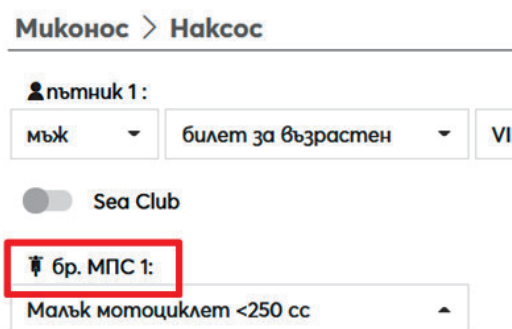

Fig. 5

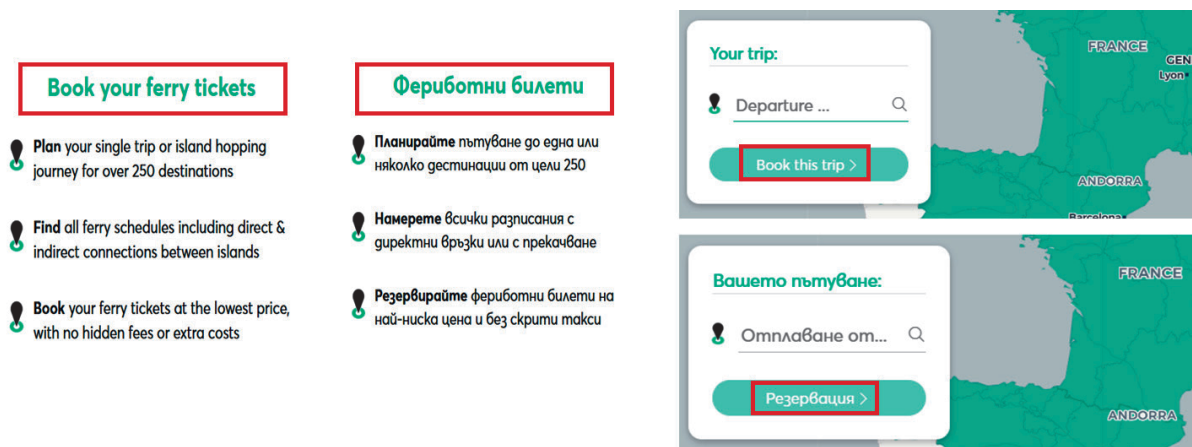

Fig. 6⁵

2. Hardcoded word order and lack of linguistic variation

These are the cases where there is a paradigm lacking in English and existent in Bulgarian, such as a plural form or variation by gender, where a word/phrase in English would require several grammatical variants in Bulgarian. Once again, a solution on the superstructural level could provide conditions for all variants possible, but the resources this would take if it has not been done in advance at the internationalization level are rarely justified.

An example for this type of restriction is the past participle *left* in Fig. 7 below. The issue here comes not only from the lack of symmetry but also, once again, from the superstructural level – the number is not integrated in the key (as it could have been done with a dynamic placeholder as illustrated in the next section), but is hardcoded instead, not allowing for change of word order. This automatically makes the use of a finite verb phrase impossible as it would have to hold initial position, making adjectives the only possible solution. A noun is also not an option because *left* is used in reference to a variety of entities (cabins, seats, etc.). The solution here was to use plural for all cases until the key is split for number, which also helped with the gender issue in the singular (Fig. 8). If steps are taken on the superstructural level to split the key, it would also make sense to make word order changes possible by integrating the number, in order to use a verb and avoid disagreement in terms of gender (e.g. instead of *1 свободно/а* for both *каюта* and *място*, the text would read *остава 1* or *остават 3*).

⁵ Figures 2–8 are taken from Ferryhopper’s English and Bulgarian booking flows respectively. <<https://www.ferryhopper.com>> (05.11.2021)

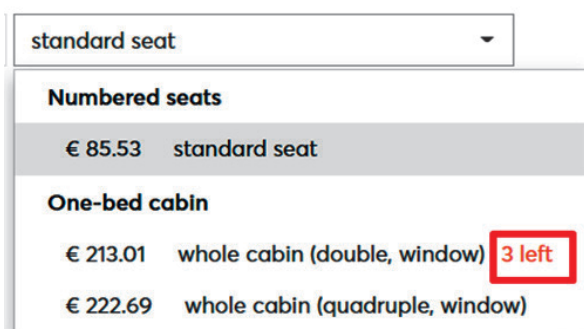

Fig. 7

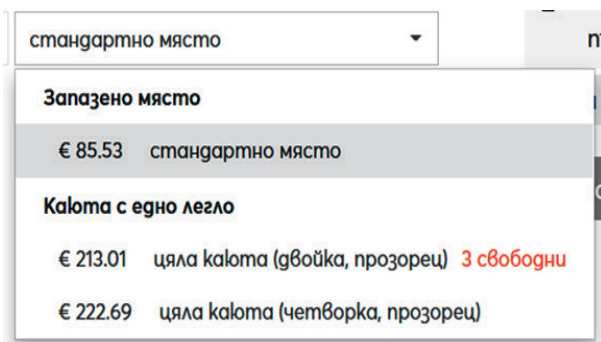

Fig. 8

3. Dynamic placeholders

Placeholders are items which are used to replace variables in text. The variables in Figure 9 are the trip ports and the respective ferry company operating the route. The linguistic asymmetry that the translator had to be aware of here is the variation of the preposition *with* (*c*) in Bulgarian depending on the initial letter of the company names that follows. Since such a variation does not justify the resources it would require to make it technologically possible for the software to “guess” the initial letter and adapt the translation accordingly, the respective solution could be to either use both forms of the preposition in the target text (using *Важно | Промяна в пътуването ви от X до X с(ъс) X*), or to find a translation shift which would not require the use of the preposition *c* in Bulgarian. The former approach can be seen in digital media in cases of gender variation (for example in Meta products we sometimes have phrases such as *неговата/нейната снимка* because the gender of the user has not been taken into account as a variable in the code of the product) however, in more simplistic software with minimalistic features, where the focus on UI design and UX is paramount to the product’s success, this would be considered a last resort as it would harm the visual experience of the user. This is all the more valid here, since the company name would be fed to the key in Latin script creating extra confusion. The solution we adopted instead was adding the company name in parenthesis. Without the linguists’ awareness of variables as a technological entity in localization and how they often interplay with linguistic asymmetry between source and target languages, however, these considerations would never be taken, leading to an ungrammatical solution. For example, when Booking uses variables for cities in Bulgarian, the combination *в Варна* can be seen (Fig 10).

English	Important Modification of your %origin% - %destination% crossing with %companyName%
Bulgarian	Важно Промяна в пътуването ви от %origin% до %destination% (%companyName%)

Fig. 9. UI key in Lokalise

Booking.com за Бизнес		
Държави	Домове	Всички видове настаняване
Области	Апартаменти	Хотели в Варна
Градове	Хотелски комплекси	Отзиви
Райони	Вили	Сезонни и ваканционни оферти
Летища	Хостели	
Хотели	Пансиони със закуска	
Забележителности	Къщи за гости	

Fig. 10. Booking.com footer⁶

CONCLUSION

In the translation of the Ferryhopper website, apart from translation issues observed in other translation modes, a specific set of problems could be defined in relation to the combination of the technological nature of the product and the linguistic asymmetries between English and Bulgarian. The respective solutions found and applied in the project implementation can be divided within two strategic groups:

- a. Continuous internationalization: adapting the superstructure to suit the respective linguistic needs (splitting translation units, rewriting code, redesign). Such solutions depend either on the developers' awareness of the respective linguistic perspective and possible textual-level issues that could arise due to superstructural rigidity; or on the communication channel between developers and linguists, where all parties coordinate and collaborate to build a comprehensive picture of the technological and linguistic factors involved and find the most adequate and efficient solution.
- b. Translation shifts which require the linguists' awareness of all superstructural limitations in the technological context and of the possible ways to overcome them within the respective language pair. Such solutions focus on functional equivalence and differ

⁶ <https://www.booking.com/city/bg/varna.bg.html?auth_success=1> (12.01.2022)

from what would have been offered had the textual units not been dependent on a higher superstructure.

Although the current case study is limited to only one website, a lot of its constituents are representative of any web service (e.g. home page, navigation, contact form, etc.). Furthermore, considering the technological factor, similar issues could be found in software localization as well. Thus, even though the paper cannot serve for exhaustive conclusions when it comes to website localization from English to Bulgarian, it provides foundation for further research into this area and could be used to inform course plans in localization from English into Bulgarian. What can be done in translator training for localization, for instance, is to put more focus on interpersonal skills and a deeper understanding of all technologies involved and on the typology of translation shifts available in situations where technology adds an extra layer to the linguist's decision-making process.

REFERENCES

- Anastasiou, Schäler 2009:** Anastasiou D., Schäler R. Translating Vital Information: Localisation, Internationalisation, and Globalisation. // *Journal Synthesis*. 2009. <https://www.academia.edu/1814938/Translating_Vital_Information_Localisation_Internationalisation_and_Globalisation> (5.11.2021)
- Askehave, Nielsen 2005:** Askehave, I., Nielsen, A. E. Digital Genres: A Challenge to Traditional Genre Theory // *Information Technology and People*, 2005, 18(2), 120 – 141.
- Engels, Nurminen 2021:** Engels R., Nurminen M. Rikkert Engels with Maiju Nurminen, how to innovate your localization process for business growth. // *MultiLingual*. Oct. 2021. <<https://multilingual.com/rikkert-engels-with-maiju-nurminen-how-to-innovate-your-localization-process-for-business-growth/>> (4.11.2021)
- Jimenez-Crespo 2013:** Jimenez-Crespo, M. *Translation and Web Localization*. Abingdon: Routledge, 2013.
- Nimdzi 2021:** Nimdzi. *Language Technology Atlas 2021*. Digital edition downloaded from: <<https://www.nimdzi.com/language-technology-atlas/>> (07.11.2021)
- Pym 2004:** Pym, A. Localization from the Perspective of Translation Studies: Overlaps in the Digital Divide? Paper presented to the conference Crossing the Digital Divide. Shaping Technologies to Meet Human Needs. Kathmandu, Nepal, 5 – 7 January 2004. <<https://www.researchgate.net/publication/250363090>> (5.11.2021)

**GEDANKLICH ZWISCHEN *RATIO* UND *INTUITIO* –
EINE KOMPONENTENANALYSE
IM PSYCHOLINGUISTISCHEN FELD**

Alyya Iliyazova
Schumener Universität Bischof Konstantin Preslavski

**THINKING BETWEEN RATIONAL AND INTUITIVE:
COMPONENT ANALYSIS
IN THE PSYCHOLINGUISTIC FIELD**

Alyya Iliyazova
Constantine of Preslav University of Shumen

The current linguistic research focuses on the analysis of linguistic facts in support of the hypothesis that people tend to believe that they think rationally and make rational decisions, and this tendency has its linguistic expression in lexical linguistic objects that they use for communicative purposes. In order to place emphasis on the “rational” in their way of thinking when communicating with others, native speakers “rely” more on lexical units grouped in a lexico-semantic field expressing rationality rather than on lexical units combined in a lexico-semantic field expressing intuitiveness. The paper also presents a linguistic model called the Triangle of Thought, which presents the synonymous relationships between selected lexemes that express co-referentiality. The presented component analysis of semantic synonyms of the *Gedanke* lexeme in the German-speaking semantic space supports the assumption that the German language is dominated by lexemes whose semantic features form the profile of “rationality”, in comparison with fewer lexical units whose semantic features characterize “intuitiveness”.

Key words: rationality, intuitiveness, synonyms, semantic features of the lexeme

Die vorliegende Abhandlung versteht sich als eine linguistische Projektion der psychologischen These von den Psychologen Daniel

Kaneman und Amos Tversky, die hervorheben, dass sich die Schwäche unseres Denkens daraus ergibt, wie die beiden Systeme, die unsere Denkprozesse leiten, eigentlich funktionieren (Kaneman 2012: 19-21). Das System 1 ist schnell, intuitiv und emotional, hingegen ist das System 2 langsam, bewusst und logisch (Kaneman 2012:21). In der Untersuchung wird im Vorhinein festgelegt, dass der Mechanismus des intuitiven Denkens (System 1) auf das Profil der *Intuitivität* hindeutet, während der andere (System 2) das Erscheinungsbild der *Rationalität* darlegt.

Gegenstand der vorliegenden wissenschaftlichen Arbeit sind die begrifflichen Synonyme des Lexems *Gedanke* (in der Analyse als Ausgangsgröße angenommen), die analysiert werden, indem integrale semantische Merkmale in Betracht gezogen werden¹. Es wird dementsprechend die folgende Arbeitshypothese aufgestellt: In der deutschen Sprache dominieren begriffliche Synonyme vom Lexem *Gedanke*, deren semantische Merkmale das Profil der *Rationalität* gestalten, während es weniger lexikalische Einheiten gibt, deren semantische Merkmale den Bereich der *intuitiven Erkenntnis* darstellen.

Ein ausschlaggebendes Element der Hypothese ist die Annahme, dass die Menschen (im konkreten Fall: die deutschen Sprachträger) glauben, dass sie *rational* denken und dementsprechend logisch begründet handeln. Diese Neigung wird als sprachliche Erscheinung durch die lexikalischen Entitäten verbalisiert, die in kommunikativen Äußerungsakten gebraucht werden. Um erfolgreich kommunizieren zu können, ist „[...] das mitgeteilte Wissen von der menschlichen Rationalität“² äußerst relevant (Pinkar 2013:541). Um das Rationelle in ihrer Denkweise beim Umgang mit den anderen zusetzen, verlassen sich die Träger der jeweiligen Sprache auf gewisse lexikalische Einheiten, die heterogene Strukturen (aus morpho-syntaktischer Perspektive) repräsentieren und sich mit semantischen Ganzheiten assoziieren lassen. *Das Benennen* bedeutet jedoch nicht nur *das Bezeichnendes* jeweiligen Objekts, sondern auch die Art und Weise, wie sich durch die Sprache ein bestimmter mentaler Informationsinhalt mitteilen lässt (Ahmanova 2007:201).

In der Arbeit fokussieren wir uns weiter auf die Wortbedeutung, die auf unterschiedlichen, für die vorliegende Konzeption bestimmenden Ebenen ausgelegt wird:

¹ Die Arbeit ist Teil einer größeren Untersuchung (s. Iliyazova 2021).

² Die Übersetzung aus dem Bulgarischen ins Deutsche ist von mir: hier und an weiteren Stellen im Artikel, A. I.

1. Die Semantik eines Wortes drückt die Denkweise der jeweiligen Sprachträger aus, dabei zeigt diese Semantik ihren sprachlichen Raum auf (Vihrogonova 2020:24).
2. Die Semantik eines Wortes zeigt „[...] den Bezug der Wörter zu den Gedanken auf, wie auch den Bezug der Wörter zu der Wirklichkeit“, wobei das individuelle Wissen schon zum mitgeteilten Wissen hin erweitert ist (Pinkar 2013:9, 542; Schmitt, Köhler 2006:40).
3. Die Semantik eines Wortes drückt die Idee für soziale Interdependenz und Vereinbarungen mit den anderen Gesprächspartnern aus (Ziemann 2011:118).

Das Gesamtkorpus der Arbeit ist deutschen lexikographischen Quellen entnommen. Die ausgesuchten Lexeme treten als repräsentativ hinsichtlich der verschiedenen semantischen Merkmale auf, die infolge der Semanalyse festgestellt wurden. Hier werden synonymische Beziehungen, durch die Koreferenz ausgedrückt wird, in Bezug genommen.

Ausgehend von den oben skizzierten theoretischen Ausführungen sollen die in der vorliegenden Arbeit untersuchten begrifflichen Synonyme vom Lexem *Gedanke* etwas detaillierter betrachtet werden. Diese sprachlichen Elemente gehören unterschiedlichen semantischen Feldern an, die das Profil der *Rationalität* und das charakteristische Erscheinungsbild der *Intuitivität* gestalten:

- I. Integrale semantische Merkmale, die in der Gesamtheit ihrer paradigmatischen Beziehungen das Profil der *Rationalität* darstellen³
 1. *Vorsicht*.
 2. *Präzision, Detailliertheit*.
 3. *Überzeugtheit, Einstellung* (bezüglich Meinungsäußerungen, aufgrund von Nachprüfen, Überlegungen).
 4. *Perspektive, Richtung* (Überblick von oben, vollständiges Umfassen, Abdecken).
 5. *Tiefe der Bewusstheit* (Überblick seitwärts, das Umfassen, Abdecken von außen).
 6. *Klarheit*.
 7. *Genauigkeit der Bewertung* (infolge Vergleichs und Nachprüfung).
 8. *Vorangegangenheit*.

³ Die semantischen Merkmale sind ein Vorschlag der Autorin. A. I.

9. *Auswertbarkeit* (aufgrund der Analyse).
10. *Einbringen von neuen Ideen*.
11. *Auslegung, Interpretation* (infolge von konkreten Beispielen).

II. Integrale semantische Merkmale, deren Gesamtheit der paradigmatischen Beziehungen das Profil der *Intuitivität* darstellt:⁴

1. *Spontaneität und Plötzlichkeit*.
2. *Vermutung*.
3. *Innere Überzeugtheit*.
4. *Auf Intuition beruhende Interpretation*.

Infolge der Analyse werden elf integrale semantische Merkmale von begrifflichen Synonymen des Lexems *Gedanke*, deren Bedeutung einen signifikativen Gesamtbereich der *Rationalität* aufbaut, in systematisierter Form zusammengefasst sichtbar gemacht.

Dargelegt sind zugleich minimale distinktive semantische Merkmale, die als eine Analysegrundlage der Unterschiede bezüglich der paradigmatischen Struktur dienen⁵: Die distinktiven Merkmale stimmen ihrem Wesen nach auch „auf der lexikalischen Ebene nicht überein, d.h. der Wechsel eines Merkmals durch ein anderes führt zum Bedeutungswandel“ (Aleksowa 2013: 8-9). Daher ist auch zu betonen, dass „auf der Ebene des Inhalts die distinktiven Merkmale eine paradigmatische und keine syntagmatische Dimension haben“ (Aleksowa 2013:10). Es besteht auch die Möglichkeit, dass „ein Wort aufgrund seiner verschiedenen Sememe unterschiedlichen semantischen Feldern angehört und demzufolge synonyme Sememe mit verschiedensten Wörtern aufweisen kann“ (Batteux 1999:292).

Das erste semantische Feld (mit dem semantischen Merkmal *Vorsicht*) umfasst fünf Lexeme. Einige Erläuterungen sind hier angebracht, die zu einer notwendigen tiefgehenden semantischen Analyse beitragen können. Das Lexem *Besonnenheit* weist auf das Adjektiv *besonnen* 'ruhig und vernünftig abwägend, sich nicht zu Unbedachtsamkeiten hinreißen lassend' hin. Ein Sem, das auch dem Profil von *Besonnenheit* angehört, ist 'Zurückhaltung, Ruhe'. Es wird vom Lexem *Bedenken* differenziert, welches seinerseits das Sem 'Überlegung, die Zweifel enthält' aufweist.

⁴ Die semantischen Merkmale sind ein Vorschlag der Autorin. A. I.

⁵ Selbst erstellte Tabellen, A. I.

Das Lexem *Bedenken* wird in zwei paradigmatische Strukturen integriert. Ein Sem, durch das sich das Lexem *Abwägung* von dem Lexem *Überlegung* abgrenzen lässt, ist 'sorgsames Bedenken der Vor- und Nachteile von etw.'. Eine der semantischen Nuancen ist die Bedeutung von *Überlegung*: 'Folge von Gedanken, durch die sich jemand vor einer Entscheidung o.Ä. über etwas klar zu werden versucht'. Das Lexem *Bedacht* tritt als eine Strukturkomponente in den Ausdrücken *mit Bedacht; ohne Bedacht* auf und es wird durch die Synonyme 'Überlegung, Umsicht, Sorgfalt' näher bestimmt.

Das Paradigma, das anhand des integralen semantischen Merkmals *Präzision, Detailliertheit* gebildet wird, beinhaltet zwei Lexeme, die das Morphem *-denk* als ein gemeinsames Element haben: Nachdenken und Bedenken. Dieses integrale Merkmal ist in das Sem 'gründliche Überlegung, Erwägung' implizit einbezogen. Dasselbe Merkmal enthalten sowohl *Nachdenken* als auch *Bedenken*.

Das dritte semantische Feld (mit dem semantischen Merkmal *Überzeugtheit, Einstellung* (bezüglich Meinungsäußerungen, aufgrund von Nachprüfen, Überlegungen) umfasst zwölf Lexeme. Das Lexem *Urteil* nimmt in zwei semantischen Feldern seinen festen Platz ein. Laut Arnaudov hat das Lexem auch aus philosophischer Sicht das Sem 'Beurteilung (synthetisch, analytisch)' (Arnaudov et al. 1992:561). Dem Paradigma mit dem integralen semantischen Merkmal *Überzeugtheit, Einstellung* gehört unter anderem das Lexem *Schubladendenken* an, das die semantische Bedeutung 'an starren Kategorien orientierte, undifferenzierte, engstirnige Denkweise' aufweist.

Zweiundzwanzig lexikalische Entitäten gestalten die paradigmatische Struktur mit dem integralen semantischen Merkmal *Perspektive, Richtung* (*Überblick von oben, vollständiges Umfassen, Abdecken*). In dem Paradigma kodiert das Lexem *Erwägung* die semantische Bedeutung 'Überlegung einer Sache im Hinblick auf die möglichen Konsequenzen', was es von den anderen lexikalischen Einheiten im Paradigma abgrenzt. Das Sem 'Folge von Überlegungen' kommt auch bei den Lexemen *Gedankenflug, Gedankengang, Gedankenlauf, Gedankenreihe* vor. Aus den Eintragsinformationen über *Gedankengang* und *Gedankenrichtung* wird ersichtlich, dass sie 'an einem bestimmten Ziel ausgerichtete Abfolge von Gedanken' ausdrücken. Das Gemeinsame zwischen *Blickpunkt, Hinsicht* и *Betrachtungswinkel* ist 'der Punkt, der bestimmte Winkel, unter dem man etw. betrachtet, prüfend ansieht'. Das Lexem *Erwägung* schließt sich zwei Paradigmen an.

Das fünfte semantische Feld (mit dem integralen semantischen Merkmal *Tiefe der Bewusstheit* (Überblick seitwärts, das Umfassen, Abdecken von außen) beinhaltet neunzehn Lexeme. Auf den ersten Blick besitzen die Lexeme *Einblick* und *Abwägung* ein und dasselbe Merkmal *Tiefe der Bewusstheit*, beim ersten ergibt sich jedoch, dass die tiefgehende geistige Erfassung als Folge von Absichten zu erklären ist und dem Außenstehenden ein näherer Blick in etwas hinein ermöglicht wird, während es sich beim letzteren um einen gründlich zu prüfenden Vergleich handelt.

Das Lexem *Abwägung* ist in drei semantischen Feldern präsent. Es wird in der Untersuchung zudem das Konzept⁶ *der Interaktion* aufgegriffen, das durch seine syntagmatischen Dimensionen *Zusammenarbeit*, *Opposition* und *Überlegenheit* vorgestellt wird. Das Interaktionskonzept wird durch einige Sememe erweitert: das Lexem *Deliberation* hat die Bedeutung 'gemeinsame Überlegung und ausführliche Besprechung', wobei die kompatible Kooperation die Gelegenheit anbietet, das Problem von außen abzudecken oder auch andere Meinungen kritisch analysieren zu können.

Auf der begrifflichen Ebene wird der Aspekt des Konzepts *Zusammenarbeit* durch die Bedeutung vom Lexem *Gruppendenken* weiter ausgedehnt: die gemeinsame Arbeit im intellektuellen Bereich zeigt sich als *mitdenken*, *gemeinsam denken*, *miteinander denken*. Das Lexem *Gruppendenken* definiert die 'Denkweise einer bestimmten Gruppe [der sich das individuelle Denken des einzelnen Gruppenmitgliedes unterordnet]. Im Hinblick auf das Konzept *Überlegenheit* wird hier das Lexem *Obrigkeitsdenken* herangezogen, das das Semem 'Denkweise, die eine Obrigkeit kritiklos anerkennt' aufweist. Das Konzept *Opposition* hat seinen sprachlichen Ausdruck, indem es sich auf das Lexem *Besitzstandsdenken* bezieht: 'Denkweise, die in der Überzeugung gründet, dass das Erreichte nicht verhandelbar ist (besonders im Zusammenhang tarifpolitischer Auseinandersetzungen)'.

Das sechste Paradigma (mit dem semantischen Merkmal *Klarheit*) umfasst drei Lexeme: *Klarheit*, *Scharfblick* und *Gewissheit*. Durch das

⁶ In kognitiv-linguistischen Arbeiten werden verschiedene Aspekte des Konzepts untersucht - einige Autoren unterscheiden zwei Aspekte: lexikalisch und figurativ (Dobrova 2020: 10), andere konzentrieren sich auf drei Aspekte des Konzepts: den konzeptuellen, den figurativen und auf den Wertaspekt, wobei der figurative Aspekt und der Wertaspekt „interpretiert werden können, einer semantischen Transformation unterzogen werden“, und die konzeptuelle Komponente als die relevanteste in verbaler Form im „menschlichen Bewusstsein“ auftritt (Ilieva 2017: 3). In der Sinn-Bedeutungs-Dyade kann der Begriff *Konzept* mit der Bedeutung korreliert werden, „da [das Konzept] zum nationalen Sprachbewusstsein gehört“ (Slavyanova 2017: 91).

Auftreten von seinen semantischen Merkmalen wird das Lexem *Gewissheit* auf zwei semantische Felder gerichtet – das erste mit dem integralen semantischen Merkmal *Klarheit* und *Bewusstheit*, das letztere – mit den Merkmalen *Überzeugtheit* und *Einstellung* (bezüglich Meinungsäußerungen, aufgrund von Nachprüfen, Überlegungen). Eine Opposition zum semantischen Marker *Klarheit* und *Bewusstheit* gestaltet das Sem von *Gehirnakrobatik*, das in der Umgangssprache scherzhaft die Bedeutung 'komplizierte Denkweise, verschlungenen Gedankengang' expliziert. Ein anderes Sem von *Gehirnakrobatik* deutet auch scherzhaft auf 'übermäßige geistige Anstrengung' hin.

Fünf lexikalische Entitäten gestalten die paradigmatische Struktur mit dem integralen semantischen Merkmal *Genauigkeit der Bewertung* (infolge Vergleichs und Nachprüfung). Das Lexem *Reflexion* wird durch zwei semantische Felder spezifiziert. Im ersten Feld tritt das Sem 'prüfendes Nachdenken; Überlegung, prüfende Betrachtung' auf, während im letzteren die 'Vertiefung in einen Gedankengang' in den Fokus gerückt wird.

Unter den fünf angeführten, durch das Merkmal *Vorangegangenheit* vereinigten lexikalischen Entitäten (*Überlegung*, *Reflexion*, *Erkenntnis*, *Bild* und *Einsicht*) stellt sich das Lexem *Überlegung* durch das Sem '(vorgetragene) Folge von Gedanken, die einer Entscheidung vorausgehen' vor. Dabei ist *Überlegung* in zwei Paradigmen vorhanden: unter den sprachlichen Elementen, die sich durch das Merkmal *Vorsicht* verbinden lassen, sowie unter denjenigen, die durch *Vorangegangenheit* dasselbe Feld repräsentieren.

Das Paradigma mit dem semantischen Merkmal *Auswertbarkeit* (aufgrund der Analyse) ist durch zehn Lexeme dargestellt. Die Auswertbarkeit fußt auf einem vorangegangenen Prozess mit Überlegungen, der explizit in den Semen von *Klarsicht*, *Urteil*, wie auch von *Ermessen* zum Ausdruck gebracht werden kann. Zwei Lexeme schließen sich in das Paradigma mit dem Merkmal *Einbringen von neuen Ideen* ein: Umdenkprozess und Umdenkungsprozess. Im Zuge der Untersuchung hat sich herausgestellt, dass neun Lexeme die paradigmatische Struktur mit dem Merkmal *Auslegung*, *Interpretation* ausmachen.

Das Gemeinsame, was die sprachlichen Elemente auf dieser Strukturebene zusammenschließt, ist *die Deutung*. Einige Unterschiede lassen sich hier doch aufzeigen: bei den Lexemen *Erklärung* und *Aufklärung* wird in den Vordergrund das Sem 'Darlegung der Zusammenhänge' gerückt, während das Lexem *Interpretation* die Bedeutung 'Deutung, Erklärung von Texten, Aussagen' aufweist. Darüber

hinaus grenzt sich das Lexem *Aufklärung* vom Lexem *Erklärung* durch das minimale distinktive Merkmal 'Darlegung, die über bisher unbekannte Zusammenhänge aufklärt, über etwas, jemanden den gewünschten Aufschluss gibt' ab. Der gemeinsame semantische Rahmen wird wiederum durch das Lexem *Klärung* weiter bereichert, wenn es um 'Beseitigung von Missverständnissen, Zeifeln über etwas' geht.

In der Analyse werden weiterhin vier integrale semantische Merkmale von begrifflichen Synonymen des Lexems *Gedanke*, deren Bedeutung einen signifikativen Gesamtbereich der *Intuitivität* aufbaut, zusammenfassend ersichtlich gemacht. Zur Beschreibung semantischer Vielfalt werden auch minimale distinktive Merkmale herangezogen, die als Grundlage für die Analyse der Unterschiede innerhalb der Paradigmen fungieren.

Es ist bei der Analyse auffällig geworden, dass das semantische Feld mit dem integralen semantischen Merkmal *Spontaneität und Plötzlichkeit* (das zehn Lexeme beinhaltet) bezüglich der Lexeme *Einfall* und *Erleuchtung* einige Besonderheiten innehat. Das Lexem *Einfall* definiert *die Art und Weise*, wie man gegenwärtig neue Ideen generiert, während *die Erleuchtung* die Art der Erkenntnis der vorangegangenen Umstände, Zusammenhänge darstellt, die sich auf in der Vergangenheit liegende Tatsachen beziehen.

Interesse weckend ist das Kompositum *Gedankenschnelle* mit dem Semem 'Schnelligkeit des Denkvorgangs'. Es sei hier erwähnt, dass im Lexikon des Deutschen kein oppositives Lexem zur Verfügung steht, das auf eine entgegengesetzte Richtung hinweist, d.h. das einen langsamen Verlauf des Denkprozesses explizit ausdrücken würde.

Weiterhin wird festgestellt, dass vier Lexeme das Paradigma *Vermutung* ausmachen. Es ist besonders auffällig, dass die paradigmatische Struktur *Innere Überzeugtheit* nur durch das Lexem *Glaube* präsent ist. Drei weitere Lexeme bilden das Feld mit dem Merkmal *auf Intuition beruhende Interpretation*: Ahnung, Sinn und Anschauung. Das Lexem *Ahnung* ist eine Strukturkomponente in den Ausdrücken wie *Ich hatte keine Ahnung davon*; *Haben Sie eine Ahnung!* (ironisch); *Habt ihr 'ne Ahnung!* (familiär)'.⁷

Die in der Arbeit vertretene These über die Opposition *Rationalität – Intuitivität* lässt sich weiterhin durch ein Modell, *das Dreieck des Gedankens* genannt, unterstützen.⁷

⁷ Die Abbildungen im Artikel gehören mir, A.I.

Abbildung 1

Die Abbildung illustriert grundlegende Verhältnisse innerhalb des beschriebenen Paradigmas; die Darstellung ist in Form von einem gleichseitigen Dreieck, in dem andere zwei gleichseitige Dreiecke eingeschrieben sind. Das äußerste Dreieck repräsentiert die Idee der *Rationalität*, wobei zwischen den Seiten des Dreiecks semantische Zusammenhänge gelten, und zwar anhand der Lexeme *Überlegung*, *Einblick* und *Abwägung*. Das in der Mitte eingeschriebene Dreieck stellt den relevanten Zwischenraum dar, der die Lexeme *Meinung*, *Sinn* und *Gedanke* enthält. Die letzteren definieren ihrerseits die Berührungspunkte zwischen der *Rationalität* und *Intuitivität* der menschlichen Denkprozesse. In dem kleinsten eingeschriebenen Dreieck drückt sich die Idee der *Intuitivität* des menschlichen Denkens aus, die hier exemplarisch anhand von Lexemen *Einfall*, *Erleuchtung* und *Aha-Erlebnis* abgebildet wird.

Dementsprechend bilden sich im größten Dreieck *Überlegung-Abwägung-Einblick* sowohl drei große zusätzliche Dreiecke als auch drei kleinere heraus. In den ersteren sind je ein Lexem aus dem äußersten, zwei Lexeme aus dem mittleren und ein Lexem aus dem kleinsten Dreieck symmetrisch eingeordnet. Eine ähnliche Symmetrie lässt sich auch bei der Konstellation lexikalischer Einheiten in den drei kleinen zusätzlichen Dreiecken beobachten: der semantische Raum ist wiederum durch je ein Lexem aus dem mittleren und je zwei Lexeme aus dem kleinsten eingeschriebenen Dreieck gestaltet. Die durch die ausgesuchten Lexeme dargestellte geometrische Figur illustriert die Annahme, dass bei den Menschen der Glaube daran stets im Vordergrund steht, dass man immer rational denkt und folglich rationale

Entscheidungen trifft und bestimmte Auffassungen vertritt, während die Intuitionskraft nicht selten in den Hintergrund gerückt wird, sowie die auf natürliche Weise vorkommenden, jedoch von den Menschen provozierten Handlungen und Ereignissen. Die an den Seiten des größten Dreiecks zu beobachtenden lexikalischen Entitäten sollten, dem vorliegenden Konzept zufolge, am bevorzugtesten aus rationaler Hinsicht gewesen sein, hingegen ergeben sich die sich im Raum des kleinsten eingeschriebenen Dreiecks befindenden Einheiten als solche, die vorwiegend in spezifischen Momenten verwendet werden: erst dann, wenn die Kraft der Intuition ausdrücklich hervorgehoben werden soll.

Soll jedoch die These von Kaneman und Tversky für das System 1 (das schnell und emotional ist) schrittweise berücksichtigt werden (Kaneman 2012: 19-21), dann ist die oben dargestellte Abbildung ganz anders zu erstellen: Das äußerste Dreieck soll die Idee der *Intuitivität* repräsentieren, indem gewisse Bedeutungsrelationen durch die Lexeme *Einfall*, *Erleuchtung* und *Aha-Erlebnis* erfasst werden können (vgl. Abbildung 2 unten), währenddessen in dem kleinsten eingeschriebenen Dreieck die Lexeme *Überlegung*, *Einblick* und *Abwägung* ihren festen Platz einnehmen sollen, die in der Arbeit als ausgesuchte lexikalische Repräsentationen der Idee der *Rationalität* betrachtet werden. Laut der These von Kaneman und Tversky ist das System 2 logisch (Kaneman 2012: 21), aber langsam, infolgedessen sollte das kleinste eingeschriebene Dreieck als ein repräsentatives Beispiel mit den entsprechenden lexikalischen Einheiten eingesehen und analysiert werden, vorausgesetzt, dass sie in kommunikativen Äußerungsakten eingesetzt werden.

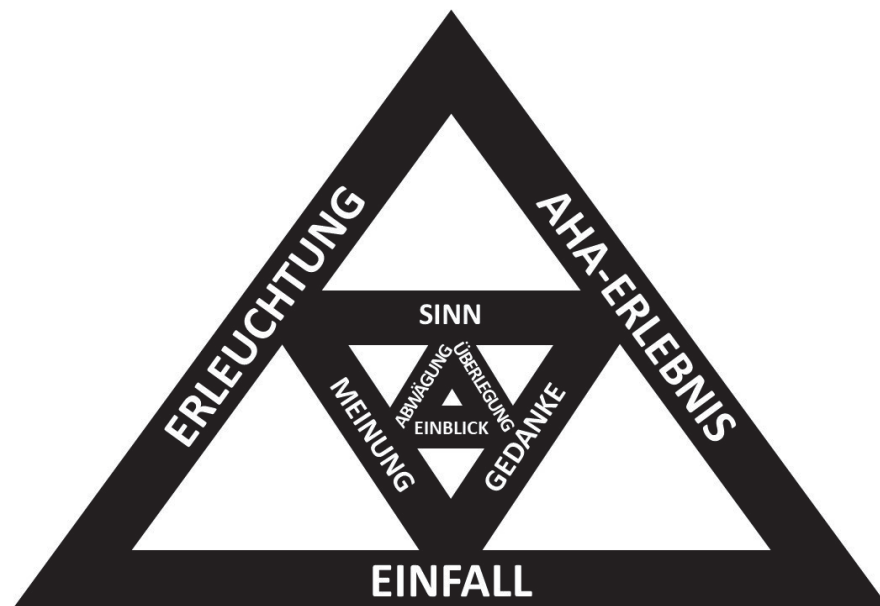

Abbildung 2

Aufgrund der hypothetischen Annahme lässt sich schlussfolgern: Vorausgesetzt, dass die Menschen als Sprachträger keine solche Neigung zum Denken gehabt hätten, dass sie immer (zumindest in den meisten Fällen) rational denken und handeln, hätten sie sich in kommunikativen Äußerungsakten in höherem Maße auf sprachliche Bedeutungseinheiten verlassen, die das kleinste eingeschriebene Dreieck (vgl. Abbildung 1) repräsentieren. Die oben aufgestellte Hypothese wird jedoch gestärkt, indem gezeigt wird, dass die höhere Zahl der dem Lexikon entnommenen begrifflichen Synonyme auf *Rationalität* hindeuten.

Fazit

In die Analyse wurden einhundert begriffliche Synonyme vom Lexem *Gedanke* mit einbezogen. Elf Paradigmen sind stellvertretend für *die Rationalität* gebildet, wobei sie wiederum fünfundachtzig Lexeme enthalten. Vier paradigmatische Strukturen stellen das Profil der *Intuitivität* dar und lediglich fünfzehn Lexeme werden ihnen zugeordnet.

Die Arbeitsthese wird dadurch bestätigt: die in den lexikalischen Einheiten kodierte kognitive Verweise referieren die menschliche Überzeugung (im konkreten Fall: die Einstellung der Sprachträger im deutschsprachigen Raum), dass man rational denkt und diese Denkweise im Lexikon geprägt worden ist. Es sei erwähnt, dass sich während der Recherche herausgestellt hat, dass solche lexikalischen Einheiten dem Lexikon zum größten Teil entnommen sind, deren semantische Information im Grunde genommen auf ganz bewusste, analytische und gesteuerte Wahrnehmung und Realitätsinterpretation ausgerichtet ist.

Die semantische Motiviertheit der analysierten Entitäten, wie auch ihre Abwandlungen, die als Kommunikationseinheiten in Sprachsituationen vorkommen, unterstützen darüber hinaus die Annahme, dass in der deutschen Sprache sprachliche Bedeutungseinheiten tendieren, in denen ein konzeptuelles System entwickelt worden ist, das *die Rationalität* in Bezug auf das Urteilen akzentuiert. Bei der Analyse geht man zudem davon aus, dass erheblich weniger sprachliche Elemente exzerpiert worden sind, deren Semantik spontane und intuitive Annahmen und Schätzungen ans Licht bringt.

Einerseits ist das bewusst handelnde, logisch denkende *Ich*, das anhand des Systems 2 Entscheidungen treffen und gezielt auswählen kann, in sprachlichen Elementen im Deutschen impliziert, durch die eine bestimmte Denkweise auch für die anderen Sprachträger transparent wird. Andererseits werden nicht nur die manchmal unbewusst

verlaufende Identifikation des Menschen in den rationalen Diskursen, sondern auch die Ideen selbst sowie die auf Emotionen beruhenden Überlegungen deutlich durch und in der Sprache ersichtlich. Dasselbe betrifft auch die Art und Weise, wie man sich überhaupt mit dem mitgeteilten Wissen engagiert. Obwohl sich die Details hier nicht weiter ausführen lassen, ist Folgendes festzuhalten: Die vorgeschlagene Organisation von Synonymen in semantischen Feldern eignet sich zur Bestätigung der Hypothese, dass gewisse mentale Besonderheiten durch das Vorhandensein der Lexeme im deutschen Lexikon sichtbar sein könnten. Der Identifizierungsprozess in puncto *Ich* als denkendes Subjekt wird außerdem in der wesentlich größeren Zahl der analysierten lexikalischen Entitäten ersichtlich, die *Überlegung*, *Nachdenken*, *Bewusstheit* oder *Gedankentiefe* bezeichnen.

LITERATUR

- Ahmanova 2007:** Ахманова, О. С. *Словарь лингвистических терминов*. [Ahmanova, O. S. Slovar' lingvisticheskikh terminov.] Москва: Едиториал УРСС, 2007.
- Aleksova 2013:** Алексова, К. *За маркираността като признаковост (различията в концепциите на Р. Якобсон и Г. Герджиков за граматическите опозиции)*. [Aleksova, K. Za markiranostta kato priznakovost (razlichiyata v kontseptsiiite na R. Yakobson i G. Gerdzhikov za gramaticheskite opozitsii).] 2013. <<https://www.academia.edu/7949343/>> (07.09. 2021).
- Arnaudov et al. 1992:** Арнаудов, Я., Димова, А., Минкова, Г., Андреева, Л., Наумова, М. *Немско-български речник*. [Arnaudov, Ya., Dimova, A., Minkova, G., Andreeva, L., Naumova, M. Nemsko-balgarski rechnik.] София: Издателство на БАН, 1992.
- Batteux 1999:** Batteux, M. *Die französische Synonymie im Spannungsfeld zwischen Paradigmatik und Syntagmatik. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades „doctor philosophiae“ (Dr. phil.)*. Berlin: Humboldt-Universität, 1999.
- Dobрева 2020:** Добрева, А. *Когнитивен аспект в описанието на концепти за базисни емоции в английския и българския език*. [Dobрева, A. Kognitiven aspekt v opisaniето na kontsepti za bazisni emotsii v angliyskiya i balgarskiya ezik.] Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“.
- Duden 2003:** Duden. *Universal-Wörterbuch*. Mannheim: Bibliographisches Institut, 2003.

- Duden 2004:** Duden. *Synonymenwörterbuch*. Wermke, M., Kunkel-Razum, K. (Hg). Mannheim-Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 2004.
- Duden Online:** Duden. *Online Wörterbuch*. Bibliographisches Institut GmbH. <<https://www.duden.de/rechtschreibung>> (02.02. 2021).
- DWDS:** *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften (BBAW) <https://www.dwds.de/wb> (01.01. 2021).
- Иlieva 2017:** Илиева, Д. *Понятийно ядро на концепта риск*. [Иlieva, D. Pomyatiyno yadro na kontseptata risk.] София: Университет по библиотекознание и информационни технологии, 2017.
- Иliyazova 2021:** Илиязова, А. *Различният хоризонт. Немският когнитивно-лингвистичен модел*. [Иliyazova, A. Razlichniyat horizont. Nemskiyat kognitivno-lingvistichen model.] Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 2021.
- Канеман 2012:** Канеман, Д. *Мисленето*. [Kaneman, D. Misleneto.] София: Изток-Запад, 2012.
- Пинкар 2013:** Пинкър, С. *Материалът на мисълта. Езикът като прозорец към човешката природа*. [Pinkar, S. Materialat na misalta. Ezikat kato prozorets kam choveshkata priroda.] София: Изток-Запад, 2013.
- Slavyanova 2017:** Славянова, Л. Лингвокултурологичен и когнитивно-семантичен подход при осмислянето на лингвистичните категории значение, смисъл и концепт. [Slavyanova, L. Lingvokulturologichen i kognitivno-semantichen podhod pri osmislyaneto na lingvistichnite kategorii znachenie, smisal i kontsept.] // Богданов, П. (ред.) *Сборник доклади от годишна университетска научна конференция. 1 – 2 юни 2017 година*. Електронно издание. Велико Търново: Издателски комплекс на НБУ „Васил Левски“, 89 – 94. <<https://www.academia.edu/33390630/>> (17.01. 2021).
- Schmitt, Köhler 2006:** Schmitt, R., Köhler, B. Kognitive Linguistik, Metaphernanalyse und die Alltagspsychologie des Tabakkonsums. // *Psychologie und Gesellschaftskritik*. 30 (3/4), 39 – 64. <<https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-288126>> (27.01. 2021).
- Vihrogonova 2020:** Вихрогонова, Х. *Умствената дейност на човека в речниковия фонд на немския и българския език*. Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. [Vihrogonova, H. Umstvenata deynost na choveka v rechnikoviya fond na nemskiya i balgarskiya ezik. Avtoreferat na disertatsiya za prisazhdane na obrazovatelnata i nauchna stepen „doktor“.]

Пловдив: Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, 2020.
<<https://procedures.uni-plovdiv.bg/docs/procedure/1922/16350044021108064157.pdf>> (28.12. 2020).

Wiktionary: *Wiktionary, das freie Wörterbuch.* <<https://de.wiktionary.org>> (01.01. 2021).

Wahrig1991: Wahrig, G. *Deutsches Wörterbuch. Mit einem „Lexikon der deutschen Sprachlehre“.* Gütersloh München: Bertelsmann Lexikon Verlag, 1991.

Wahrig 1994: Wahrig, G. *Deutsches Wörterbuch mit einem „Lexikon der deutschen Sprachlehre“.* Veliko Tarnovo: Verlag Abagar. München: Bertelsmann Lexikon Verlag, 1994.

Ziemann 2011: Ziemann, A. Handlung und Kommunikation – eine situationstheoretische Reformulierung. // Schröer, N., Bidlo, O. (Eds.): *Die Entdeckung des Neuen.* Springer Link. 117 – 132. <<https://link.springer.com>> (03.02. 2021).

Докторанти

**АКУСТИЧНО МОДЕЛИРАНЕ НА ГЛАСНИТЕ
С ОПТИМИЗИРАНО ОТЧИТАНЕ
НА ПЕРЦЕПТИВНИТЕ ДАННИ**

Росина Какова

Университет по хранителни технологии – Пловдив

**ACOUSTIC MODELLING OF VOWELS WITH OPTIMIZED
READING OF PERCEPTIVE DATA**

Rosina Kakova

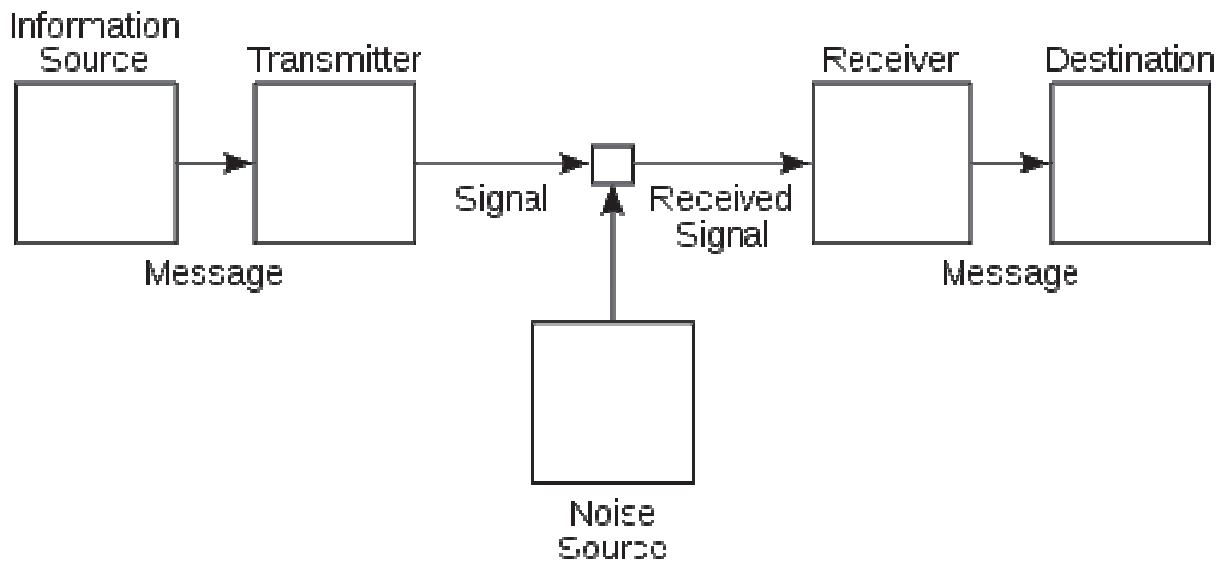
University of Food Technologies – Plovdiv

Learning new and relatively complex articulation habits requires continuous practice. A positive effect is achieved when the subject has proper feedback on the outcome of his actions. This is the purpose of the *TREFL* program in the field of corrective phonetics. This software-provided method offers the possibility of practical modelling of vowels, taking into account frequency integrations in their mental acoustic image. In contrast to the classical two-formant vowel model, the new model gives a more realistic representation of vowels at the perceptual level.

Key words: Acoustic Analysis, Third Vowel Formant, Foreign Languages Learning, Pronunciation

Еволюцията на интересите в областта на науката отразява промените в обществото в сферата на икономиката, на политиката и не на последно място – в областта на технологиите. Тази констатация е особено съотнесима с изследването на речта, чийто възход съвпада с развитието на телефонията, на някои аспекти на военното дело, като криптографията и радиокомуникацията. С Теория на информацията Клод Шанън представя обществената комуникация като система от три елемента – източник, съобщение и адресат, и два процеса – кодиране и декодиране, и така поставя началото на търсенето на оптимал-

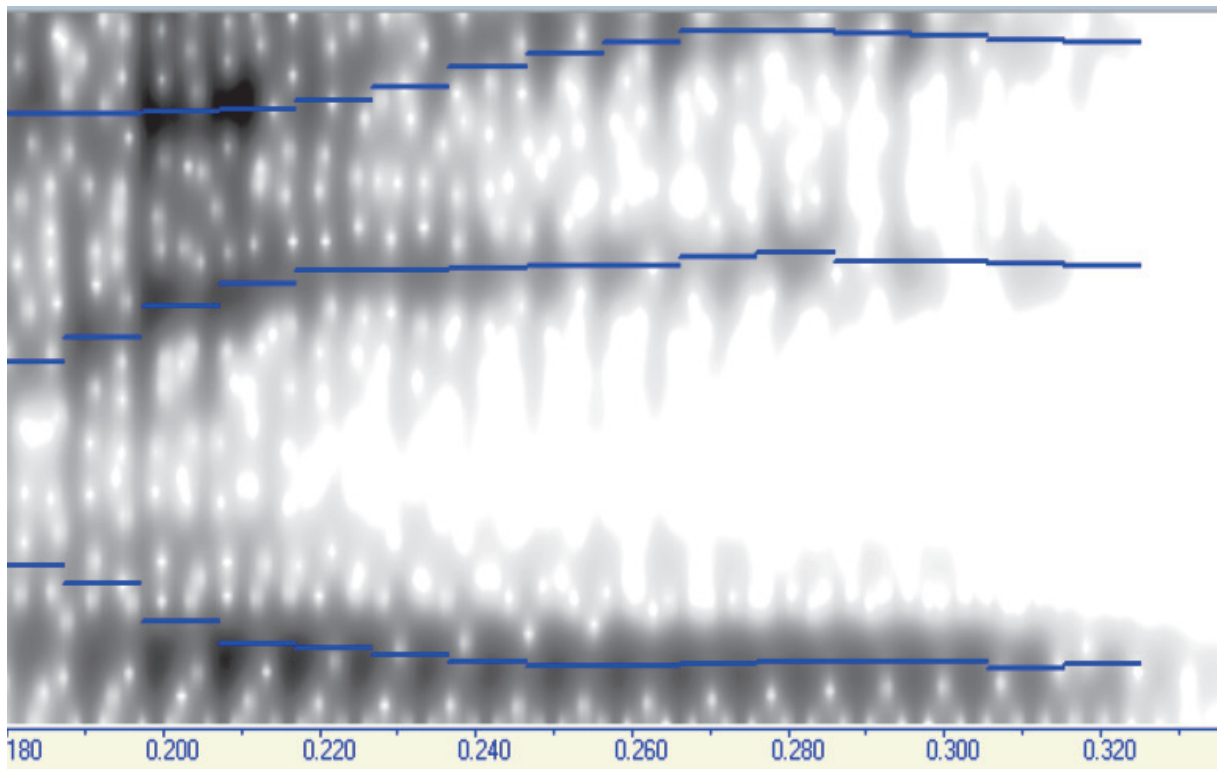
ното предаване на съобщение и анализа на всяка система от знаци (Шанън 1948).

Фигура 1. Схема на Шанън, която показва процеса на предаване на съобщение и получаване на съобщение

В този смисъл възприемането на речта може да се разглежда като конвертиране на акустичен сигнал в поток от лингвистични единици. Това предполага обезпечаването на изследванията на речта, в частност – на обучението по чужд език, с адекватни софтуерни методи. Изследователите фонетици разполагат със съвременни средства за получаване на актуални данни за произношението на говорители, които използват най-вече за правилно усвояване на произношението. Ефективността на тези технологични средства, дори и да са най-съвременни информационни технологии, е силно зависима от адекватността и уместността на основните езикови модели. Добрият езиков модел на произносителна единица е представяне, което е едновременно достатъчно адекватно и икономично по отношение на количеството информация, което съдържа. Всеки звук от естествен език е акустичен обект, изключително богат на различни честоти с различна интензивност. Въпреки това много малко акустични характеристики и техните перцептивни корелати са от езиково значение, тоест важни за идентифицирането на звуковата единица, която има различителна функция (фонемата). Доказано е, че само две цифрови стойности, обозначени като F1 (първи формант, този с пониска стойност) и F2 (втори формант), обикновено са достатъчни за идентифициране на гласната. Този класически модел на гласните се използва широко за описание на вокалните системи на естествените езици, но също и в методите за корекция на произношението, тъй като ус-

тановява доста добра връзка между акустичния образ на гласната, от една страна, и артикулационните жестове, които съответстват на този образ, от друга страна. Следователно всяко отклонение от акустично представената норма на произношение автоматично предоставя полезна информация за конфигурацията на подвижните органи на артикулационния апарат: закръгляне на устните, форма и положение на езика, положение на мекото небце, на долната челюст, на ларинкса. Това акустично-артикулационно отношение не е еднозначно, което означава, че е възможно до известна степен да се произнесе един и същ звук, възприет като една и съща езикова единица, с различни конфигурации на гласовия канал. Това е още една причина да се даде възможност за непрекъснатата и обективна обратна връзка за качеството на звуковете, произнесени от обучаемия. Класическият двуформатен гласен модел е широко използван и точно поради тази причина е важно да бъде подобрен. Експерименталната работа показва, че за определени езици и за някои гласни паралелните оценки – акустични и перцептивни – могат да бъдат противоречиви. Целта на настоящата статия е да се предложи ново акустикофонетично описание на вокалната системи на френския език посредством компютърния инструмент *TREFL – Translation REFerence Library*, проектиран и създаден от доц. д-р Руси Николов, който дава възможност за моделиране на гласните, като се отчитат честотните интеграции в акустичния образ на някои гласни, по-специално – незакръглените предни гласни [i], [e] и [ɛ]. Технологичната платформа на този модел го прави еквивалентен на класическия двуформантен модел по отношение на непосредствената им практическа приложимост, но по-пълното отчитане на перцептивната реалност при някои гласни позволява да се избегнат експерименталните парадокси при използването на класическия модел. По-пълното отчитане на перцептивната реалност се свежда, най-общо казано, до необходимостта да се отчита и третият формант при акустичното моделиране на гласните. Според Нгуйен и Ада-Декер „отчитането на третия формант при гласните може да се окаже полезно, по-специално в езици, в които закръглянето на устните е различителен признак, както е във френския, немския или шведския например. Влиянието на третия формант върху перцептивната оценка на гласните е установено от Чистович и Люблинская, които доказват, че слушателите интегрират две спектрални пикови стойности, ако честотната разлика между тях не надвишава 3 – 3,5 Bark. При предните гласни се наблюдава тенденция за интегриране на втория и третия формант, между които разстоянието не надвишава 3,5 Bark“ (Нгуйен и Ада-Декер 2013: 245).

Фигура 2. Френската гласна [i] – висока честота на втория формант, незначителна честотна разлика между втория и третия формант

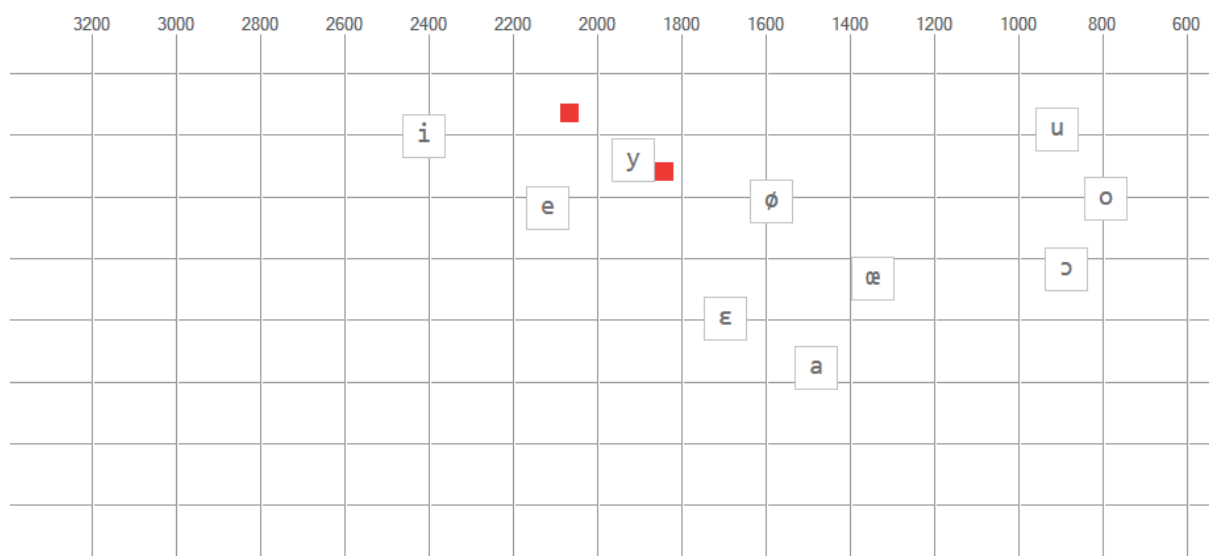
Въз основа на резултатите от редица психо-акустични експерименти скалата на Bark е дефинирана така, че критичните ленти на човешкия слух имат ширина от един Bark. Чрез представяне на спектралната енергия по тази скала се получава по-точно съответствие с обработката на спектралната информация в ухото. Скалата варира от 1 до 24 Bark, което съответства на първите 24 критични ленти на слуха.

За настоящото изследване е използван фонетичният модул на *TREFL*, който интегрира различни програми за акустичен анализ на речта, като създава условия за взаимодействие с програмата *SIL Speech Analyzer*, добавяйки нови функции с приложение в сравнителната и корективната фонетика. Програми като *Speech Analyzer*, *Praat*, *Speech Filing System*, *Real-time Spectrum* и *Real-time Spectrogram* се използват широко в експерименталната фонетика и езиковото обучение като професионални инструменти за акустичен анализ на речта, предварително записана или в реално време. Една от важните функции, която добавя *TREFL*, е наслаguanето на графики. *Speech Analyzer* и *Praat* позволяват да се съчетават в общо координатно пространство различни графики за един и същ изказ, например спектрограмата и основната честота, но за сравнителната и корективната фонетика е по-

важна възможността за суперпозиция на еднотипни графики. Очертанията на първите три форманта на българската гласна [и], съпоставени с очертанията на френската гласна [i], позволяват да се направи непосредствена и пълна оценка на акустичните разлики между двете гласни, а за целите на корективната фонетика могат да се сравняват реализациите на говорителя с избрани модели. С *TREFL* лесно се записват графики от произволен вид и също толкова лесно се отварят и наслаговат, автоматично преоразмерени, в координатното пространство на друга графика от същия вид, в същата или в друга програма (Николов 2014: 240). Паралелната употреба със софтуерната система *Speech Analyzer* разширява възможностите за анализ и оценка на речта и предоставя обратна информация за характеристиките на звуковете. Предлага се подход, който позволява да се отчете значителната вариативност на стойностите на първия и втория формант и с оглед на нуждите в чуждоезиковото обучение – да се адаптира класическият акустичен модел на гласните към индивидуалните анатомични особености и трайните артикулационни навици у изучаващия езика. *Speech Analyzer* в съчетание с *TREFL* предлагат редица предимства в сравнение с останалите програми. Позволява бързо отчитане на стойностите на формантите по интерактивен начин чрез спектрограмата на гласната или чрез графика на спектъра. Програмата предоставя графичен образ на средните стойности на изследваните гласни, а потребителят подбира надеждни стойности и може да направи голям брой измервания, които да интерпретира. Възможно е да се създават и записват серии от вокални реализации. Представените резултати имат описателна стойност за системата на френските гласни и могат да се прилагат на практика в чуждоезиковото обучение.

Значението на третия формант при акустичното моделиране на гласните изпъква най-вече при съпоставка на българските гласни с френските поради акустични съвпадения на първия и втория формант и в същото време – пълната липса на съвпадение на перцептивно равнище. „Най-затворената предна гласна [и] в българския език е много близка и често съвпада в акустичното пространство F2-F1 с полузатворената предна [e] или затворената предна, но закръглена гласна [y] във френския език. Тези съвпадения са резултат от следните обстоятелства. Френските гласни са екстремни по своите характеристики: предните са максимално предни, затворените са максимално затворени и т.н. Това обуславя споменатото акустично съвпадение, което компрометира модела F2-F1. Дори тогава, когато има пълно акустично съвпадение по двата форманта между тези гласни, слуховият анализ показва недвус-

мислено, че гласните са различни, а гласните са различни, защото закръглянето на устните обективно води до намаляване на стойността не само на втория, но и на третия формант“ (Николов 2016: 44). В такива проблемни случаи при определени условия според измерванията, направени от Чистович и Люблинская (Чистович и Люблинская 1979: 185), се отчита перцептивната интеграция на втория и третия формант в един психо-акустичен формант като „център на тежестта“. Съвпадението на акустично равнище между различни варианти на една гласна има при налично съвпадение на перцептивно равнище.

Фигура 3. Българската гласна [u] в думата „три“ в акустичния триъгълник на френските гласни и френската гласна [i] в думата „Paris“ – различни акустико-артикуляционни параметри

За целта на изследването е използвана базата данни на програмата *TREFL*, която съдържа колекции от папки с името на говорителя, съдържащи звукови файлове, от които се извличат и анализират вокалните реализации.

Влиянието на третия формант не може да се пренебрегне с оглед на необходимостта от функционално обвързване на акустичното описание на гласните с тяхната перцептивна оценка. Усвояването на по-добро произношение на чужд език може да се оптимизира чрез получаване на адекватна обратна информация за перцептивния ефект на артикулационните жестове на говорителите, и в частност – чрез приложение на представения тук акустико-фонетичен модел и инструментален метод за неговото приложение.

ЛИТЕРАТУРА

- Нгуйен, Ада-Декер 2013:** Nguyen, N., Adda-Decker, M. *Méthodes et outils pour l'analyse phonétique des grands corpus oraux*. Lavoisier, Paris : Hermes Science Publications, 2013.
- Николов 2014:** Николов, Р. Генериране и управление на езикови ресурси с многофункционалната програма *TREFL*. [Nikolov, R. Generirane i upravlenie na ezikovi resursi s mnogofunktsionalnata programa TREFL.] // *Езикови ресурси и технологии за българския език*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2014, 231 – 247.
- Николов 2016:** Николов, Р. Значение на третия формант в сравнителния анализ на българските и френските гласни. [Nikolov, R. Znachenie na tretiya formant v sravnitelniya analiz na balgarskite i frenskite glasni.] // *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*, Филология. Том 54, кн. 1, 42 – 47. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2016.
- Чистович, Люблинская 1979:** Chistovich, L. A., Lublinskaya, V. V. The ‘center of gravity’ effect in vowel spectra and critical distance between the formants: Psychoacoustical study of the perception of vowel-like stimuli. // *Hearing Research*, Volume 1, Issue 3, 1979, 185 – 195.
- Шанън 1948:** Shannon, C. A Mathematical Theory of Communication. // *The Bell System Technical Journal*. New York: 1948, 379 – 423.

**ПРОБЛЕМЪТ ЗА СВИДЕТЕЛСТВЕНОСТТА
В ГРАМАТИЧНИТЕ СЪЧИНЕНИЯ
ОТ ПЕРИОДА 1835 – 1878 Г.**

Васил Стаменов
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**THE MEANING OF EVIDENTIALITY IN GRAMMAR
PUBLICATIONS FROM THE PERIOD 1835 – 1878**

Vasil Stamenov
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The paper discusses the conceptions expressed in the 1835 – 1878 period, which relate to the meaning of direct evidence in Modern Bulgarian. It is argued that the terms *definite tense: indefinite tense* are polysemous. The text also comments on the first proposals for the existence of the *-x-/-ш-* ending defined as a marker of direct evidence by distinguished linguists such as A. Aleksandrov, I. Kutsarov, etc.

Key words: evidentiality, grammatical meaning

Обект на изследване в статията е значението *свидетелственост* в съвременния български език. Основните цели са да бъде потърсен отговор на въпроса кога в родното езиковане е поставено началото на проучванията за свидетелствеността като граматично значение, да се покаже многозначността на терминологичните словосъчетания *минало определено* и *минало неопределено време*; да се представят първите опити за обособяването на самостоятелна флексия *-x- (-ш-)*.

Направеният от нас преглед на по-известните граматични съчинения, издадени в периода 1835 – 1876 г., показва, че малко автори коментират свидетелското значение на граматичните образувания, съдържащи флексията *-x- (-ш-)*. Честа е практиката да бъдат представени единствено парадигмите на непреизказните и неумозаклучителните форми за абсолютна предходност и зависим таксис, без да се посо-

чи каква е тяхната семантика. Х. Първев определя като положителен факт самото присъствие на примери от типа на *носех, носил бех* в „Българска граматика“ на Н. Рилски, „каквито липсват в черковнославянските и руските източници“ (Първев 1975: 194). Роденият в Банско просветител не отбелязва нищо за свидетелствеността. Необходимо е да отбележим, че в първото граматично съчинение на новобългарски език се откриват примери за редките императивни относителни форми, образувани с помощта на частицата *дано* и имперфект: *дано продумах* и др.¹ (вж. Рилски 1835: 130), но тяхната семантика не е подробно обяснена. Според нас те изразяват „квазисвидетелственост“², говорещият силно желае да бъде очевидец на действие, което не може да бъде осъществено.

В „Славяноболгарское детеводство“, съставено от Н. Бозвели и Ем. Васкидович, също липсва информация за значението свидетелственост (Бозвели, Васкидович 1835).

В изложението за глагола в „Грамматика славеноболгарская“ на Х. Павлович (Павлович 1836) значението свидетелственост не е коментирано. Отново се откриват форми за „желателно наклонение“, образувани с помощта на *дано* и имперфект: *дано откарах* (Павлович 1836: 23). Сходна е ситуацията и в „Първичка българска граматика“ на И. А. Богоров (Богоров 1844). Авторът не представя разсъждения, свързани със значението свидетелственост. Откриват се относителни императивни форми от типа на *дано набиех* за „неотредено време“ (Богоров 1844: 67), които вероятно заради модела, избран от автора, продължават да бъдат разглеждани в рамките на опатива. И. Богоров обаче е непоследователен в използваната терминология, защото имперфектните форми първо са наречени „заминало време“ (вж. Богоров 1844: 63), а „неотредено време“ е названието на аориста (Богоров 1844: 64). Би трябвало граматичните конструкции от типа на *дано набиех* да са определени като „заминало“, а не „неотредено“ време. Това е теоретичен проблем, който показва липсата на традиция, която родните автори биха могли да следват. Те не използват последователно определени термини, за да опишат голямото разнообразие от граматични форми, съдържащи *-х-/-ш-*.

Едва в издадената през 1852 г. „Грамматика на българския език“ от А. и Д. Цанкови е използвана различна лингвистична терминология

¹ Използваме съвременната графична система при представянето на цитати и примери от произведения, издадени преди 1945 г.

² Терминът е на К. Чакърова (лекции по морфология на СБЕ 2016: ръкопис).

гия (А. и Д. Цанкови 1852). Първо формите за аорист и имперфект са обединени под названието минало време (*Vergangenheit*). От начина, по който е представена информацията, става ясно, че според авторите съществува едно минало време с два реда форми (Цанков 1852: 72). В хода на изложението първата група е наречена *аорист*, а втората – *имперфект* (Цанкови 1852: 81, 83). Чуждият език, на който е отпечатана граматиката на двамата братя, вероятно е една от причините, поради които в издадените след нея български граматични съчинения не е възприета единна и непротиворечива система от понятия, основана на гръцко-латинската или славянската езиковедска традиция. Въпросът е изключително важен, защото обикновено се твърди, че названието „определено“ и „неопределено“ време означават свидетелственост и несвидетелственост (Куцаров 2007: 207). Това е така, но само при някои автори, докато други описват значението *очевидност* като характерно за „минало неопределено време“, тъй като според тяхната терминология „неопределен“ всъщност е аористът (Радулов 1870). В следващите абзаци ще се опитаме да представим различните значения, които първите български граматични приписват на термина „определено време“, за да открием тези, които са свързани със свидетелствеността.

В „Писменица на славянски език“ от И. Н. Момчилов (Момчилов 1847) е описана граматичната система на църковнославянския език. Този факт обяснява защо не е споменато, че с определени глаголни форми говорещият предава информация, която е придобил чрез непосредствено наблюдение. Може да се допусне, че значението *свидетелственост* все още не е било граматикализирано. Поради тази причина за него не е отбелязано нищо и от Х. К. Сичан-Николов в „Грамматика или буквеница словенска“ (Сичан-Николов 1858). Ние обаче ще се спрем на един приносен факт в църковнославянската граматика на И. Н. Момчилов от 1847 г. В това граматично съчинение точно е дефинирано относителното значение на имперфекта: „Преходящото³ показва, че действието или състоянието било пред няколко време съвременно с друго“ (Момчилов 1847: 52). В „Кратка славенска граматика“ на П. Зографски срещаме първата употреба на термина *определено време*, но не като название на свидетелски, а на относителни глаголни форми: „Първото прошедше определено показва, що действието или състоянието произходило някога, и именно в това исто време, кога произходило едно друго известно по времето действие,

³ Така авторът нарича имперфекта.

както напр.: **азъ читахъ, ты писахъ, егда он приде**“ (Зографски 1859: 60).

„Основа за българска граматика“ на Й. Груев (Груев 1858) и „Българска граматика“ на Т. Хрулев (Хрулев 1859) са посветени на новобългарския език. Значението *свидетелственост* не е коментирано в нито една от двете. „Определени“ грамемии не са споменати, но прави впечатление, че Т. Хрулев, вероятно защото е следвал буквалния превод на гръцкия термин *аорист*, нарича формите от типа на *прочетох* неопределени, тъй като показват, че: „действието се свършило в неизвестно време“ (Хрулев 1859: 39). Тази дефиниция е неприемлива от съвременна гледна точка, но позволява да се добие представа за терминологичната пъстрота през периода.

През 1860 г. излиза от печат „Кратка и методическа българска граматика“ на Г. Миркович (Миркович 1860). Това е първият труд, посветен на новобългарския език, в който присъстват двете противоположни грамемии „минало определено“ и „минало неопределено време“ (Миркович 1860: 23 – 24). По този повод И. Куцаров отбелязва, че авторът очевидно е имал предвид *свидетелско* и *несвидетелско* противопоставяне (Куцаров 2007: 207). Наистина е възможно Г. Миркович да се е досетил за възможността говорещият български език да съобщи определена информация или като очевидец, или като човек, който не я е придобил лично, но това не проличава нито в дефинициите: „Миналото определено [...] показва, че действието бива в едно много или малко отколе преминало определено време: аз писах (вчера, оназ неделя)“; „Миналото неопределено [...] показва, че действието е било в едно минало неопределено време: *писал съм, казал си*“ (Миркович 1860: 23 – 24), нито в хода на цялото изложение, посветено на глагола. Както отбелязват Х. Първев и И. Куцаров (Първев 1975: 207; Куцаров 2007: 207), Г. Миркович представя важни разсъждения, свързани с преизказността и умозаключителната модалност, но дори и при тези автори не се говори за *несвидетелственост*, за да предположим, че някои други форми в неговата граматика изразяват *очевидност*, срв: „Миналото относително [...] ни показва потвърдението на едно действие като сегашно с отношение към едно заминало време, понякога и с отношение към друго едно действие, което е било в същото време: *ти си пеел* [...]“; „Миналото неотносително [...] показва, че действието или състоянието е бивало в една преминала епоха без отношение с настоящето: *думат, че ти си бил имал добър глас или че си бил пеел добре*“; „Преминалото [...] показва действие, което било или станало и което

се познава или става ясно, после прехождането на неговото време: *ний сме били препили снощи* [...] (Миркович 1860: 23 – 24).

За значението *свидетелственост* се споменава в анонимната рецензия за граматиката на Г. Миркович, издадена през 1860 г. (Първев 1975: 208). Анонимният рецензент предлага начин, по който могат да се разграничат „минало несвършено“ (напр. *пишех*) и „минало относително време“ (напр. *неял съм*): „минало несвършено означава винаги действие, което ся или вършило несъмнено или пък било видно или слушано от лицето, което говори: каквото *аз пишех, ти пишеше* [...]“ (цит. по Първев 1975: 208). Това е първият писмен източник, в който е доловена свидетелската семантика. Определението се отнася единствено до имперфектните форми. Липсва и коментар дали за характера на такъв тип действие може да се съди по определена морфема. Описателната дефиниция се оказва предходна спрямо посочването на подходящ термин, назоваващ съответното значение.

Въпреки че корелативната двойка минало определено и минало неопределено време в граматиката на Г. Миркович и анонимната рецензия, посветена на нея, могат да се приемат като аргументи в подкрепа на тезата, според която съществува граматикализирано значение *свидетелственост* в българския език, в издадените до Освобождението граматични трудове за него почти не се споменава. В „Кратка българска граматика с упражнения“ на Д. Войников (Войников 1864) присъстват две определени и две неопределени грамемии: преминало определено, преминало неопределено, бъдеще определено и бъдеще неопределено (Войников 1864: 85 – 86). Това обаче не означава, че авторът е доловил „свидетелската“ семантика при споменатите форми за предходност, съдържащи морфемата **-х-** (**-ш-**), защото те дори не присъстват в граматиката. В българското езиковедие терминът „определено време“ се използва за назоваването на: 1) относителни глаголни форми (в съвременния смисъл на думата), 2) глаголни форми, които показват, че действието се е извършило в конкретен момент, 3) свидетелски форми (с необходимите уговорки). Необходимо е обаче да се отчита фактът дали пояснението „определено“ се отнася до грамемии, ориентирани към минал или бъдещ темпорален момент. В сферата на предходността той може да има някое от горните три значения. Така например Д. Войников отбелязва, че: „Преминало определено [...] показва действието да се е свършило в едно отколе или наскоро заминало определено време, като: миналата година *писах, отидох* [...]“, а „Преминалото определено [...] показва, че действието се свършило в едно неопределено време, като: *писал съм*,

отишъл съм“ (Войников 1862: 86). Под „бъдеще определено“ обикновено се има предвид форма, при която информацията за лице се носи от флексия при пълнозначния глагол: *ще пиша*. А при бъдеще неопределено време персоналната семантика се изразява от спомагателния глагол *ща*, който не се е превърнал в частицата морфема *ще*, и се комбинира със съкратен инфинитив: *пиша ща* (вж. Войников 1864: 85 – 86). Като се имат предвид направените пояснения, може да се обобщава, че Д. Войников не засяга въпроса за свидетелствеността. *Определено време* при него не е синоним на *свидетелска форма*.

И. Н. Момчилов в „Грамматика за новобългарския език“ (Момчилов 1868) също използва термините „преминало определено“ и „преминало неопределено“, но не е отбелязал дали е имал предвид противопоставянето по признаците свидетелственост : несвидетелственост: „Преминало определено [...] представя действието станало в определено време: *четох, пях*“; „Преминало неопределено [...] представя действието станало в неопределено преминало време: *чел съм, пял съм*“ (Момчилов 1868: 52). Той също пренася опозицията определено : неопределено в сферата на следходността, но тъй като разбиранията на автора са подобни на тези на Д. Войников, няма да се спираме на тях (Момчилов 1868: 52 – 53).

Т. Шишков продължава да следва модела на Д. Войников и И. Н. Момчилов, но не е представил дефиниции за нито една грамема (включително за минало определено, минало неопределено, бъдеще определено и бъдеще неопределено време – вж. Шишков 1872: 52 – 54). Може единствено да се предполага дали е приемал определенията на своите съвременници. Н. Първанов (Първанов 1870) също не разглежда проблема за свидетелствеността.

Вторият възрожденски книжовник, който долавя значението *свидетелственост*, е С. Радулов, но не в „Учебник за българския език“ (Радулов 1863), а в „Начална граматика за изучение на българския език“. Вече отбелязахме, че някои автори използват термина *неопределено време* за аориста (Т. Хрулев). Така постъпва и С. Радулов. Той обособява следните времена: *настояще*, *протяжно*⁴, *неопределено*⁵, *преминало определено*⁶, *попреминало време*⁷, *давнопреминало*

⁴ Имперфект.

⁵ Аорист.

⁶ Перфект.

⁷ Плусквамперфект.

време⁸, бъдеще време, бъдеще второ⁹. В парадигмата на „неопределено време“ той включва и третоличните преизказни форми от типа на *копал, копали* (Радулов 1870: 74), като в бележка под линия обосновава решението си по следния начин: „форма *копал, копали* вместо *копа, копах* се употребява, кога ся говори за произшествие, на което говорящият не е бил очевидец, а ся научил за него от други“ (Радулов 1870: 74). Интересно е посочването на немаркирана с морфемата *-х-* словоформа *копа* като изразител на значението *свидетелственост*. Авторът обаче не задълбочава разсъжденията си в тази посока. Според Х. Първев „по-значителното около разработката на глаголните времена у С. Радулов е преди всичко разбирането за очевидност и неочевидност на действието при формите за минало свършено време [...]“ (Първев 1975: 212).

В тази част от текста бихме искали да се спрем на един важен проблем, който е свързан с разсъжденията, отнасящи се до семантиката на морфемата *-х-* (*-ш-*), представени в периода 1835 – 1876 г. Очаквано е *-х-* (*-ш-*) да се тълкува от възрожденските граматичници като маркер за предходност, след като значението *свидетелственост* почти не е коментирано. Това е така в повечето съчинения, в които е направен опит да се определят граматичните показатели на глаголните форми (вж. напр. А. и Д. Цанкови 1852). Н. Първанов дори разделя *-х-* от тематичната аористна или имперфектна гласна, от една страна, и личните и плуралните флексии, от друга, срв.: *плет-о-х, плет-о-х-ме, плет-о-х-те, плет-о-х-а* (Първанов 1870: 19 – 20). Единадесет години преди Н. Първанов Г. Кръстьович в „Писма за някои си мъчности на българското правописание“ (Кръстьович 1859) също формулира идеи, които са изпреварили времето си. Той смята, че в зависимост от различната тематична гласна, която стои пред *-х-* в аористните форми, може да се говори за няколко вида окончания, а в примерите, които използва, вербалните темафикси са отнесени към формата: „Но ако да гледаме окончанията на простото или неопределено [...] називаемото *прошедше време*¹⁰ тогожде наклонения, тогава щем да намерим за речените глаголи шест различни форми, т.е. образи спрежения, защото в реченото време находятся шест различни окончания (подч. е мое – В. С.): *-хъ, -ъхъ* (или *-охъ*), *-нжхъ, -ахъ, -ѣхъ, -ихъ*, напр. *ви -хъ, рек -ъхъ* (равно на *рек -охъ*)“ (Кръстьович 1859: 61).

⁸ Авторът има предвид ренаратив или адмиратив.

⁹ Авторът има предвид формите: *щем качва, щем реди*.

¹⁰ Аорист.

Интересни разсъждения по този теоретичен казус представят Г. Герджиков и И. Куцаров. Според двамата лингвисти тематичните гласни в съвременния българския език са носители на граматични значения (вж. Герджиков 1973; Куцаров 2007). Придържайки се към изразеното от И. Куцаров твърдение, според което значението *зависим таксис* е било част от морфологичната система на праславянския език (Куцаров 2017, ръкопис), смятаме, че би могло да се аргументира твърдението за възможността маркерът на грамемата *относителност* да се е променил в хода на езиковата история. В предишна своя статия изразихме предположението, че морфемата *-x- (-ш-)* е била граматичният показател на относителността в праславянския език (Стаменов 2021), но днес зависимият таксис е маркиран от имперфектната тематична гласна (Куцаров 2007). Приемането на тази гледна точка изисква да се посочи каква е семантиката на морфемата *-x- (-ш-)*. В част от проучванията, в които се отстоява тезата за съществуването на граматично значение *свидетелственост*, е отбелязана необходимостта от посочването на негов формален показател. А. Александров приема, че флексията *-x- (-ш-)* е свидетелски маркер (Александров 1987). Той се солидаризира с приетото от П. Пашов схващане, че *-x- (-ш-)* е отделна морфема (вж. Пашов 1974). Авторът на „За основите при глаголното формообразуване в съвременния български книжовен език“ (Пашов 1974) уточнява, че е възприел тезата за самостоятелна морфема *-x- (-ш-)* от Ю. С. Маслов (Маслов 1968). Руският лингвист обаче не цитира нито Г. Кръстьович, нито Н. Първанов. Може единствено да се съжалева, че приносните теоретични решения на двамата български възрожденци са останали непопулярни, защото те са необходим етап по пътя на осъзнаването на свидетелствеността като маркирано значение в съвременния български език. По-късно изводите, до които те са достигнали, са повторени от други автори, но това е възможно обяснение защо чак до средата на ХХ век има само няколко предложения да се обособи категория, в рамките на която се реализира противопоставянето свидетелственост : несвидетелственост (Трифонов 1896, 1905; Цонев 1985; Костов 1939), но без да се посочи формалният показател на маркираната грамема.

За периода на Възраждането би могло да се обобщи, че значението *свидетелственост* е споменато единствено от анонимния рецензент на граматиката на Г. Миркович и С. Радулов. Първо то е доловено при имперфекта, а след това при аориста. Единствено при Г. Миркович корелативната двойка *минало определено* и *минало неопределено време* е използвана, за да се изрази идеята за свидетелско и несви-

детелско изказване (Куцаров 2007: 207). С. Радулов всъщност открива свидетелствеността при „неопределения“ аорист. До представата за това значение възрожденските книжовници стигат, след като съпоставят аористни и имперфектни форми, от една страна, с умозаключителни или преизказни, от друга. През XIX век в българското езиковедение е изразена идеята за съществуването на самостоятелна морфема **-х- (-ш-)**, която се интерпретира като маркер на предходността, а не на свидетелствеността.

ЛИТЕРАТУРА

- Александров 1987:** Александров, А. Универсален модус на изказване в българската темпорална система. [Aleksandrov, A. Universalen modus na izkazvane v balgarskata temporalna sistema.] // *Доклади от Втория международен конгрес по българистика*. София: БАН, 1988, № 3, 491 – 498.
- Богоров 1844:** Богоров, И. *Първичка българска граматика*. [Bogorov, I. Parvichka balgarska gramatika.] Букурещ: В типографията на Серд. В. Пенкович, 1844.
- Богоров 1848:** Богоров, И. *Първичка българска словница*. [Bogorov, I. Parvichka balgarska slovnitsa.] Стамбол: В тескарницата на Тадея Дивичиян, 1848.
- Бозвели, Васкидович 1835:** Бозвели, Н., Васкидович, Е. *Славеноболгарское детеводство*. [Bozveli, N., Vaskidovich, E. Slavenobolgarskoe detevodstvo.] Крагуевац: У Кнежеско-Србској типографии, 1835.
- Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1998:** Бояджиев, Т., И. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език*. [Boyadzhiev, T., I. Kutsarov, Y. Penchev. Savremenен balgarski ezik.] София: Петър Берон, 1998.
- Войников 1864:** Войников, Д. *Кратка българска граматика с упражнения*. [Voynikov, D. Kratka balgarska gramatika s uprazhneniya.] Пловдив: От книжарницата на Д. Манчев, 1864.
- Герджиков 1973:** Герджиков, Г. За спорните въпроси на българската темпорална система. [Gerdzhikov, G. Za spornite vaprosi na balgarskata temporalna sistema.] // *Известия на Института за български език*. София: БАН, 1973, № XII.
- Груев 1858:** Груев, Й. *Основа за българска граматика*. [Gruev, Y. Osnova za balgarska gramatika.] Белград: В правителствената книгопечатна, 1858.

- Зографски 1859:** Зографски, П. *Кратка славенска граматика*. [Zografski, P. Kratka slavenska gramatika.] Цариград: Книгопечатницата Ц. Вестника, 1859.
- Костов 1939:** Костов, Н. *Българска граматика*. [Kostov, N. Balgarska gramatika.] Пловдив: Хр. Г. Данов, 1939.
- Кръстьович 1859:** Кръстьович, Г. *Писма за някои си мъчности на българското правописание*. [Krastyovich, G. Pisma za nyakoi si machnosti na balgarskoto pravopisanie.] Цариград – Галата: В книгопечатницата на Д. Цанкова и Б. Миркова, 1859.
- Куцаров 2007:** Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. [Kutsarov, I. Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Куцаров 2017:** Куцаров, И. *Лекции по сравнителна граматика на славянските езици*. [Kutsarov, I. Lektsii po sravnitelna gramatika na slavyanskite ezitsi.] Ръкопис.
- Маслов 1968:** Маслов, Ю. С. *Бележки за някои основни понятия от общата морфология*. [Maslov, Yu. S. Belezhki za nyakoi osnovni ponyatiya ot obshtata morfologiya.] // *Български език и литература*. София: Министерство на народната просвета и Съюз на българските учители, 1968, № 1.
- Миркович 1860:** Миркович, Г. *Кратка и методическа българска граматика*. [Mirkovich, G. Kratka i metodicheska balgarska gramatika.] Цариград – Галата: В книгопечатницата на Д. Цанкова, 1860.
- Момчилов 1847:** Момчилов, И. *Писменица на славянски език*. [Momchilov, I. Pismenitsa na slavyanski ezik.] Белград: В правителствената книгопечатна, 1847.
- Момчилов 1868:** Момчилов, И. Н. *Грамматика за новобългарския език*. [Momchilov, I. N. Gramatika za novobalgarskiya ezik.] Русчук: В печатницата на Дунавската област, 1868.
- Павлович 1836:** Павлович, Х. *Грамматика славеноболгарска*. [Pavlovich, H. Gramatika slavenobolgarska.] Будима града: В Крал Юнг Университ. Типографии, 1836.
- Пашов 1974:** Пашов, П. *За основите при глаголното формообразуване в съвременния български книжовен език*. [Pashov, P. Za osnovite pri glagolnoto formoobrazuvane v savremenniya balgarski knizhoven ezik.] // *Български език*. София: БАН, 1974, № 6.
- Първанов 1870:** Първанов, Н. *Извод из българската граматика*. [Parvanov, N. Izvod iz balgarskata gramatika.] Русчук: В печатницата на Дунавската област, 1870.

- Първев 1975:** Първев, Х. *Очерк по история на българската граматика*. [Parvev, H. Ocherk po istoriya na balgarskata gramatika.] София: Наука и изкуство, 1975.
- Радулов 1863:** Радулов, С. *Учебник за български език*. [Radulov, S. Uchebnik za balgarskiy ezik.] Болград: В печатницата на Българското централно училище, 1863.
- Радулов 1870:** Радулов, С. *Начална граматика за изучение на български език*. [Radulov, S. Nachalna gramatika za izuchenie na balgarskiy yazik.] Болград: Печатница на централното училище, 1870.
- Рилски 1835:** Рилски, Н. *Българска граматика*. [Rilski, N. Bolgarska gramatika.] Крагуевац: У Княжеско-Сербской Типографии, 1835.
- Сичан-Николов 1858:** Сичан-Николов, Х. *Граматика или буквеница славенска*. [Sichan-Nikolov, H. Gramatika ili bukvenitsa slavenska.] Цариград – Галата: В книгопечатницата на Д. Цанкова и Б. Миркова, 1858.
- Стаменов 2021:** Стаменов, В. Граматичната морфема -х-/-ш- в българския език (исторически бележки). [Stamenov, V. Gramatichnata morfema -h-/-sh- v balgarskiya ezik (istoricheski belezhki).] // *Verba iuvenium*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2021, № 3, 58 – 73.
- Трифонов 1896:** Трифонов, Ю. [Рецензия]. [Trifonov, Yu. [Retsenziya].] // *Училищен преглед*. София: Министерство на народното просвещение, 1896, № 2, 305 – 320.
- Трифонов 1905:** Трифонов, Ю. Синтактични бележки за съединението на минало действително причастие с глагола съм в новобългарския език. [Trifonov, Yu. Sintaktichni belezhki za saedinenieto na minalo deystvitelno prichastie s glagola sam v novobalgarskiya ezik.] // *Периодично списание на Българското книжовно дружество*. София: Държавна печатница, 1905, № 3 – 4, 155 – 192.
- Хрулев 1859:** Хрулев, Т. *Българска граматика*. [Hrulev, T. Balgarska gramatika.] Букурещ: У типографията на Йосифа Романова и съдр.
- Цанкови 1852:** Цанков, А., Цанков, Д. *Grammatik der Bulgarischen Sprache*. Wien: In Commision bei Franz Leo, 1852.
- Цонев 1985:** Цонев, Б. Из синтаксата. Определени и неопределени форми в българския език. [Tsonev, B. Iz sintaksata. Opredeleni i neopredeleni formi v balgarskiya ezik.] // Б. Цонев. *История на българския език*. София: Наука и изкуство, 1985.
- Шишков 1872:** Шишков, Т. *Начална българска граматика*. [Shishkov, T. Nachalna balgarska gramatika.] В. Търново: Книгопродавница Момчилов и Сие, 1872.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА АДВЕРБИАЛНИТЕ ЛОКАТИВНИ МОДИФИКАТОРИ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ И РУСКИ ЕЗИК

Олга Чапърова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

ON THE ISSUE OF ADVERBIAL LOCATIVE MODIFIERS IN CONTEMPORARY BULGARIAN AND RUSSIAN

Olga Chaparova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The article investigates the adverbial means of expression as a component of the Functional-semantic field (abbreviated in the article as FSF) of locativity in contemporary Bulgarian and Russian. One of the ways to signal spatial relations is by using locative adverbs. In this study we take into consideration the symmetries and asymmetries in the system of locative adverbs in the two languages.

Key words: locativity, functional-semantic field, periphery of the FSF, Bulgarian-Russian parallels

Докладът е посветен на адвербиалните средства като фрагмент от функционално-семантичното поле (по-нататък ФСП) на локативността в съвременния български и руски език. Основната ни цел е да разгледаме най-специфичните прояви на междуезикова симетрия и асиметрия в системата на локативните наречия в двата славянски езика – въпрос, който не е бил обект на специализирано изследване в съвременната българистика, и то през призмата на учението за функционално-семантичните категории, създадено от А. В. Бондарко.

Както вече сме отбелязвали в друга публикация (вж. Моллова 2018), *ФСП на локативността* в съвременния български и руски език е със сложна структура. Конституентите на това поле се разпределят неравномерно, в което е и спецификата на всеки от сравнявани-

те езици. За разлика от българския език в руския език **ФСП на локативността** представлява полицентрично поле, което според А. В. Бондарко (Бондарко 1971, 1984а и др.) влиза в групата на полетата с **обстоятелствено ядро**¹. Друг автор – М. А. Азизова – също отбелязва, че категорията **локативност** се характеризира с полева структура в състава на ФСП. Срв.: „Различните нива на езикови средства, съставлящи ФСПЛ², се групират на основата на принципите за функционалност и инвариантност. В основата на ФСПЛ е семантичният инвариант на понятието за пространствена съотнесеност, който обединява многопластовите средства на езика, служещи за изразяването на различните варианти на дадената категория³“ (Азизова 2011: 152).

Предмет на настоящото изследване са **пространствените наречия** като един от най-разнообразните начини за изразяване на локативни отношения. Пространствените адвербиали заслужават особено внимание както поради честата им употреба (влизат в семантичната структура на много типове изречения), така и поради тяхното функционално значение (обхващат всички сфери на действителността). Голямо количество лингвистични разработки са посветени както на общите въпроси, свързани с описанието на категорията пространство, така и на отделните ѝ аспекти (Делева 2020; Спасова-Михайлова 1964; Блажев 1988; Всеволодова, Владимирски 1982; Вендина 1999; Гак 1996, 2000; Кубрякова 1997, 2000, 2004 и мн. др.). Начините за изследването на пространствените отношения позволяват да се отрази реалното им функциониране в езика – използването им в комуникативни дейности, където локативността встъпва като универсално организиращ център на речта: във всяко изказване се фиксира пространствената същност на света. Действително „пространствените значения са първоосновата на много езикови средства за изразяване както на равнището на думите, така и на нивото на структурата на изречението. Това потвърждава, че възприятието на пространството е едно от първите и елементарни прояви на познанието за човешкия свят“ (Гак 2000: 134). Известно е, че всеки реален предмет

¹ На този етап от изследването няма да се спираме подробно на спорния въпрос за полево ядро на локативността. Бихме могли да отбележим обаче, че според нас е по-основателно да се смята, че в ядрото на руската локативност стои предложният падеж в качеството му на специализирано граматично средство за изразяване на локативност. За разлика от ситуацията в руски в българския език отсъстват специализирани граматични локативни ядрени **модификатори** (термина въвежда И. Куцаров 1985), но се употребяват активно разнообразни средства от полевата периферия.

² Функционално-семантично поле на локативността.

³ Тук и до края на доклада преводът е мой – О. М.

се намира в пространството, най-често в състояние на вътрешна и външна динамика и във връзка с други обкръжаващи реалии. Предметите и живите същества встъпват в определени пространствени отношения, за изразяването на които съществуват различни средства (Галкина 2007). Едно от тези средства в съвременния български и руски език са наречията с локативна семантика. Използването им за изразяване на пространствени отношения е тясно свързано с обозначението на локализатора, обекта, по отношение на който се локализира друг обект. М. В. Всеволодова и Е. Ю. Владимирски определят пространствените отношения така: „Съположението в пространството на какъвто и да е предмет, действие (събитие), признак и пространствен ориентир е локум. Локум – това е пространство или предмет, спрямо който се определят местоположението на предмета (действието, признака) и характера на техните взаимоотношения (статични, динамични)“ (Всеволодова, Владимирски 1982: 6). Авторите лансират идеята, че пространствените отношения се изразяват не само във формите за имената, но и в семантичната структура на наречията и прилагателните. Аналогично е и мнението на В. Г. Гак, който отбелязва, че пространствените отношения в езика могат да се изразяват чрез предлози, падежни окончания, глаголи, глаголни префикси и наречия – срв.: „Говорейки за пространствени понятия, изразяващи се в езика, е необходимо да имаме предвид следното. Всеки път, когато говорим за пространствени отношения и начините за тяхното изразяване, ние преди всичко имаме предвид не това по какъв начин нашата пространствена представа за света се изразява в езиковата форма, а по какъв начин едни или други предмети получават пространствена характеристика [...] Обикновено такава характеристика се свързва с функционирането на различни пространствени елементи, към това число се отнасят и **наречията** (подч. е мое – О. М.), предлозите, префиксите и т.н.“ (Гак 1996: 91).

Както вече отбелязахме, във фокуса на нашите наблюдения са поставени именно **пространствените наречия**.

И в двата сравнявани езика те представляват основно средство за локализация, изразяват пространствено значение в тясна връзка с речевата ситуация и с позицията на говорещия или наблюдателя. Наречията, обозначаващи местоположение, отговарят на въпросите *къде, откъде, накъде, докъде* (в български език), *где, куда, откуда* (в руски език). В българския език за означаване на някои общи пространствени отношения се използват следните отименни наречия: *горе, долу, вътре, вън, близо, далече* и др.; същото значение имат и наречията, образувани с помощта на предлог: *нагоре, догоре, надолу, навътре, от-*

вътре, отвън, отблизо, отдалеч, надалеч, отляво, отдясно, отсреща, наляво, надясно, насреща, настрана, наоколо и др., или образувани с помощта на два предлога: *отзад, назад, напред* и др. Използването на пространствени наречия е свързано с обозначаването на позицията на обекта/субекта в пространството от гледна точка на **локализатора** (най-често това е говорещият субект) – *близо/далече* (бълг.), *близо/далеко* (рус.).

Голям дял в микросистемата на българските локативни адвербиали заемат местоименните наречия, които се разделят на: **показателни**: *тук (тука), там, насам, натам, нататък, оттук, оттам, отсам, оттатък, дотук* и др.; **въпросителни**: *къде (где, де), накъде, откъде, отгде (отде), докъде*; **относителни**: *където (гдето), накъдето, откъдето (отгдето, отдето), докъдето*; **неопределителни**: *някъде (нейде, негде), някъде си (нейде си, негде си), отнякъде, отнякъде си, нанякъде, нанякъде си, донякъде, еди -къде, еди-къде си, еди-откъде, еди-откъде си*; **отрицателни**: *никъде (нигде, нийде), наникъде, отникъде (отнигде)*; **обобщителни**: *всякъде (всъде), отвсякъде (отвсъде), навсякъде (навсъде), къде да е, накъде да е, откъде да е, къде-годе* (вж. по-подробно Бояджиев, Стоянов, Попов, ред. 1983).

Тези лексикални единици се използват широко в говорната и писмената практика. Срв.: *Тук* всяко място е бивше друго; ...мама ...зайче, ето **тук**, сочи на жилетката си горе вдясно, канинхен шие мама... ще бягаме, тати – немец, немец, ще убият него... („Времеубежище“, Георги Господинов)⁴; *За първи път, откакто бях там*, се смути, като че ли излезе от унеса си и ме погледна („Естествен роман“, Георги Господинов); *Апендиксът е отдясно. Няма какво да ви боли там* в ляво. Как така няма? Така. **Там** няма нищо. А мен точно това нищо ме боли („Физика на тъгата“, Георги Господинов); *Всички двигатели на пълна мощност, измъкни ни оттук* (БНК); *Махни се оттук*. Иди да гледаш бързеи и си проясни ума (БНК); *Оттам* излезе Сибил. Наистина беше Сибил. И гласът беше същият, и очите, и стойката (БНК); *Здрави стояха само грубите каменни зидове. Изоставена ферма, но не и пуста. Оттам* долитаха гневни виковете (БНК); *При затворите имаше стълбище, рядко използвано. Натам* го поведе краката му. Стъпалата бяха стръмни и опасни (БНК); *Бавно закрачи натам*. В коридорите и залите на Вечния домцил цареше хаос (БНК); *Ядеше корени и изсъхнали плодове, останали тук-там* по диворастящите овошки („Глина“, Виктория Бешлийска); *Оттук-*

⁴ При представяне на илюстративните примери са запазени оригиналният правопис и пунктуация.

оттам беше подочул, че става дума за грандиозен космически експеримент – напоследък криеха всичко от него, стария боец („Пътят към Сиракуза“, Алек Попов) и мн. др.

По отношение на словообразуването на местоименните локативните адвербиали в руския език можем да посочим следните групи: **показателни пространствени наречия:** *здесь, там, тут, туда; въпросителни:* *где, куда, откуда; неопределителни:* *где-то, откуда-то, куда-либо, как-нибудь, где-нибудь, куда-нибудь, когда-нибудь, кое-где, кое-куда, кое-когда; отрицателни:* *нигде, никуда, негде, некуда, неоткуда; обобщителни:* *езде, всюду, повсюду* (вж. подробно Шведова, ред. 1980 – 1982). Подобно на ситуацията в българския език те също се отличават с висока функционална активност. Срв.: *некоторым школьникам может казаться, что здесь их мучают, заставляют что-то делать...* (НКРЯ); *Теперь здесь сидела я и слушала лекцию об устройстве компьютера и его возможностях* (НКРЯ); *Видно было, что этот теленузик оказался здесь совершенно случайно!* (НКРЯ); *...если учишься в универе, то думаешь, что в школе лучше, и наоборот; ...но мне, честно сказать, в институте нравится больше – там тоже весело, группа у нас хорошая, оочень дружная, девчачья...* (НКРЯ); *Вопроса не поняла... логически (там и там свои плюсы и минусы). В школе беззаботнее, в институте свободнее* (НКРЯ) и др. под.

Наблюденията ни върху ексцерпирания материал показаха, че в българския език се наблюдава по-висока деривационна активност при локативните наречия, отколкото в руския език. Срв. напр. в бълг.: *тук – оттук, там – оттам, натам, тук-там, оттук-оттам; къде – откъде, накъде, закъде, навсякъде, отвсякъде, еди-къде си, къде да е, където и да е, някъде, нанякъде, донякъде, отнякъде* и др. Всяка от производните лексеми изразява различни нюанси на пространственото значение: *Най-важното е да се знае: къде, колко и как може* (БНК); *Искам да знам откъде идва, кой го е изпратил тук* (БНК); *Накъде отиваха, не знаеше* (БНК); *Закъде бързате толкова?* (БНК); *Огънят бушуваше навсякъде* (БНК); *Отвсякъде другаде мълчанието беше оглушително* (БНК); *[...] трябвало да се явя лично еди-къде си при еди кого си* (БНК); *И да се махат, къде да е, само по-далеч от това свирепо племе* (БНК); *Където и да е той и в което и време да е, аз също трябва да съм там* (БНК); *Трябва да е някъде около теб* (БНК); *Пътищата водят нанякъде* (БНК); *Ще пояздим заедно донякъде* (БНК); *Отнякъде долетя весел глас* (БНК).

В руския език се използват значително по-малко производни лексеми – срв.: *здесь* (разг. *тут*), *сюда*⁵ – *отсюда*, *туда* – *сюда*, *там*, *туда* – *оттуда*; *куда* – *откуда*, *куда-то*, *куда-либо*, *куда-нибудь*, *некуда*, *никуда*. Напр.: *С того и мучаюсь, что не пойму, куда несет нас рок событий!* (НКРЯ); *Там учителя с ума сходят, не поймут, откуда такое взялось* (НКРЯ); *А куда не вылетело, просто в мозг куда-то залетело [...]* (НКРЯ); *Тогда возвращаться некуда* (НКРЯ); *Да мы и сами без мобильника **никуда**, ведь это удобно* (НКРЯ).

Логично е да се предположи, че това явление в българския език (образуване на адвербиални лексеми чрез предпоставен предлог) може да се разглежда като своеобразна компенсация на изгубения граматически локатив. Както знаем, употребата на местния падеж без предлог „още в старобългарски е рядкост и се конкурира с други падежи или с групи от падежна форма + предлог“ (Ницолова 2005: 141).

Друга специфична особеност на българските пространствени наречия е свързана с това, че при част от тях паралелно с експликацията на семантиката **неопределено пространство** (срв.: *Ще пътувам до някъде с кола, а после ще продължа пеша* (БНК); *Възможно е да ни отведе донякъде* (БНК); *Или да ти помогна да стигнеш донякъде?* (БНК) и др.) се реализира и значението **степен на признака** (промяната се отразява и графично – чрез слято писане) – срв.: *Песента му донякъде ми хареса* (БНК); *Беше донякъде притеснен обаче* (БНК); *Усилията ѝ поддържаха донякъде*⁶ (БНК).

Прави впечатление и една съществена прилика между пространствените наречия в двата сравнявани езика: в микросистемата на тези наречия са ясно диференцирани значенията **покой** и **посока** (т.е. **статика/динамика**) срв.: *Иди сюда*, но: *Я здесь живу, играю, гуляю* и т.н. В българския език наречията **тук** и **там** се използват както за означаване на статично място в пространството, така и за посока – срв.: *Ела тук, отивам там*, но: *Аз живея тук, тук играя, тук се разхождам и др.* (подробно вж. Ницолова 1984). При прибавяне на предлог в позиция на префикс обаче производните наречия изразяват само **по-**

⁵ Разликата между *здесь* и *сюда*, *там* и *туда* е свързана с опозицията **покой** – **посока**.

⁶ Значението **степен на признака** се изразява и от пространственото наречие **дотома** – срв. *Някой умен, но не дотома умен, че те да могат да се възползват* (БНК); *Не вярвам да си дотома наивен* (Владо Трифонов). Други наречия от разглежданата група обаче (напр. **отнякъде**) изразяват единствено пространствени отношения – срв.: *Витоша е близо, но дебне ли спасение отнякъде...;* *Но все пак трябваше да започне отнякъде, нали?;* *Музиката се просмукваше отнякъде.*

*сока: Двете се запътиха точно **натам** (БНК); **Оттам** идва и реката (БНК); Какво те води **насам?** (БНК); **Ето** как пътуваха **затам** от Петербург или от Москва (БНК).*

Интерес представлява и въпросът за възможността пространствените наречия в двата езика да се променят в граматично отношение. Както отбелязват българските лингвисти, повечето от локативните адвербиали в нашия език могат да се степенуват, напр. *по-горе, най-долу, по-натам, най-отсам, по-нататък, най-отпред* и мн. др. Срв.: *Ако отборите имат взаимни победи помежду си, победителят се определя с посочените **по-горе** показатели – от 1 до 6 (БНК); Далече-далече, **най-долу** в града, часовникът на църквата започна да отмерва единайсет (БНК); Точно това беше мястото, или може би малко **по-натам** (БНК); **Най-отсам** беше зелената маса на планините (БНК); **По-нататък** сигурно щяха да излязат на някой градски площад, с приличен хан наблизо (БНК); Той щеше да е **най-отпред**, за да поздрави новия си съюзник (БНК).*

Подобна е ситуацията и в руския език (напр. *далеко – дальше, более далеко, менее далеко, наиболее далеко, наименее далеко, дальше всех, дальше всего; близко – ближе, более близко, менее близко, наиболее близко, наименее близко, ближе всех, ближе всего*) – срв.: *И тот, кого мы провозжаем, улетает надолго и **далеко**; А Новый год **дальше** пошёл, в другой часовой пояс (НКРЯ); А может быть и еще неизвестнее, с последствиями, идущими **более далеко** и уже вслепую (НКРЯ); [...] постепенно распадаются на ряды **более или менее далеко** отстоящих друг от друга скал (НКРЯ); [...] так как **наиболее далеко** волны проникают в глубь суши именно по рекам (НКРЯ); [...] они **наименее далеко** отстоят от своего родоначальника (НКРЯ); – Да, товарищи, мы летаем выше всех, **дальше всех**, быстрее всех – вот и залетели (НКРЯ); Общеизвестно, что в этой сфере мы шагнули **дальше всего** (НКРЯ); – нельзя **близко** наклоняться к книге, т. к. это может привести к развитию близорукости (НКРЯ); Ниже старого города, **ближе** к морю, новый район – бульвары, светлых тонов виллы (НКРЯ); Казалось, нельзя быть двум людям **более близко** друг от друга, чем были они, и в то же время огромная пропасть разделяла их (НКРЯ); Спросите об этом всех, кто знал **более или менее близко** Чехова (НКРЯ); Он признавал себя здесь человеком, **наиболее близко** стоящим к нему, и этого никому не хотел уступить (НКРЯ); Но это отнюдь не значит, что дело науки было **наименее близко** его сердцу [...] (НКРЯ); К примеру, стоял в тот момент **ближе всех** (НКРЯ); И все же, когда Солнце **ближе всего** к Земле – летом или зимой? (НКРЯ) и др.*

Наред с това руските наречия съдържат падежна семантика, напр.: *налево – слева, направо – справа, вверх – вверху, доверху, кверху, наверху, поверху, сверху; вниз – внизу*, в зависимост от това дали служат за изразяване на конкретно място, или движение в пространството. Срв.: *Эта клавиша – налево, эта – направо, эта – подпрыгнуть* (НКРЯ); *Животное видит предмет как бы с двух сторон – слева и справа* (НКРЯ); *Ирина любила бегать к морю и залезать с мальчишками на нефтяную вышку, на самый верх* (НКРЯ); *Трубку перевернули, и пузырёк воздуха оказался вверху* (НКРЯ); *Огромная гора загудела, задрожала, затряслась снизу доверху* (НКРЯ); *Горячий воздух восходил кверху стекловидными дрожащими столбами* (НКРЯ); *Наверху свежее, можно отдышаться и оглядеться* (НКРЯ); *И поверху городишко потихоньку укрывался белыми пеленами* (НКРЯ); *Сверху положить листья эстрагона и зелёный лук* (НКРЯ); *Дуб пламенными корнями вниз садился на своё место* (НКРЯ); *Слышимость такая, что даже вздох внизу разносится по всему амфитеатру* (НКРЯ).

В българския език също са запазили частично стари падежни форми (у П. Пашов „вкамнели“ – вж. Пашов 1989: 184), но старата падежна флексия в техния състав се е лексикализирала и функционира като суфикс – срв.: *горе, долу, нагоре, наземи, отгоре, надолу, отдолу* и др.

Ако обобщим накратко резултатите от направения анализ, можем да формулираме следните изводи:

1. Пространствените наречия се едни от най-често използваните периферийни средства във функционално-семантичното поле на локативността в съвременния български и руски език.
2. За разлика от ситуацията в българския език, където се наблюдава деривационна активност в микросистемата на пространствените адвербиали, словообразователните възможности на непроизводните локативни наречия в руския език са значително по-скромни.
3. Поради разпадане на падежната система в българския език (и в частност след отпадането на местния падеж) той не разполага със специални граматични средства за изразяване на локативност. Като своеобразна компенсация на това отсъствие се засилва ролята на пространствените предлози, част от които се използват като префиксоиди (несъщински представки) в състава на производните пространствени наречия. Тази роля на предлозите е важна и по още една причина: именно чрез тяхната употреба в състава на адвербиалните лексеми може да бъде изразено локативното значение *посока*.

В крайна сметка се оказва, че двата близкородствени езика при- тежават както общи черти, така и съществени различия при вербали- зацията на пространствени отношения. Какви са причините за същес- твуването на подобни различия, е въпрос, който заслужава специално внимание и ще бъде обект на бъдещи наши проучвания.

ЛИТЕРАТУРА

- Азизова 2011:** Азизова, М. Функционально-семантический подход к исследованию категории локативности в таджикском и английском языках. [Azizova, M. Funktsional'no-semanticheskiy podhod k issledovaniyu kategorii lokativnosti v tadzhikskom i angliyskom yazykah.] // *Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова*, 2011, 144 – 155. // <<https://cyberleninka.ru/article/n/funktsionalno-semanticheskiy-podhod-k-issledovaniyu-kategorii-lokativnosti-v-tadzhikskom-i-angliyskom-yazykah>> (12.10.2021).
- Блажев 1988:** Блажев, Бл. *Употребление конструкции направления и места в современном русском языке*. [Blazhev, Bl. Upotreblenie konstruktsii napravleniya i mesta v sovremennom russkom yazyke.] София: Народна просвета, 1988.
- Бондарко 1984а:** Бондарко, А. В. О грамматике функционально-семантических полей. [Bondarko, A. V. O grammatike funktsional'no-semanticheskikh poley.] // *Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка*. Москва: Наука, Т. 43, 1984а, № 6, 492 – 503.
- Бондарко, ред. 1971:** Бондарко, А. В. Локативность. [Bondarko, A. V. Lokativnost'.] // *Теория функциональной грамматики. Локативность. Бытийность. Посессивность. Обусловленность*. Ленинград: Наука, 1971, 5 – 46.
- Бояджиев, Стоянов, Попов, ред. 1983:** Бояджиев, Т., С. Стоянов, Попов, К. (ред.) *Грамматика на съвременния български книжовен език. Том II. Морфология*. [Boyadzhiev, T., Stoyanov, S., Popov, K. (ed.). Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Tom II. Morfologiya.] София: Изд. на БАН, 1983.
- Вендина 1999:** Вендина, Т. И. Пространство и время как параметры дискретизации макрокосмоса. [Vendina, T. I. Prostranstvo i vremya kak parametry diskretizatsii makrokosmosa.] // *Славянские этюды: Сб. к юбилею С. М. Толстой*. Москва: Индрик, 1999.
- Виноградов 1972:** Виноградов, В. В. *Русский язык (грамматическое учение о слове)*. [Vinogradov, V. V. Russkiy yazyk (grammaticheskoe uchenie o slove).] 2-е изд. Москва: Высшая школа, 1972.

- Всеволодова, Владимирски 1982:** Всеволодова, М. В., Е. Ю. Владимирский. *Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке.* [Vsevolodova, M. V., Vladimirskiy, E. Yu. *Sposoby vyrazheniya prostranstvennyh otnosheniy v sovremennom russkom yazyke.*] Москва: Русский язык, 1982.
- Гак 1996:** Гак, В. Г. Функционально-семантическое поле предикатов локализации. [Gak, V. G. *Funktsional'no-semanticheskoe pole predikatov lokalizatsii.*] // *Теория функциональной грамматики. Локативность. Бытийность. Поссесивность. Обусловленность.* Санкт-Петербург: Наука, 1996.
- Гак 2000:** Гак, В. Г. Пространство вне пространства. // *Логический анализ языка. Языки пространств.* [Gak, V. G. *Prostranstvo vne prostranstva.* // *Logicheskij analiz yazyka. Yazyki prostranstv.*] Москва: Языки русской культуры, 2000.
- Галкина 2007:** Галкина, И. А. Наречия места как средство выражения пространственной ориентации. [Galkina, I. A. *Narechiya mesta kak sredstvo vyrazheniya prostranstvennoy orientatsii.*] // *Вестник Томского государственного педагогического университета*, 2007, вып. 4 (67), 41 – 44.
- Делева 2020:** Делева, Н. *Пространственные предлоги в русском и болгарском языках (лексикографический аспект).* [Deleva, N. *Prostranstvennye predlogi v russkom i bolgarskom yazykah (leksikograficheskiy aspekt).*] София: Парадигма, 2020.
- Кубрякова 1997:** Кубрякова, Е. С. Язык пространства и пространство языка: К постановке проблемы. [Kubryakova, E. S. *Yazyk prostranstva i prostranstvo yazyka: K postanovke problemy.*] // *Изв. РАН. Серия лит. и яз.*, 1997. Т. 56, № 3, 22 – 31.
- Кубрякова 2000:** Кубрякова, Е. С. О понятиях места, предмета и пространства. // *Логика языка. Языки пространств.* [Kubryakova, E. S. *O ponyatiyah mesta, predmeta i prostranstva.* // *Logika yazyka. Yazyki prostranstv.*] Москва: Языки русской культуры, 2000.
- Кубрякова 2004:** Кубрякова, Е. С. *Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира.* [Kubryakova, E. S. *Yazyk i znanie: Na puti polucheniya znaniy o yazyke: Chasti rechi s kognitivnoy tochki zreniya. Rol' yazyka v roznanii mira.*] / Рос. Академия наук. Ин-т языкознания. – Москва: Языки славянской культуры, 2004.
- Куцаров 1985:** Куцаров, Ив. *Очерк по функционально-семантична граматика на българския език.* [Kutsarov, Iv. *Ocherk po funktsionalno-semantichna gramatika na balgarskiya ezik.*] Пловдив: Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, 1985.

- Моллова 2018:** Моллова, О. Сущность и понимание понятий функционально-семантическая категория и функционально-семантическое поле в диахронном и синхронном аспектах лингвистических исследований. [Mollova, O. Sushhnost' i ponimanie ponyatiy funktsional'no-semanticheskaya kategoriya i funktsional'no-semanticheskoe pole v diahronnom i sinhronnom aspektah lingvisticheskikh issledovaniy.] *Международна научно-практическа конференция за млади учени – магистри и докторанти „Язык. Коммуникация. Культура“*. Альманах научных статей молодых ученых. Държавен институт по руски език „А. С. Пушкин“, Москва, 2018 г., стр. 87 – 89. // <Almanah_LCC-2018.pdf (pushkin.institute)> (12.10.2021).
- Ницолова 1984:** Ницолова, Р. *Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език*. [Nitsolova, R. Pragmatichen aspekt na izrechenieto v balgarskiya knizhoven ezik.] София: Народна просвета, 1984.
- Ницолова 2005:** Ницолова, Р. *Аргументна структура. Проблеми на простото и сложното изречение*. [Nitsolova, R. Argumentna struktura. Problemi na prostoto i slozhnoto izrechenie.] София, 2005.
- Пашов 1989:** Пашов, П. *Практическа българска граматика*. [Pashov, P. Prakticheskа balgarska gramatika.] София: Народна просвета, 1989.
- Спасова-Михайлова 1964:** Спасова-Михайлова, С. Една особеност във функцията на пространствените предлози в български език (с оглед на функцията им в другите славянски езици). [Spasova-Mihaylova, S. Edna osobenost vav funktsiyata na prostranstvenite predlozi v balgarskiya ezik (s ogled na funktsiyata im v drugite slavyanski ezitsi).] // *Български език*, 1964, № 4 – 5, 6.
- Шведова, ред. 1980 – 1982:** Ред. Н. Ю. Шведова. *Русская грамматика* [в 2 т.] [Red. N. Yu. Shvedova. Russkaya grammatika [v 2 t.] Москва: Наука, 1980 – 1982.

ЕЛЕКТРОННИ КОРПУСИ

Български национален корпус (БНК): Български национален корпус (bas.bg) (12.10.2021)

Национальный корпус русского языка (НКРЯ): Национальный корпус русского языка (ruscorpora.ru)(12.10. 2021)

**ФУНКЦИОНАЛНО-СЕМАНТИЧНИ ПАРАЛЕЛИ
МЕЖДУ АНГЛИЙСКИТЕ ПРИЛАГАТЕЛНИ ИМЕНА
НА *-ABLE/-IBLE* И Т.НАР. СЕГАШНИ СТРАДАТЕЛНИ
ПРИЧАСТИЯ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
(НАБЛЮДЕНИЕ ВЪРХУ ПРЕВОДНИ ТЕКСТОВЕ)**

Диана Мъркова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**FUNCTIONAL-SEMANTIC PARALLELS BETWEEN THE
ENGLISH ADJECTIVES ENDING IN THE SUFFIX
-ABLE/-IBLE AND THE BULGARIAN
“PRESENT PASSIVE PARTICIPLES”
(BASED ON TRANSLATION TEXTS)**

Diana Markova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The aim of this paper is to trace the functional-semantic parallels between the English *-able/-ible* adjectives and the Bulgarian deverbatives ending in the suffix *-м/-ем (-m/-em)*. It provides a comparison between the two groups based on examples from Bulgarian and English translations and illustrates their similarities and differences. The study attempts to answer the question to what extent the English *-able/-ible* adjectives and the Bulgarian present passive participles can be considered as functional-semantic equivalents.

Key words: present passive participles, adjectives, deverbatives, functional-semantic equivalents

Обект на изследване в настоящата статия са функционално-семантичните паралели между английските прилагателни имена, завършващи на суфикс *-able/-ible*, и българските deverбативи на *-м/-ем* (т.е. групата на т.нар. сегашни страдателни причастия в съвременния български език). Целта на изследването е да се направи съпоставка

между посочените словообразователни типове, като се сравни употребата им при преводни текстове и се потърси отговор на въпроса до каква степен могат да бъдат приемани като функционално-семантични еквиваленти. Екскерпиран е голям корпус от илюстративен материал от съвременната английска и българска литература¹, при който са проследени сходствата и различията между английските адективи на *-able/-ible* и българските девербативи на *-м/-ем*.

1. Като изходна основа на изследването се приема тезата, че т.нар. сегашни страдателни причастия в българския език често са представяни като преводни съответствия на разглежданите английски прилагателни, тъй като и двата словообразователни типа притежават модална и пасивна семантика и се характеризират със значение „възможност да се прояви действието или състоянието, назовани чрез производния глагол“ (Гугуланова 2005: 22). Подобни наблюдения имат и изследователи като Б. Дикова (Дикова 2001), В. Накова (Накова 2008), М. Анастасова (Анастасова 2017), което свидетелства за актуалността на разглежданото явление. През годините различни учени са предлагали като функционални еквиваленти на българските девербативи на *-м* отглаголни образувания от различни чужди езици: напр. Х. Валтер (1981) съпоставя немски и български преводи и открива, че на т.нар. сегашно страдателно причастие обикновено отговарят немските отглаголни прилагателни на *-bar* и *-lich*; В. Накова (2009) в съпоставителна статия между български и румънски език предлага тезата си за съществуването на сходства между девербативите на *-м/-ем* и румънския супин (наследен от латинския език), а М. Зозикова (2014) набелязва приликите и разликите между българските и руските отглаголни образувания, завършващи на суфикс *-м*.

В съвременното българско езикознание най-често срещана е хипотезата за препокриването на английските адективи на *-able/-ible* с българските девербативи на *-м*. В статията си „За т.нар. сегашно страдателно причастие с оглед на функционалната стилистика“ (2001) Б. Дикова говори за продуктивната употреба на разглеждания тип девербативи в съвременния български език, като според нея причината

¹ Важно е да уточним, че водещи за нашето изследване са наблюденията върху българските преводни еквиваленти на английските адективи на *-able/-ible*, което обяснява количествения превес на англоезичните източници. Включването и на текст от най-новата българска литература в превод на английски език е мотивирано от желанието ни да проверим дали функционално-семантичната еквивалентност е налице и при обратен транслационен процес.

се корени в аналогията им с английските адективи на *-able*: „Тенденцията към повишена честота на употреба на *м*-прилагателни в съвременните делови текстове може да бъде обяснена с чуждоезиково влияние – в английския език една от продуктивните наставки при адективното словообразуване е *-able*, с нея се образуват прилагателни имена със значение за възможност да се извърши или понесе действието“ (Дикова 2001). Като доказателство за английското влияние изследователката изтъква факта, че най-честата употреба на т.нар. сегашно страдателно причастие е в законодателството, където „текстовете са съобразени с международните стандарти“ (Дикова 2001, пак там). Това може да послужи по-нататък като обяснение защо преводите на художествена литература съзнателно избягват употребата на сегашни страдателни причастия (при наличие на преводен еквивалент) – вероятно поради употребата им предимно в официално-деловия стил.

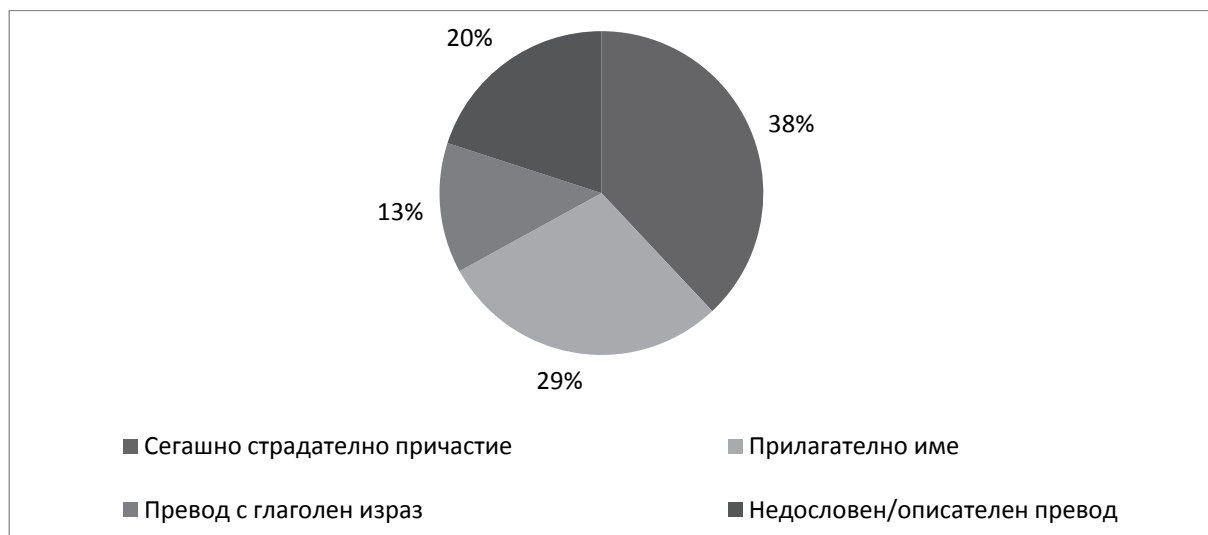
В. Накова (2008) набелязва същата аналогия с високата продуктивност на българските девербативи на *-м*: „Високата честота е продиктувана до голяма степен и от междуезикови влияния, най-вече от страна на английския – като съответствие на формите на *-able*, и особено силно в жаргона, свързан с компютърните технологии“ (Накова 2008: 63). Авторката отбелязва и неологични форми, образувани като резултат от нуждата да се намери преводен еквивалент на чужди думи, напр. *анализируем, транспортируем, актуализируем* (пак там). Към тях могат да се добавят и съвсем скоро навлезли в езика неологизми като *рециклируем* (от ‘recyclable’), *редактируем* (от ‘editable’) и *продаваем* (от ‘marketable’).

Повече информация относно семантиката на двата разглеждани словообразователни типа и произхода на суфиксите *-able* и *-ible* може да се открие в съпоставителната статия на М. Анастасова (2017). В нея се отбелязва, че в съвременния английски език категорията на прилагателните имена, завършващи на *-ble*, също е продуктивна, а суфиксът е от латински произход и е възприет в езика около 13. век покрай френското влияние. Изследователката сравнява етимологията на маркерите *-ble* и *-м* и стига до извода, че и двата форманта имат сходна роля и изразяват една и съща семантика, а също така и че двата типа разглеждани отглаголни образувания притежават както модално, така и пасивно значение (Анастасова 2017: 13). Друга прилика с българското сегашно страдателно причастие е, че английските адективи не са „чисти прилагателни“, а са образувани от глаголна основа със суфикс *-ble*, като гласната зависи от глаголната основа (както вече

доказахме за българските девербативи на **-м** в предишна статия относно формантите, участващи в образуването им)².

2. На базата на систематизираните дотук становища настоящото изследване има за цел да докаже чрез примери от художествената литература доколко има основание да се приеме или отхвърли първоначалната хипотеза. Примерите са ексцерпирани от следните заглавия от художествената литература: “Atonement” – Ian McEwan, 2002 („Изкупление“ – Иън Макюън, прев.: Ангел Игов, 2009), “Harry Potter and the Deathly Hallows” – J. K. Rowling, 2007 („Хари Потър и Даровете на смъртта“ – Дж. К. Роулинг, прев.: Емилия Л. Масларова, 2007), “Dandelion Wine” – Ray Bradbury, 1957 („Вино от глухарчета“ – Рей Бредбъри, прев.: Жени Божилова, 1979), “Where the Crawdads Sing” – Delia Owens, 2018 („Където пеят раците“ – Делия Оуенс, прев.: Лидия Шведова, 2019), „Физика на тъгата“ – Георги Господинов, 2014 (“Physics of Sorrow”, прев.: Анджела Родел, 2015). Като приложение са добавени таблици с преводните еквиваленти, изведени от примерите (**86** съответствия на сегашни страдателни причастия с английски адективи на **-able** срещу **27** съответствия на **-ible**)³.

3. Превод от английски на български език

Преводни съответствия на английските прилагателни имена на български

² Вж. Мъркова 2021: „Към въпроса за формантите, с които се образува т.нар. сегашно страдателно причастие в съвременния български език“.

³ Вж. Приложения 1 и 2.

Екскерпирани примери с английски прилагателни имена на *-able/-ible* от съвременната англоезична литература:

„Изкупление“ – *Иън Макюън*: общо **155**, на които в българския превод съответстват: **50** примера със сегашно страдателно причастие, **46** – недословен превод, **43** – с прилагателни имена, **16** – с глаголен израз.

„Хари Потър и Даровете на смъртта“ – *Дж. К. Роулинг*: общо **106**, на които съответстват: **50** примера със сегашно страдателно причастие, **22** – с прилагателно име, **22** – с глаголен израз, и **12** – недословен превод.

„Вино от глухарчета“ – *Рей Бредбъри*: общо **39**, на които съответстват **20** прилагателни имена, **13** сегашни страдателни причастия, **4** описателни превода, **2** глаголни израза.

„Където пеят раците“ – *Дилия Оуенс*: общо **32**, на които съответстват **14** сегашни страдателни причастия, **12** прилагателни имена, **3** глаголни израза и **3** недословни превода.

3.1. Примери с т. нар. сегашно страдателно причастие (общо 38%)

Както личи от диаграмата и статистиката, значителна част от екскерпираните примери на английските адективи на *-able/-ible* намират преводен еквивалент в лицето на българските девербативи на *-м/-ем* (в три от книгите е водещ избор при превод, с едно изключение – „Вино от глухарчета“, 1979 г.), където прилагателните имена са със седем повече). Може да се отчете фактът, че се среща с по-завишена употреба в най-новата преводна английска литература (срв. „Хари Потър и Даровете на смъртта“, 2007 г.), където е предпочитано преводно съответствие в около 50% от случаите (**50** примера със сегашно страдателно причастие срещу **22** примера с прилагателно име и **22** примера с глагол). Тези статистически данни служат като потвърждение на тезата за високата му продуктивност в съвременния език и безспорното английско влияние (голяма част от новообразуваните девербативи на *-м/-ем* са дословно преведени по модел на вече съществуващи английски адективи на *-able/-ible*, вж. Приложение 1 и Приложение 2). Срв:

He wanted to see it happen, the destruction of this one, inexplicable danger – „Искаше да вижда как се случва, как ще ликвидира тази **необяснима** опасност“ („Хари Потър и Даровете на смъртта“); *A single invisible line on the air touched his brow and snapped without a sound* – „Една-единствена **невидима** паяжинова нишка, опъната във въздуха,

докосна челото му и се раздра безшумно“ („Вино от глухарчета“); ...and to ask anybody inside would seem **unthinkable** – „...и за нея беше **немислимо** да покани когото и да било вътре“ („Където пеят раци-те“); *It was possible that the contemplation of a crooked finger, the **unbearable** idea of other minds and the superiority of stories over plays were thoughts she had had on other days* – „Може би съзерцаването на сгъ-ващия се пръст, **непоносимата** мисъл за чуждите умове и превъзход-ството на разказите над пиесите ѝ бяха хрумнали в други дни“ („Из-купление“).

3.2. Превод с прилагателно име (общо 29%)

Прилагателните имена се откриват като преводни еквиваленти в случаи, когато на конкретното английско прилагателно на **-able/-ible** не съответства сегашно страдателно причастие в българския език, с изключение на някои небуквални или описателно предадени примери, при които е надделял субективният поглед на преводача (вж. 3.3.). Напр. в романа „Изкупление“ голям процент от случаите на превод с прилагателно име е при примери, където в оригинал фигурират английски адективи като (**im**)possible, terrible, horrible, които на български се превеждат единствено с прилагателните (не)възможен, ужасен, страшен. Превод с други прилагателни имена: *The prologue rose to its reasonable climax* – „Прологът достигна до логичната си кулминация“ (reasonable = разумен) („Изкупление“); *Did her sister really matter to herself, was she as valuable to herself as Briony was?* – „Сестра ѝ също ли има такова значение за себе си, толкова ли е ценна, както Брайъ-ни?“ („Изкупление“); *Longer would have required the mastery of some formidable tantric art* – „По-дълго съдържане би изисквало владееенето на някакво чутовно тантрическо изкуство“ (formidable = страховит) („Изкупление“).

3.3. Примери за описателен или недословен превод (общо 20%)

Съществуват случаи на недословен или описателен превод, при които е трудно или почти невъзможно да се възстановят съответстви-ята, тъй като въпреки наличието на сегашно страдателно причастие е взето друго преводаческо решение. Срв. – в следния пример английс-кото прилагателно **predictable** може да бъде преведено като „предска-зуем свят“, но въпреки това е използван изразът „свят без изненади“: *For there was a world completely set in place, predictable, certain, sure, with its bright silver slots [...]* – „Защото този павилион представляваше

цял един приказен свят, положен там завинаги, свят познат и сигурен, установен, свят без изненади, с неговите лъскави сребърни процепи за монети [...]“ („Вино от глухарчета“).

Подобни решения са взети с цел да се съхрани авторовият глас, както и преводът да не бъде лишен от художественост, тъй като вероятно преводачът възприема т.нар. сегашни страдателни причастия като „канцеларизми“, напр.: [...] *she could not look anywhere, in this very instant, save into her heart, and there she would find nothing but uncontrollable repugnance and a will to fear* – „...в този миг не можеше да се позове на никого освен на собственото си сърце, а в него сега нямаше нищо друго освен безпомощно объркване и желание да се подчини на страха“ („Вино от глухарчета“). В случая на *uncontrollable* съответства *неконтролируем*, но вероятно е преведено по друг начин поради книжната му и ограничена употреба (най-често в официално-деловия стил).

3.4. Примери с глаголен израз (общо 13%)

Като особено ценни определяме примери, в които преводачът е взел решение да предаде английските прилагателни на *-able/-ible* с глаголни изрази, включващи глаголи, изходни при образуването на съответните девербативи на *-м* (примери като *unforgivable curse* – *непростимо проклятие*, което съответства на израза ‘*проклятие, което не може да бъде простено*’). При превода с изходен глагол ясно личи запазената модална и пасивна семантика, изразявана както от английските адективи, така и от българските девербативи на *-м*. Подобни примери, при които са видими изходните глаголи за образуване на девербативите, служат като доказателство за съхранената глаголеност на част от т.нар. сегашни страдателни причастия, а също така и като аргумент срещу твърденията за пълната им адективация, респ. за изключването им от съвременната партиципиална система.

Harry clutched at his excruciatingly painful face, which felt unrecognisable beneath his fingers – „Хари обхвана с ръце лицето си, но го проряза убийствена болка и не успя да го познае под пръстите си“ (букв. *неразпознаваем*; възможна замяна с ‘не можеше да бъде раз/познат’) („Хари Потър и Даровете на смъртта“); *The stone was so worn that it was hard to make out what was engraved there, though there did seem to be a triangular mark beneath the nearly illegible name* – „Камъкът беше толкова разрушен, че беше почти невъзможно да се различи какво е изсечено върху него, и все пак под името май наистина имаше триъгълен знак“ (букв. *неразличим*) („Хари Потър и Даровете на смъртта“); *She had leukemia. Rosemary said it was possibly treatable*,

but she refused all medications. – „Била е болна от левкемия. Роузмари каза, че би могла да се излекува, но тя отказвала всички лекарства“ (букв. *лечима*) („Където пеят раците“); *Only hemorrhages and fires were permissible reasons for a nurse to run* – „Само при кръвоизливи и пожари сестрата можеше да си позволи да подтичва“ (букв. *допустим*) („Изкупление“).

Отново глаголен израз се използва и в случаите, когато на дадено прилагателно на **-able/-ible** не съответства сегашно страдателно причастие по обективни причини: такава словоформа липсва в съвременния български език, но може формално да бъде образувана от изходния глагол (напр. *разчитам* – **разчитаем*). Срв.: *Life had made her an expert at mashing feelings into storable size* – „Животът я беше научил да замесва нещо толкова чувства, колкото можеше да поеме“ („Където пеят раците“); *The mussel money turned out to be more reliable than the Monday money she ever had* – „На парите от миди можеше да се разчита повече, отколкото на парите, които получаваше в понеделник“ („Където пеят раците“); *We already knew you were an unreliable bit of scum* – „Вече знаехме, че си боклук и на теб не може да се разчита“ („Хари Потър и Даровете на смъртта“); *There was the unmistakable sound of knuckles hitting flesh.* – „Чу се звук, който не можеше да бъде сбъркан: кокалчета на пръсти, ударили плът“ („Хари Потър и Даровете на смъртта“).

4. Превод от български на английски език

Направено е сравнение и между оригинал на български език и превод на английски, за да бъде проследен обратният процес. Смятаме, че това е нужно, за да се отговори на въпроса дали има достатъчно основания разглежданите словообразователни типове да се смятат за преводни еквиваленти. За целта е избрана книга от съвременната българска литература – „Физика на тъгата“ от Георги Господинов (2011), с превод на английски “Physics of Sorrow” – Анджела Родел (2015). От оригиналния български текст са ексцерпирани общо **79** примера на т.нар. сегашни страдателни причастия, на които съответстват **65** случая на **-able/-ible** срещу едва **14**, предадени с друг тип прилагателни (съотношението е близо 5 : 1). Това е забележително превъзходство на адективите на **-able/-ible** като преводен еквивалент на българските деевербативи на **-м/-ем**. Срв.:

„Ето първите стъпки на страха, все още *незабележими*, тихи, само предположение, което е отхвърлено веднага“ – *Now here come the first steps of fear, still imperceptible, quiet, merely a suspicion that is rejected immediately*; „Гледката на умиращи динозаври е едно от най-

непоносимите неща, които съм виждал“ – *The sight of the dying dinosaurs is one of the most **unbearable** things I have seen*; „Отсъствието на думата не отменя страха, напротив, натрупва още повече, прави го още по-**непоносим**, премазващ“ – *The absence of the word does not negate the fear, on the contrary, it heaps up ever higher, making it even more **intolerable**, crushing*; „Говорят **непазбурваем** език – райски или фински?“ – *They are speaking an **unintelligible** language – angelic or Finnish?*

Откриват се и примери за автори неологизми със сегашни страдателни причастия, преведени по съответствие с прилагателно име на **-able/-ible**. Срв.:

„Аз знам, не се вижда, защото вътре е мрак, **неосветим**, трупан с векове мрак“ – *I know nothing can be seen, because inside is darkness, an **unilluminable**, centuries-deep darkness*; „Какво би могло да събира подобни **несъбираеми** неща?“ – *What could hold a collection of such **uncollectable** things?*; „Дори когато отворила по невнимание онзи плик, който пощальонът скришно мушнал в ръцете ѝ само с една очертана бебешка ръка и един **непачетим** адрес, тя нищо не казала [...]“ – *Even when she carelessly opened that envelope which the postman had furtively pressed into her hands, with only a baby’s handprint and an **unreadable** address, she didn’t say anything.*

5. Изводи

След направените дотук наблюдения и анализа на ексцерпираниите примери от съвременната английска и българска литература може да се обобщи, че има значителни доказателства в подкрепа на тезата, че английските отглаголни прилагателни имена, завършващи на суфикс **-able/-ible**, и българските девербативи на **-м/-ем** са функционално-семантични еквиваленти. Може да се заключи, че процесът е двупосочен, тъй като съответствията не се регистрират само при преводи от английски на български, но и обратно – от български на английски. В процентно съотношение се открива значително превъзходство на английските адективи на **-able/-ible** като преводен еквивалент на т.нар. сегашни страдателни причастия в английски превод на български текстове, както и обратният процес – девербативите на **-м/-ем** са най-честият предпочитан избор от преводачите за предаване на разглежданите английски прилагателни в преводите на български език. Неви-наги обаче разглежданият тип адективи са превеждани със съответните т.нар. сегашни страдателни причастия, дори и те да съществуват в съвременния език – такива случаи фигурират в графата „Описателен или недословен превод“, тъй като фактор при тях е субективният пог-

лед на преводача. Особено внимание е обърнато на примери, при които преводачът е взел решение да представи английските прилагателни на *-able/-ible* с глаголен израз, при който може да се открие изходният глагол, служещ за образуване на съответните девербативи на *-м/-ем* (напр. *unforgettable mistake* – *незабравима грешка* – ‘грешка, която не може да се забрави’). Такива примери подкрепят идеята за съхранената глаголност на част от т.нар. сегашни страдателни причастия и употребата им като специализирани средства за изразяване на модалното значение *възможност*, респ. за възстановяването на статута им като пълноправен член на партиципиалната система.

ЛИТЕРАТУРА

- Анастасова 2017:** Anastasova, M. English *-able/-ible* adjectives and their counterparts in Bulgarian. // *Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А. Обществени науки, изкуство и култура*, том IV, Пловдив, 2017, 8 – 13.
- Валтер 1981:** Валтер, Х. Към проблема за мястото на т.нар. сегашно страдателно причастие в системата на съвременния български книжовен език. [Valter, H. Kam problema za myastoto na t.nar. segashno stradatelno prichastie v sistemata na savremenniya balgarski knizhoven ezik.] // *Език и литература*, 1981, кн. 5, 103 – 108.
- Гугуланова 2005:** Гугуланова, Ив. *Българските причастия и деепричастия в славянски контекст*. [Gugulanova, Iv. Balgarskite prichatiya i deerprichastiya v slavyanski kontekst.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2005.
- Дикова 2001:** Дикова, Б. За т.нар. сегашно страдателно причастие с оглед на функционалната стилистика. [Dikova, B. Za t.nar. segashno stradatelno prichastie s ogled na funktsionalnata stilistika.] // *Българска електронна лингвистична библиотека „Стефан Гърдев“*, 2001. <http://belb.info/personal/dikova/Bistra_Dikova_2.htm> (8.01.2022)
- Зозикова 2014:** Зозикова, М. О природе и функциях отглагольных образований на *-м(ый)* и *-м* в русском и болгарском языках. [Zozikova, M. O prirode i funktsiyah otglagol'nyh obrazovanij na -m(yj) i -m v russkom i bolgarskom yazykah.] // *Съпоставително езиковедие*, бр. 4. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014, 5 – 14.
- Накова 2008:** Накова, В. Възраждане на сегашното страдателно причастие в съвременната българска реч. [Nakova, V. Vazrazhdane na segashното stradatelno prichastie v savremennata balgarska rech.] // *Romanoslavica*, Vol. 45, 2009, 59 – 68.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

Английски прилагателни имена на <i>-able</i>	Български девербативи на <i>-м/-ем</i>
<i>acceptable</i>	допустим
<i>achievable</i>	постижим, достижим, осъществим
<i>attainable</i>	постижим, достижим
<i>changeable</i>	изменяем, променим
<i>conceivable</i>	мислим, въобразим
<i>controllable</i>	контролируем
<i>dependable</i>	зависим
<i>dispensable</i>	заменим
<i>distinguishable</i>	различим, отличим, разпознаваем
<i>foreseeable</i>	предвидим, обозрим
<i>honourable</i>	почитаем, уважаем
<i>imaginable</i>	въобразим
<i>immeasurable</i>	неизмерим
<i>impeccable</i>	непогрешим
<i>impenetrable</i>	непроницаем, неразбираем
<i>imperturbable</i>	невъзмутим
<i>implacable</i>	неумолим
<i>impregnable</i>	неуязвим, непревземаем
<i>improbable</i>	необясним
<i>incalculable</i>	неизчислим
<i>inconceivable</i>	немислим, невъобразим
<i>incurable</i>	нелечим
<i>indefinable</i>	неопределим
<i>indescribable</i>	неописуем
<i>indistinguishable</i>	неразличим
<i>indispensable</i>	незаменим, необходим
<i>indomitable</i>	неукротим, непобедим
<i>inexorable</i>	неуморим, неумолим
<i>inevitable</i>	неминуем
<i>inexplicable</i>	необясним
<i>inseparable</i>	неделим
<i>inscrutable</i>	неразгадаем, неразбираем
<i>intolerable</i>	непоносим, нетърпим
<i>invulnerable</i>	неуязвим

<i>irrefutable</i>	неоспорим, неопровержим
<i>irreparable</i>	непоправим
<i>irreplaceable</i>	незаменяем, невъзвратим
<i>irrevocable</i>	необратим
<i>irritable</i>	дразним, възбудим
<i>memorable</i>	незабравим
<i>noticeable</i>	забележим
<i>passable</i>	проходим
<i>predictable</i>	предвидим, предсказуем
<i>recognisable</i>	разпознаваем
<i>repeatable</i>	повторяем
<i>rescuable</i>	обратим
<i>stackable</i>	сгъваем
<i>tolerable</i>	поносим, търпим
<i>treatable</i>	лечим
<i>unacceptable</i>	недопустим
<i>unassailable</i>	непробиваем, неопровержим
<i>unattainable</i>	недостижим, непостижим
<i>unbearable</i>	непоносим, нетърпим
<i>unbeatable</i>	непобедим
<i>unbelievable</i>	невъобразим
<i>unbreakable</i>	ненарушим
<i>unchallengeable</i>	неоспорим
<i>unchangeable</i>	непроменим
<i>uncollectable</i>	несъбираем
<i>uncontrollable</i>	неконтролируем, неуправляем, неудържим, неумолим
<i>undeniable</i>	неопровержим, неоспорим
<i>understandable</i>	разбираем
<i>undetactable</i>	недоловим, неоткриваем
<i>unendurable</i>	непоносим
<i>unfathomable</i>	неизмерим, необясним, неразгадаем
<i>unforeseeable</i>	непредвидим
<i>unforgettable</i>	незабравим
<i>unforgivable</i>	непростим
<i>unilluminable</i>	неосветим
<i>unimaginable</i>	невъобразим
<i>unknowable</i>	непознаваем

<i>unmemorable</i>	незапаметим
<i>unmistakeable</i>	непогрешим
<i>unpredictable</i>	непредвидим, непредсказуем
<i>unprovable</i>	недоказуем
<i>unrecognizable</i>	неузнаваем, неразпознаваем
<i>unreadable</i>	букв. неразчетим, непроницаем, неразгадаем, неразбираем
<i>unrefusable</i>	неопрровержим, непобедим
<i>unsolvable</i>	неразрешим
<i>unspeakable</i>	неописуем, неизразим
<i>unsteerable</i>	неуправляем, неудържим
<i>unthinkable</i>	немислим, невъобразим
<i>untouchable</i>	недосегаем, недостижим
<i>untreatable</i>	нелечим
<i>venerable</i>	почитаем, уважаем
<i>vulnerable</i>	уязвим

ПРИЛОЖЕНИЕ 2

Английски прилагателни имена на <i>-ible</i>	Български девербативи на <i>-м/-ем</i>
<i>comprehensible</i>	разбираем
<i>controvertible</i>	оспорим, опровержим
<i>discernible</i>	различим, видим, доловим
<i>eligible</i>	избираем
<i>feasible</i>	осъществим, изпълним
<i>illegible</i>	неразличим
<i>imperceptible</i>	незабележим, неуловим
<i>incomprehensible</i>	неразбираем
<i>incontrovertible</i>	неопровержим, неоспорим
<i>incorrigible</i>	непоправим
<i>indelible</i>	незаличим
<i>indiscernible</i>	неразличим, невидим, недоловим
<i>inexhaustible</i>	Неизчерпаем, неизтощим, неуморим
<i>inexpressible</i>	неизразим
<i>intangible</i>	неосезаем, неуловим, недоловим
<i>invincible</i>	непобедим, несломим
<i>invisible</i>	невидим, незабележим, незрим
<i>irreducible</i>	непоправим, неизлечим
<i>irrepressible</i>	неудържим, неукротим
<i>irresistible</i>	неустойим, неотразим, непреодолим, неудържим
<i>irreversible</i>	необратим, неотменим
<i>negligible</i>	пренебрежим
<i>permissible</i>	допустим
<i>reversible</i>	обратим
<i>tangible</i>	осезаем, доловим
<i>unintelligible</i>	неразбираем
<i>visible</i>	видим

**ЗА ГЛАГОЛНАТА ФОРМА *HUBE CANTADO*
В СЪВРЕМЕННИЯ ИСПАНСКИ ЕЗИК
И НЕЙНИТЕ ФУНКЦИОНАЛНИ ЕКВИВАЛЕНТИ
В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК**

Полина Табакова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**DISCUSSING THE VERB FORM *HUBE CANTADO* IN
MODERN SPANISH AND ITS FUNCTIONAL EQUIVALENTS
IN BULGARIAN**

Polina Tabakova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The object of the present article is the verb form *hube cantado* in modern Spanish. The main goal is, through the method of comparative analysis, to present the systemic meaning of this “archaic” verb form, to discuss its place in the temporal system, to reveal which is its functional equivalents in Bulgarian and to expand the horizons of reflection on the issue.

Key words: Pretérito anterior, compound verb forms, tense, aspect, functional equivalents, Bulgarian

Настоящото изследване се фокусира върху глаголната форма *hube cantado* с традиционното наименование *Pretérito anterior* в съвременния испански език, върху въпроса за функционалността и съответно принадлежността ѝ към темпоралната система. Целта е през призмата на съпоставката да се представи системното значение на споменатата форма, както и да се хвърли светлина по въпроса за нейните функционални еквиваленти в българския език. Ще назоваваме тази глаголна форма антериор (по-нататък – Ант.) поради липсата на международно понятие. Не са многобройни изследванията, свързани с

Ант., както в синхронен, така и в диахронен план¹. Липсата на голям интерес към глаголната форма *hube cantado* се обяснява с трудното ѝ обособяване в глаголната парадигма, ограничената ѝ употреба в съвременния испански език – факти, довели и до въпроса дали изобщо тя да бъде причислявана към темпоралната система на съвременния испански език.

В статията се приема, че морфологична категория *време* се основава на отношението (предходност, едновременност или следходност) на глаголната ситуация (или резултат от ситуация) към момента на говоренето (= изказването) или към друга референция (= минал момент), която от своя страна е в отношение на предходност спрямо изказването. По отношение на категорията *план* за испанския език се приема определението на И. Кънчев, което се свързва с двойната „възможност на говорещото лице да представи едно и също глаголно действие в две различни отношения – спрямо момента на говоренето, т.е. *сега*, или спрямо друго минало действие, т.е. *тогава*“ (Кънчев 2000: 49)². Глаголните форми, с които се изразяват ситуации, ориентирани към момента на говоренето, ние наричаме неотносителни (абсолютни) (*неотносителен план*), а тези глаголни форми, с които се изразяват ситуации, ориентирани към минал ориентационен момент, наричаме относителни. Относителните глаголни форми – имперфект (И), плюсквамперфект (Пл.), футурум претерити (ФП) и футурум екзактум претерити (ФЕП), имплицитно сигнализират значението *предходност* поради ориентацията си към минал момент, но то няма формално изразяване. От системна гледна точка глаголната форма антериор пряко се свързва с момента на говоренето (поради аористната морфема), така че нейното място следва да бъде в неотносителния план.

Основен проблем при сложните глаголни форми представлява интерпретацията на тяхната аспектиална и/или темпорална характеристика. Широко разпространено е мнението, че латинските резултативни конструкции, от които произхождат, са се ориентирали към изразяването на значението *предходност* (Гарсия 2008; Октавио, Молина 2008: 286 – 287; Миткова 2008: 30 – 31). Е. Вучева смята, че сложните глаголни форми са пресечна точка на темпоралност, аспектиалност и модалност, като конкретизира, че „при миналите времена се

¹ Сред приносните изследвания по въпроса можем да изтъкнем тези на А. Октавио де Толедо и Х. Родригес Молина (Октавио, Молина 2008), Л. Гарсия Фернандес (Гарсия 2008).

² Смятаме, че това определение се препокрива със семантичното съдържание на морфологичната категория *таксис* в българския език (Куцаров 2007: 255).

пресичат категориите *темпоралност* и *аспектуалност*³ (Вучева 2020б: 30), и посочва като обща черта между българския и романските езици, че „перфектните глаголни форми изразяват значението *результативност*“³ (Вучева, пак там). Според нас между двете значения (*предходност* и *результативност*) има тясна връзка, но те трябва да бъдат разглеждани в контекста на две отделни морфологични категории. Смятаме, че темпоралната морфема, с която е маркиран спомагателният глагол *haber*, задава ориентацията на резултативното значение, което от своя страна е експлицирано чрез т.нар. прекъснатата морфема *haber* + *минало причастие*. С други думи, със сложните глаголни форми се изразява ориентацията на резултат от предходна ситуация по отношение на момента на говорене или минал момент. Обособяването на сложните глаголни форми не като „предходни“ спрямо техните прости корелати, а като техни производни резултативни форми⁴ ни се струва удачно, защото подкрепяме становището, че значението *предходност* се явява вторично спрямо значението *перфектност* (Караско 2008: 23). Възможността на перфектните глаголни форми да изразяват *предходност* спрямо момента, към който е ориентиран резултатът (не спрямо простата глаголна форма), се обуславя от семантиката на резултативното значение, което имплицира наличието на предходна ситуация.

Традиционно се посочва, че Ант. изразява *непосредствена*⁵ *предходност* спрямо друго минало действие. В съвременния испански език глаголната форма *hube cantado* не се използва в говорната практика, появата ѝ в писмената сфера е контекстуално ограничена (винаги се свързва с темпорални съюзни думи, означаващи непосредствена предходност, като *apenas*, *en cuanto*, *después (de) que*, *tan pronto como*, *no bien* и др.) и функциите му се поемат от аорист (А) и от плюсквамперфект (Пл.) (Вучева 2020а: 307; Кънчев 2000: 52), поради което чес-

³ Значението *результативност* се определя по-често като аспектиален признак. Ние не причисляваме тази категория към функционално-семантичното поле на аспектиалността (Мелчук 2015: 72 – 74), тъй като смятаме, че тя е по-тясно свързана с категорията *време*.

⁴ Вж. например стереометричния темпорален модел на Г. Герджиков и приложението му върху испанската темпорална система от И. Кънчев (Кънчев 2000).

⁵ На мнение сме, че темпоралните модификатори, означаващи непосредствена следходност, като *en cuanto* (бг. *веднага щом* и др.), са тези, които придават допълнителното значение *непосредственост* (т.е. кратка дистанция между двете минали действия) и то не се носи от самата глаголна форма (ГРАЕ 2009: 1789, 23.16m).

то се определя като нефункционална глаголна форма⁶ (Миткова 2008: 30). Л. Гарсия смята, че тази глаголна форма не е маркирана темпорално, а аспектиално (исп. *Aoristo de Compleción*) (т.е. тя е перфективна – б. м., П. Т.), и приема темпоралната характеристика на глагола от главното изречение (Гарсия 2008). Според А. Октавио и Х. Молина антериор „ситуира крайната граница (кулминацията или приключването) на действието, която се явява и първата точка, в която може да се счита за достигнато определено състояние (резултат – б. м., П. Т.) (преводът е мой – П. Т.) (Октавио, Молина 2008: 319).

В анализирания езиков корпус на художествена литература наблюдаваме, че глаголните форми *hube cantado* най-често се превеждат на български език с аорист от свършен вид (по-нататък СВ) (вж. [1]), което също затвърждава убеждението ни, че в съвременния испански език формата *hube cantado* е по-близка в темпорално отношение до А, отколкото до Пл. (ГРАЕ 2009: 1791, 23.16n; Гарсия 2008):

[1] – Gracias – dijo ella, con una sonrisa, cuando él **hubo firmado**. *Превод*: – Благодаря – каза тя с усмивка, след като той **подписа** фактурата. (МК)

Определянето на естеството на противопоставяне между Ант. и Пл. се корени още в диференцирането на простите форми – аорист и имперфект. Спорът за темпоралното или аспектиалното различие между тях се пренася и в полето на сложните глаголни форми. Струва ни се, че ако се отхвърли аспектиалната теория за отношенията между А и И, тя трудно може да се приеме за противопоставянето между Ант. и Пл., освен ако не се докаже различно темпорално отношение между двете форми, от което да се пораядат и секундарни аспектиални характеристики. И и Пл. приемаме за носители съответно на значенията *едновременност на ситуация* с минал момент и *едновременност на резултат от ситуация* с минал момент в относителния план. В полето на резултативните глаголни форми Пл. се приема за немаркирана форма по време, а ФЕП – за маркирана със *следходност* глаголна форма. Можем да посочим, че разликата в системните значения

⁶ В оригиналното си съчинение *La temporalidad verbal* Г. Рохо посочва, че Ант. и Пл. имат една и съща формула, (O – V) – V, т.е. притежават идентично темпорално значение (Рохо 1974). В по-късни трудове се солидаризира с мнението, че глаголната форма *hube cantado* е нефункционална и не трябва да се приема за част от темпоралната парадигма (Рохо, Вейга 1999). Възниква въпросът: ако антериор е „нефункционална“ форма, защо продължава да „функционира“ в съвременни художествени текстове и какъв е нейният статут спрямо останалите темпорални форми, сред които я срещаме?

на Ант. и Пл. е по време и по план. В този ред на мисли системното значение на антериор следва да се определи като *предходност на резултат от ситуация*⁷ по отношение на момента на говоренето, а плусквамперфект – на *едновременност на резултат от ситуация* спрямо минал момент. Но докато при Пл. резултативното съдържание лесно може да се открие, то при Ант. случаят е малко по-различен. Както вече споменахме, съгласни сме с мнението, че във функционален план *hube cantado* в съвременния испански език може да се смята за по-близка до простите глаголни форми, отколкото до сложните. Ако приемем, че резултативните латински конструкции „еволуират“ към претеритността, като извеждат на преден план предходната ситуация, а не резултата от нея, вероятно Ант. въобще не е минавал през този процес. Може да се предположи, че това се дължи на невъзможността на резултативното значение да се актуализира (да се прояви) в момента на говоренето, защото е ограничено от темпоралното значение *предходност*. Вследствие на това резултативното значение се развива с това на имплицитната предходна ситуация, поради което съдържанието на Ант. се тълкува по-скоро като *предходност* на ситуацията спрямо момента на говоренето, което го доближава до простите форми и засяга предимно функционалното поле на аориста. Неслучайно в съвременния испански език тази глаголна форма се съчетава с пределни глаголи (исп. *verbos télicos*) (ГРАЕ 2009: 1790, 23.16k)⁸ и не може да се съчетае с фазовите наречия *todavía* (бг. *все още*) и *ya* (бг. *вече*), маркиращи резултативно състояние (ГРАЕ 2009: 1791, 23.16n). Изглежда, че на етапа на възникването на антериор в системата на глагола появата му действително не е била мотивирана от функционална необходимост, а „се свързва с вътрешноезиковата реакция на противопоставяне на аналитичните структури на унаследените синтетични форми в името на по-пълната симетрия на глаголната парадигма“ (Китова-Василева 1982: 116 – 117). За останалите сложни глагол-

⁷ В ГРАЕ се споменава, че в значението на *hube cantado* има редувантност, понеже предходността е маркирана два пъти: веднъж – чрез глагола *haber*, и втори път – чрез спрягането му в аорист (ГРАЕ 2009: 1790), но според нас не може да се говори за редувантност, защото е известно, че езикът „не обича разточителствата“, а в семантиката на *haber* + *минало причастие* предходността не е единствено значение.

⁸ Може би по-точно би било да се каже, че антериор се съчетава само с глаголи, които могат да реализират перфективна ситуация, в която са налице признаците *цялостност* и *постигната цел на действието* (терминът *постигната цел на действието* е на Й. Пенчев (1990), у Кр. Чакърлова този признак е назван с понятието *ефективност* (Чакърлова 2017).

ни форми обаче не смятаме, че може да се говори за минаване на втори план на значението *результативност*. При Пл. например резултатът от предходна ситуация се актуализира спрямо миналия момент, отчита се като актуален ефект, *едновременен* с миналия момент, т.е. съвпада изцяло или частично с интервала на *тогава* (вж. [2]).

[2] El tío Miguel **había heredado** un par de edificios en el centro de Madrid. (JN) *Превод*: Чичо Мигел **беше наследил** (= притежаваше тогава) няколко сгради в центъра на Мадрид. (Преводът е мой – П. Т.)

Важно е да се отбележи, че антериор винаги участва в перфективни ситуации. Макар че Ант. и А имат еднакво темпорално значение (*предходност*), в единия случай става дума за *предходност на ситуация*, а в другия – за *резултат от предходна ситуация*. С Ант. не може да се експлицира различно от перфективното аспектиално значение (исп. *Aoristo de Compleción*), докато с А може да се представи темпорално ограничена ситуация без достигнат предел (исп. *Aoristo General*⁹). Смятаме, че това се дължи на темпорално ограниченото с *предходност* резултативно значение, което предопределя избора на телични глаголни лексеми. От комбинацията на аористната морфема (*предходност*) с глаголната лексема (*пределност*) се проявява семантично перфективното аспектиално съдържание¹⁰. Поради тази причина антериор може да се определи като „единствената систематично пунктуална глаголна форма в парадигмата на испанския глагол“ (Октавио, Молина 2008: 331), така че тя не е идентична с Пл. и А. Перфективното значение обикновено има задачата да движи разказа напред, а в комбинация с темпоралните модификатори, маркиращи непосредствена следходност, се осигурява още по-отчетлив наративен ефект.

Българският език не разполага нито с резултативен, нито с относителен корелат на аорист. Причината за невъзникването на резултативна аористна глаголна форма вероятно се крие в омонимията на формите на глагола *съм* за аорист и имперфект, както и във възможността чрез Пл. да се изрази ситуация, предходна на друга минала ситуация. Така че „зависимият таксис притежава само две темпорални степени – сегашно и бъдеще време“ (Куцаров 2007: 256). Тази „изоли-

⁹ Понятията *Aoristo de Compleción* (характеризира се с *ефективност* – б. м., П. Т.) и *Aoristo General* (не се характеризира с *ефективност* – б. м., П. Т.) са употребени от Л. Гарсия (Гарсия 2008).

¹⁰ На мнение сме, че самата резултативна грамема не е носител на аспектиални значения. Тъй като глаголната форма е маркирана с *предходност*, смятаме, че ролята на *результативността* в случая се свежда до предопределянето на избора на глаголната лексема.

раност“ на аорист винаги е будила интереса на изследователите. Ако не може да се посочи аналогична глаголна форма в българския език, ролята на преводен еквивалент на anteriор се налага да бъде поета от най-близките във функционално-семантично отношение перфективни глаголни форми. Смятаме, че между anteriор и перфективния аорист се наблюдава абсолютна функционална еквивалентност, а между anteriор и перфективния плусquamперфект може да се говори за частична функционална еквивалентност.

Според нас българският Пл. от СВ винаги може да бъде подходящ преводен еквивалент, защото в комбинация с определени начини на действие (*Aktionsart*) и/или конкретни съюзни връзки акцентът не пада върху последователността на двете ситуации, а по-скоро върху едновременността – на преден план излиза резултатът от предходна ситуация, който трае, докато се реализира ситуацията от главното изречение. Затова Пл. се съчетава добре с глагол от СВ за състояние и *cuando* (бг. *когато*) в пример [3], но не и с глагол за постижение и съюзна връзка *tan pronto* (бг. *щом*) в [4]. Важно е да се отбележи, че в [3] преводачът е използвал префигиран глагол в Пл. навярно защото е усетил необходимостта от перфективизация на ситуацията:

[3] Al cabo de un rato, cuando el sol empezó a bajar y todos **hubieron reposado** un poco, hizo venir a los exploradores y a algunos cabos de mesnada. *Превод:* По-късно, когато слънцето започна да преваля и всички **бяха поотпочинали**, поиска да дойдат съгледвачите и няколко от военачалниците. (*АПП – С*)

[4] Tan pronto le **hube abonado** el trayecto, propina incluida, no perdió un segundo en largarse a toda prisa. *Превод:* Щом му **платих** (срв. с **бях платил*) за курса, като прибавих и бакшиш, той незабавно потегли с голяма бързина. (*КРС*)

В [5] може да се отбележи, че anteriор и аорист са свързани съчинително, маркирайки по този начин последователни ситуации:

[5] Una vez el coche **hubo arrancado** y **se alineó** en el carril central de la Vía Layetena, Valera me sonrió como si tal cosa y señaló a la niebla que se apartaba a nuestro paso como maleza. *Превод:* Щом колата **потегли** и **навлезе** в централното платно на Виа Лайетана, Валера ми се усмихна, сякаш нищо не бе станало, и посочи към гъстата мъгла, която се разделяше на две покрай нас като някакъв шубрак. (*КРС*)

Известно е, че възможността за изразяване на последователност в наративен план се дължи предимно на спецификата на перфективните, която най-ясно изпъква в комбинация с пунктуалната семантика на

аориста (т.нар. кванторна единичност) (Чакърова 2003). Перфективното значение, което се проявява при употреба на антериор, изисква функционалният еквивалент на тази глаголна форма при превода на български език също да бъде перфективен.

[6] Cuando **hubo terminado**, se inclinó hacia mí y me lamíó los labios. *Превод*: Щом **приключи**, се наведе към мен и облиза устните ми. (КРС)

[7] Y después de que Max **se hubo mirado** y la miró en el espejo, él había girado el rostro para volver a observarla de cerca [...] *Превод*: След като Макс **бе видял** нея и себе си в огледалото, той завъртя глава, за да я погледне отблизо [...] (АПР – ТСГ)

В изречения със съюзна връзка *hasta que* (бг. *докато*) понякога се наблюдава синтактична едновременност, тъй като част от интервала на ситуацията от главното изречение и част от интервала на ситуацията от подчиненото изречение съвпадат във времето (вж. напр. едновременността на „чакането“ и „отдалечаването“ в [8]), но като задължително условие може да се посочи ситуацията в главното изречение да не е приключила преди тази в подчиненото (Октавио, Молина 2008). Смятаме, че споменатата особеност се дължи на изравняването на функциите на Ант. и А¹¹. В [9] преводачът е преценил за уместно да добави още един глаголен израз „успявам + да“, с което се подчертава достигането на крайната граница на миналата ситуация, т.е. постигнатата цел на действието.

[8] Me quedé allí hasta que todos **se hubieron alejado** y sólo entonces me atreví a acercarme hasta la tumba de Sempere. *Превод*: Аз изчаках всички да **се отдалечат** и едва тогава дръзнах да се приближа до гроба на Семпере. (КРС)

[9] Tomé otro y otro más, y así sucesivamente hasta que **hube examinado** docenas de los volúmenes que poblaban la sala [...] *Превод*: Сетне взех още една и още една, и продължих все така, докато **успях да прегледам** десетки от томове, които населяваха тази стаичка. (КРС)

В заключение смятаме, че благодарение на проявлението на перфективното значение, породено от съчетаването на значенията предходност (аористна морфема) и пределност (глаголна лексема) в рамките на сложната глаголна форма *hube cantado*, се постига по-

¹¹ Ако аорист е употребен и в главното, и в подчиненото изречение, също може да се изрази синтактична едновременност със съюзни връзки, позволяващи засъгледването на двете глаголни ситуации.

силен наративен ефект по отношение на маркирането на последователни действия, който е подкрепен и от темпоралните модификатори за следходност. При превод на български език перфективния А можем да определим като абсолютен функционален еквивалент, а перфективния Пл. – като частичен. В съвременния испански език антериор има изключително ограничена употреба и може да се каже, че поради тенденцията към икономия в езика, която обикновено налага „освобождането“ от форми, чиито функционални полета се препокриват с тези на други форми, съдбата на тази глаголна форма е свързана с постепенното ѝ изчезване. Въпреки това смятаме, че изключването ѝ от темпоралната парадигма не е обосновано на този етап от развитието на езика, тъй като тя продължава да се среща в писмената сфера, предимно в художествената литература, което я прави и стилов белег. С приемането на антериор за нефункционална глаголна форма, с изключването ѝ от граматиките по чужд език изучаващите испански език няма да имат възможността да разберат каква е ролята на тази „непозната“ глаголна форма, която със сигурност ще срещнат при четенето на едни от най-популярните съвременни автори, като А. Перес-Реверте, М. Касариего, К. Сафон, Х. Наваро и редица други.

ЛИТЕРАТУРА

- Вейга 2019:** Veiga, A. *El Pretérito perfecto español. Variación gramatical y estructuras de sistema*. Lugo: Axac, 2019.
- Вучева 2020а:** Vucheva, E. *Morfología del español actual. Del sistema al discurso*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2020.
- Вучева 2020б:** Вучева, Е. Сложните форми на глаголните времена – пресечна точка на темпоралност, аспектиалност и модалност (по наблюдения върху българския и романските езици). [Vucheva, E. Slozhnite formi na glagolnite vremena – presechna tochka na temporalnost, aspektualnost i modalnost (po nablyudeniya varhu balgarskiya i romanskite ezitsi).] // *Съпоставително езикознание (списание на Софийския университет „Св. Климент Охридски“)*, XLV, №2, 2020, 30 – 41.
- Гарсия 2008:** García Fernández, L. Pretérito pluscuamperfecto y pretérito anterior. // *Tiempos compuestos y formas verbales complejas (Angeles Carrasco Gutiérrez)*, 359 – 400. Madrid: Iberoamericana Editorial Vervuert, 2008.

- ГРАЕ 2009:** GRAE (Gramática de la Real Academia Española, Asociación de Academias de Lengua Española). *Nueva gramática española, Morfología. Sintaxis I*. Madrid: Editorial Espasa Libros, 2009.
- Караско 2008:** Carrasco Gutiérrez, A. Los tiempos compuestos del español: formación, interpretación y sintaxis // *Tiempos compuestos y formas verbales complejas*. Madrid: Iberoamericana Editorial Vervuert, 2008.
- Китова-Василева 1982:** Китова-Василева, М. Модално-темпоралната система на класическия испански език. [Kitova-Vasileva, M. Modalno-temporalnata sistema na klasicheskiya ispanski ezik.] // ГСУ, ФКНФ, т. 76, № 2, 81 – 126. София: УИ „Климент Охридски“, 1982.
- Косериу 1996:** Coseriu, E. *El sistema verbal románico*. México: siglo veintiuno editores, 1996.
- Куцаров 2007:** Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език*. [Kutsarov, Iv. Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Кънчев 2000:** Кънчев, И. *Испански език за всеки (практическа морфология)*. [Kanchev, I. Ispanski ezik za vseki (prakticheska morfologiya).] София: Колибри, 2000.
- Миткова 2008:** Миткова, А. *Функционално-семантичната категория аспектиалност в съвременния испански език*. [Mitkova, A. Funktsionalno-semantichnata kategoriya aspektualnost v savremenniya ispanski ezik.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Октавио, Молина 2008:** Octavio de Toledo y Huerta, A., Rodriguez Molina, J. En busca del tiempo perdido: historia y uso de *hube cantado*. // *Tiempos compuestos y formas verbales complejas (Angeles Carrasco Gutiérrez)*, 232 – 275. Madrid: Iberoamericana Editorial Vervuert, 2008.
- Пенчев 1990:** Пенчев, Й. За функционирането на времената в текста. [Penchev, Y. Za funktsioniraneto na vremenata v teksta.] // *Съпоставително езикознание*, 1990, № 4 – 5, 253 – 256.
- Рохо 1974:** Rojo, G.: La temporalidad verbal. // *Verba. Anuario galego de filoloxia (1)*, 1974, 68 – 149.
- Рохо, Вейга 1999:** Rojo, G., Veiga, A. El tiempo verbal. Los tiempos simples. // *Gramática descriptiva de la lengua española. Vol. 2. (Bosque, I. & Demonte, V. eds.)*. Madrid: Espasa Calpe, S. A., 1999, 2867 – 2934.
- Чакърова 2003:** Чакърова, Кр. *Аспектиалност и количество*. [Chakarova, Kr. Aspektualnost i kolichestvo.] Велико Търново: Фабер, 2003.

Чакърова 2017: Чакърова, Кр. Семантико-функционална характеристика на българските перфективи. [Chakarova, Kr. Semantiko-funktsionalna harakteristika na balgarskite perfektivi.] // Доклади от Юбилейната научна сесия „Съвременни тенденции в езиковедските изследвания“, посветена на 85 години от рождението на проф. д.ф.н. Йордан Пенчев. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2017, 82 – 99.

ИЗТОЧНИЦИ

АПР – С: Arturo Pérez-Reverte. *Sidi*. Madrid: Alfaguara, 2019. [Артуго Перес-Реверте. *Сиди*. Преводач: Веселка Ненкова. София: Еднорог, 2020.]

АПР – ТСГ: Arturo Pérez-Reverte. *El tango de la Guardia Vieja*. Madrid: Alfaguara, 2012. [Артуго Перес-Реверте. *Тангото на Старата Гвардия*. Преводач: Цвета Кирилова, Боряна Дукова. София: Еднорог, 2015.]

КРС: Carlos Ruiz Zafón. *El juego del ángel*. Barcelona: Editorial Planeta, 2018. [Карлос Руис Сафон. *Играта на ангела*. Преводач: Светла Христова. София: Изток – Запад, 2009.]

МК: Martín Casariego. *La jauría y la niebla*. Sevilla: Algaida Editores, 2009. [Мартин Касариего. *Глутницата и мъглата*. Преводач: Боряна Дукова, София: ЕРА, 2016.]

ЈН: Julia Navarro, *Dime quién soy*. Barcelona: Plaza & Janés Editores S. A., 2010.

**ИЗСЛЕДВАНЕ И КОМЕНТАР НА ИЗБРАНИ НЕТОЧНО
ПРЕДАДЕНИ НОРВЕЖКИ СОБСТВЕНИ ИМЕНА
НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
ОТ СБОРНИКА „СЕВЕРНИ МОРСКИ НОВЕЛИ“**

Атанас Добрев
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**STUDY AND COMMENTARY ON SELECTED
INCORRECTLY ADAPTED NORWEGIAN PROPER NAMES
IN BULGARIAN FROM THE ANTHOLOGY “NORTHERN
MARITIME NOVELLAS“**

Atanas Dobrev
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The current article deals with the problem of transcription, and more precisely – with the transcription of Norwegian proper names in Bulgarian, and features comments on the incorrect, in this writer's opinion, adaptation of some of them. For this purpose excerpted material from book XV of the series „World Maritime Novellas“ – „Northern Maritime Novellas“ under the editorship of Georgi Valchev is being used, dealing with the Norwegian part, translated by Elena Kisimova and Stoyan Ikonov respectively. In addition, certain features of the host language are mentioned, as well as the existence of traditionally established forms that deviate from today's rules of transcription.

Key words: transcription, transliteration, Norwegian proper names, „Northern Maritime Novellas“, Bulgarian language

В различни периоди от човешката история са се наблюдавали и различни принципи при транскрипцията на имената. В България например допреди малко повече от век е преобладавал културно-социалният подход на *одомашняването*, т.е. заместване на чуждото име със съответно българско, ако има такова, както и смисловият превод на имената, където това е било възможно, за който подход го-

вори и американският преводачев Лорънс Венути в книгата си „Преводачът е невидим: история на превода“¹ от 1995 г. Подобен принцип срещаме и при превода на приказки. По-рано преводачите са запазвали сюжета и атмосферата на приказката, но на езиково-стилистично ниво са влагали характерни изрази от българските народни приказки: *кралете са царе, принцовете – князе, а принцесите – царкини*. По този начин оригиналът се „сродява“ със стилистиката на езика на българската народна приказка – тип приспособяване към рецептивните възможности и езиковата компетентност на децата читатели. От днешна гледна точка обаче това е недопустимо.

Традиционното определение за този процес, което задава нормата не само, но най-вече в преводната дейност, четем при Л. Андрейчин: „Предаването на имена от една азбучна (писмена) система на друга, била тя по-далечна или по-близка, наричаме *транскрипция* („презаписване“)“ (Андрейчин, Вългенов, ред. 1974: 8). Днес езиковедите и преводачите се водят по звуковата форма на името – такава, каквато тя е за носителите на съответния език.

Друг тип подход, с който трябва да се съобразим при оценяването на преводни текстове, е разграничаването между транскрипция на думата и транслитерация, т.е. предаване на звуковия облик на името или на знаковото естество в неговото изписване. В книгата си „Българска транскрипция на немски имена“² Борис Парашкевов обръща внимание на важността на съобразяването с *фонетичните* и *графеморедните* особености на езика приемник, опасностите при приемането на името чрез друг език посредник и съществуването на традиционно установени форми, които се отклоняват от днешните правила за транскрипция.

По принцип тези правила са организирани на фонетична основа и са съставени така, че да бъдат максимално прости. Към стандартните системи за транскрибиране спада Международната фонетична азбука (IPA).

При транскрибиране на български език се стремим да предаваме звуковете от чуждите езици възможно най-точно, като тези, които не присъстват в българския език, се предават с най-близкото им българско съответствие. Утвърдените в българския език имена се запазват и не подлежат на транскрибиране: *Щирия*, а не нем. *Щайермарк*; *Ют-*

¹ Venuti, L. *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. London: Routledge, 1995.

² Парашкевов, Б. *Българска транскрипция на немски имена*. София: Изток – Запад, 2015, 7 – 11.

ланд, а не дат. *Юлан*; *Вашигтон*, а не англ. *Уошингтън*; *Осло*, а не нор. *Ушлу* и др.

Съществуват някои общи проблемни места при транслитериранието. При предаването на гласните например това е наличието на фонологичното противопоставяне на кратки и дълги гласни в някои езици, каквото няма в българския. При Б. Парашкевов (Парашкевов 2015: 7 – 11), Л. Андрейчин (Андрейчин, Вългенов, ред. 1974: 11) и в Официален правописен речник на българския език (ОПРБЕ 2012: 30) ясно постулират, че съответните двойки от дълги и къси гласни трябва да се предават по един и същ начин на български език. По този въпрос има консенсус между специалистите.

Б. Парашкевов изразява скептицизъм относно транслитерациите, които се опитват да предадат дължината на гласния с две букви, донякъде и под влияние на немското изписване³ – пример за това са погрешни транскрипции от типа на *Aaxen* за *Aachen*.

Проблем представлява и изписването на двойни съгласни, което се явява в някои транскрипции под влияние на оригиналната графика, а отчасти заради влияние от руския език, където това е прието. В българския език това става само на морфемна граница, например нем. *Kirchheim* – *Кирххайм*.

Още през 1941 г., за да онагледя процеса на транслитерация, руската лингвистка Маргарита Матусевич⁴ дава за пример френската фамилия *Daudet*, която на руски се транскрибира *Додэ* (или *Доде*), защото съчетанието *au* на френски означава *o*, а краесловното *t* не се произнася. В случай на транслитерация фамилието име щеше да се напише *Даудэт* (или *Даудет*), което не би било много правилно, като се има предвид фонетичната му реализация в оригиналния език.

Транслитерацията като подход се използва днес предимно при предаване на български имена (изписани на *кирилица*) със съответстващите им чужди графеми (най-често на *латиница*). За целта нормите се задават от *Закона за транслитерацията* (обн. – ДВ 2009/2019).

В настоящото изложение ще се занимаем с проблема за транскрипцията, и по-точно – с транскрипцията на норвежки собствени имена⁵ на български език, като ще коментирам неправилното според

³ Парашкевов, Б. *Българска транскрипция на немски имена*. София: Изток – Запад, 2015, 37 – 67.

⁴ Матусевич, М. *Введение в общую фонетику*. Москва: Учпедгиз, 1948, 106.

⁵ В изследването няма да бъдат включени срещащите се в книгата норвежки собствени имена с международен характер като *Helene* (*Хелене*), *Adam* (*Адам*), *Hans* (*Ханс*), както и норвежки собствени имена като *Bergen* (*Берген*), *Per* (*Пер*),

мен предаване на някои от тях. За целта използвам ексцерпиран материал от книга *XV* на поредицата „Световни морски новели“ – „Северни морски новели“⁶ под съставителството и редакцията на Георги Вълчев, като се занимавам с норвежката част, съответно преведена от Елена Кисимова и Стоян Икономов. За анализа на имената и тяхното подходящо предаване на български език се позовавам на непубликувания лекционен курс „Превод и терминология, принципи на транскрипцията“ с лектор гл. ас. д-р Владимир Найденов към Софийския университет „Св. Климент Охридски“, предговора „Основни положения при изговора и транскрипцията на чужди собствени имена в българския език“ в сборника под редакцията на Любомир Андрейчин и Михаил Вългенов „Изговор и транскрипция на чуждите имена в българския език“, главата „Предаване на собствени имена от чужди езици в българския книжовен език“ от *Официален правописен речник на българския език*, както и на „Българска транскрипция на немски имена“ от Борис Парашкевов.

Първото име, което ще стане обект на наблюдение по описаните по-горе принципи, е това на прочутия норвежки писател *Alexander Kielland*, транскрибирано в книгата от Е. Кисимова като *Александър Хйеланд*.

Приемам предаването на *Alexander* с *Александър*, а не *Александер*, за уместно, защото в българския език формата на гръцкото име *Alexandros* се е утвърдила като *Александър* и се запазва по начина, по който е навлязла, без оглед на езика, от който се превежда⁷.

Избраният вариант *Хйеланд* за предаване на *Kielland* е неудачен, тъй като в него се откриват няколко неточности. Първо, защото противоречи на правилото, дадено в *Официален правописен речник на българския език* (ОПРБЕ 2012: 11 – 14), според което след съгласна никога не се пише <й>. Второ, защото краесловното <d> след <n> в норвежки по правило, както в случая, се пише, но не се изговаря, следователно не трябва да се предава на български, тъй като е част от диграфа <nd>, който от своя страна изразява фонемата /n/. Освен това началният диграф <kj / ki> отговаря на фонемата /ç/, която според норвежкото произношение може да се предаде на български с <x> или

Arne (Арне), *Karen* (Карен), които не създават проблеми за преводача при транскрибирането им на български език.

⁶ Вълчев, Г., ред. *Северни морски новели*. Варна: Книгоиздателство „Г. Бакалов“, 1978, 201 – 282.

⁷ Вж. например англ. *Александър Бел*, рус. *Александър Пушкин*, нем. *Александър фон Хумболт*.

<u>. Аз лично приемам предаването с <u> от гледна точка на норвежкото произношение за по-близко до днешното звучене. Ето защо предложеният от мен транскрибиран вариант на името е *Шелан*.

Името на друг известен норвежки писател, *Hans E. Kinck*, е предадено като *Ханс Е. Хинк*. Е. Кисимова и тук е избрала да изрази началната фонема /ç/, предавана с диграфа <kj / ki>, с <x> на български, като уместно е заменила двойната съгласна <ck> с единична <k>. Тук предложението ми за транскрибиране на името е *Шинк*.

Третото име, обект на тези наблюдения, е международното *Jakobine*, предадено като *Якобине* в новелата „Шкиперът Райершен“ от *Кнут Хамсун*. Е. Кисимова може да не е съобщила, че на норвежки графемата <o> в този случай изразява фонемата /u/, което изисква българската транскрипция на името да бъде с <y>, а не с <o>. Донякъде обаче този вариант може да бъде оправдан с редуцията на гласната /o/ в неударена позиция на български. Следователно съответната на валидните норми в България транскрипция на името е *Якубине*.

Отново в същата новела откриваме друго име, географското наименование *Ofoten*, предадено на български като *Уфотен*. Интересно е, че Е. Кисимова е предала първата норвежка графема <o> с <y> на български, а втората, която в този случай също отговаря на фонемата /u/, е предадена с <o>. Това показва непоследователност на решенията за транскрибиране от страна на преводача. Правилният вариант за транскрипция на името е *Уфутен*.

Следващото име, на което обръщаме внимание, е *Mikjel*, форма на мъжкото име *Mikael*, предадено на български с *Михйел* в новелата „Този лош навик ...“ от *Ханс Е. Шинк*. Както вече споменахме, в българския език не може да се пише <й> след съгласна. Очевидно Е. Кисимова е предала фонемата /ç/, изразена с диграфа <kj / ki>, с <xй> по подобие на вече обсъдения случай с *Хйеланд*. Ето защо, ако сме избрали да предаваме <kj / ki> с <x>, името на български трябва да бъде транскрибирано *Михел*, а ако сме избрали подхода с <u>, то следва да бъде *Мишел*.

В новелата „Когато Педер Сулберг се завърна у дома“ от *Петер Еге* срещаме женското норвежко име *Gunelie*, предадено на български с *Гюнели*. Тук преводачът е С. Икономов, който удачно е отразил фонемата /u/, отговаряща на норвежката графема <u>, и я е предал на български с <y>. Не е обърнал обаче внимание на краесловното неударено <e>, което за разлика от шведски на норвежки се произнася. Така правилното транскрибиране на името е *Гюнелие* (тук можем да дадем и пример с името на норвежката писателка *Amalie Skram*, чието

име се произнася с краесловното <e>, ето защо на български е уместно да се транскрибира като *Амалие Скрам*).

Името *Johan* (с близката по изписване форма *Johannes*) е често срещано в нордския ареал, но за разлика от немски, където началната графема <j> в комбинация с гласна <o> се предава с <йо> на български, на норвежки графемата <j> в съчетания с гласната /u/, предавана с <o>, на български се предава с <ю>. Следователно имената на двамата норвежки писатели *Johan Vojer* и *Johan Borgen*, чиито произведения са включени в книгата, предадени на български от С. Икономов и Е. Кисимова като *Йохан Бойер* и *Йохан Борген*, е уместно да се транскрибират на български като *Юхан Бойер* и *Юхан Борген* (с формата *Юхан* са транскрибирани имената им на руски език). На същия принцип фамиленото име *Johannsen* не трябва да се транскрибира като *Йохансен*, както е предадено в книгата, а като *Юхансен*.

В новелата „Рибари“ от *Юхан Бойер* срещаме друго характерно за Скандинавия име: *Anders*, предадено на български от С. Икономов като *Андерс*. За да транскрибираме правилно името на български език, можем да подходим по няколко начина:

1. Да предадем фонемата /n/, изразена с диграфа <nd>, само с едно <н> на български;
2. Да предадем фонемата /n/, изразена с диграфа <nd>, като запазим на български <нд>, защото не е в краесловие и в някои норвежки диалекти може да се произнесе с /nd/;
3. Да предадем буквеното съчетание <rs> само с чисто фонетичната му ретрофлексна реализация /ʂ/, като на български транскрибираме с <ш>;
4. Да предадем буквеното съчетание <rs>, запазвайки и /p/, с оглед на фонологичния строеж на името, като следователно се получава <рш>.

Поради факта че предадено по начини 1. и 3., името става съвсем неразпознаваемо за българския читател, бих предложил то да се транскрибира като *Андерш*, запазвайки фонемата /n/, изразена с диграфа <nd>, като <нд>, а буквеното съчетание <rs> предавам на български с <рш>. Аналогично фамилията *Andersen* се предава с *Андершен*.

Подобен проблем срещаме и с името *Lars* и фамилията *Larsen*, като тук за пример давам името на норвежкия писател *Robert Larsen*, предадено на български от Е. Кисимова като *Роберт Ларсен*. Случаят е същият като вече упоменатия *Anders*, затова и при *Larsen* би следвало буквеното съчетание <rs> да запази /p/ при транскрибирането си на български език и да не се предава единствено с фонетичната си реали-

зация /s/. Следователно по-адекватна в контекста на съвременната преводна практика в България би била транскрипция като *Ларш* и съответно *Ларшен*.

Тук обаче трябва да обърна внимание и на името *Robert*, чиято графема <o> в този случай изразява фонемата /u/, което изисква българската транскрипция на името да бъде с <y>, а не с <o>. В такъв случай името на писателя трябва да се транскрибира на български като *Руберт Ларшен*.

Още няколко неточно предадени имена откриваме в новелата „Крайт и началото“ от *Юхан Борген*. Първото от тях е географското наименование *Ålesund*, предадено от Е. Кисимова като *Олесюнд*. Тук виждаме, че преводачката уместно е предала фонемата /o/, изразена с норвежката графема <å>, като <o> на български и фонемата /u/, изразена на норвежки с графемата <u>, съответно като <ю> на български. Проблемът е при краесловния диграф <nd> (фонемата /n/) и по-точно с <d>, което, както вече споменахме, в норвежки се пише, но не се произнася. Следователно точната българска транскрипция на името трябва да бъде *Олесюн*.

Другото име, на което искам да обърна внимание, е географското наименование *Sandefjord*, предадено от Е. Кисимова като *Сандефйорд*. Тук преводачката не се е съобразила с няколко норми:

1. Изискването диграфът <nd> да се предаде на български само с едно <n>;
2. Споменатото правило, дадено в ОПРБЕ, според което след съгласна никога не се пише <й>;
3. Вече получилия гражданственост начин за предаване на *fjord* на български език като нарицателно име, а именно *фиорд*. Но това не означава, че същото важи за собствени имена, както е в случая, които невинаги се анализират.

Следователно едно правилно транскрибиране на *Sandefjord* би било *Санефюр*.

Третото име от тази новела е *Reinert*, предадено от Е. Кисимова като *Рейнерт*. Тук забележката ми е относно диграфа <ei>, изразяващ дифтонга /ej/, произнасян [æɪ], който, както от немски, трябва да се предава с <ай> на български според установената днес практика. Ето защо моят вариант за транскрипция на името е *Райнерт* (на същия принцип би следвало да постъпим и с името *Deinert*, предадено от Е. Кисимова като *Дейнерт* в новелата „Лоцманът се качва на борда“ от *Вигдис Стокелиен*. И тук правилното транскрибиране на български днес трябва да бъде с <ай> – *Дайнерт*).

Отново се връщам при *Руберт Ларшен* и новелата му „Пробойната“, където откриваме още две неточно предадени имена – *Syver* и *Olaf*, следователно предадени от Е. Кисимова като *Сювър* и *Олаф*. Тук преводачката уместно е предала норвежката графема <y> в *Syver*, изразяваща фонемата /y/, с <ю> на български език. Решението на преводачката да предаде норвежкия звук /ə/, алофон на фонемата /e/, предаван от норвежката графема <e>, с българската графема <ъ>, е фонетично обосновано, но противоречи на традицията за предаване на немското и норвежкото /ə/ на български език. Ето защо моят вариант за българска транскрипция на името е *Сювер*.

Проблемът с името *Olaf* е в началната графема <o>, която всъщност изразява фонемата /u/ и абстрахирайки се от немския вариант, който на български наистина би бил *Олаф*, трябва да транскрибираме норвежкия *Olaf* на български като *Улаф*, подобно на *Olsen* – *Улсен*.

Последното име, с което ще се занимавам, е на норвежкия писател и моряк *Gunnar Bull Gundersen*, предадено от Е. Кисимова като *Гюнар Бюл Гюндерсен*. Тук проблемно е предаването на фамилията. Както вече споменахме, фонемата /n/, изразена с диграфа <nd>, на български трябва да се предаде с едно <н>, а буквеното съчетание <rs> да се предаде съответно с <ри>. Ето защо правилната транскрипция на името трябва да бъде *Гюнар Бюл Гюнершен*.

След проведените от мен наблюдения на двадесет норвежки имена и тяхното транскрибиране на български език мога да твърдя, че у преводачите от норвежки има колебание за начина, по който трябва да се предават норвежките имена на български език. Това сочат например предаванията на норвежката графема <o> един път като <o>, а друг път като <y> (напр. *Уфотен*), неуместното предаване на графемите <ki / kj> и <nd> като <хй> и <нд> (напр. *Михйел*, *Сандефйорд*), както и на буквеното съчетание <rs> като <рс> (напр. *Ларс*). Интересно е обаче, че предаването на името *Lars* като *Ларш* на български език може да се наблюдава в по-нови преводи (напр. в „Берлинските тополи“ от Анне Б. Рагде⁸ и „Доплер“ от Ерлен Лу⁹), което пък от своя страна показва определена получена гражданственост на името.

Неправилността при предаване на имена от чужд език, още повече – от сравнително непознат за българския читател, какъвто е норвежкят, би могла да доведе до изменения в смисъла и оттам – в рецепцията на литературната творба, защото по един начин бихме възприели женското норвежко име *Wenche*, транскрибирано като *Венке* на

⁸ Рагде, А. Б. *Берлинските тополи*. София: Издателство „Дамян Яков“, 2008.

⁹ Лу, Е. *Доплер*. София: КВИЦ, 2021.

български (по този начин се запазва оригиналното скандинавско звучене), а по съвсем различен – като *Венче* (някакъв вид „побългаряване“, алюзия с българските имена *Венета* и *Невена*). Разбира се, под внимание трябва да се вземат и наложилите се вече именни варианти на български език, защото едва ли би било удачно да предаваме името *Knut Hamsun* от сега нататък като *Кнют Хамсун*, а не както е утвърдено – *Кнут Хамсун*. Ако по време на издаването на анализирания от мен книга предписания за предаването на норвежки собствени имена все още не са съществували или са били недостатъчни, днес това вече не е така, ето защо можем да се надяваме в бъдеще подобни колебания да бъдат сведени до минимум. Единствено при спазване на трайно валидните норми за предаване на чужди имена художественият превод предполага адекватна литературна рецепция, която не одомашнява, а напротив – отваря възможности за ново познание относно спецификите в чуждите култури. В същото време трайно прилаганите норми „синхронизират“ прочитите, без да изправят читателите пред постоянни колебания дали в различни текстове става въпрос за едно и също, или за различни явления, фигури, топоси и т.н. При съвременната литература, която е силно интертекстуална, стабилността при предаването на чужди имена гарантира по-адекватен прочит и по-дълбоко мрежово разбиране на съответната национална литература в контекста на световната.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин, Въгленов, ред. 1974:** Андрейчин, Л., Въгленов, М. (ред.). *Изговор и транскрипция на чуждите имена в българския език*. [Andreychin, L., Vaglenov, M., (red.). *Izgovor i transkriptsiya na chuzhdite imena v balgarskiya ezik.*] София: Наука и изкуство, 1974, 7 – 14.
- Венути 1995:** Venuti, L. *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. London: Routledge, 1995.
- Вълчев, ред. 1978:** Вълчев, Г. (ред.). *Северни морски новели*. [Valchev, G. (red.). *Severni morski noveli.*] Варна: Книгоиздателство „Г. Бакалов“, 1978, 201 – 282.
- Закона за транслитерацията – ДВ 2009/2019:** обн. ДВ бр. 19 от 13 март 2009, посл. пром. 2019.
- Лу 2021:** Лу, Е. *Доплер*. [Lu, E. *Dopler.*] София: КВЦ, 2021.

Матусевич 1948: Матусевич, М. *Введение в общую фонетику.* [Matusевич, M. Vvedenie v obshhuyu fonetiku.] Москва: Учпедгиз, 1948, 106.

Найденев 2019: Найденев, В. Непубликуван лекционен курс *Превод и терминология, принципи на транскрипцията.* [Naydenov, V. Nepublikuvan lektsionen kurs Prevod i terminologiya, printsipi na transkriptsiyata.] София, 2019.

ОПРБЕ 2012: *Официален правописен речник на българския език.* Българска академия на науките, Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ [Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik. Balgarska akademiya na naukite, Institut za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“.] София: Просвета, 2012, 11 – 14, 30 – 36.

Парашкевов 2015: Парашкевов, Б. *Българска транскрипция на немски имена.* [Parashkevov, B. Balgarska transkriptsiya na nemski imena.] София: Изток – Запад, 2015, 7 – 11, 30 – 36, 37 – 67, 325 – 326.

Рагде 2008: Рагде, А. В. *Берлинските тополи.* [Ragde, A. V. Berlinskite topoli.] София: Издателство „Дамян Яков“, 2008.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Оригинално норвежко изписване	Старо изписване на български	Ново изписване на български
Alexander Kielland	Александър Хйеланд	Александър Шелан
Hans E. Kinck	Ханс Е. Хинк	Ханс Е. Шинк
Jakobine	Якобине	Якубине
Ofoten	Уфотен	Уфутен
Mikjel	Михйел	Мишел
Gunelie	Гюнели	Гюнелие
Johan	Йохан	Юхан
Johannsen	Йохансен	Юхансен
Anders	Андерс	Андерш
Andersen	Андерсен	Андершен
Lars	Ларс	Ларш
Larsen	Ларсен	Ларшен
Robert	Роберт	Руберт
Ålesund	Олесюнд	Олесюн

Sandefjord	Сандефйорд	Санефюр
Reinert	Рейнерт	Райнерт
Deinert	Дейнерт	Дайнерт
Syver	Сювър	Сювер
Olaf	Олаф	Улаф
Olsen	Олсен	Улсен
Gunnar Bull Gundersen	Гюнар Бюл Гюндерсен	Гюнар Бюл Гюнершен

**Пловдивски университет
„Паисий Хилендарски“**

**НАУЧНИ ТРУДОВЕ
том 59, кн. 1, сб. А, 2021**

Филология

Предпечатна подготовка: Гергана Георгиева

Печат и подвързия: Пловдивско университетско издателство

Пловдив, 2022

ISSN 0861-0029